Lalbhai Dalpatbhai Series

No **18**

ĀC HEMACANDRASŪRI'S

NIGHAṆṬUŚEṢA

WITH

VĀCANĀCĀRYA ŚRI ŚRĪVALLABHAGAṆI'S COMMENTARY

Edited by

MUNIRĀJA ŚRĪ PUṆYAVIJAYAJI

LALBHAI DALPATBHAI
BHARATIYA SANSKRITI VIDYAMANDIRA
AHMEDABAD-9

First Edition . 500 Copies June 1968

Printed by Svami Tribhuvandas, Ramananda Printing Press, Kankaria Road, Ahmedabad and Published by Nagin J Shah, Acting Director, L D Institute of Indology, Ahmedabad-9

This Volume is published with the grant-in-aid from the Ministry of Education, Government of India New Delhi

Price Rupees 30/-

Copies can be had of

L. D Institute of Indology	Ahmedabad-9
Gurjar Grantha Ratna Karyalaya	Gandhi Road, Ahmedabad-1
Motilal Banarasidas	Varanasi, Patna, Delhi
Munshi Ram Manoharalal	Nai Sarak, Delhi
Mehar Chand Lachhmandas	Delhi-6
Chowkhamba Sanskrit Series Office	Varanasi
Sarasvati Pustak Bhandar	Hathikhana, Ratanpole, Ahmedabad-1
Oriental Book Centre	Manek Chowk, Ahmedabad.

आचार्यश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितः

निघण्टुशेषः

वाचनाचार्यश्री-श्रीवल्लभगणिविनिर्मितया टीकया समेतः

सपादक

मुनिराज श्री पुण्यविजयजी

प्रकाशक

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर

अमदावाद-९

लालभाई दलपतभाई ग्रन्थमाला

प्रधान संपादक — दलसुख मालवणिया, अंबालाल प्रे. शाह

●

मुद्रितग्रन्था

१. **सप्तपदार्थी** — शिवादित्यकृत, जिनवर्धन-सूरिकृतटीका सह ४–००

2, 5, 15. CATALOGUE OF SANSKRIT AND PRAKRIT MANUSCRIPTS *Muni Shri Punyavijayaji's Collection* Part I Rs 50–00, Part II Rs 40–00, Part III Rs 30 00

३. **काव्यशिक्षा**—विनयचन्द्रसूरिकृत १०–००

४. **योगशतक** — आचार्य हरिभद्रकृत स्वोपज्ञवृत्ति तथा **ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय** सह ५–००

६, १६. **रत्नाकरावतारिका** – रत्नप्रभसूरिकृत प्रथम भाग, द्वितीय भाग ८–००, १०–००

७. **गीतगोविन्दकाव्यम्** – महाकविश्री-जयदेवविरचित, मानाङ्कटीका सह ८–००

८. **नेमिरंगरत्नाकर छंद** — कविलावण्य-समयकृत ६–००

9 THE NĀTYADARPANA OF RĀMACANDRA & GUNACANDRA A Critical Study *Dr. K H Trivedi* 30–00

१०, १४. **विशेषावश्यकभाष्य** – स्वोपज्ञवृत्ति सह प्रथमभाग, द्वितीयभाग १५-००, २०-००

11 AKALANKA'S CRITICISM OF DHARMAKIRTI'S PHILOSOPHY A Study : *Dr. Nagin Shah* 30 00

१२. **रत्नाकरावतारिकाद्यश्लोकशतार्थी**-वाचकश्रीमाणिक्यगणि ८–००

१३. **शब्दानुशासन** — आचार्य मलयगिरि-विरचित ३०–००

१७. **कल्पलताविवेक - कल्पपल्लवशेष** — अज्ञातकर्तृक ३२–००

●

संप्रति मुद्यमाणग्रन्थनामावलि

१. **रत्नाकरावतारिका भा ३** रत्नप्रभ-सूरिकृत, टिप्पण-पञ्जिका-गूर्जरानुवाद सह

२. **नेमिनाहचरिउ** — आ. हरिभद्रसूरि-(द्वितीय)कृत

३. **अध्यात्मबिन्दु–स्वोपज्ञवृत्ति सह** — उपाध्याय हर्षवर्धनकृत

४ **न्यायमञ्जरीग्रन्थिभङ्ग** — चक्रधरकृत

५ **मदनरेखा–आख्यायिका** — जिनभद्र-सूरिकृत

6 YOGABINDU OF HARIBHADRA Text with English Translation, Explanation

7 YOGADRṢTISAMUCCAYA OF HARIBHADRA Text with English Translation, Notes Etc

8 CATALOGUE OF SANSKRIT AND PRAKRIT MANUSCRIPTS Part IV

९. **शास्त्रवार्तासमुच्चय** (हिन्दी-अनुवाद सह) आ॰ हरिभद्रसूरिकृत

१०. **विद्यानुशासन** — आ॰ मल्लिषेणसूरिकृत

११. **तिलकमञ्जरीसार** — पल्लीवाल धनपालकृत

१२. **विशेषावश्यकभाष्य** भा ३—कोट्यार्य-वादिगणिकृतटीका सह —आचार्य जिनभद्रगणि

१३. **आख्यावार्तिकटीकाविवरणपञ्जिका** — प॰ अनिरुद्ध

14 SOME ASPECTS OF RELIGION AND PHILOSOPHY OF INDIA

15 DICTIONARY OF PRAKRIT PROPER NAMES

16 SOME MISCELLANEOUS JAIN WORKS ON LOGIC AND METAPHYSICS

●

PREFACE

The scientific literature written in Sanskrit and Prakrit has not been sufficiently explored A considerable number of unpublished mss. pertaining to the scientific subjects like Ratnaparīkṣā, Śilpa, Āyurveda, Gaṇita, Prāṇiśāstra, etc. are available to us. And it is our duty to bring them to light. We have taken a step in this direction by way of publishing the present work

The commentary on Āc. Hemacandra's Nighaṇṭuśeṣakośa, by Sri Srivallabha Upādhyāya (17th Cent V. S), is published here for the first time. We must thank Rev. Muni Punyavijayaji for critically editing the text and the commentary with many important Appendices. His 'Editor's Note' is really illuminating We are very grateful to Shri Bapalal G Vaidya for writing a learned introduction to this edition. My thanks are also due to Pt Amratlal who read the proofs.

We must express our sincere thanks to the Ministry of Education, New Delhi If it were not for the generous grant given to us by the said ministry under the scheme for publishing rare manuscripts this edition of the so far unpublished text would not have come to light in this present form

We hope that this publication will be of very great value for the students of Āyurveda and Botany.

L. D. Institute of Indology,
Ahmedabad—9.
1-6-68

Nagin J. Shah
Acting Director

Editor's Note

Five mss. have been used in the preparation of the critical edition of the text of the Nighantuśeṣakośa of Āc. Hemacandra along with the commentary of Śrī Śrīvallabha Upādhyāya. Out of these five mss. three mss contain simply the text of the Nighantuśesa while the rest contain the commentary also The description of these five mss is given below in due order.

1 पु १ This ms. contains the text of the Nighantuśesa and also of the commentary thereon by Śrī Śrīvallabha Upādhyāya It has 76 folios, 75 lines per side of the folio and 43 to 48 letters per line. It is written on a very good paper with beautiful and uniform handwritings It is the best of all mss It is almost correct Important notes are written at various places in its margin. At the end we find no mention of its age. But we infer that its age is very near to that of the actual composition of the text That is, it is beyond doubt that it has been written in the second half of the 17th Cent. V S. Its size is 10¼" × 4¼".

2 पु २ This ms too contains both the Nighantuśesa and its commentary. This ms. is incomplete and ends with the first half of the 16th verse occurring in the Second Kānda It consists of 32 folios The script not being uniform and orderly the lines in the sides of the folios vary from 13 to 17. Each line contains 50 to 56 letters The ms. is neither very corrupt nor very correct At some places in the margin there occur useful notes. The size of the ms is 10" × 4".

3. सं० This is a plam-leaf ms It belongs to Saṅghavi Pāḍā Jñāna Bhandāra of Palm Leaf MSS, Patan It contains the text of the Nighantuśesa only It has been torn, It consists of 14 folios and therein occurs the text from the 34th verse of the First Kānda up to the 140th verse of the same Kānda It seems to have been written in the second half of the fifteenth Cent V S It is almost in good condition. It is mostly correct Its script is not bad.

4. पु० This ms belonging to c. Second half of the 16th Cent. V. S. contains the text of the Nighantuśesa only. Its script is excellent and very neat It has four folios, 21 lines per side and 85 to 89 letters per line. It is in good condition. It is correct. And in its margin there occur important notes. At all places where the list of the synonyms of a particular tree or plant or creeper ends we find the mention of its popular names current in those days. Its size is 12" × 4½".

5. नि० This sign refers to the Nighaṇṭuśeṣakośa printed as the nineth kośa in the Abhidhānasaṅgraha part II published by the owners of the Nirnayasagara Press in V. S 1952 As other old mss. were not available to the learned editor, this edition abounds in errors that have resulted from misreadings of the script, at places the verses have been dropped and readings have become topsyturvy. The verses sixteen and a quarter that occur after the benedictory verse were not available to the editor. Hence he has kept that much blank space in his edition. In spite of all this we should acknowledge our indebtedness to and express our sense of gratitude towards the editor who made available this important text in those days. I have thoroughly utilized this edition. For that I am very thankful to the learned editor and also to the owners of the Nirnayasagar Press

I have critically edited the Nighantuśesakośa along with its commentary on the basis of these five mss. पु १, पु २ and पु—these three mss. belong to my personal Collection of Mss I have given in foot-notes all the useful notes that are found in the margin of these mss After most of the portion of the text had been printed we obtained the हे० and पु० mss Hence their variants, the useful notes and the popular names (given at the end of the list of the synonyms) are given in the relevant Appendices.

The model ms or mss of the Nighantuśesakośa that Śrī Srīvallabha Upādhyāya utilised for the composition of the commentary are very different from the हे० and पु० mss that we utilised for the preparation of this edition The scholars will realise the fact when they study the variants noted down by us in the First Appendix Again, the mss. utilised by Śrī Śrīvallabha Upādhyāya give the readings which do not correspond to the quotations from the Dhanvantarinighantu which he himself has given in his commentary On the other hand, the mss. of the Haimanighantuśesakośa utilised by us give the readings that correspond with those quotations. I am not able to obtain the mss of that group to which belonged the mss. utilised by Śrī Śrīvallabha Upādhyāya for the composition of the commentary Of course, I have obtained one ms which gives readings that correspond, to a certain extent, to those on the basis of which Śrī Śrīvallabha composed his Tīkā. (This ms belongs to the Āc. Śrī Vrddhicandrasūriji Jñāna Bhandāra, preserved in the Hemacandra Jaina Jñāna Bhandāra, Patan. Āc. Vrddhicandraji was a resident of Jesalmer and he belonged to Kharatara Gaccha.) From this it seems that afterwards the number of variants might have increased to a considerable extent on account of scriptological errors. The Age of Śrī Śrīvallabha Upādhyāya was the age of political wars

and on that account he might not have been able to procure the old mss. Hence his commentary is based on whatever mss. he could obtain.

Śrī Śrīvallabha Upādhyāya has attempted to give popular name of each and every plant or tree or creeper or herb We should not think that it is he who has made this attempt for the first time. This is evident from the go ms of the Haimanighantuśesakośa which belongs to the first half of the 6th Cent V S and is utilised by us for noting different readings, useful notes and popular names that we have found in it. This ms. contains popular names of plants, etc at those concerned places. (See Appendix 4)

I have supplemented his attempt by writing foot-notes in the third Appendix. The entire credit of preparing this scientific supplement goes to that learned Vaidyarāja Bapalal G. of Surat, the renouned scholar of the science of Āyurveda and also of the science of Botany. He granted my request of making this Appendix very lucid and useful and gave his valuable time for dictating notes, in details, to Pt Amratlal whom I sent to him to Surat As a result of this I could give a valuable Appendix which will be very useful to the scholars of Āyurveda and Botany

In the second Appendix I have indicated the gender of words occurring in the Nighantuśesakośa While doing so, I have followed the suggestions available in the Nighantuśesakośa and its commentary. I have not paid heed to the different genders mentioned in other kośas, nor have I noted these differences in the Appendix.

After having gone through the commentary we can say that the mss. of the Nighntuśesakośa which were before the commentator contained the disorderly and corrupt readings. Sometimes it has so happened that the commentary is not consistent with the readings of those mss. Again, there are cases where the commentator writes his commentary considering the incomplete reading to be complete Let us note and study some such instances

v(erse) 79 (Second half) In the commentary there occurs the reading *'mahākacchah Śāndilyah'* And the commentary follows this reading But the mss. of the Nighantuśesakośa give the reading *'mahākapitthah Śāndilyah'*. If we were to accept the reading accepted by the commentator then a quarter of a verse will lack one letter. And if we were to accept the other reading then the quarter will become complete and regular. Again, as a synonym of Bilva the word 'mahākapittha' seems to be more appropriate than the word 'mahākaccha'. The commentator might have before him the corrupt reading

'mahākatthaḥ'. After having corrected it into *'mahākacchaḥ'* he seems to have commented on it.

v. 94 (Second half) The mss. of the Nighaṇṭuśesakośa and the ms पु १ of the commentary contain the reading *'hīrā'*, while the ms पु २ of the commentary contains the reading *'vīrā'* and the commentary too follows it. In the Dhanvantarinighaṇṭu the reading *'hīrā'* occurs But in the quotation from this Dhanvantarinighaṇṭu the commentator has changed *'hīrā'* into *'vīrā'*.

v. 103 In this verse the halves are found in reverse order.

v. 159 (Second half) The commentator notes the variant *vāsikā* with the remark *'eke'*. But this reading is available in the mss of the Nighaṇṭuśeṣakośa belonging to different groups Moreover, such variants are innumberable in the Nighaṇṭuśesakośa. So, what is the use of noting one or two variants?

v 160 (Second half) The verse occurring in the commentary and also the mss of the Nighantuśesakośa give the reading *'andakaḥ'* (*'agnikaḥ'* is our corrected reading), while the mss of the commentary contain the explanation of *agnikaḥ*. What could be the reason of this discrepancy?

v 167 The reading available to the commentator is *'dārvī dāruharidrāyām'*, while the mss. of the Nighaṇṭuśeṣa contain the reading *'dāruharidrāyām dārvī'* Looking to the structure of the Nighaṇṭuśeṣakośa we feel that the latter reading is more appropriate.

v 185. (Second half). The verse of the Nighaṇṭuśesakośa occurring in the commentary and the mss. of the Nighaṇṭuśeṣakośa give the reading *'bhūtakeśy api'* instead of *'bhūtaveśy api'* (*'bhūtaveśy api'* is our corrected reading) while the commentary follows the reading *'bhūtaveśy api'*. The quotation from the Dhanvantarinighantu, occurring in the पु १ ms, gives the reading *bhūtaveśī*, while the same quotation occurring in the पु २ ms gives the reading *bhūtakeśī*. The Dhanvantarinighaṇṭu, the Amarakośa, etc. give the reading *bhūtaveśī* only.

v. 193 (First half)· The ms. पु १ (containing the commentary) and ms पु of the Nighaṇṭuśeṣa give the reading *'mañjīrāśimbikā'* and the commentary too follows it On the other hand, the ms पु २ (containing *ṭīkā*) and ms. नि० give the reading *'mañjarīśimbikā'* and the commentary too follows this reading

v. 345 (First half): The ms. of the commentary contains, at this place, the reading *'ajāndī ca ṛkṣagandhā syād antaḥkoṭapuṣpy api'*, while the

mss. of the Nighṇṭuśeṣakośa contain the reading '*ajāṇḍi ṛkṣagandhā syād antahkoṭarapuṣpy api*'. The latter one is correct Even the Dhanvantarinighaṇṭu gives the reading '*antahkoṭarapuṣpī*'. The reading available to the commentator is '*antaḥkoṭapuṣpī*'. Hence he has to add '*ca*' to complete the metre But he would have made the reading consistent and correct by adding '*ra*' instead of '*ca*' if he had paid attention to the quotation taken from the Dhanvantarinighaṇṭu.

Here we have given only a few instances. From the Appendices scholars can get the complete idea of the variety of readings, recensions, etc.

The works of the commentator Srī Śrīvallabhopādhyāya prove him to be an expert in the science of Lexicography We know him to be the author of the following works

(1) Haima-Abhidhānacintāmṇi--Nāmamālā-Ṭikā (1661 V. S)[1]

(2) Haima Liṅgānuśāsana Svopajñavṛtti-Durgapadaprabodha (1661 V S)

(3) Haima Nāmamālāśiloñccha Tīkā (1654 V. S)

(4) Haima-Nāmamālāśeṣasaṅgraha-Ṭikā (1654 V S).

(5) Haima Nighanṭuśeṣa Ṭīkā (Present work).

(6) Vidvatprabodhakāvya Sāvacūrika (Śobharikṛta Ekākṣara- Dvyakṣaranāmamālā-Dvyāśrayakāvya).

(7) Vijayadevamāhātmya Svopajña Ṭippanirūpa Avacūri Saha

(8) Sahasradalakamalabaddha Arajinastotra Saṭīka

(9) Jayasāgaropādhyāyakṛta-Ajitanāthastuteh Ṭīkā (Mūla-arthaparihāradvārā Vyākhyāntararūpā)

(10) 'Khacarānana Paśya Sakhe Khacara'-Kāvya-Arthatrayī

It is quite possible that he might have written other big or small works Looking to the list of his works we arrive at the conclusion that most of them pertain to the subject of lexicon. He was a master in that field.

Popular names mentioned by him are mostly from Rajasthani Language. This strongly suggests that he was a native of Rajasthan But we cannot be definite so long as we do not come across an actual reference to that effect. Jaina monks wander from place to place and sometime, due to some special circumstances, stay for long at a particular place and adopt its language and customs. Hence it would be a baseless imagination to say, without an actual reference, that a particular monk was a native or resident of a particular place

1. Figures in brackets indicate dates of composition

Those who are interested in having a short life-ketch of Sri Śrīvallabha Upādhyāya are requested to refer to Kharataragacchīya Muni Śrī Vinayasāgaraji's introduction to 'Sahasradalakamalabaddha Arajinastotra Saṭīka'.

I thank Pt. Amratlal for correcting proofs with exactness and patience. I am very grateful to Shri Bapalal Vaidya who has enabled me to prepare that valuable and useful Appendix No. 3. Again, it is he who has written, at my request, the learned introduction to this edition This has, by far, enhanced the value of this edition I record my heart-felt thanks to this learned scholar.

Ahmedabad
23 5 68

Muni Puṇyavijaya.

INTRODUCTION

A well known verse declares that a physician without the knowledge of *nighanṭu*, a scholar without the knowledge of *vyākaraṇa* (Grammar) and a soldier without weapons–all these three are being laughed at in the world[1]. From this we gather that the knowledge of *nighanṭu* is indispensable for a physician

But what is *nighanṭu* ? What is the meaning of the term *nighanṭu* ? From what root is the word *nighanṭu* derived ? While pondering over these questions we are reminded of a statement occurring in the Nirukta of Yāska The statement is 'why is *nighanṭu* so called ? It is so called because it is *nigama* ?' (*nighanṭavaḥ kasmāt nigamā ime bhavanti*) That is, the term *nighanṭu* is based on the term *nigama* The etymology of the term *nigama* is *nigūḍham artham gamayanti jñāpayanti iti nigamāḥ* (That which brings out the extremely concealed or secret meaning of words is called *nigama*)

Yāska wrote the Nirukta to point out the concealed or secret meanings of the Vedas The etymological meaning of the term *nirukta* is . *nigūdhāḥ arthāḥ ucyante anena prakāreṇa tan niruktam* (That which brings out the secret meanings in this manner is called Nirukta). Thus the words *nigama* and *nirukta* are synonymous. Sāyana, the commentator of the Vedas has explained the term *nirukta* as follows That which gives all the possible meanings of each and every word is called *nirukta*. (*ekaikasya padasya sambhāvitā arthā yatra niḥśeṣena ucyante tan niruktam*). Yāska quotes Aupamanyu (the son of Upamanyu) while explaining the term *nighanṭu*. According to Aupamanyu the term *nigantavah* (leading to the secret meanings) has been transformed into '*nighanṭavah*' That is '*nighanṭavah*' is simply a different form of '*nigantavaḥ*'. (*te nigantava eva santo nigamanān nighanṭavah ucyanta ity aupamanyavah*) Yāska's quotation of Aupamanyu proves that before Yāska there flourished some Aupamanyu who has written Nirukta But no Nirukta other than that of Yāska is extant

Nigama, *nirukta* and *nighanṭu* are synonyms. Both the Nirukta and the Nighantu are the sciences that acquaint us with the secret meaning—the Nirukta throws light on the secret meanings of the Vedas while the Nighantu throws light on the secret meaning of the terms denoting different things of the vegetable kingdom

---

1. *nighanṭunā vinā vaidyo vidvān vyākaraṇam vinā /*
   āyudhaṁ ca vinā yoddhā trayo hāsasya bhājanam //
   Introduction to the Rājanighaṇṭu.

As the meaning of the word '*nighaṇṭu*' is not transparent, the word '*sangraha*' gradually came to be employed in its place. 'Vyāḍisaṅgraha' is an instance in point This Vyāḍisaṅgraha is a collection of nouns—a lexicon. In the Mahābhāsya of Patañjali (1'1) there occurs a statement—*saṅgrahe etatprādhānyena parīkṣitam.* While commenting on it Kaiyaṭa observes that by *sangraha* is here meant a particular work[2]. Nāgeśa, while explaining the words of Kaiyaṭa, explicitly states that saṅgraha is a work of Vyāḍi, the extent of which is one lac *ślokas*[3]. Afterwards such collections of nouns—lexicons were known by the term *koṣa* In the Vedas the term *koṣa* has not been used in this sense. There it is employed in the sense of treasure-house, e g '*tasmin hiranmaye koṣe svargo jyotiṣā''vṛtah*'. It seems that like the collections of Vedic nouns even the collections of the names of medicinal substances were came to be known by the term *nighaṇṭu* Again, it is said that *nighaṇṭu* is that kind of work wherein synonyms are collected. '*ekārthavācinām paryāyaśabdānāṁ sangho yatra prāyena upadiśyate tatra nighaṇṭuśabdah prasiddhah*' (Vācaspatyam, Vol V) Thus *nighaṇṭu* means a collection - haphazard collection, hotchpotch— of synonyms In the Śabdakalpadruma etymology of the word *nighaṇṭu* is given It is *nighantati śobhate iti* (that which looks beautiful or shines is called *nighaṇṭu*) According to Āc Hemacandra *nighaṇṭu* means a collection of nouns (*nāmasangrahah iti hemacandrah*). Śrīvallabhgaṇī, the commentator of the present work, Nighaṇṭuśesa, explains both the constituent terms of the title While explaining the term *nighaṇṭu* he observes: *nitarāṁ ghaṇṭyante ekatra bhāṣyante śabdā aneneti nighṇṭuk, bhṛ-mṛ-lṛ-tsari* That is, that which fully explains, at one place, all the words is called *nighaṇṭu.* And he quotes the commentator Vyāḍi-'*arthān nighaṇṭayaty asmān nighaṇṭuk pari. kīrtitah pum-napumsakayoh sa syāt*'. Further he states that the noun *nighaṇṭu* is *akārānta* also And in support of this view he gives a quotation of Pt Cāmuṇḍa, viz. *yaduktam cāmundapanditena-iti varnanighanto'yam bījānāṁ vacmi kiñcana*

He explains the term *śeṣa* as follows : *śiṣ hiṁsāyāṁ śiṣyate vicitravana. spati-abhidhānajādyam himsyate anena iti vā śeṣah.* That is, the term *śeṣa* is derived from the root *śiṣ* meaning to kill. That which kills or destroys the ignorance about the names of strange varied vegetables, plants, herbs, trees, etc. is called *śeṣa*

Āc Hemacandra, who earned the title *kalikālasarvajña* due to his vast knowledge and deep scholarship, took up the difficult task of dispelling the darkness of ignorance pertaining to the names of vegetables, herbs, creepers, plants, trees, roots, etc Before Āc. Hemacandra many Nighaṇṭus were composed. Among them the first and foremost is the

2. *saṅgrahe granthaviśeṣe |*
3. *sangraho vyāḍikṛto lakṣaślokasaṅkhyo grantha iti prasiddhah |*

'Dhanvantarinighantu'. But it is to be noted that this Dhanvantarinighantu is not the work of Ādi Deva Dhanvantari It seems to have been composed by a pupil of Dhanvantari. It is so because in the last verse of varga VI there occurs a statement to the effect that the Dravyāvali (another title of the Dhanvantarinighantu)[4] has been preached by Dhanvantari and noted down by his pupil It is said that there were nine 'jewels' in the court of king Vikrama Among these nine 'jewels' there was one physician named Dhanvantari This Dhanvantari might have possibly composed the Dhanvantarinighantu. In the history of India there flourished so many persons bearing the same name Dhanvantari Hence we can do nothing but simply imagine as to what Dhanvantari composed this Nighantu This Nighantu is known also by the name of 'Guḍūcyādinighantu' because it begins with *Guḍūci* Its author has composed it on the basis of many other Nighantus He himself declares 'The well is full of water. But the people fetch the water according to their own needs Similarly, we have composed this Nighantu after having taken some portion from the endless ocean of Nighantu'[5] This proves that before the composition of Dhanvantarinighantu there existed many other Nighantus At present none of them is extant The author of this 'Dravyāvali' has declared that in the world the people will ridicule those physicians who have not studied the Dravyāvali. This is so because the drugs of the physicians are mostly prepared from herbs And how can a physician treat his patient if he does not posses[6] the knowledge of herbs ? The drugs of the physicians are prepared on the basis of Nighantu (*tadbheṣajam cāpi nighantumūlam*)

After Dhanvantarinighantu in chronological order there comes the Madanapālanighantu The author is king Madanapāla. This is a small treatise The author is a devotee of Lord Krsna and his adoration of Lord Kṛṣna is really a piece of good literary work.

After Madanapālanighantu there comes the Rājanighantu alias Abhidhānacūdāmani Its author is Narahari Pandit.[6] About his work he declares that without the study of the Rājanighantu the knowledge of a physician remains incomplete, (*muhyaty avaśyam anavekṣya nighanṭum*

4. *dravyāvalih samādiṣṭā dhanvantarimukhodgatā /*

5 *prayojanam yasya tu yāvad eva tāvat sa gṛhnāti yathā'mbukūpāt /*
tathā nighanṭāmbunidher anantād gṛhnāmy aham kiñcid ihaikadeśam //

6. Narahari himself declares that he is a native of Kashmir. But Prof. H. H. Wilson considers him to be a native of Dakṣinadeśa and places him in the period between 12th and 13th Cent. V. S.

Introduction to the Nighaṇṭu-ādarśa (2nd Ed.)

tat). His claim is justified because this Nighantu is really the best of all the extant Nighantus. In it the author has treated of many novel herbs, plants etc.

After the Rājanighaṇṭu in chronological order comes the Dravyaguṇasaṅgraha of Cakrapāṇi. This work is the result of the desire of the king to know from the royal physician the properties of the ever useful novel substances. And hence it treats more of merits and demerits of the various kitchen preparations-dishes than of those of the herbs, etc.

After the Dravyagunasaṅgraha there comes the Nighaṇṭu of Rājavallabha It has no note-worthy special feature. After it there comes the Dravyagunasaṅgraha of Bhāvaprakāśa and other Nighaṇṭus The Kaiyadevanighaṇṭu is really good and useful,

The Nighaṇṭuśesa of Āc. Hemacandra, along with the commentary, is printed here for the first time

Most of the Nighantus give the classes or groups like Haritakyādi, Gudūcyādi, Āmrādi, etc. But this classification has no scientific basis. The classification done by Caraka and Suśruta is according to the principle of common function The classes like Ūrdhvabhāgahara, Sirovirecana, Vātasamśamana, Pittasamśamana, Kaphasamśamana, Madhuragana, Amlagana, Lavanagana etc are formed on the basis of common functions. Even the class Daśemāni (the name given by Caraka to a group or class of ten medicinal substances) is formed according to the same principle The classes recognised by Suśruta are also based on this very principle. Vāgbhaṭa follows Caraka and hence he imitates Caraka in this matter. But he has left out the Daśemāni of Caraka which is really very important. This classification or grouping which is based on the princple of common function could be regarded as scientific. But the groupings like Guḍūcyādi, Haritakyādi, etc. given in the Dhanvantarinighaṇṭu, Rājanighaṇṭu, Kaiyadevanighaṇṭu and other later Nighaṇṭus could not be called scientific.

Āc. Hemacandra has not accepted the classifications recognised by his ancient predecessors. He has divided his Nighantu into six kāṇḍas, viz. Vṛkṣa, Gulma, Latā, Śāka, Tṛna and Dhānya This is the special feature of this Nighaṇṭu. This type of classification is not found in any other Nighaṇṭu.

The Amarakosa has included all the different classes in only three kāṇḍas. The second kānda is devoted to the 'Vanauṣadhivarga' (a class of woodland herbs). But therein one finds no system. Looking to all this we cannot but say that the classification done by Āc. Hemacandra

is really scientific. Now let us acquaint ourselves with some internal substance.

The Amarakoṣa gives only two names of Aśoka. The Nighaṇṭuśeṣa begins with the treatment of Aśoka and gives 16 synonyms wherein occur new names like *piṇḍapuṣpa, paulomī rohiṇīdrumah, alasah*, etc But neither the author of the Nighaṇṭuśeṣa nor the commentator informs us of the source from which these new names have been taken These names have enchanting attraction for all.

The second word that is taken up here is Bakula. Amarasimha is satisfied with his scanty remark about Bakula viz' *atha kesare bakulah*' On the other hand, here we find ten names of Bakula. In the Nighntuśesa there occurs *gudapuṣpa*—one of the names of Bakula But the commentator writes gūdhapuṣpa instead of gudapuṣpa and explains it as that which has hidden flowers (gūdhāni gūptāni puspāṇy asya). The remark that the fruit of Bakula tree is called *parpaṭa* (*phalam asya tu parpaṭam*) seems to be illfounded and improper. In no other work we have come across this name of the fruit of Bakula tree.

The third name taken up here is Tilaka In the Amarakośa we find only three names of this particular tree viz, *Tilakah, Kṣurakah* and *Śrīmān*, whereas here we have 8 names. The words like *recī* (*recayaty avaśyam recī*), *mukhamandana, citrakah* occur among these 8 names

Next the word Kovidāra is taken up Amarasimha has given only four synonyms whereas here there occur thirteen synonyms The author gives many synonyms because he wants, it seems, to acquaint the reader with the description of a particular tree.

The Nighaṇṭus enumerate two types of synonyms—one descriptive or suggesting description and the other suggestive of medicinal properties. May be, the purpose of including many descriptive names in the list of synonyms is to create a picture of a particular tree before the mind's eye of the reader.

While writing on Campaka the author of the Nighantuśesa gives 12-13 names Amara has given only three names. The names viz. *Kāñcana, Hemapuṣpaka, Ṣaṭpadātithih, Kusumendrah, Varalabdhah, Kumārīvallabhah, Kusumārogyah*, etc given in the Śeṣa suggest the description of its charming flowers. Its name Kusumārogya is noteworthy. That its flowers is a seat of health (*kusumeṣu ārogyam asya*) is quite a new piece of information that we find here for the first time.

Here Nāgakesara is treated of separately Though Amara gives *Cāmpeya* and *Nāgakesara* separately, he mentions *Cāmpeya, Kesara, Kāñcanāhvaya* in the list of the synonyms of Nāgakesara. Nighaṇṭuśeṣa gives

12 names of Nāgakesara. Amara has separately mentioned the *phali* of *Campaka* Here we do not find its separate mention. Here the *puṣpacūrṇa* of *Nāgakesara* is separately mentioned (*tatpuṣpacūrṇe tu karikusumah puṣparocanah* / *Śloka* 12). This is a characteristic feature of the Nighanṭuśesa.

Amara has given four names of Kuṭaja. The Nighaṇṭuśeṣa gives 14 names. Over and above the mention of these fourteen names it makes distinction between its fruit and seed. It states that its fruit is called *indrayava* (Gujarati '*indrajava*') while its seed is called *bhadrayavāhvaya* (*phalaṁ tu tasya indrayavam, bījaṁ bhadrayavāhvayam*). It is right that the fruit of Kuṭaja is called *indrayava*. As a matter of fact its fruit and seed are no two different things. Its fruit is of the form of a pod (*śiṁga*) and the seeds contained in this pod are *indrajavas*. Hence the distinction made here between the fruit and seed is misleading.

In the Nighanṭuśeṣa there occur thirteen names of Śirīsa. In Amarakosa we have only three names. Among those thirteer names there is one viz. '*śankhinīphala*.' This name is obscure. Such new names are many in this work. But we feel that there is no purpose behind giving such obscure new names.

Drumotpala (śloka 26) is considered by the Nighanṭuśesa to be different from *Karnikāra*. According to Amara they are the synonyms. The Nighanṭuśeṣa uses the word 'karnikāra' for odourless *garamālā* (गरमाळा) which has yellow flowers, while for fragrant garamālā it employs the word '*drumotpala*.' Though Amara gives '*Karnikāra*' as a synonym of '*drumotpala*' he does not give '*āragvadha*' as a synonym of '*drumotpala*' Amara has mentioned no distinction between odourous and odourless *karnikāra*. The Nighanṭuśeṣa has pointed out this distinction. It includes the word '*karnikāra*' in the synonyms of *Āragvadha* (śloka 97). The popular name (*lokanāma*) '*kiramālau*' seems to be the corrupt form of '*kṛtamāla*'. Even to-day in Māravāda the name *Kiramāla* is current for *Garamālā*. A new name '*svarnaśephālikā*' is found among the synonyms of *Āragvadha*. Though the name *Rājavṛkṣa* has been used, in other works, for *Āragvadha*-*Garamālā*, the Nighanṭuśeṣa employs it as a synonym of Cāroli (Chirongia Sapida). Thus the Nighanṭus cannot avoid the temptation of adding more and more new names in the list of the synonyms of a particular word.

It is noteworthy that the Nighanṭuśeṣa considers *Bījapūraka* and *Mātuluṅga* (śloka 53–54) to be different from one another. Most of the Nighanṭus wrongly consider them to be identical. Here the *Bījapūra* is clearly differentiated from the *mātuluṅga*. The commentator too points out the difference between the two by stating '*Mātuluṅgyāṁ bījapūraviśeṣe*'. The name '*mahāphalā*' is very appropriate for it.

Similarly, though *Aralu* and *Ṭunṭuka* are two quite different trees, most of the authors of the Nighanṭus have considered them to be indenticai and hence they regard these two words as synonyms. But the commentator Sri Srivallabhopādhyāya has clearly pointed out that they are two different trees. He states, '*etasya loke 'aralu' iti prasiddhih etadbhedasya 'ṭiṁṭū' iti prasiddhih*" This is a special feature of the present work.

It has given rise to confusion by including the name '*vyāghra-gṛdhranakhī* in the list of the synonyms of the *Borā* (*Badara*-the jujube tree).

Though '*Asana* and '*Bījaka* do not denote the same tree still they are regarded by the Nighnṭus as synonyms. But this work states that it is of two types ('*Sa tu dvidhā*' 101). These two types are *Śikhigrīvah*' and '*Gomutraka*' Thus the difference between the two is pointed out here.

'*Sāgu*' is mentioned here as a popular name (*lokanāma*) of *Aśvakarna*. But this is a mistake. As a matter of fact it should come under the head of *Śāka* (*sāga*) which immediately follows. *Aśvakarṇa* is different from *Sāga*.

Three types of *Lodhra* are pointed out in the Nighantuśesa. They are white, red and black *Lodhras*.

Under the heading of *panasa* there occurs '*lakucah kṣudrapanasah*'. And under this there should be '*lakuce likuco granthimatphalaḥ*'. The *bhāṣānāma* '*kaṭahara*' for *panasa*, and '*badahara*' for *Lakuca* are quite right. Even today in the Hindi language we have the name *Badahara* for *Lakuca*.

There is no mention of *Rudrākṣa* in the Amarakosa. In the Appendix to the Rājanighantu it occurs but nothing new is found there. The Dhanvantarinighaṇṭu also does not refer to it. But the present work gives '*mahāmuni*' as a synonym of *Rudrāṣka* and further states-

> '*sa tu caturmukho brahmā, dvimukhas tu varargalah*
> *ṣanmukhas tu kārtikeyah pañcamukhas tu śankarah //142//*
> *mādhavas tu ekavadano vijayī śastradhāranah /*

Thus it mentions five kinds of it viz. *ekamukha*, *dvimukha*, *caturmukha* *pañcamukha* and *ṣaṭmukha*

It mentions three types of *Karañja*, after *Amarasimha*.

Meṣaśṛngī-"*loke tu 'medhāsimgī' iti prasiddhih*". *Meṣaśṛngī* is a very obscure and dubious tree The popular name '*medhāśṛngī*' which was current in those days in Gujarat is also in use to-day In Ḍānga region this particular tree is known by this very name And we consider this *Medhāsingī* to be identical with *Meṣaśṛngī* of the Nighaṇṭus Ḍalhanācārya, the commentator of Suśruta, has called this *Meṣaśṛngī* as '*Medhaśṛngah*' The commentator Srivallabhopādhyāya states that *Vṛścikālī* is a particular type of *Meṣaśṛngī* (*meṣaśṛngīviśeṣo'yam*). We should give thought to this sta-

tement Ḍalhana too considers *Vṛścikālī* to be a type of *Meṣaśṛṅgī (meṣaśṛṅgībhedah)*. Though it is inc'rded in *gulmavarga*, it could be considered to be a tree.

The name *Dāṁtī* is even to-day prevalent for *Dantī* (201). Can the plant like *Apāmārga* be included in 'Gulmakānda' ? The creeper like *Jyotiṣmatī* is included in 'Gulmakānda' (209). Even *Rāsnā* is included in Gulmakānda. It is stated that the name of Rāsnā current among the people is *'rāṭha'*.

The popular name *'vṛṭhālī'* of *Misī* and *Miśreyā* reminds us of *'variyālī'* (वरियाली) of to-day. The physicians *(vaidyas)* of North India mean *sūvā* by *misī*.

The third kānda is Latā kānda. *Kadu*ˉwhich is found in the Himalayas is a plant What is the reason of including it in the group of creepers ? Many plants and creepers like *Mālakāngani* are mentioned in the second Gulmakānda Similarly, *Ghodāvaja*, *Kamala*, etc. are mentioned in the Latākānda Only very few creepes are found mentionid in the Latākānda

The fourth Kānda is Śākakānda Therein occur *Suvā*, *Lasana*, *Jirū*, *Dumgalī*, etc But *Saptalā*, *Prasāranī*, *Bhṛngarāja*, etc could never be included in the group of *Śāka* (vegetables) We get no special information about *Saptalā* It is unknown. About *Prasāranī* it is said that its leaves smell like excrements *(viṣṭā)* Can we prepare *śāka* from its leaves ? Bengalis use this as vegetable Ccu'd *Bhṛngarāja (Bhāngaro)* be used for preparing *śāka* ? Perhaps one may prepare *śāka* of *Bastagandhā*

The fifth Kānḍa is Tṛnakānda. The popular name *'juvārī'* of *Yavanāla* attracts our attention. It is what we call *'juvāra'*.

The Nighaṇṭuśeṣa is completed in 401 verses It is followed by 8 Appendices The different readings of the Nighaṇṭuśeṣa are noted down in the first Appendix Hard labour and critical attitude of the learned editor are evident here

The second Appendix contains an index of words occurring in the text of the Nighaṇṭuśesa. The gerder of each word is indicated. The meanings of each and every word, that are pointed out by the commentators, are also given along with a particular word And the number of the verse in which a particular word occurs is also given The popular names current in those days are of utmost importance for a student of this subject. Sixty pages are devoted to this Appendix.

The third Appendix contains an index of popular names given by the commentator. All the names are given along with their Sanskrit equivalents. The names, which I suggested, are given in foot-notes. This appendix covers 28 pages.

In the fourth Appendix popular names noted in the ms. of the Haimanighantuśeṣakoṣa, written 150 years before the commentator, are compared with those given by the commentator himself. This Appendix makes it clear that the tradition of introducing woodland herbs to the readers by popular names is very old.

The fifth Appendix contains an index of the quotations occurring in the commentary. The sixth Appendix contains an alphabetical index of the names of the authors that occur in the commentary. The seventh Appendix gives an index of the names of the works referred to by the commentator.

The eighth Appendix gives the quotations of Dhanvantarinighantu as they occur in the Nighantuśeṣaṭīkā and side by side the relevant *ślokas* from the printed Dhanvantarinighaṇṭu And wherever the difference in the readings is found it is marked by bold types This Appendix should be studied critically Let us compare some quotations of the Dhanvantarinighaṇṭu as they occur in the commentary with the relevant verses of the printed text of the Dhanvantarinighantu

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
नालिकेरो रसफलः सतुङ्गः कूर्चकेसरः । लतावृक्षो दृढफलो लाङ्गली दाक्षिणात्यकः ॥ पत्र-१००	नारिकेलो रसफलः सुतुङ्गः कूर्चशेखरः । तालवृक्षो दृढफलो लाङ्गली दाक्षिणात्यक ॥
स्यात् पूगफलमुद्वेगं क्लसि घोण्टाफल मतम् । चिक्कणं वल्कलं चिक्कं गन्ना मरकरं च तत् ॥ पत्र १०१	स्यात् पूगफलमुद्वेग क्लिव घोण्टाफल स्मृतम् । चिक्कणं चिक्कणा चिक्का गुर्वाकः खपुरं च तत् ॥
ज्योतिष्मती ... . । ज्योतिष्का चाऽग्निभासा च लवणोद्भ्रा च दुर्दिसा पत्र-११६	ज्योतिष्कायाऽग्निभासा च लवणोक्ता च दुर्जरा ॥
विटुन्नकस्त्वजझटा च झाटा साऽमलकीति च ॥ पत्र-११८	वितुन्नभूता तमकं भूधात्री श्वामलक्यपि ॥
हलदी हलना श्रेष्ठा.....................। विषघ्नी च जयन्ती च दीर्घरक्ता सुवर्णिनी ॥ पत्र-११९	हलदिका मद्गलता ... . । विषघ्नी च जयन्ती च दीर्घरक्ता तु रङ्गिणी ॥
सुरसा तुलसी ग्राम्या तुलसी बहुमञ्जरी । आपीता राक्षसी............ .... ॥ पत्र-१२४	सुरसा तुलसी ग्राम्या सुरभी बहुमञ्जरी । अपेतराक्षसी गौरी...... .... ॥
कैडर्यं ....॥ कर्दमो हिङ्गुनिर्यास. प्रियमालश्च पर्वतः ॥ पत्र-१२६	कडर्यः ....। छर्दिघ्नो....... प्रियशालश्च पार्वतः ॥

अश्व्यप्रोक्ता अक्षगन्धा .... ॥ पत्र–१४४	वृष्या प्रोक्ता वृष्यगन्धा.. .. ... ।
स्पृक्का स्पृग् ब्राह्मणी देवी लता लङ्कोयिका मरुत्।	स्पृक्काऽसृग् ब्राह्मणी देवी मालाली कोटिका मता।
पङ्कमुष्टिः ....॥ पत्र–९४	पञ्चमुष्टिः ..... ॥
कुलिङ्गश्टङ्गी वक्रा च .... नताङ्ग्यपि । चन्द्रा स्वादु विषाणी च प्रोक्ता च निजमूर्द्धजा ॥ पत्र—१०८	कुलीरभृङ्गी चक्रा च महाघोषा नवाङ्गिनी। चन्दास्पदा विषाणी च श्रृङ्गी वनजमूर्धजा ॥
वृक्षकन्दा विदारी च वृक्षवल्ली बिडालिका ॥ पत्र–११०	विदारिका वृष्यकन्दा विदारी च वृष्यवल्ली बिडालिका ॥
सिंहवृन्ता माषमाषा पत्र–११७	सिंहविन्ना मांसमासा
पृश्नपर्णी—कलशिर्धावनी गुहा । शृगालबिन्ना धृतिला पर्णी—॥ पत्र–१११	पृष्टिपर्णी—कलशी धावनी गुहा । श्रगालविन्नाऽङ्घ्रिबला पर्णी च – ॥

After having examined these few instances we find that the commentator of the Nighantuśesa has made drastic changes in the readings of the Dhanvantarinighantu. The question naturally arises as to why he should make such changes. Could it be that he had before him some ms. belonging to a different group ? Or, could it be that these changes are the mistakes committed by the copyist ? Under the heading of *'Nālikera'* *'tālavṛkṣa'* becomes *'latāvrksa'* This is certainly a blunder committed by the copyist Under the heading of *'Jyotiṣmatī'* we find *'durdinā'* instead of *'durjarā'* At this place too the copyist has committed a mistake. Under the heading of *'Pūga'* we have *'gavām madakaram'* instead of *'gurvākah khapūram'*. For this change the author—and not the copyist—seems to be responsible. The commentator of the Nighantu seems to have given the meaning of *'gurvāka'* in *'gavām madakaram'* and to have altogether forgotten to give the meaning of *'khapūra'*. In the treatment of *Tulasī* *'apetarākṣasī'* has become *'āpīta rākṣasī'*. For this change the copyist should be held responsible. The learned author could not write *'chardano'* instead of *'chardighna'* This mistake occurs in the treatment of *Kaidarya*. The pen of the copyist turns *'vṛṣyā proktā'* and *'vṛṣyagandhā'* into *'ṛṣyaproktā'* and *'ṛkṣagandhā'* respectively. Under the heading of *'Spṛkkā'* *'mālālī koṭikā matā'* has been turned into *'latā lankoyikā marut'*. Under the heading of *Śṛṅgī* the copyist has written *'nijamūrddhajā'* instead of *'vanajamūrdhajā'* In the treatment of *Vṛṣyakandā* whose roots—not only the roots but the entire creeper—are *vṛṣya* (*vājīkarana*) the copyist writes *'vṛkṣakandā'* and *'vṛkṣavallī'* instead of *'vṛṣyakandā'* and *'vṛṣyavallī'*.

The author could not be held responsible for the change '*siṁhavṛntā*' from '*siṁhavınnā*'. Under the head of '*pṛśnıparnī*' there occurs '*dhṛtılā*' instead of '*aṁghrıbalā*'. On page 150 we have '*hañjī ca vardo barbarakas tathā*' instead of '*phañjī ca saiva brahmasuvarcalā*'. What a corruption! Under the heading of '*kiṁśuka*' we have '*kṣīraśreṣṭha*' and '*Vītaśoka*' in place of '*kṣāraśreṣṭha*' and '*vātapotha*' respectively. All this is really unbearable. But what can we do? Again, under the heading of '*Saptaparna*' the copyist makes a drastic change. He writes '*gucchapuṣpa*' for '*gūdhapuṣpa*'. Under the heading of *Āragvadha* we find '*karnīvān sa ca revatah*', while it should be '*karnıkāro'tha recanaḥ*'. Such instances are innumerable. Only few are pointed out here. We cannot expect the copyist to be the expert of the subject. Hence he has committed many scriptological mistakes. The learned commentator could not make such mistakes. The learned editor Muni Shri Punyavijayaji has done a great service to the cause of this subject by preparing this valuable Appendix. From this we can have a clear idea of how the corruption of the words of the Nighanṭu has taken place. Many persons like us get confused when they are confronted with the new forms that the word has assumed. And there are innumerable words that have assumed new and strange forms. When '*candrāspadā*' is changed into '*candrāsvādu*' it gives altogether a different meaning. By preparing this Appendix Muni Shri Punyavijayaji has done one important and great work. It has made me realize the fact that many corrupt forms and many meaningless names have found place in the Nighantus and their commentaries. It is not unknown to the scholars of this subject that the authors of the Nighantus and their commentators have made a jumble of terms denoting plants, creepers, trees, herbs, vegetables etc.

The Nighantuśesa is a work of that great veteran scholar Āc Hemacandra who earned the title Kalikālasarvajña (the Omniscient of the Kali Age). Years ago it was printed, without the commentary, in the Nirnayasagara press, Bombay. It was not available in the market since long. Muni Shri Punyavijayaji has taken great pains in critically editing it along with the commentary which is printed here for the first time. He has greatly enhanced the value of this edition by the important appendices with which he has adorned it. Who else could have done such a scholarly work? We salute him who has made this unavailable work again available. This science of Nighantu seems to be like a wild jungle where the persons concerned have sown haphazardly what they liked. No one took the trouble of seeing and examining the plants, creepers, trees, vegetables, herbs etc., having entered the jungle. All of them have composed the Nighanṭus, sitting in easy chair. They have made so many unncessory additions and alterations as if to display their scholarship. This is the reason why we do not recognize so many plants, herbs, etc.

mentioned by name in the Nighantus. The commentators have made the confusion worse confounded.

The tradition of giving so many names of one herb or tree etc has not helped us. Now we should determine only one meaning of a particular term after having examined and studied all the Nighantus and their commentaries. This will help us much. This will dispell the darkness prevailing in the jungle of the Nigantus.

Let us study the eleven names of *Balā* which is very useful

balāyām śitapākī syāt bhadrādanyodanāhvayā
vāti vāṭyālakah (likā ?) vāṭyapuṣpikā kharayaṣṭikā //260//
kāsṭhikā samarāhvā ca samāngā ca mahodarī /

The author of the Dhanvantarinighantu has given nine names of *Balā*, that of the Rājanighantu ten, and that of the Nighantuśesa eleven[7]. The name *'samangā'* found in the Dhanvantarinighantu is changed into 'samāngā' by the author of the Nighantuśeṣa. None except the author of the Nighantuśeṣa mentions the name *'mahodarī'* We feel that the names like *'śitapākī' 'odanapākī' 'samarāhvā' 'mahodarī'* are meaningless. It is high time that we should retain only one scientific name of Balā. Of course, we should retain the reliable names current in different regions. It is really a matter of great pleasure that the work has been started in this direction. Otherwise, there would not be an end to such meaningless names Under the prevailing conditions Balā is yet barren though it has eleven chidren No word comes to its rescue. And in India the term *Balā* is used to denote different things. Time is ripe for us to come out of such condition The popular names will be very useful to us. While writing on *Balā* Bhā. Dīksita gives its name *Bahāra* popular in his days. On the other hand the commentator of the Nighanṭuśesa states that its popular name is *'balā' (etasya loke 'balā' ity eva prasiddhih)* Four–rather five–types of *Balā* are mentioned in the Nighantus Some consider *Atibalā* to be identical with *Balā* For some *Nāgabalā* is nothing but *Atibalā* The *Balā* and *Kṣirabalā* from which the śatapāki and sahasrapākī oils are prepared in Kerala are different from what we call *Balā* in Gujarat. While some use what we call *Khapāṭa* (*Atibalā*) in Gujarat, having considered it to be Balā.

Tarkavācaspati Tārānātha Bhattācārya rightly observes .

bahucchidram parityajya gunaleśajighṛkṣayā /
parigṛhnanti ado vijñā ṛjavo dambhavarjitāh //

7. Amara has written only this much: 'balā vāṭyālakaḥ'. Amara has given very few synonyms.

indrādayo'pi yasyāntaṁ na yayuḥ śabdavāridheḥ /
prakriyām tasya kṛtsnasya kṣamo vaktuṁ naraḥ katham //[8]

We too agree with him.

The Nighaṇṭuśeṣa is really a useful addition to the Nighaṇṭus. One should study it critically. The study of the popular names occurring in it will be very useful and fruitful fo the students of this subject. The eight Appendices prepared by the learned editor Muni Shri Punyavijayaji have enhanced the value of this edition. He is really a great research scholar who has edited many important Sanskrit and Prakrit works. Gujarat is proud of him.

Surat
28-5-68.

Bapalal Vaidya.

8. Introduction to 'Rājanighaṇṭu-sahito Dhanvantarīyanighaṇṭu' (Ānandāśrama Sanskrit Series).

॥ अर्हम् ॥

निघण्टुशेषस्य विषयानुक्रमः ।

---

१ रतांजणी ॥ २ पतग ॥ ३ कणयर ॥ ४ एलची ॥ ५ बृहदेला, कंकोलीफल ॥ ६ कंकोल ७ पीपल ॥ ८ पींपरी ॥ ९ काळुम्बरी ॥ १० चारु । ११ थोहरी ॥ ९ १२ करणा ॥ १३ तिन्तिडीक १४ अम्लवेतसतु क्षमिर्बासः ॥

---

१ आसदा ॥ २ अरेंजु ॥ ३ शाल्मलिविशेष ॥ ४ शिंशपाविशेष ॥ ५ खेजडी ॥ ६ सांगर ॥ ७ हिंगोट ॥ ८ कांक ॥ ९ किरमालउ ॥ १० सागु ॥ ११ अर्जुन ॥ १२ महाकोल्हु ॥ १३ गुंदी ॥

---

१ मयणहल ॥ २ इजर, वेतेमविशेष ॥ ३ भीलामा ॥ ४ बकायणि ॥ ५ अखोड ॥ ६ रोहीडउ ॥ ७ कायफल ॥ ८ अरडूसा ॥ ९ पद्मनस ॥ १० गागेटी ॥ ११ थूणीयउ ॥ १२ पीक ॥

१ रींगणी ॥ २ वृद्धरींगणी ॥ ३ भाझाभाडा ॥ ४ साटहडा ॥ ५ साटहडी ॥ ६ मालकांगुणी ॥ ७ हलद्र ॥८ मोरथेरी ॥९ बावची ।।१० धमासड ॥ ११उपलोठ ॥ १२ एलीयव ॥ १३ जूही ॥ १४ सुवर्णजूही ॥ १५ केवडो ॥ १६ सेवंत्री ।

१ शंखाहुली ॥ २ जवासी ॥ ३ मोहाली ॥ ४ तालीसपत्र ॥ ५ [illegible] ॥ ६ एकांगी ॥ ७ पद्म ॥ ८ जंतुवार ॥ ९ कायरी ॥ १० हंसपदी ॥ ११ कूभ ॥ १२

१ उत्पलशारिवा ॥ २ चन्दनशारिवा ॥ ३ पीलुडी ॥ ४ राडागारी ॥ ५ देवदाली ॥६ उंदिरकनी ॥ ७ पोयणी ॥८ श्वेतकमल ॥९ श्वेतजीरा ॥ १० आधरि ॥ ११ भांगरउ ॥१२ कासंदर ॥ १३ दोडी ॥१४ आंबउत्री ॥१५ तंदुलेजा ॥ १६ खडकुतिर ॥१७ बृहन्मूलक ॥१८ कारेली ॥

१ कंकोडा ॥ २ गन्धतृण ॥ ३ काकरडुके ॥ ४ उशीर ॥ ५ मोठ ॥

१ जुवार ॥ २ श्यामतिल ॥ ३ श्वेततिल ॥ ४ कृष्णसर्षप राजसर्षप ॥

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१८	–प्रकाराःपराः	प्रकाराः परा–
४	शीर्षके	सटीकेनि घण्टु–	सटीके निघण्टु–
१५	२६	–पणिक–	–पर्णिक–
१६	१	पुक्लीब–	पुं-क्लीब–
१६	३	रमुक्	"रमुक्
१६	४	"पदि—	"पदि–
१९	७	आह च—	आह च— [करवीरोऽश्वहाऽश्वघ्नो हयमारोऽश्वमारकः ।]
२०	४	छदम् ।	छदम् । [राम तापसजं वासो गोपनं वस्त्रमशुकम् ॥]
२७	२७	फलयु०	फलयू०
३०	२	–पुष्पी	–पुंष्पी
३९	४	–जिविका	–जीविका
४३	३	भल्लकी वृक्षः	भल्लुकीवृक्षः
४४	२४	क'इर'	³'कइर'
४६	१३	भु(भ)वने	भवने
४७	६	सवर्तक.	सवर्तक
४७	२६	बहेडा'	'बहेडा'
५३	२३	२	३
५४	१०	–त्वग	–त्वग्
५५	८	–पत्रो युग्मपत्रोऽवहु–	–पत्रोऽयुग्मपत्रो बहु–
५६	४	–शाम्बी	–शिम्बी
५७	१	पतीसाल	पीतसाल.
६१	४	–महा देव–	–महा-देव–
६१	१४	इन्द्रद्रुमः स्वर्ग–	इन्द्रद्रुमः स्वर्ग–
७५	२८	त्रिवु	त्रिपु
७७	१४	गुल्मारि-	गुल्मारि–
८१	२०	कैडर्या	कैडर्यो
८४	२९	०नि	नि०
८८	१२	–माताऽट	–माताऽऽट–
९१	१	ङ.	ङ
९१	२९	–स्वाङ्गवे–	–स्वा गवे–
९६	९	मङ्गलं	मङ्गल¹
९६	२४	पीतेरक्तम्चाहेन्च	पीतैरक्तम्चारुन्च

९८	२३	–केयम् ।	–केयम्—
११०	२१	पृष्णिपर्णी	पृष्णिपर्ण्या
११२	२७	चित्र॰	चित्रो॰
११४	११	वर्ग ५	वर्ग १
११५	२८	क्रर–	क्रूर–
१२१	३	–सूत्रणे	–सूत्रेण
१३१	१३	गो–	"गौ–
१३६	१५	वलिम द्वीपि–	वलिम-द्विपि–
१४२	१	सित	सिते
१४७	१७	वर्ग २	वर्ग १
१४७	२८	–भृच्चि॰	–भिच्चि॰
१४९	२४	दीषमूला	दीर्घमूला
१५९	४	–वर्णाऽधरा–	–वर्णा धरा–
१६१	२३	द्वीपशत्रु–	द्विपिशत्रु–
१६३	७	नाम्ना(?)रास्ना	नाम्ना
१६३	१२	कपिकच्छूरात्म–	कपिकच्छ्वामात्म-
१६८	११	चैन्द्री	त्वैन्द्री
१६८	१८	वान्तो	वान्तो
१६९	२७	[धन्व०वर्ग२श्लो०३]	०
१७५	९९	काञ्चनी क्षीरी	काञ्चनक्षीरी
१८०	३	पद्मनाक	पद्मनाल
१८१	२२	शेवलं	शेवाल
,,	,,	शेवलं	शेवलं
१८३	६	कणाऽऽख्याता	कणा ख्याता
१८३	१६	कुञ्चिका	ञ्चिका
१९१	२०	श्रीवराक (श्रीवारक)।	श्रीवारक
,,	२३	,,	,,
१९४	२६	'लबुह्	लबुह्
१९७	७	वर्ग१	वर्ग२
१९७	१०	तुण्डा	तुण्डी
१९८	२५	–कटुम्बके	कुटुम्बके
१९९	३०	सारीवानी रजो	सारी वानीरजो
२०२	१६	इक्षुकाण्ड·	इषु काण्डः
२०५	३	इत्याहः	इत्याह
२१५	२७	म०	मि०
२१६	१५	उमा तु	उमाय

आचार्यश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितः

निघण्टुशेषः

वाचनाचार्यश्रीश्रीवल्लभगणिनिर्मितटीकासमेतः ।

॥ जयन्तु वीतरागाः ॥

आचार्यश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितः

निघण्टुशेषः ।

वाचनाचार्यश्री-श्रीवल्लभगणिविनिर्मितया टीकया समेतः ।

[प्रथमो वृक्षकाण्डः]

॥ ऐँ नम ॥ श्रीगुरुभ्यो नम ॥

सिद्ध शब्दसमुच्चय शुचितरो यस्माद् भवद्विस्मयो,
निस्संगीतिसुशान्तिसातसहितः श्रेयांसि स स्राक् क्रियात् ।
यज्ज्ञानाम्बुदसद्रसेन रसवान् ख्यातश्च वानस्पतो,
वर्गो वल्गुगुणो विराजति भुवि **श्रीवर्धमानो** जिनः ॥१॥ 5

वाग्देवतां स्तौमि सदा प्रसन्नां, सन्नाऽतिकुज्ञानभरामुदाराम् ।
विद्यार्थिनां पानकृते कृतार्थां, पीयूषकुम्भं दधतीं करेण ॥२॥

यद्वक्त्रोद्भूतचञ्चद्वचनरससुधालोलुपो भव्यभावः,
सेवां कुर्वन्निवास्ति प्रमुखमुखमिषाच्चन्द्रमाश्चन्द्रिमाढ्यः ।
दार्ढ्याऽगूढप्रतिज्ञाजितकविधिषणा भूरिकालं धरायां, 10
नन्दन्तु श्रीवर**ज्ञानविमल**गुरवः सुध्युपाध्यायमिश्रा ॥३॥

निघण्टुशेषस्य करोमि **टीकां**, किंज्ञोऽप्यहं स्वीयगुरुप्रभावात् ।
शास्त्राण्यनेकानि विमृश्य दृष्ट्वा, चाहर्निशं स्वीयसुबुद्धिवृद्ध्यै ॥४॥

इह हि चतुरुदधिवलयितवसुमतीमण्डलमण्डनायमानसुमानषड्दर्शनवादिमदोन्मादि-द्विरदप्रकटघटागञ्जनसिंहोपमान-महनीयमहिम**शब्दानुशासना-ऽभिधानकोष**सत्य(?)साहि- 15 त्याद्यनेकपवित्रशास्त्रविधानसावधानतावाप्तकविकुलगरिमप्राग्भाराः प्रथितावितथात्मनीनपञ्चज-नीनसमीचीनगुणगणजनितसकलप्रबलसुजनसमाजचमत्काराः श्री**पूर्णतल्ल**गणगगनाङ्गणसमल-ङ्करणसहस्रकिरणश्रमणगणशिरश्चूडामणिकरणिश्री**देवचन्द्रसूरि**चरणकमलचञ्चरीकप्रकाराः परा-जितास्खर्वप्रतिज्ञासुपर्वसूरयः श्री**हेमचन्द्रसूरयः** प्रचिकंसितशास्त्रविधानसमये प्रवर्त्तमानाः श्रेयस्काम्ययाऽभीप्सितप्रशस्तदेवतानमस्काराचरणादिमङ्गलं दुरपोहप्रत्यूहसन्दोहव्यपोहनाय

प्रचिकीर्षितनिघण्टुशेषाख्यशास्त्रसमाप्तिविधानाय सागशिष्टाचारसमाचरणाय च प्रथमपद्येन प्रतिपादयन्ति स्म । तद्यथा -

विहितैकार्थ-नानार्थ-देश्यशब्दसमुच्चयः ।
निघण्टुशेषं वक्ष्येऽहं नत्वाऽर्हत्पदपङ्कजम् ॥१॥ इति ।

5 अत्राहुरपरे—ननु प्रस्तुतशास्त्रकरणमवगणय्य किमर्थमादावेवोचितदेवतानमस्क्रियाऽऽविष्क्रिया ? । विघ्नोपशमार्थमिति चेत्, न, किं नमस्कारादेव विघ्नोपशम ? उताऽपरस्मादपि ?। यद्याद्य कल्पस्तर्हि किं यत्र यत्र नमस्कारस्तत्र तत्र विघ्नोपशम ? किं वा यत्र यत्र विघ्नोपशमस्तत्र तत्र नमस्कार. ? । तत्र नाऽऽद्यो निरवद्य , कादम्बर्यादौ विद्यमानेऽपि नमस्कारे परिसमाप्त्यभावेन तदनुपलम्भात् । अभिधानकोषेष्वेवाय नियम इति चेत्, न, तेष्वपि 10 कुत्रचिन्नमस्कारपुरस्कारेऽप्यपरिसमाप्त्युपपत्ते. । द्वितीयपक्षोऽपि सूक्ष्म , **मीमांसाभाष्यादौ** विघ्नोपशमोपलम्भेऽपि तत्प्रारम्भे नमस्कारानाविष्कारात्, तस्य तु तत्समाप्त्यैव निर्णीतत्वात् । किञ्च—'नमस्कारादेव' इत्यत्रैवकारो नमस्कारेण सम विघ्नोपशमस्यान्ययोगव्यवच्छिनत्ति, स च प्रागुक्तव्यभिचारयुक्त्या न प्रमाणकोटीमाटीकिष्ट । नाप्यपरस्मादपीति पक्ष सूपपाद, सर्वत्रापि निश्चयेन तदुपादानस्यैव विलोक्यमानत्वात् । श्रद्धा 15 अपरस्मादपि साध्यसिद्धौ प्रेम्णा तस्यैवोपादानं बाललीलायितं कल्पयेत् । अपि च—नमस्कारादित्यत्रापादानोपादानं विघ्नोपशमं प्रति नमस्कारस्य निमित्तत्वं जनकत्वेन व्यञ्जकत्वेन वा व्यनक्ति ? । जनकत्वेन चेत्, तर्हि किं नित्योऽनित्यो नित्यानित्यो वा स तज्जनकत्वेन तवाऽभिप्रेतः ? । नित्यश्चेत्, न, नित्यस्य जनकत्वानुपपत्ति., शश्वदेकस्वभावात् । पूर्वं पश्चाच्च अतज्जनकत्वे शास्त्रारम्भे एव तज्जनकत्वे 20 चैकस्वभावहान्या नित्योऽप्यनित्यतां सत्यापयेत्, "अप्रच्युता-ऽनुत्पन्न-स्थिरैकरूपं नित्यम्" [ ] इति नित्यलक्षणात् । सहकारिकारणजनितसाहाय्यात् तज्जनको भविष्यतीति चेत्, न, सहकारिकारणस्य तत्साहाय्यकारित्वेनाद्याप्यप्रसिद्धत्वात् । प्रसिद्धत्वे वा तत्साहाय्यस्य भेदाऽभेदोभयैर्भेत्तुं शक्यत्वात् । न च नमस्कारोऽनित्यः, शास्त्रारम्भे शास्त्रकारैरवश्यं विधीयत इति भवताऽभ्युपेतत्वात् । अनित्यस्तज्जनक इति चेत्, 25 न, अनित्य. किं कतिपयक्षणावस्थायी ? क्षणस्थायी वा ?। प्राच्ये क्रियारूपत्वान्नमस्कारस्य तथात्वं प्रतिपत्तुमशक्तिः, क्रियायाः क्षणविनाशित्वात् । द्वितीये स्वोत्पत्तिमात्रव्यग्रस्य क्षणिकस्य तज्जननं प्रति अभविष्णुतैव, स्वोत्पत्तेः प्राक् पश्चादुत्पत्तिसमये एव वा क्षणिक. कार्यं कुर्यादिति विकल्पजालेन प्रत्यवस्थातु शक्यत्वात् । कथं क्षणिको वा

१ °त्पाद° मि० ॥

नमस्कार. कालभूयस्त्वभाविनीं शास्त्रसमाप्तिं यावत् तिष्ठेत् 'तत्प्रत्यूहसन्दोहं व्यपोहेच'।
नापि नित्यानित्य., परस्परपक्षोपक्षिप्तदूषणगणावकीर्णत्वात् । तदुक्तम्–

प्रत्येकं यो भवेद् दोषो द्वयोर्भावे कथं न सः '।

[ ] इति ।

नापि व्यञ्जकत्वेन, तस्य तद्व्यञ्जकत्वेन त्वयाऽद्याप्यप्रसाधितत्वात् । किञ्च– 5
नमस्कारात् कस्य प्रत्यूहस्य व्यपोहः ' किं भूतस्य भविष्यतो वर्तमानस्य वा '। न तावदाद्य-
विकल्पद्वयस्य, तस्याऽतीतानागततया व्यपोहितुमसमर्थत्वात् । वर्तमानस्य किं सतोऽसतो
वा ' । न तावत् सत , तस्य भोग्यत्वेनोपसेदुषः परःशतामिर्नमस्याभिर्दुरपोहत्वात् ।
असतस्त्वसत्त्वादेव तदपोहानुपपत्तिः । अन्यच्च–यदि नमस्कार एव प्रत्यूहव्यपोहकः
स्यात् तदा प्रत्यूहसन्दोहदन्दह्यमानो जनो नमस्कारैस्तं व्यपास्य को न स्वं सुखा- 10
चेक्रियात् ' । ततो विघ्नोपशमार्थं नमस्कार इति यत्किञ्चिदेतत् । अत्र प्रतिविधीयते—

यदवादि 'प्रस्तुतशास्त्रकरणमवगणय्य नमस्कारकरणं किमर्थम् '' इत्यादि तदेतत्
सर्वं तवाऽप्रामाणिकतामेव प्रवीणयति । न खलु प्रामाणिकीभूय कश्चिद विपश्चिच्छास्त्रा-
रम्भसम्भावित नमस्कारं तिरस्कुर्वीत, शास्त्रारम्भे शास्त्रकारैस्तस्यैव प्रस्तुतत्वात् ।
यच्चावाचि 'किं नमस्कारादेव विघ्नोपशम ' ' इत्यादि तदप्यसूपपादम्, यतो नम- 15
स्कारादेव न वय विघ्नोपशममभिदध्महे, किन्तु तज्जनितनिर्मलधर्मादेव । स
चाऽभीष्टदेवताप्रणिधानाद्यनेकसर्वविवेकव्यापारसाध्य. । अत एव यत्र क्वापि विघ्नोपशम-
स्तत्राऽवश्यं मानसप्रणिधानाद्युत्पन्नधर्मस्यैव हेतुत्वम्, कार्यवैशिष्ट्यगम्यत्वात् कारण-
वैशिष्ट्यस्य । यत्र तु तत्सद्भावेऽपि विघ्नसद्भावस्तत्र धर्मा-ऽधर्मयोरल्पीयस्त्व-बलीयस्त्वे
हेतू, बलीयसाऽल्पीयसो धर्षणात् । एतेन नित्याऽनित्याद्यनल्पविकल्पजालमपि प्रति- 20
क्षिप्तमवसेयम् । यत —क्रियारूपत्वेनानित्योऽपि नमस्कारो धर्मं विनिर्माय विनश्यति,
स चाशेषविघ्नविघातनिघ्नो भवति । तथा च प्रतिपादयाञ्चकार श्रीकन्दलीकारः–
"स हि धर्मोत्पादकस्तिरयत्यन्तरायबीजम्" [ ] इति । व्यञ्जक-
पक्षस्य त्वस्वीकार एव परीहार । यदप्याचचक्षे विचक्षणेन 'नमस्कारात् कस्य
प्रत्यूहस्य व्यपोहः '' इति, तदप्यल्पीय., वर्तमानस्यैव तस्य धर्मेण तिरस्करणात् । 25
न च वाच्यम्–कथं वर्तमानस्तिरस्क्रियते ' इति, उद्दण्डप्रचण्डमुद्गरदण्डादिना विद्य-
मानस्यैव घटादेर्विघटनोपपत्ते । इदमेव च धर्मस्यालङ्कर्मीणत्वम्, यदुपेतमपि प्रत्यूहव्यपोहं
विदधाति, अन्यथा तेनोपकृतं किं स्यात् ' । ततश्चावश्यं शास्त्रप्रारम्भे नमस्कारो
विधेय, प्रमाणप्रतिष्ठितत्वात् । तथाहि –विवादाध्यस्तो नमस्कारः शास्त्रारम्भेऽवश्यं
विधेयः, विघ्नोपशमफलत्वात्, त्रिपुरादिमन्त्रजापवदित्यलं कुचर्चया । प्रस्तुतं प्रस्तुमः–

तत्र 'अहं' हेमचन्द्राचार्य. 'वक्ष्ये' कथयिष्यामि । "ब्रूंगक् व्यक्तायां वाचि" अादादिकोऽयम् उभयपदी इत्यस्य वचादेशे सिद्धम् । कम् ? 'निघण्टुशेषं' "घटि क्यपि युतौ" इति कविकल्पद्रुमधातुपाठः, नितरां घण्टच्यन्ते– एकत्र भाष्यन्ते शब्दा अनेनेति निघण्टुः, "भृ-मृ-तृ-त्सरि-" [हैमोणादिसू० ७१६] इति बहुवचनादुः,
5 पुल्लिङ्ग. । यद् वैजयन्ती–

नामंशास्त्रे निघण्टुर्ना [ ] इति ।

व्याडिस्तु–

अर्थान् निघण्टयत्यस्मान्निघण्टु. परिकीर्तित' ।

पु-नपुंसकयो' स स्यात् [ ] इति ।

10 नन्वयं धातुर्दुत्यर्थे उक्तो धातुपाठे तत् कथं परिभाषणार्थ' ? उच्यते–

क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थ. प्रदर्शित. ।

प्रयोगतोऽन्ये ज्ञातव्या, अनेकार्था हि धातव ॥

[ ]

इत्युक्तत्वाद् युक्तेय व्युत्पत्ति । अकारान्तोऽपि निघण्टशब्द । तदुक्तं चामुण्ड-
15 पण्डितेन–

इति वर्णनिघण्टोऽयं बीजाना वच्मि किञ्चन । [ ] इति ।

तदुक्तादतिरिक्त' शेष प्रणिगद्यते । यद्वा शिनष्टि–विशिष्टकृष्टिजनानां प्राचीननिघण्टुवप्रोक्तवनस्पतिनामसमूहेषु ज्ञानोत्पादनं करोतीति शेषः । "शिष् हिंसायाम्" शिष्यते–विचित्रवनस्पत्यभिधानजाड्य हिंस्यते अनेनेति वा शेषः । निघण्टो.– स्वोपज्ञ-
20 नामसंग्रहस्य शेषो निघण्टुशेषस्तम् । किं कृत्वा ? नत्वा, काय-वाङ्-मनोभि प्रणम्येत्यर्थ. । किम् ? 'अर्हत्पदपङ्कजम्' अर्हतां पदपङ्कजम् अर्हत्पदपङ्कजम्, तीर्थकृच्चरणकमलमित्यर्थ' । किंविशिष्टोऽहम् ? 'विहितैकार्थ-नानार्थ-देश्यशब्दसमुच्चयः' एकार्थ.–अभिधानचिन्तामणिनाममालालक्षण', नानार्थ –

"ध्यात्वाऽर्हत. कृतैकार्थशब्दसन्दोहसग्रह ।

25 एकस्वरादिषट्काण्डच्या कुर्वेऽनेकार्थसङ्ग्रहम् ॥" [हैमाने० का. १, श्लो. १]

इत्यादिलक्षण, देश्यशब्दसमुच्चय.–देशीनाममाला, एषां द्वन्द्वे एकार्थ-नानार्थ-देश्यशब्दसमुच्चया, ततो विहिता–विनिर्मिता एकार्थ-नानार्थ-देश्यशब्द-

१ अदा° पु१ ॥ २ "नाममालायाम्' इति पु१ टिप्पणी ॥ ३ विशिष्टविद्वज्जनानामित्यर्थः ॥

समुच्चया येन स विहितैकार्थ-नानार्थ-देश्यशब्दसमुच्चयः । एतेनेदं ज्ञापितं भवति– पूर्वमपूर्वाभिधानचिन्तामणि-शेषसङ्ग्रह-देशीशब्दसङ्ग्रहान् विधायाथ निघण्टुशेषं करोमीत्यर्थः । इति प्रथमपद्यार्थः ॥१॥

वृक्ष-गुल्म-लता-शाक-तृण-धान्यक्रमादिह ।
षट् काण्डानि प्रवक्ष्यन्ते सप्तम्युद्देशपूर्वकम् ॥२॥　　5

व्याख्या– 'इह' इति निघण्टुशेषे 'षट् काण्डानि' षट् सर्गाः 'प्रवक्ष्यन्ते' प्रतिपादयिष्यन्ते । कथम् ? 'सप्तम्युद्देशपूर्वकं' सप्तम्या–विभक्तिविशेषेण उद्देशः–कथनं सप्तम्युद्देशः, स पूर्वो यस्य तत् सप्तम्युद्देशपूर्वकम्, एवं यथा भवति तथा । कस्मात् ? इत्याह– 'वृक्ष-गुल्म-लता-शाक-तृण-धान्यक्रमात्' वृक्षाश्च प्रतीताः गुल्माश्च सिन्दुवाराद्याः लताश्च गुञ्जाद्याः शाकाश्च शतपुष्पमुख्याः तृणाश्च रौहिषप्रमुखा 10 धान्यानि च पाटलादीनि वृक्ष-गुल्म-लता-शाक-तृण-धान्यानि, तेषां वाचकाः शब्दा अपि वृक्ष-गुल्म-लता-शाक-तृण-धान्यानि, वाच्य-वाचकयोरभेदोपचारात्; तेषां क्रमः– परिपाटी तस्मात् तथा । एतावता वृक्षकाण्डं गुल्मकाण्डमित्याद्युक्तं भवतीति द्वितीयपद्यार्थः ॥२॥

अशोके श्रीप्रियः शोकनाशनः स्यन्दनोऽलसः ।　　15
वञ्जुलो मदनावासः स्त्रीपादाहतिदोहदः ॥३॥

हेमपुष्पः कर्णपूरः कङ्केल्लिर्मधुमण्डनः ।
पिण्डपुष्पो लतावृक्षः पौलोमी-रोहिणीद्रुमः ॥४॥

"शु गतौ" न शवति अशोकः, "भीण्-शलि-" [हैमोणादिसू० २१] इति कः; नास्ति शोकोऽस्मादिति वा, "अश्नुते अशोकः" इति तु क्षीरस्वामी, पृषोद- 20 रादित्वात् साधुः, तत्र । स्त्रिय प्रिया यस्य स स्त्रीप्रियः; स्त्रीणां प्रियो यः स इति वा । शोकं नाशयति शोकनाशनः । "स्यन्दौङ् स्रवणे" अन्तस्थीयोपान्त्योऽयम्, स्यन्दते स्यन्दनः, "ध्वसि-रसि-" [हैमोणादिसू० २६९] इत्यनः । "अली भूषण-पर्याप्ति-वारणेषु" अलति अलसः, "तप्यणि-" [हैमोणादिसू० ५६९] इत्यसः; न लसति वा । "वज गतौ" वजति वञ्जुलः, "कुमुल-तुमुल-" [हैमोणादिसू० 25 ४८७] इत्युले निपातनाद 'वजेः स्वरान्नोऽन्त" । मदनः– कन्दर्प आवसत्यस्मिन्निति मदनावासः; मदनस्य आवासः– निवसनस्थानमिति वा । स्त्रिया पादः–चरणः स्त्रीपादस्तेन आहतिः–आहननं सैव दोहदो यस्येति स्त्रीपादाहतिदोहदः । कमनीय-

कामिनीभुजलतावगूहन-पार्ष्णिप्रहार-कटाक्षविक्षेपादिभ्यः प्रसून-पल्लवादिप्रसवदर्शनादेतस्य मैथुनसंज्ञेति **जैनाः** ॥३॥

हेमवर्णानि पुष्पाण्यस्य **हेमपुष्पः** । कर्णौ पूरयति **कर्णपूरः** । क–उदकं केलति–गच्छति **कङ्केलिः**, स्त्रीलिङ्ग । यदमरशेषः– "स्त्रियां त्वशोके कङ्केलिः" 5 [ ] पृषोदरादित्वात् साधु । मधुं- वसन्तं मण्डयति **मधुमण्डनः** । पिण्डाकाराणि पुष्पाण्यस्य **पिण्डपुष्पः** । लताकारो वृक्षो **लतावृक्षः**, लता चासौ वृक्षश्चेति वा **लतावृक्षः** । पौलोम्याः रोहिण्याश्च द्रुम. **पौलोमीद्रुमः रोहिणीद्रुमः** । आह च–

अशोकः शोकनाशश्च विचित्रः कर्णपूरक. ।
विशोको रक्तको रागी चित्रः स्तबकमञ्जरी ॥
10 कङ्केलिर्हेमपुष्पश्च पिण्डपुष्पो लतातरु ।
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'अशोक' इति प्रसिद्धि ॥४॥

बकुले मदिरागन्धः कृष्णत्वग् मद्यदोहदः ।
द्राक्षाफलो गूढपुष्पः केसरः सिंहकेसरः ॥५॥
15 **विशारदो गुडपुष्पः**

"वकुङ् कौटिल्ये" वङ्क्यते पुष्पैर्बकुलः, "स्था-चङ्कि-" [हैमोणादिसू० ४८६] इति उलो न लुक् च "उच्यते वकुल" इति **क्षीरस्वामी**, पृषोदरादित्वात् साधु, "कुमुल-तुमुल-" [हैमोणादिसू० ४८७] इत्युले वा निपात्यते, ... । मदिरावद् गन्धोऽस्य **मदिरागन्धः** । कृष्णा त्वक्-छल्ली यस्य स **कृष्णत्वक्** । 20 मद्यस्य दोहदोऽस्य **मद्यदोहदः** । द्राक्षाकाराणि द्राक्षावन्मृष्टानि वा फलान्यस्य **द्राक्षाफलः** । गूढानि गुप्तानि पुष्पाण्यस्य **गूढपुष्पः** । केसरा सन्त्यस्य **केसरः**, अभ्रादित्वाद. । "के–जले सरति **केसरः**" इत्यपरे । सिंहस्य केसरा इव केसरा अस्य **सिंहकेसरः**, "उष्ट्रमुखादय" [सिद्ध० ३ १ २३] इत्यनेन समासः ॥५॥

विशेषेण शरदि भवो **विशारदः**, "भर्तु-सन्ध्यादेरण्" [सिद्ध० ६.३.८९] 25 इत्यण् । गुडवद् मृष्टानि पुष्पाण्यस्य **गुडपुष्पः** । आह च-

बकुल शीधुगन्धश्च मद्यगन्धो विशारद ।
मधुगन्धो गूढपुष्पः शिवकेसरकस्तथा ॥ [ ] इति ।

१. शिवाके° पु१॥

एतस्य लोके 'बेउल' इति प्रसिद्धिः ।

फलमस्य तु पर्पटम् ।

'तुः' पुनरर्थे । 'अस्य' बकुलस्य फलं पृणाति **पर्पटम्**, "कपट-कीकटादयः" [हैमोणादिसू० १४४] इत्यटे साधुः ।

तिलके पूर्णकश्छन्नकुसुमो मुखमण्डनः ॥ ६ ॥ 5
चित्रकः क्षुरको रेची स्त्रीनिरीक्षणदोहदः ।

तिलति– स्निह्यति **तिलकः**, "धु-धून्दि-" [हैमोणादिसू० २९] इति किदकः ; "तिलाभपुष्पस्तिलकः" इति **क्षीरस्वामी**, तत्र । पूर्यते स्म पूर्णः, स्वार्थिके के **पूर्णकः** । छन्नानि–गुप्तानि कुसुमान्यस्य **छन्नकुसुमः** । मुखं मण्डयति **मुखमण्डनः**, नन्द्यादित्वादनः ॥६॥ 10

"चिगृट् चयने" चीयते चित्रः, "चि-मिदि-शंसिभ्यः कित्" [हैमोणादिसू० ४५४] इति कित् त्र प्रत्ययः, चित्र एव **चित्रकः**, स्वार्थिकः कः । क्षुरति–विलिखति **क्षुरकः** , क्षुरस्य तुल्यः **क्षुरक** इति वा परुषत्वात्, "तस्य तुल्ये कः संज्ञा-प्रतिकृत्योः" [सिद्ध० ७ १.१०८] इति कः । "रिचण् विरेचने च" चकारात् सम्पर्चने, रेचयत्यवश्यं **रेची**, "आवश्यके णिन्" ("णिन् 15 चाऽऽवश्यका-ऽधमर्ण्ये" सिद्ध० ५.४.३६) इति णिन् । स्त्रीनिरीक्षणे दोहदोऽस्य **स्त्रीनिरीक्षणदोहदः** । आह च-

तिलकः पूर्णकः श्रीमान् क्षुरकः शतपुष्पकः ।
मुखमण्डनको रेची विटश्चित्रो विशेषकः ॥

[ ] इति । 20

तिलकः परुष श्रीमान् क्षुरकश्छन्नपुष्पकः ।

[ ] इत्यपरः ।

एतस्य लोके 'तिलकु' इति प्रसिद्धिः ।

कोविदारे भद्रदारुः काञ्चनारो युगच्छदः ॥७॥
ताम्रपुष्पश्चमरिकः कुद्दालः कुण्डली कुली । 25
काञ्चनो मालुकापर्णः कुदारः स्वल्पकेसरः ॥८॥

१. "बकुल" पु२॥ २. °न्नपत्रक. पु२ ॥

कनति—दीप्यते **कोविदारः**, "कने कोविद" [हैमोणादिसू० ४१०] इत्यारः प्रत्ययो धातोश्च कोविदेत्यादेश , कुं—भूमिं विदारयतीति वा, पृषोदरादित्वात् , तत्र । भद्रं दारु अस्य **भद्रदारुः** । "कनै दीप्ति-कान्ति-गतिषु" कनति **काञ्चनारः**, "कने. कोविद-कर्बुद-काञ्चनादयश्च" [हैमोणादिसू० ४१०] इति आर. प्रत्ययो 5 धातोश्च काञ्चनेत्यादेशः । युगरूपं छर्द—पत्रमस्य **युगच्छदः** ॥७॥

ताम्राणि पुष्पाण्यस्य **ताम्रपुष्पः** । चमरोऽस्यास्ति **चमरिकः**, "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७ २.६] इति क. । कुं—भूमिं दालयति **कुद्दालः**, पृषोदरादित्वात् । कुण्डलमस्त्यस्य **कुण्डली**, "शिखादिभ्य इन्" [सिद्ध० ७.२.४] इनीन् । कुलमस्यास्तीति **कुली** । काम्यते **काञ्चनः**, "विदन-गगन-" [हैमोणादिसू० २७५] इत्यने 10 निपात्यते । मालुका—वनस्पतिविशेषस्तस्या इव पर्णान्यस्य **मालुकापर्णः** । कुं—पृथ्वीं दारयति **कुदारः** । स्वल्पा केसरा अस्य **स्वल्पकेसरः** । आह च -

कोविदारे च कुद्दाल कुदार कुण्डली कुली ।
ताम्रपुष्पश्चमरिको महायमलपत्रक ॥

[ ] इति ।

15 **यमलपत्रकः** पर्यायेणोक्त । एतस्य 'कांचणयरु' इति लोकप्रसिद्धि ॥८॥

चम्पके काञ्चनो हेमपुष्पकः षट्पदातिथिः ।
कुसुमेन्द्रो वरलब्धः कुमारीवल्लभश्चलः ॥९॥
चाम्पेयः कुसुमारोग्यः कलिकागन्धफल्यपि ।

चम्यते—अद्यते भृङ्गैश्चम्पकः, "कीचक-" [हैमोणादिसू० ३३] इत्यके निपात्यते, 20 **चाम्पको**ऽपि, तत्र । काम्यते **काञ्चनः**, "विदन-गगन-" [हैमोणादिसू० २७५] इत्यने निपात्यते, पुल्लिङ्ग । हेमवर्ण पुष्पमस्य हेमपुष्प. स्वार्थिके के **हेमपुष्पकः** । षट्पदा—भ्रमरा एव अतिथयोऽस्य **षट्पदातिथिः**, षट्पदानामतिथिरिव वा । कुसुमेषु—पुष्पेषु इन्द्र इव इन्द्र **कुसुमेन्द्रः** । वरै श्रेष्ठैर्लब्ध.- प्राप्तो **वरलब्धः** । कुमारीणां वल्लभ. **कुमारीवल्लभः** । चलति **चलः** ॥९॥

25 **चम्पादेशे** भवश्चाम्पेयः, "भवे" [सिद्ध० ६.३.१२३] इत्येयण् प्रत्ययः; "चप् सान्त्वने" चप्यते इति वा, "गय हृदयादय" [हैमोणादिसू० ३७०] इत्यये निपात्यते । कुसुमेषु आरोग्यमस्य **कुसुमारोग्यः** । कलिकागन्धानि फलान्यस्त्य(? नि सन्त्य)स्य **कलिकागन्धफली** । आह च —

चम्पकः सुकुमारश्च सुरभिः शीतलश्चलः ।
चाम्पेयो हेमपुष्पश्च काञ्चनः षट्पदातिथिः ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'चांपउ' इति प्रसिद्धि ।

स्यान्नागकेसरे नागः केसरो हेमकेसरः ॥१०॥ 5
दर्वीसहो दुष्प्ररोहश्चाम्पेयः स्कन्धभूषणः ।
नागपुष्पः कुम्भफलो हेम-सर्प-द्विपाह्वयः ॥११॥

नागप्रियाणि केसरवन्ति पुष्पाण्यस्य **नागकेसरः**, तत्र । न अगो **नागः** । यद् **विश्वः**—

नागः पन्नग-मातङ्ग-क्रूर-वारिषु तोयदे । 10
नागकेसर-पुन्नाग-नागदन्तक-मुस्तके ॥

[ ] इति ।

के—जले सरति **केसरः**, सप्तम्यलुक्, केसरा सन्त्यस्य वा, अभ्रादित्वाद् प्रत्ययः, "कि ज्ञाने" चिकेति **केसर** इति वा, "मी-ज्यजि-" [हैमोणादिसू० ४३९] इति सर, बाहुलकात्र षत्वम् । हेमवर्णा केसरा अस्य **हेमकेसरः** ॥१०॥ 15

दर्वी—फणा सहति **दर्वीसहः** । दुष्ट प्ररोहोऽस्य **दुष्प्ररोहः** । **चम्पादेशे भवश्चाम्पेयः** । स्कन्धं भूषयति **स्कन्धभूषणः** । नागप्रियाणि पुष्पाण्यस्य **नागपुष्पः** । कुम्भाकाराणि फलान्यस्य **कुम्भफलः** । हेम-सर्प-द्विपेभ्यः आह्वय इति योज्यते, ततो हेम्न—स्वर्णस्य सर्पस्य द्विपस्य च आह्वयो यस्येति **हेमाह्वयः सर्पाह्वयः द्विपाह्वयः** । आह च— 20

नागपुष्पो मतो नागः केसरो नागकेसरः ।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कनकं हेम काञ्चनम् ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'नागकेसर' इति प्रसिद्धि ॥११॥

तत्पुष्पचूर्णे तु करिकुसुमः पुष्परोचनः । 25

'तत्पुष्पचूर्णे' नागकेसरपुष्पचूर्णे 'तु' पुनरर्थे करिणः—हस्तिनः कुसुमः—पुष्पं **करिकुसुमः** । कुसुमशब्दः पुं-क्लीबलिङ्गः । पुष्पस्य रोचनः—दीपकः **पुष्परोचनः** ।

कदम्बे स्यात् पीतदारुः प्रावृषेण्यो हलिप्रियः ॥१२॥
हारिद्रकः कादम्बर्यः पुलकी पर्वताह्वयः ।

"कद वैक्लव्ये " सौत्र. कदने कदम्बः, "कदेर्णिद्वा"[हैमोणादिसू० ३२२] इत्यम्बः; "अबुङ् शब्दे " कुत्सितमम्बते वा कदम्बः, तत्र । पीतवर्णो दारुरस्य
5 पीतदारुः, पुं-क्लीबलिङ्ग । प्रावृषि भव प्रावृषेण्यः, "प्रावृष एण्य " [सिद्ध० ६.३. ९२] इति एण्य । हलिन· प्रियो हलिप्रियः, सुगन्धिवासनात ॥१२॥

हरिद्राया अयं हारिद्र, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६ ३ १६०] इत्यण्. स्वार्थिके के हारिद्रकः । कादम्बर्यां–मदिरायां साधु कादम्बर्यः, "तत्र साधौ" [सिद्ध०७. १.१५] इति य·, कादम्बर्यै हितो वा "तस्मै हिते' [सिद्ध०७ १.३५] इति
10 हितेऽर्थे य. । पुलक –रोमाञ्चोऽस्त्यस्य पुलकी । पर्वतस्य आह्वयोऽस्य पर्वताह्वयः । एतस्य लोके 'कयंब' इति प्रसिद्धि[1] । अथास्य विशेषा —

धूलीकदम्बे स्वम्बष्ठः सुवासो वृत्तपुष्पकः ॥१३॥

धूल्या· कदम्ब. धूलीकदम्बः. तत्र । 'तु ' इति अत्र विशेषद्योतक· । "अम गतौ भजने शब्दे च" अमति अम्बष्ठः. "पष्ठैधिठादय " [हैमोणादिसू० १६६] इति स
15 निपात्यते , अम्बायां तिष्ठतीति वा. "स्था-पा स्ना-त्र क " [सिद्ध०५.१ १४२] इति क·, "गो-ऽम्बा-ऽऽम्ब-" [सिद्ध०२ ३ ३०] इति स्थ [?]सम्बन्धिन सकारस्य षत्वम्, "ङ्यापो बहुलं नाम्नि" [सिद्ध०२ ४ ९९] इति ह्रस्वश्च । शोभनो वास प्रतिवासोऽस्य सुवासः। वृत्तं–वर्त्तुलं पुष्पमस्य वृत्तपुष्पः, स्वार्थिके क वृत्तपुष्पकः । यदाह-

धूलीकदम्बोऽन्य सुवासो वृत्तपुष्पक ।

20 [ ] इति ॥१३॥

धाराकदम्बे त्वरणिर्विश्वरूप-महौजसौ ।

[धारोपलक्षित –मेघधारोपलक्षित· कदम्ब धाराकदम्बः, तत्र ।] "ऋक् गतौ " इयर्त्ति अरणिः, "ऋ-हृ-सृ-" [हैमोणादिसू० ६३८] इत्यादिना अणि प्रत्यय· । विश्वे–जगति रूपमस्य विश्वरूपः । महद् ओज बलमस्य अस्माद् वा महौजाः ।

25 **नीपे तु दीपनो धूर्तो नर्त्तो ध्रुवारकः शिवः ॥१४॥**
महाकदम्बः प्रियको घण्टापुष्प-सुपुष्पकौ ।

---

१ प्रसिद्धः पु२ ॥

नयति सुखं **नीपः**, "नियो वा" [हैमोणादिसू० ३०२] इति कित् पः प्रत्ययः, तत्र । 'तुः' अत्र विशेषे । दीपयति **दीपनः** । "धुर्वै हिंसायां" धूर्वति विषं **धूर्तः**, "शी-री-" [हैमोणादिसू० २०१] इति कित् तः । नर्तयतीव **नर्तः** । शीतलत्वाद् धुनोति शोफरोगं **धूत्रारकः**, "मवाक-श्यामाक-" [हैमोणादिसू० ३७] इत्याके निपात्यते । **शिवः** उपद्रवापहारित्वात्, शेते अस्मिन् अनेन वा **शिवः**, "शीङापो ह्रस्वश्च वा" [हैमोणादिसू० ५०६] इति व ॥१४॥ 5

महाश्चासौ कदम्बश्च **महाकदम्बः** । प्रीणाति **प्रियकः**, "कीचक-पेचक-" [हैमोणादिसू० ३३] इत्यके निपात्यते । घण्टाकाराणि पुष्पाण्यस्य **घण्टापुष्पः** । शोभनानि पुष्पाण्यस्य सुपुष्प, स्वार्थिके के **सुपुष्पकः** । सामान्यतो विशेषतश्च सर्वाण्येतानि कदम्बनामानि । लोके तु 'कयंब' इति प्रसिद्धिः । 10

कुटजे कोटजः कोही वत्सको गिरिमल्लिका ॥१५॥
वृक्षको मल्लिकापुष्पः कलिङ्गः पाण्डुरद्रुमः ।
इन्द्रवृक्षो यवफलो दीप्तभद्रोद्रुमल्लिका ॥१६॥

"कुटत् कौटिल्ये" कुटति **कुटजः**, "कुटेरजः" [हैमोणादिसू० १३०] इत्यज, कुटादित्वाद् गुणाभाव, तत्र । बाहुलकाद् गुणे च **कोटजः** । "कुहि विस्मापने" कोहते अवश्यं **कोही**, "णिन् चावश्यका-" [सिद्ध० ५.४.३६] इति णिन् । "वस्ने त्वच वत्सकः" इति **क्षीरस्वामी**, "कीचक-पेचक-" [हैमोणादिसू० ३३] इत्यके निपात्यते । गिरिणा मन्ल्यते—धार्यते **गिरिमल्लिका**; गिरौ मल्लिकेव वा ॥१५॥ 15

वृक्षते—वृणोति **वृक्षकः**, 'णक-तृचौ' [सिद्ध० ५.१.४८] इति णकः; वृश्च्यते—छिद्यते वृक्ष, "ऋजि-रिषि-" [हैमोणादिसू० ५६७] इति कित् सः, स्वार्थिके के **वृक्षकः** इति वा । मल्लिकाया इव पुष्पाण्यस्य **मल्लिकापुष्पः** । कलिङ्गायति **कलिङ्गः**, पृषोदरादित्वात् साधुः, "कलि शब्द-संख्यानयोः" कल्यते **कलिङ्ग** इति वा "स्फुलि कलि-पल्या द्वच इङ्गक्" [हैमोणादिसू० १०२] इतीङ्गक्, **कलिङ्ग**देशजो वा [**कालिङ्गः**], अत एव **कालिङ्गं कालिङ्गी** च । **पाण्डुरो** द्रुमः **पाण्डुरद्रुमः** । इन्द्रस्य वृक्ष **इन्द्रवृक्षः**, अत एव **शक्र** इत्यस्याऽऽख्या । **यदमरः**--- 20 25

अथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ।
[का०२ वर्ग ४ श्लोक ६६] इति ।

१ प्रसिद्ध- पु२ ॥

यव इव फलमस्य **यवफलः** । दीप्तं भद्रमस्या **दीप्तभद्रा** । उडूनां मल्लिकेव **उडुमल्लिका** । आह च –

कुटजः कोटजः कोही वत्सको गिरिमल्लिका ।
कलिङ्गो मल्लिकापुष्प इन्द्रवृक्षोऽथ वृक्षकः ॥
5 [ ] इति ।

एतस्य लोके 'कुडउ' इति प्रसिद्धिः ॥१६॥

फलं तु तस्येन्द्रयवं, बीजं भद्रयवाह्वयम् ।

'तस्य' कुटजस्य फलं इन्द्रस्य यवम् **इन्द्रयवम्** । भद्रं यवं भद्रा यवा यस्य तदिति वा **भद्रयवं** बीजं कथ्यते । इन्द्रयवं कुटजफलम्, भद्रयवं तु कुटज-
10 बीजमित्यर्थः । यदाह—

फलानि तस्येन्द्रयवाः, बीजं भद्रयवास्तथा ।
[ ] इति ।

तथा —

फलानि तस्येन्द्रयवा शक्राह्वा शक्रलिङ्गिका ।
15 अथ वत्सकबीजानि प्रोक्ता भद्रयवास्तथा ॥
[ ] इति ।

एतयोर्लोके 'इन्द्रयव, कुटजबीज' इति प्रसिद्धिः ।

शिरीषे विषहा भण्डी भण्डीरः शङ्खिनीफलः ॥१७॥
मृदुपुष्पः शुकपुष्पः शुकवृक्षः शुकप्रियः ।
20 **कपीतनः कर्णपूरो भण्डिलः श्यामवल्कलः ॥१८॥**

शिरसि इष्यते **शिरीषः**, पृषोदरादित्वात् साधुः "शॄ हिंसायाम्" शीर्यते वा सौकुमार्यात् **शिरीषः**. "ऋ-जि-शॄ-पॄभ्य कित्" [हैमोणादिसू० ५५४] इति किदीषः, तत्र । विषं हन्ति **विषहा**, क्विप् । "भडुङ् परिभाषणे, भण्डते **भण्डी'** इत्येके पेठुः" इति **क्षीरस्वामी** । भण्ड्यते **भण्डीरः**, "जम्बीरा-ऽऽभीर-"
25 [हैमोणादिसू० ४२२] इति ईरे निपात्यते । शङ्खिन्याः फलमिव **फलमस्य** **शङ्खिनीफलः**, "उष्ट्रमुखादयः" [सिद्ध० ३ १ २३] इति समासः ॥१७॥

मृदूनि पुष्पाण्यस्य **मृदुपुष्पः** । शुकस्य पुष्पं **शुकपुष्पः** । पुष्पशब्दः पुं-क्लीबलिङ्गः । यदुवाच **वाचस्पतिः**– "पुष्पोऽस्त्री" ।] इति ।

शुकस्य वृक्षः शुकवृक्षः । शुकस्य प्रियः शुकप्रियः । कपीं तनोति कपीतनः, कपिप्रियत्वात्, लिहादित्वादच्, कम्पने वा "विदन-गगन-" [हैमोणादिसू०२७५] इत्यने निपात्यते । कर्णौ पूरयति कर्णपूरः । भण्ड्यते भण्डिलः, "भण्डेर्न लुक् च वा" [हैमोणादिसू० ४८२] इति इलः प्रत्ययः । श्यामं वल्कलं—तरुत्वग् यस्येति श्यामवल्कलः । आह च — 5

गिरीषो मृदुपुष्पश्च भण्डीरः शङ्खिनीफलः ।
कपीतनः शुकतरुः श्यामवल्कः शुकप्रियः ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'सिरीस' इति प्रसिद्धिः ॥१८॥

पाटल्यां पाटला स्थाल्यमोघा तोयाधिवासिनी । 10
वसन्त-कामयोर्दूती कुम्भिका कालवृन्तिका ॥१९॥

"पट गतौ" ण्यन्तः, पाटयति [दौर्गन्ध्यं] पाटलिः, "पाटचञ्जिभ्यामलिः" [हैमोणादिसू० ७०२] इत्यलिः, पुं-स्त्रीलिङ्गः, तस्याम् । "मृदि-कन्दि-" [हैमोणादिसू० ४६५] इत्यले पाटला, ताम्रपुष्पत्वाद्वा । स्थालीव स्थाली, रसाधारत्वात्; "ष्ठल स्थाने" स्थलति वा स्थाली, "वा ज्वलादि-" [सिद्ध०५.१.६२] इति णः । काचस्थालीत्येके[2] । 15
न मोघा अमोघा[1], बहुफलत्वात् । तोये अधिवसत्यवश्यं तोयाधिवासिनी, "णिन् चाऽऽवश्यका-" [सिद्ध०५.४.३६] इति णिन् । वसन्त-कामशब्दयोर्दूतीति योज्यते, ततो वसन्तस्य कामस्य च दूतीव वसन्तदूती कामदूती । कुम्भ्याः—स्थाल्याः प्रतिकृतिः कुम्भीका, रसाधारत्वादिति, कायति कुम्भी, "का-कुसिभ्यां कुम्भः" [हैमोणादिसू० ३३७] इति किदुम्भः, गौरादित्वाद् ङी, स्वार्थिके के "ङ्यादीदूतः के" [सिद्ध० 20
२.४.१०४] इति ह्रस्वे च कुम्भिकेति भवति । कालं वृन्तमस्याः कालवृन्ता, स्वार्थिके के कालवृन्तिका अत एव कालेत्यस्या आख्या । यदाह—

अथ द्वयोः ।

पाटलिः पाटलाऽमोघा काला स्थाली फलेरुहा ॥
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी [अमर०का०२ वर्ग४ श्लो०५४-५५] इति । 25

१ स्थाली मोघा नि० । "मोघा स्त्री पाटलायां, मोघं त्रिषु निरर्थके ॥ इति रुद्राद् मोघाऽपि" इति अमरकोशव्याख्यासुधायां का०२ वर्ग ४ श्लो०५४ ॥ २ 'एके' इति व्याख्यासुधाकारादयः ॥

आह च-

पाटलोक्ता तु कुम्भीका ताम्रपुष्पाऽम्बुवासिनी ।
स्थाली वसन्तदूती स्यादमोघा कालवृन्तिका ॥
[ ] इति ।

एतस्या लोके 'पाडला' इति प्रसिद्धिः ॥१९॥

अन्यस्यां तत्र तु श्वेतपाटला काष्ठपाटला ।
शीतला श्वेतकुम्भीका कुबेराक्षी फलेरुहा ॥२०॥

'तु' अत्र विशेषे । श्वेता पाटला **श्वेतपाटला** । काष्ठोपलक्षिता पाटला **काष्ठपाटला** । शीतमस्त्यस्या **शीतला**, सिध्मादित्वाद् ल, शीते वा "शीङस्तलक्--" 10 [हैमोणादिसू० ५०१] इति तलक् प्रत्ययः । श्वेता चासौ कुम्भीका च **श्वेतकुम्भीका** । **कुबेराक्षी** यक्षाक्षितुल्यफलत्वात् । फले रोहति **फलेरुहा**, साङ्कुरफलत्वात् "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५.१.५४] इति क सप्तम्यलोपश्च । यदाह-

द्वितीया पाटला श्वेता निर्दिष्टा काष्ठपाटला ।
सा चैव श्वेतकुम्भी स्यात् कुबेराक्षी फलेरुहा ॥
15 पाटली कृष्णवृन्ता । । इति ।

श्वेतपाटलानामानि ॥२०॥

अगरावगुरुर्लोहं वंशिका विश्वरूपकम् ।
क्रमिजं प्रवरं राजार्हं जोङ्गकमनार्यजम् ॥२१॥

"अग कुटिलायां गतौ" अगत्यनेन **अगरुः**, "कटि-कुटयर्ने-"[हैमोणादिसू० 20 ८१२] इत्युपलक्षणादरु प्रत्ययः अगं रुजतीति वा पृषोदरादित्वात् साधुः, पुं-क्लीबलिङ्गः, तत्र । न गुरु **अगुरुः**, पुं-क्लीबलिङ्गः । "रुहं जन्मनि" रोहति **लोहम्**, रलयोरैक्यात्लत्वम्, पुं-नपुंसकः । वंशोऽस्या अस्ति **वंशिका**, "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७.२.६] इति क, स्त्री-क्लीबलिङ्गः । 'वंशाम **वंशकम्**' इत्यमरटीका, "तस्य तुल्ये कः संज्ञा-प्रतिकृत्योः" [सिद्ध० ७.१.१०८] इति कः । विश्वं रूपयति 25 **विश्वरूपकम्**, पुं-क्लीबलिङ्गः । क्रमिभिर्जन्यते **क्रमिजम्**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५.१.१७१] इति ड । **क्रमिजग्ध**मित्यपि । प्रव्रियते **प्रवरम्**, 'युवर्ण' [सिद्ध० ५.३.२८] इत्यल्प्रत्ययः । राजोऽर्हं **राजार्हम्** । जोङ्गके गिरौ भवं **जोङ्गकम्**, "भवे" [सिद्ध० ६.३.१२३] इत्यण्प्रत्ययः । अनार्यदेशे जातम**नार्यजम्**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५.१.१७१] इति ड । आह च-

अगरुः प्रवरं लोहं कृमिजग्धमनार्यजम् ।
कृष्णागरुः स्यादगुरुर्जौङ्गकं विश्वरूपकम् ॥
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'अगर' इति प्रसिद्धिः ॥२१॥

मल्लिगन्धेऽत्र मङ्गल्या 5

मल्ल्याः--मल्लिकाकुसुमस्य गन्धो यत्र तद मल्लिगन्धम्, तत्र **मल्लिगन्धे 'अत्र'** इति अगरौ मङ्गले साधुर्**मङ्गल्या**, "तत्र साधौ" [सिद्ध०७.१.१५] इति **यः**, मल्लिकापुष्पगन्धि अगुरु **मङ्गल्या**ख्यमाख्यायत इत्यर्थः । **यदमरः—**

[कालागुर्व]गुरु स्यात तु मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।
[का० २ वर्ग ६ श्लो० १२७] इति । 10

कृष्णे तु काकतुण्डकः ।

'तु' पुनरर्थे । कृष्णे अगरौ काकस्य तुण्ड इव **काकतुण्डः**, कृष्णत्वात, स्वार्थिके के **काकतुण्डकः** । एतस्य लोके 'कृष्णागरु' इति प्रसिद्धिः ।

श्रीखण्डे स्यान्मलयजं चन्दनं श्वेतचन्दनम् ॥२२॥
गोशीर्षकं गन्धसारं भद्रश्रीस्तैलपर्णिकम् । 15
फलकी सुरभिः सारं मङ्गल्ये रोहणोद्भवम् ॥२३॥

श्रिया--सौगन्ध्यलक्षणया खण्डयत्यन्यगन्धमिति **श्रीखण्डम्**, तत्र । **मलयाद्रेर्जातं मलयजम्**, "क्वचित्" [सिद्ध०५.१.१७१] इति डः, पुं-क्लीबलिङ्गः । चन्द्यते--ह्लाद्यते अनेन **चन्दनम्** "स्वमि-रसि--" [हैमोणादिसू० २६९] इत्यनः; चन्दति--आह्लादयति दीप्यते वा **चन्दनम्**, रम्यादित्वादनट्, पुं-क्लीबलिङ्गः । श्वेतं च तत् 20 चन्दनं च **श्वेतचन्दनम्** ॥२२॥

"**गोशीर्षो** गिरिराकरोऽस्त्यस्य **गोशीर्षम्**, अभ्रादित्वादः, **गोशीर्षगिरि**-भवत्वात्, स्वार्थिके के **गोशीर्षकम्**" [ ] इति **क्षीरस्वामी** । **गोशीर्षे** गिरौ भवं **गौशीर्षम्**, "भवे" [सिद्ध०६.३.१२३] इत्यण्, क्लीब-लिङ्गः । यद् **गौडः**--"गौशीर्षं तैलपर्णिकम्" [ ] इति क्लीबमाह । 25 **अमरस्तु** "तैलपर्णिक-गोशीर्षौ" [का० २ वर्ग ६ श्लो०१३१] इति पुंस्याह । अणप्रत्यये वृद्धिः मत्वर्थीये अप्रत्यये वृद्धेरभावः, एवं शब्दभेदो ज्ञेयः । गन्धेन

१ "तैलपर्णिक-गोशीर्षे" इति क्लीबलिङ्गद्योतकोऽपि पाठो मुद्रितेऽमरकोशे दृश्यते ॥

सारं गन्धसारम्, पुं क्लीबलिङ्ग । भद्रा श्रीरस्य **भद्रश्रीः । तैलपर्णिको** गिरि. आकरोऽस्यस्य **तैलपर्णिकम्,** पुं-क्लीबलिङ्ग. । फलकम्-इष्टसिद्धिरावरणं वा, तदस्यास्तीति **फलकी,** "प्रेक्षादेरिन्" [सिद्ध० ६ २ ८०] इतान । **सुरभि** गन्धाढ्यत्वात्, रभुइ् शब्दे" सुष्ठु रम्यते **सुरभिरि**ति वा, "पदि पठि-" [हैमोणादिसू० ६०७] इति बहुवचनादि, 'आगमशासनमनित्यम्" इति ["रभोऽपरोक्षा-शवि" सिद्ध० ४ ४ १०२ इति] नागमाभाव. । **सारं** गन्धसारत्वात्, पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात्, यथा "सेनो भीमसेन, भामा सत्यभामा" इति **न्यायात्** । महश्च तदर्हं च **महार्हम्** । **रोहणाचले** उद्भव —उत्पत्तिर्यस्य तदिति **रोहणोद्भवम्,** अत एव **रोहणद्रुमः** । आह च

चन्दनं गन्धसारं च महार्हं श्वेतचन्दनम् ।
भद्रश्रीकं मलयजं गोशीर्षं तैलपर्णिकम् ॥

[　　　　] इति ।

एतस्य लोके 'चन्दन' इति प्रसिद्धि ॥२३॥

अथ बर्बरके श्वेतं निर्गन्धं बर्बरोद्भवम् ।

"बर्ब गतौ" बर्बति **बर्बरम्,** "ऋच्छि-चटि" [हैमोणादिसू० ३९७] इत्यर, **बर्बरदे**शोत्पन्नत्वाद्वा, स्वार्थिके के **बर्बरकम्** तत्र । **श्वेतं** धवलत्वात् । निर्गतो गन्धोऽस्मात् तदिति **निर्गन्धम्** । **बर्बरदेशे** उद्भव - उत्पत्तिरस्य तद **बर्बरोद्भवम्** चन्दनविशेषोऽयम् । लोके तु एतस्य 'बावरउ' इति प्रसिद्धि ।

स्याद् रक्तचन्दने क्षुद्रचन्दनं भास्करप्रियम् ॥२४॥
ताम्रसारं रक्तसारं लोहितं हरिचन्दनम् ।

रक्तं च तच्चन्दनं च **रक्तचन्दनम्,** तत्र । क्षुद्रं च तत् चन्दनं च **क्षुद्रचन्दनम्** । भास्करस्य प्रियं **भास्करप्रियम्** ॥२४॥

ताम्रेषु- अरुणेषु सार **ताम्रसारम्** । रक्तेषु सार **रक्तसारम्** । रुह जन्मनि" लत्वे रोहति **लोहितम्,** "हृ-श्या-रुहि-" [हैमोणादिसू० २१०] इतीत, रक्तत्वाद्वा । हरे:—इन्द्रस्य चन्दनं **हरिचन्दनम्,** पुं-क्लीबलिङ्ग, हरि-कपिलं वा, तच्चातिशीतं पीतं चाहु । आह च –

रक्तचन्दनमप्यन्यल्लोहितं हरिचन्दनम् ।
रक्तसार ताम्रसार निर्दिशेत् क्षुद्रचन्दनम् ॥

[　　　　] इति ।

एतस्य लोके 'रतांजणी' इति प्रसिद्धिः ।

कुचन्दने तु पत्राङ्गं पतङ्गं पट्टरञ्जनम् ॥ २५ ॥
सुरङ्गकं रक्तकाष्ठं पत्तूरं तिलपर्णिका ।

कौ चन्दनं **कुचन्दनम्**, तत्र । पत्रेष्वङ्गति **पत्राङ्गम्** । पतति–याति रङ्गोऽस्य **पतङ्गः**, "पति तमि–" [हैमोणादिसू० ९८] इत्यङ्ग । "अपभ्रंशोऽयम्" इत्येके । पट्टस्य रञ्जनं **पट्टरञ्जनम्** ॥२५॥ 5

शोभनो रङ्गोऽस्येति **सुरङ्गम्**, के **सुरङ्गकम्** । सुरक्तकमित्यपि । रक्तं च तत् काष्ठं च **रक्तकाष्ठम्** । "पत्लृ गतौ" पत्यते **पत्तूरम्**, "सिन्दूर-कर्चूर-पत्तूर-धत्तूरादयः" [हैमोणादिसू० ४३०] इत्यूरे निपात्यन्ते । तिलस्येव पर्णान्यस्यास्तिलपर्णी, सैव **तिलपर्णिका** । "**तिलपर्णी** नदी आकरो अस्या अस्ति" इत्यपरे ऊचिरे । 10 आह च —

कुचन्दनं पतङ्गं च रक्तकाष्ठं सुरक्तकम् ।
पत्तूरं पट्टरागं च पट्टरञ्जनमेव च ॥
[ ] इति ।

अमरोऽप्याह —

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।
कुचन्दनं च [का० २ वर्ग ६ श्लो० १३२] इति ।

पत्राङ्गनामानि । लोके तु 'पतंग' इति प्रसिद्धिः । सर्वे एते चन्दनविशेषाः । यदवादि —

सर्वाण्येतानि तुल्यानि रसतो वीर्यतोऽपि च ।
गन्धेन च विशेषः स्यात् पूर्वं श्रेष्ठतमं गुणैः ॥
[ ] इति ।

अथ द्रुमोत्पले व्याधः परिव्याधः सुगन्धिकः ॥ २६ ॥

द्रुमजानि उत्पलानीव पुष्पाण्यस्य **द्रुमोत्पलः**, तत्र । "व्यधंच् ताडने" विध्यते अम्भसा **व्याधः**, परिविध्यते **परिव्याधः** । उभयत्र "तन्-व्यधी–" [सिद्ध० ५.१.६४] इति णः । शोभनो गन्धोऽस्यस्य **सुगन्धिकः**, "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७.२.६] इति कः । एतस्य लोके 'कणयर' इति प्रसिद्धिः ॥२६॥

निर्गन्धेऽस्मिन् कर्णिकारो निषीधः पीतपुष्पकः ।

अस्मिन् निर्गन्धे द्रुमोत्पले कर्णिकामियर्त्ति **कर्णिकारः** । निषिध्यते अम्भसेति **निषीधः**, पृषोदरादित्वात् । पीतानि पुष्पाण्यस्य **पीतपुष्पः**, स्वार्थिके के **पीतपुष्पकः** । गन्धरहितकणयरनामानि ॥

पुन्नागे तु महानागः केसरो रक्तकेसरः ॥ २७ ॥
देववल्लभ-कुम्भीकौ तुङ्गः पुरुषनामकः ।

पूजितः पुमान् **पुन्नागः**, स इव प्राधान्यात, [तत्र] । महानाग इव **महानागः**, स इव प्राधान्यात्, महांश्चासौ नागश्चेति वा । प्रशस्ताः केसराः सन्त्यस्य **केसरः**, अभ्रादित्वादः । रक्ताः केसरा अस्य **रक्तकेसरः** ॥२७॥

देवानां वल्लभो **देववल्लभः**, **कुम्भीको** रसाधारत्वात्, अनयोर्द्वन्द्वः । **तुङ्गः** उच्चैस्तरत्वात्, "तमूच् काङ्क्षायाम्" ताम्यते वा **तुङ्गः**, "कमि-तमि-शमिभ्यो डित्" [हैमोणादिसू० १०७] इति डिदुङ्गः । **पुरुषनामकः** पुरुषाख्यत्वात् । यदवादीन्दुना—

तुङ्गः पुष्पकसञ्ज्ञः स्यात् पुन्नागो रक्तकेसरः ।
पुन्नागः पुरुषाह्वश्च केषाञ्चित् पद्मकेसरः ॥
[ ] इति ।

अमरेणापि—

पुन्नागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ [का० २ वर्ग ४ श्लो० २५] इति । एतस्य लोके 'पुन्नाग' इति प्रसिद्धिः ।

अगस्त्ये तु बहुसेनः शुकनाशो मुनिद्रुमः ॥ २८ ॥

अगं स्तभ्नाति **अगस्त्यः**, "अग-पुलाभ्यां स्तम्भेर्डित्" [हैमोणादिसू० ३६३] इति डिद यः, [तत्र] । बह्वयः सेना अस्य **बहुसेनः** । शुकं नाशयति **शुकनाशः**, शुकस्य नाशोऽस्मादिति वा । मुनीनां द्रुमो **मुनिद्रुमः** । आह च —

अगस्त्याह्वो बङ्ग('बहु)सेनो मधु शिग्रुर्मुनिद्रुमः ।
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'अगथियउ' इति प्रसिद्धिः ॥ २८ ॥

करवीरे कणवीरः श्वेतपुष्पोऽश्वमारकः ।
प्रतिहासः शतप्रासोऽश्वरोहः कुमुदोद्भवः ॥ २९ ॥

१ अथागस्त्ये बङ्गसेनः नि० ॥ २ °रोध. कु नि० ॥

किरति—क्षिपति **करवीरः**, "जम्बीरा-ऽऽमीर-" [हैमोणादिसू० ४२२] इतीरे निपात्यते, कृणोति—हिनस्ति **करः**, स वीर इव मारकत्वाद्वा **करवीरः**; कराः—कर्तारो वीरा अत्रेति वा, तत्र। कणा वीरा इव अस्य **कणवीरः**; "कण् आर्तस्वरे" इति **बोपदेवधातुपाठोक्तेः** कणन्ति कणाः, कणा वीरा अस्मादिति वा। श्वेतानि पुष्पाण्यस्य **श्वेतपुष्पः**। अश्वान् उपभुक्तो मारयति **अश्वमारकः**। प्रतीपः—अश्वघ्नत्वाद् हासः—विकासोऽस्य **प्रतिहासः**। शतं—बहूनि प्रासाः—कुन्ता इव पुष्पाण्यस्य **शतप्रासः**। अश्वं रोहति **अश्वरोहः**। कुमुदमिव उद्भवोऽस्य **कुमुदोद्भवः**। आह च— 5

शतकुन्तः श्वेतपुष्पः प्रतिहासोऽश्वरोहकः।

[ ] इति।

अश्वहा अश्वघ्नः श्वेतकुन्दश्च श्वेतकणवीरनामानि ॥ २९ ॥ 10

रक्तपुष्पेऽत्र लगुडश्चण्डातश्चण्ड-गुल्मकौ।

'अत्र' इति रक्तपुष्पे कणवीरे "लगे सङ्गे" लगति **लगुडः**, "लगेरुड" [हैमोणादिसू० १७७] इत्युडः प्रत्ययः। चण्डमतति तीक्ष्णत्वात् **चण्डातः**। **चण्डातकोऽपि**। चण्ड इव **चण्डः** तैक्ष्ण्यात्। गुल्मं किरति—क्षिपति **गुल्मकः**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५.१.१७१] इति डः। यदाह— 15

द्वितीयो रक्तपुष्पस्तु चण्डातो लगुडस्तथा।
चण्डातको गुल्मकश्च प्रचण्डः करवीरक ॥
गुल्महरोऽपि [ ] इति।

रक्तकणवीरनामानि।

तमाले तु कालस्कन्धस्तापिच्छो रञ्जनो वसुः ॥ ३० ॥ 20

"तमूच् काङ्क्षायाम्" ताम्यति **तमालः**, "ऋ-कृ-मृ-" [हैमोणादिसू० ४७५] इत्यालः, पुं-क्लीबलिङ्गः, तत्र। कालः स्कन्धोऽस्य **कालस्कन्धः**। तापिनश्छादयति **तापिच्छः**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५.१.१७१] इति ड। पृषोदरादित्वाच्चानुस्वारागमे **तापिञ्छोऽपि**। रञ्जयति **रञ्जनः**। वसति श्यामवर्णोऽत्र **वसुः**, "भृ-मृ-तृ-त्सरि-" [हैमोणादिसू० ७१६] इत्यु। एतस्य लोके 'तमाल' इति प्रसिद्धिः ॥ ३० ॥ 25

तमालपत्रे वस्त्राख्यं रोमसं तामसं दलम्।

१ कालस्कन्धस्तमाले स्यात् तापि° नि०॥ २. वस्त्राख्यं नि०॥

तमालस्य पत्रं **तमालपत्रम्**, तत्र । **वस्वाख्यं** वसुनामत्वात् । रोमाणि स्यति **रोमसम्** । तमोऽस्त्यस्य **तामसम्**, श्यामत्वात्, ज्योत्स्नादित्वादण । **दलम्** पत्राख्यत्वात् । यदाह—

तमालपत्रं पत्रं स्यात् पलाशं च दलं छदम् ।

5 [ ] इति ।

तमालपत्रनामानि ॥

सूक्ष्मैलायां चन्द्रबाला द्राविणी निष्कुटिस्तुटिः ॥ ३१ ॥
कपोतवर्णिका तुच्छा कोरङ्गी बहुला तुला ।

एलयति मुखदौर्गन्ध्यं प्रेरयति **एला**, सूक्ष्मा चासौ एला च **सूक्ष्मैला**, 10 तस्याम् । चन्द्रस्य–कर्पूरस्य बाला–पुत्रीव चमत्कारादिति **चन्द्रबाला** । द्रावयति–मुखदौर्गन्ध्यमवश्यमिति **द्राविणी**, आवश्यके णिन्निति णिन् । निष्क्रान्ता कुटे -कोशाद् **निष्कुटिः** । "तुटत् कलहे" तुटति **तुटिः**, "नाम्युपान्त्य -" [सिद्ध०५.१.५४] इति किदि, स्त्रीलिङ्ग । "त्रुटत् छेदने" रोपान्त्योऽयम्, "नाम्युपान्त्य–" [सिद्ध०५.१.५४] इति किदिप्रत्यये **त्रुटिरि**त्यपि ॥ ३१ ॥

15 कपोतस्येव वर्णोऽस्या **कपोतवर्णा**, स्वार्थिके के **कपोतवर्णिका** । **तुच्छा** लघीयसीत्वात् । कुरति–शब्दायते **कोरङ्गी**, "शृङ्ग-शार्ङ्गादय" [हैमोणादिसू० ९६] इति गे निपात्यते, गौरादित्वाद् ङी । बंहते **बहुला**, "स्था-बङ्कि-बंहि-" [हैमोणादिसू० ४८६] इति उलो न लोपश्च, बहूनि पणानि लाति वा । तोल्यते **तुला**, भिदादित्वात् साधुः । आह च —

20 सूक्ष्मैला द्राविडी तुच्छा कोरङ्गी बहुला त्रुटिः ।
एला कपोतवर्णा च चन्द्रबाला च निष्कुटिः ॥
[ ] इति ।

सूक्ष्मैलानामानि । लोके 'एलची' इति प्रसिद्धिः ।

स्थूलैलायां बृहदेला पत्रैला त्वक्सुगन्धिका ॥ ३२ ॥
25 **त्रिदिवोद्भवा पृथ्वीका कर्णिका त्रिपुटा पुटा ।**

१. द्राविडी नि०॥ २ भद्रैला नि० ॥

स्थूला चासौ एला च **स्थूलैला** तस्याम् । बृहती चासौ एला च **बृहदेला** । पत्रोपलक्षिता एला **पत्रैला** । त्वचा सुगन्धिका **त्वक्सुगन्धिका** ॥ ३२ ॥

त्रिदिवे–स्वर्गे उद्भव–उत्पत्तिर्यस्या सा **त्रिदिवोद्भवा** । पृथ्वी प्रतिकृति **पृथ्वीका** बहुपर्णत्वात्, "तस्य तुल्ये क संज्ञा-प्रतिकृत्योः" [सिद्ध०७.१.१०८] इति कः । कर्णयति **कर्णिका,** णके आप् । त्रीणि पुटान्यस्याः **त्रिपुटा** त्र्यस्रि । पुटानि सन्ति अस्याः **पुटा,** अभ्रादित्वादः । आह च —

भद्रैला बृहदेला च त्रिदिवा त्रिपुटोद्भवा ।
स्थूलैला त्वक्सुगन्धा च पृथ्वीका धान्यका पुटा ॥

[ ] इति ।

बृहदेलानामानि । लोके तु 'कङ्कोली एला' इति प्रसिद्धिः । 10

कर्पूरे स्याद् घनसारो हिमाह्वो हिमवालुका ॥ ३३ ॥
सिताभ्रः शीतलरजः स्फटिकश्चन्द्रनामकः ।

कल्पते **कर्पूरः,** पुं-क्लीबलिङ्ग. "मी-मसि-" [हैमोणादि सू०४२७] इत्युरः, [तत्र] । घनस्येव सारोऽस्य **घनसारः** । हिमस्याऽऽह्वाऽस्य **हिमाह्वः,** शीतलत्वात् । हिमा–शीता चासौ वालुका च **हिमवालुका** ॥ ३३ ॥ 15

सिताभ्रसदृशत्वात् **सिताभ्रः,** दन्त्यादि । शीतलं रजोऽस्य **शीतलरजः** । स्फटिक इव **स्फटिकः,** निर्मलत्वात् । चन्द्रस्य नाम अस्य **चन्द्रनामा,** स्वार्थिके के **चन्द्रनामकः,** आह्लादकत्वात् । [चन्द्रपर्याया अपि] । आह च –

कर्पूरं शीतलरजः सिताभ्रं स्फटिको हिमः ।
चन्द्रस्तुषारस्तुहिनः शशीन्दु-हिमवालुका ॥ 20

[ ] इति ।

कर्पूरनामानि । लोके 'कपूर' इति प्रसिद्धिः ।

कक्कोलके कटुफलं कोलकं माधवोषितम् ॥ ३४ ॥
कोलं कोशफलं कोरं मारीचं द्वीपमित्यपि ।

कचते–दीप्यते **कक्कोलम्,** "पिञ्छोल-कल्लोल-" [हैमोणादि सू०४९५] इत्योले 25 निपात्यते; "ककि लौल्ये, ककतेऽत्र क कोलति-संस्त्यायति वा" इति **क्षीरस्वामी;**

१ कर्पूरे घनसार स्याद् हिमा° नि० ॥ २ कोमक मागधोत्थितम् नि० ॥

स्वार्थिके के कक्कोलकम्, तत्र । कटु-क्षारं फलमस्य कटुफलम् । कोलति-संस्त्या-
यति कोलम्, स्वार्थिके के कोलकम् । माधवे उप्यते स्म माधवोपितम् ॥३४॥

कोलति कोलम्, अच् । कोशे फलान्यस्य कोशफलम् । कोलशब्दस्य
र-लयोरैक्ये कोरम् । "मृंत् प्राणत्यागे" म्रियते अनेन मारीचम्, "म्रियतेरीचण"
5 [हैमोणादिसू० ११८] इतीचण्, पुं-क्लीबलिङ्ग । द्वीपमिव द्वीपम् । आह च--

कक्कोलकं कृतफलं कोलकं कटुकाफलम् ।
तैलं कटुफलं द्वीपं मारीचं माधवोपितम् ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'कङ्कोल' इति प्रसिद्धिः ।

10 **लवङ्गं शिखरं दिव्यं भृङ्गारं वारिजं लवम् ॥ ३५ ॥**
श्रीपुष्पं श्र्याह्वयं देवपुष्पं चन्दनपुष्पकम् ।

"लूग्श् छेदने" लूयते लवङ्गम्, "पति-नमि-" [हैमोणादिसू० ९८] इत्यङ्ग, तत्र ।
"शाखृ व्याप्तौ" शाखति शिखरम्, "शाखेरिदेतौ चात" [हैमोणादि सू० ४००] इत्यर,
धातोराकारस्य चेकारः, शिखरकारत्वात् । दिवि भव दिव्यम्, "द्युप्रागपागुद-
15 क्प्रतीचो य" [सिद्ध० ६ ३.८] इति य । भ्रियते भृङ्गारम्, "द्वार-शृङ्गार-" [हैमोणादि-
सू० ४११] इत्यारे निपात्यते । वारिणि जले जात वारिजम्, "क्वचित्" [सिद्ध० ५ १
१७१] इति ड । लूयते लवम् ॥ ३५ ॥

श्रिया पुष्पं श्रीपुष्पम् । श्रिया आह्वयो यस्य तत श्र्याह्वयम् । देवं-द्युति-
मद देवाना वा पुष्पं देवपुष्पम् । चन्दनस्य पुष्पम चन्दनपुष्पम्, स्वार्थिके के
20 चन्दनपुष्पकम् । आह च--

लवङ्गं देवकुसुमं भृङ्गारं शिखरं लवम् ।
दिव्यं चन्दनपुष्पं च श्रीपुष्पं वारिसम्भवम् ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'लवङ्ग' इति प्रसिद्धिः ।

25 **नलिकायां कपोताङ्घ्रिर्निर्मध्या शुषिरा नटी ॥ ३६ ॥**
अञ्जनकेशी धमनी शून्या विद्रुमवल्ल्यपि ।

१ धमन्यञ्जनकेशी च शू॰ नि० ॥

"णल गन्धे" नलति **नली**, स्वार्थिके के **नलिका**, तस्याम् । कपोतांह्रिरिव **कपोतांह्रिः**, नलिकत्वात् । निर्गतं मध्यमस्या **निर्मध्या** । शुषिः—छिद्रमस्या अस्ति **शुषिरा**, "मध्वादिभ्यो रः" [सिद्ध० ७.२.२६] इति रः । नटति–नृत्यति वायुना **नटी**, नर्तकीत्वात्, अच्, गौरादित्वाद् ङी ॥ ३६ ॥

अञ्जनाभाः केशा अस्याः **अञ्जनकेशी** । धमनीव **धमनी**, शौषिर्यात् । 5 शुने हिता **शून्या**, "शुनो वश्चोदूत्" [सिद्ध० ७.१.३३] इति **यः**। विद्रुमवल्लीव **विद्रुमवल्ली** नलीयम् । आह च—

नलिका विद्रुमलता कपोतचरणा नली ।
शुषिरा धमनी शून्या निर्मध्या नर्तकी नटी ॥

[ ] इति । 10

नलिकानामानि ।

अतिमुक्ते मण्डकः स्यात् पुण्ड्रको भ्रमरोत्सवः ॥ ३७ ॥
पराश्रयः सुवसन्तः कामुको माधवी लता ।

अतिक्रान्तो मुक्तान् विरक्तान **अतिमुक्तः**, तत्र । मण्डयति **मण्डकः**, णक । **पुण्ड्र**देशोद्भवत्वात् **पुण्ड्रः**, स्वार्थिके के **पुण्ड्रकः** । भ्रमराणामुत्सवोऽस्मादिति 15 **भ्रमरोत्सवः** ॥३७॥

परः—श्रेष्ठ आश्रयोऽस्य **पराश्रयः**, परैराश्रीयते वा । शोभनो वसन्तोऽस्मादिति **सुवसन्तः** । कमनशील **कामुकः**, "शृकम–" [सिद्ध० ५.२.४०] इत्युकण् । मधौ–वसन्ते भवा **माधवी**, "भर्तु-सन्ध्यादेरण्" [सिद्ध० ६.३.८९] इत्यण् । लाति लता, "पृषिरञ्जि-" [हैमोणादिसू० २०८] इति किदतः । 20 आह च—

अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद् वासन्ती माधवी लता ।
[अमर० का०२ वर्ग४ श्लो०७२] इति ।

अन्योऽप्याह—

अतिमुक्तो माधवी च सुवसन्तः पराश्रयः । 25
अतिमुक्तः कामुकश्च मण्डको भ्रमरोत्सवः ॥

[ ] इति ।

---

१ सुवासन्ती का° नि० ॥

अतिमुक्तनामानि । लोके 'अमीतउ' इति प्रसिद्ध ।

पिप्पले बोधिरश्वत्थः श्रीवृक्षश्चलपत्रकः ॥ ३८ ॥
मङ्गल्यः केशवावासः श्यामलो द्विरदाशनः ।

"पल गतौ" पलति **पिप्पलः**, "पृ-पलिभ्यां टित् पिप् च पूर्वस्य" [हैमोणादिसू० ११] इति अः प्रत्ययः पिप् च पूर्वस्य, पिप्पलानि—**देश्यां** पत्राणि, तानि सन्त्यस्य वा, अभ्रादित्वाद् । "अपि प्लवते" इति **नैरुक्ताः** । "एवमाद्याः प्राकृता अपि" इति **धन्वन्तरिः** । यदाह—

प्रायो जनाः सन्ति वनेचराद्या गोपादयः प्राकृतनामतज्ज्ञाः ।
प्रयोजनार्थो वचनप्रवृत्तिर्यतस्ततः प्राकृत इत्यदोषः ॥

10　　[　　] इति ।

किञ्च—

रस-वीर्य-विपाकेभ्यो मूलात् पुष्पात् फलाद् दलात् ।
आकाराद् देश-कालादेर्वनौषध्यर्थमुन्नयेत् ॥

[　　] इति ।

15 तत्र । बुध्यते **बोधिः**, "किलि-पिलि-" [हैमोणादि सू० ६०८] इति इः, बोधिसत्त्वाख्य सर्वोपकारित्वात् तनुवृत्तत्वाद् गुरुपर्णत्वाच्च । अश्वेषु तिष्ठति **अश्वत्थः** अश्वाश्रयः, पृषोदरादित्वात् सस्य तत्वम् । श्रिया युक्तो वृक्षः **श्रीवृक्षः** । स्वल्पवातेऽपि चलानि पत्राण्यस्य **चलपत्रः**, स्वार्थिके के **चलपत्रकः** ॥३८॥

मङ्गले साधुर्मङ्गल्यः, "तत्र साधौ" [सिद्ध० ७.१.१५] इति यः ।
20 केशवस्य आवासः केशवः आवसत्यत्रेति वा **केशवावासः** । अत एव **कृष्णावासः** । श्यामो वर्णोऽस्त्यस्य **श्यामलः**, सिध्मादित्वाद् लः । द्विरदस्य अशनः— भक्तं **द्विरदाशनः**, पुं-क्लीबलिङ्गः । आह च—

पिप्पलः केशवावासश्चलपत्रः पवित्रकः ।
मङ्गल्यः श्यामलोऽश्वत्थो बोधिवृक्षो गजाशनः ॥

25　　[　　] इति ।

एतस्य लोके 'पीपल' इति प्रसिद्धिः ।

गर्दभाण्डे कन्दरालश्छायावृक्षः कमण्डलुः ॥३९॥
प्लक्षो वटः प्लवः शुङ्गी सुपार्श्वश्चारुदर्शनः ।
कपीतनः कपीतः स्यात् पीतन-प्लवकावपि ॥४०॥

गर्दभ इवाण्डमस्य **गर्दभाण्डः**: गर्द—सशब्दं भाण्डमस्येति वा, तत्र । कन्दरां लाति **कन्दरालः**, गोणादित्वात् कन्दराशब्दस्याबन्तत्वम् । छायायुक्तश्छायाया वा वृक्षः **छायावृक्षः** । क—पानीयमनिति—प्राणित्यस्मिन्निति **कमण्डलुः**, "गूहलु-गुग्गुलु-कमण्डलव " [हैमोणादिसू० ८२४] इति आलुप्रत्यये निपात्यते, निपातनाच्च कम्पूर्वादनितेर्डाऽन्तो ह्रस्वश्च प्रत्ययादे, पुंलिङ्ग ॥३९॥ 5

प्लक्षति--अधो गच्छति **प्लक्षः** "प्लुष् दाहे" प्लोषत्यशिवमिति वा, "प्लुषे प्लक्ष् च" [हैमोणादिसू० ५६६] इति स प्रत्ययो धातोश्च प्लक्ष् इत्यादेश । वटति—वेष्टयति मूलैर्**वटः**, अच् , त्रिलिङ्ग । ' प्लुङ् गतौ ' प्लवते अशिवमस्मादिति **प्लवः** । शाम्यति **शुङ्गी**, " कमि-नमि- " [हैमोणादिसू० १०७] इति डिदुङ्ग , गौरादित्वाद् ङीः । शोभन पार्श्वमस्य **सुपार्श्वः** । चारु—मनोहर दर्शनमस्य **चारुदर्शनः** । कं पीतयति **कपीतनः**, " इणक गतौ " कपीन् एति वा, पृषोदरादित्वात् । कं पीतयति **कपीतः**, अच् । कपीतनशब्दसम्बन्धिककारस्य पृषोदरादित्वाल्लोपे **पीतनः**, पीतयति वा **पीतनः** । प्लवते वातेन **प्लवकः** । आह च — 10 15

प्लक्ष कपीतन शुङ्गी सुपार्श्वश्चारुदर्शनः ।
प्लवको गर्दभाण्डश्च कमण्डलुर्वट प्लव ॥
[ ] इति ।

अमरोऽपि— 20

गर्दभाण्डे कन्दराल-कपीतन-सुपार्श्वकाः ।
[का०२ वर्ग ४ श्लो०४३] इति ।

गर्दभाण्डनामानि । लोके तु ' पींपरी ' इति प्रसिद्धिः ॥४०॥

पर्कट्यां पर्कटी प्लक्षः सतीदो लक्षणो जटी ।[1]

" पृचैप् सम्पर्के " पृच्यते **पर्कटी**, " कपट-कीकटादयः " [हैमोणादिसू० १४४] इत्यटे निपात्यते, गौरादित्वाद् ङी । यत **शाश्वतः**— 25

१ कर्पटी पर्कटी प्लक्ष सतीदो लक्षणे नटी नि०॥

विज्ञेया पर्कटी प्लक्षः प्लक्षः पिप्पलपादपः ।

[ ] इति ।

तस्याम् । पर्कटाख्यं फलमस्त्यस्य **पर्कटी**. इन्नन्तोऽयम् । यद् **वाचस्पतिः**—

"फलं त्वेतस्य पर्कटम्" [ ] इति ।

5 **प्लक्ष**शब्दस्य साधना अत्र पूर्ववत् । सतां दयते पालयति **सतीदः** । लक्षयति **लक्षणः** । जटा सन्त्यस्य **जटी**, शिखादित्वादिन् ।

वटे वैश्रवणावासो न्यग्रोधो बहुपाद् ध्रुवः ॥ ४१ ॥
स्कन्धजन्मा रक्तफलः क्षीरी शुङ्गी वनस्पतिः ।

वटति—वेष्टयति मूलैर्**वटः**, तत्र । वैश्रवणस्य—धनदस्य आवासो **वैश्रवणावासः** ।
10 न्यग् रोहति **न्यग्रोधः**, "वीरुन्न्यग्रोधौ" [सिद्ध० ४.१.१२१] इति धत्वे साधुः, न्यक्—तिर्यग्मार्गे मूलैः रुणद्धि वा । बहवः पादाः- मूलान्यस्य **बहुपाद्**, "सुसङ्ख्यात्" [सिद्ध० ७.३.१५०] इति पाद्भावः । "ध्रुत् गति-स्थैर्ययोः" ध्रुवति **ध्रुवः**, "तुदादिविषि-" [हैमोणादिसू० ५] इति किदः प्रत्ययः ॥ ४१ ॥

स्कन्धात्—प्रकाण्डाद् जन्माऽस्य **स्कन्धजन्मा** । रक्तानि फलान्यस्य **रक्तफलः** ।
15 क्षीरमस्त्यस्य **क्षीरी** । **शुङ्गी**शब्दस्य साधना प्राग्वत् । वनस्य पतिः **वनस्पतिः**, वर्चस्कादित्वात् साधुः । आह च- -

वटो रक्तफलः शुङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
क्षीरी वैश्रवणावासो बहुपादो वनस्पतिः ॥

[ ] इति ।

20 न्यग्रोधनामानि । लोकेऽस्य 'वड' इति प्रसिद्धिः ।

उदुम्बरे जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥ ४२ ॥
सदाफलो वसुवृक्षः श्वेतवल्को मशकस्यपि ।

"उन्दी (उन्दैप्) क्लेदने" उनत्ति **उदुम्बरः**, 'तीवर-धीवर-' [हैमोणादिसू० ४४४] इति वरटि निपात्यते, निपातनाद् उन्देर्धातोः किदुम् चान्तः, उल्लङ्घितोऽ
25 म्बर इति वा, पृषोदरादित्वाद् उत्वम्, तत्र । मशकगर्भाणि फलान्यस्य **जन्तुफलः** । अत एव **कृमिफल** इति पर्यायेणोक्तः । यज्ञस्याङ्गोऽस्य **यज्ञाङ्गः** । हेमवर्णं दुग्धमस्य **हेमदुग्धः**, के **हेमदुग्धकः** ॥ ४२ ॥

सदा फलति **सदाफलः** । वसोर्वृक्षो **वसुवृक्षः** । श्वेतो वल्कः—छल्लिरस्य **श्वेतवल्कः** । मशकाः सन्त्यस्य **मशकी** । आह च—

क्षीरवृक्षे हेमदुग्ध उदुम्बर-सदाफलौ ।
अपुष्प-फलसम्बद्धो यज्ञाङ्ग श्वेतवल्कलः ॥

[ ] इति । 5

इन्दुरपि जगाद—

उदुम्बरस्तु यज्ञाङ्ग सुचक्षु श्वेतवल्कल ।
हेमदुग्ध कृमिफल क्षीरवृक्ष सकाञ्चन. ॥

[ ] इति ।

उदुम्बरनामानि । लोके 'उंबरा' इति प्रसिद्धिः । 10

काकोदुम्बरिकायां तु फाल्गुनी फल्गुवाटिका ॥ ४३ ॥
फल्गुराजी फलभारी मलयूर्जघनेफला ।

काकप्रिया उदुम्बरिका **काकोदुम्बरिका,** तस्याम् । फल्गुनस्येयं **फाल्गुनी,** "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३.१६०] इत्यण् । फल्गुश्चासौ वाटिका च **फल्गुवाटिका** ॥४३॥

फलति **फल्गुः,**" फलि-वल्यमेर्गुः " [हैमोणादिसू० ७५८] इति गुः । अजति 15 **आजिः,**"पादाचात्यजिभ्याम्" [हैमोणादिसू० ६२०] इति णिदिः, "पद: पादस्याऽज्याति-गोपहते" [सिद्ध० ३.२.९५] इति निर्देशाद् ङीभावाभावः, ङ्याम् **आजी** । फलानि बिभर्ति **फलभारी,** "कर्मणोऽण्" [सिद्ध० ५ ३.१४] इत्यण्, गौरादित्वाद् ङीः । "युणि जुगुप्सायाम्" मलं श्वित्रं यावयते **मलयूः,** पृषोदरादित्वात् । जघने—बुध्ने फलान्यस्याः **जघनेफला,** सप्तम्यलुक् । एते स्त्रीलिङ्गा । आह च— 20

काकोदुम्बरिका फल्गुराजी [च] फल्गुवाटिका ।
फाल्गुनी फलभारी च मलयूः श्वित्रभेषजम् ॥

[ ] इति ।

काकोदुम्बरिकानामानि । लोके 'कालुम्बरी' इति प्रसिद्धिः ।

राजादने तु राजन्या क्षीरिका प्रियदर्शनः ॥४४॥ 25
कपिप्रियो दृढस्कन्धो मधु-शैलफलो नृपः ।

१ फलाराजी फलभारी फल्गु० नि० ॥ २ ०राजफलो नि० ॥

राज्ञाम् अदनं मृष्टत्वाद् **राजादनम्**, पु-क्लीबलिङ्ग, तत्र । राज्ञे हिता **राजन्या,** "तस्मै हिते" [सिद्ध० ७.१ ३५] इति हितेऽर्थ य । क्षीरमस्त्यस्या **क्षीरिका,** क्षीरस्वादुत्वात, "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७.२.६] इतीक । प्रियं दर्शन-मस्य **प्रियदर्शनः** ॥४४॥

5 कपे प्रिय **कपिप्रियः** । दृढ स्कन्ध प्रकाण्डोऽस्य **दृढस्कन्धः** । ['मधु-रालफल'] मधुरालाभ्या फलमिति योज्यते, तत मधु–मृष्ट फलमस्य **मधुफलः,** रालवर्णं फलमस्य **रालफलः** । नृपप्रियत्वाद् **नृपः** । आह च

क्षीरिकोक्ता च राजन्या क्षीरभृद् रूपको नृप ।
राजादनो दृढस्कन्ध कपीष्ट प्रियदर्शन ॥

10 [ ] इति ।

राजादननामानि । लोके तु 'रायणी' इति प्रसिद्धि ।

पियाले तु राजवृक्षो बहुवल्को धनुष्पटः ॥ ४५ ॥
सन्नकद्रुः खरस्कन्धश्चारस्तापसवल्लभः ।

"पां पाने" पीयते **पियालः,** 'कुलि-पिलि-बिशि-बिडि-मृणि-कुणि-पी-प्रीभ्य कित' 15 [हैमोणादिसू० ४७६] इत्याल प्रत्यय, तत्र । राज्ञा वृक्षो **राजवृक्षः** । बहवो वल्का अस्य **बहुवल्कः** । धनुष इव पट -विस्तारोऽस्य **धनुष्पटः** ॥४५ ॥

सन्नकः–खरो द्रु–स्कन्धोऽस्य **सन्नकद्रुः** । खर–कठोर स्कन्धोऽस्य **खर-स्कन्धः** । "चर भक्षण च" चर्यते–अद्यते **चरः** चर एव **चारः,** प्रज्ञादित्वादण् । तापसाना वल्लभ **तापसवल्लभः** । आह च

20 पियालोऽथ खरस्कन्धश्चारो बहुलवल्कल ।
सन्नकद्रुश्चापपटो ललनस्तापसप्रिय ॥

[ ] इति ।

चापपट इति पर्यायेणोक्त । पियालनामानि । लोके 'चारु' इति प्रसिद्धि ।

आम्रातके वर्षपाकी कपिचूतः कपिप्रियः ॥ ४६ ॥
25 **कपीतनः पीतनकस्तनुक्षीरोऽम्लवाटकः ।**
शृङ्गी कपिरसाढ्यश्च दृष्यफलो बिभीषणः ॥ ४७ ॥

"अम शब्द-भक्त्यो" अमति **आम्रातकः** "श्लेष्मातका-ऽऽम्रातक-" [हैमोणादि-सू० ८३] इति निपात्यते आम्रमतति कपिचूतत्वादिति वा, तत्र । वर्षेण पाकोऽस्त्यस्य **वर्षपाकी** । कपे चूत आम्र **कपिचूतः** । कपे प्रिय **कपिप्रियः** ॥ ४६ ॥

कपीस्तनोति **कपीतनः** । पीतीक्रियते अनेन पीतयति वा **पीतनः**, स्वार्थिके के **पीतनकः** । "कपीतनशब्दस्य **पीतनो**ऽपभ्रंशः" इत्येके । तनु–तुच्छं क्षीरमस्य **तनुक्षीरः** । अम्लं पाटयति **अम्लपाटकः** । पटधातुर्भासार्थश्चौरादिक । शाम्यति **शृङ्गी**, "कमि-तमि-" [हैमोणादिसू० १०७] इति डिदुङ्ग', गौरादित्वाद् ङी । यन्महेश्वरः

शृङ्गी वटा-ऽऽम्रातकयो' कर्कट्यामपि विश्रुता ।　　5

|　　] इति ।

कपिरसेन आढ्य **कपिरसाढ्यः** । दृष्य फलमस्य **दूष्यफलः** । भीषि बिभीषयते **बिभीषणः**, "नन्द्यादिभ्योऽन" [सिद्ध० ५. १. ५२] इत्यन । आह च—

आम्रातक पीतनक कपिचूतोऽम्लपाटक' ।
शृङ्गी कपिरसाढ्यश्च तनुक्षीर कपिप्रिय ॥　　10

|　　] इति ।

आम्रातकनामानि । लोके 'अम्बाडआ' इति प्रसिद्धि ॥ ४७ ॥

अर्के विकीरणोऽर्काह्वो जम्भला-ऽऽस्फोट-विष्किराः ।
क्षीरा-ऽर्कपर्णः

अर्च्यते–स्तूयतेऽ**र्कः** । यदाह **श्रीधरः**　　15

"अर्क सूर्येऽर्कपर्णे च" ।　　] इति ।

महेश्वरोऽपि—

"अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके" ।　　] इति ।

तत्र । विकिरति पुष्पाणि **विकीरणः**, पृषोदरादित्वात् साधु' । अर्क' सूर्यस्तस्य आह्वा—नाम अस्य **अर्काह्वः** । तेन **भास्करः रवि**रित्यादयोऽप्यवसेया । जम्भ लाति 20 **जम्भलः** । "स्फुटन विकसने" आस्फुटन्ति पुष्पै **आस्फोटः**, स्फिरति गुण . अच् (' घञ्) प्रत्यय । विकिरति **विष्किरः**, "वौ विष्किरो वा" [सिद्ध० ४ ४ ९६] इति सडागम । उपलक्षणोऽयम् , तेनान्यत्रापि । 'क्षीरा ऽर्कपर्ण ' इति क्षीरा-ऽर्कयो' पर्ण इति सम्बध्यते, तेन क्षीर पर्णऽस्य **क्षीरपर्णः**, अर्काभानि पर्णान्यस्य **अर्कपर्णः** । आह च—

अर्क सूर्याह्वय पुष्पी विष्किरोऽथ विकीरण ।　　25
जम्भल क्षीरपर्ण स्यादास्फोटो भास्करो रवि ॥

|　　] इति ।

एतस्य लोके 'आकु' इति प्रसिद्धि । तन्नामानि -

राजार्के त्वलर्को गणरूपकः ॥ ४८ ॥
एकाष्ठीलः सदापुष्पी मन्दारश्च प्रतापसः ।

राजा चासौ अर्कश्च **राजार्कः**, श्वेतोऽयम्, तत्र । शुक्लोऽर्के **अलर्कः**, पृषोदरादित्वात् साधु, अलति--भूषयतीति वा, "निष्क-तुरुष्क" [हैमोणादिसू० २६] इति के निपात्यते । यत् **श्रीधरः**

"अलर्को धवलार्के स्यात्" [ ] इति ।

गणा --बहवो रूपाण्यस्य **गणरूपः**, स्वार्थिके के **गणरूपकः** ॥ ४८ ॥

एकोऽष्ठील--मज्जाऽस्य **एकाष्ठीलः** । सदा पुष्पाणि सन्त्यस्य **सदापुष्पी** । मन्दान् इयर्ति **मन्दारः**, मन्दा आरा अस्य वा । प्रताप स्यति **प्रतापसः**, "षोंच्
10 अन्तकर्मणि" इत्यस्माद् डप्रत्ययः । आह च

राजार्को वसुकोऽर्कयोऽर्को मन्दारो गणरूपकः ।
एकाष्ठीलः सदापुष्पी सुधा-ऽलर्कः प्रतापसः ॥
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'आकुमन्दारु' इति प्रसिद्धिः । यदमरः

15 अर्काह्व-वसुका ऽऽस्फोट-गणरूप-विकीरणाः ॥
मन्दारश्चार्कपर्णोऽत्र शुक्लेऽलर्क-प्रतापसौ ।
[का० २ व० ४ श्लो० ८० -८१] इति ।

स्नुह्यां वज्रो महावृक्षोऽसिपत्रः स्नुक् सुधा गुडा ॥४९॥
समन्तदुग्धा सीहुण्डो गण्डीरो वज्रकण्टकः ।

20 "ष्णुहौच् उद्गिरणे" स्नुह्यति क्षीरं **स्नुहिः**, "नाम्युपान्त्य-" [हैमोणादिसू० ६०९] इति किदि: स्नुहेति वैधा तस्याम् । वज्र इव **वज्रः**, भेदकत्वात् । महांश्चासौ वृक्षश्च **महावृक्षः** । असि --खड्गस्तदाभानि पत्राण्यस्य **असिपत्रः** । "स्नुक प्रस्नवने" स्नौति क्षीरं **स्नुक्** स्नुकौ स्नुकः, "द्यागादय" [हैमोणादिसू० ८७०] इति क्विप्प्रत्ययान्तो निपात्यते । सुधां दधाति वर्धयति गता वा **सुधा** । 'गुङ् शब्दे" गवते गूयते
25 वा **गुडा**, "कु-गु-हु-नी" [हैमोणादिसू० १७०] इति कित् डः गुडति रक्षति वा, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५ १ ५४] इति कः । यन्त्धाश्वतः—

१ पुष्पो म" नि० ॥ २ 'ऽज्योऽर्को पु १ ॥ ३ त्रुटया वज्रो नि० ॥ ४ सुक् नि० ॥ ५ संहुण्ड शाण्डेरी वज्रकण्टक नि० ॥

गुडौ गोलेक्षु-विकृती स्नुही-गुलिकयोर्गुडा ।

[ ] इति ॥ ४९ ॥

समन्ततो दुग्धमस्याः **समन्तदुग्धा**, पृषोदरादित्वात् तकारलोपः। "हुडुङ् सङ्घाते" सीति हुण्डते **सीहुण्डः**, **सिंहतुण्डापभ्रंश** । यद् **मेखला**---

"कुलिशतरुः सीहुण्डः" [ ] इति । 5

गुडति **गण्डीरः**, "जम्बीरा-ऽऽभीर-" [हैमोणादिसू० ४२२] इति ईरे निपात्यते, गण्डीन् ग्रन्थीन् ईर्यति वा। वज्रवद् भेदकानि कण्टकान्यस्य **वज्रकण्टकः**। आह च

स्नुक् सुधा च महावृक्षो गुडा निस्त्रिंशपत्रकः ।

समन्तदुग्धा गण्डीरः सीहुण्डो वज्रकण्टकः ॥ 10

[ ] इति ।

एतस्या लोके 'थोहरी' इति प्रसिद्धिः ।

करमर्दे करमन्दः कराम्लक-सुषेणकौ ॥ ५० ॥

स्थूलपर्कट आविग्नः कृष्णपाकफलोऽपि च ।

करेण मृद्यते **करमर्दः**, तत्र। करेण मन्दः **करमन्दः**। करे अम्ल इव **कराम्लः**, 15 स्वार्थिके के **कराम्लकः**। शोभना सेनाऽस्य **सुषेणः** कपिमुखाभः, "ग्न्यक" [सिद्ध० २. ३. २६] इति षत्वम्, स्वार्थिके के **सुषेणकः**॥५०॥

स्थूलं पर्कटं—फलमस्य **स्थूलपर्कटः** "ओविजैति भय-चलनयो" उद्विजतेऽस्माद् **आविग्नः**, "दिन-नग्न-" [हैमोणादिसू० २६८] इति ने निपात्यते। कृष्णं पाके फलमस्य **कृष्णपाकफलः**। आह च--- 20

करमर्दकमाविग्नं सुषेणं पाणिमर्दकम् ।

कराम्लं करमन्दं च कृष्णपाकफलं मतम् ॥

[ ] इति ।

सर्वेऽप्येते पुं-क्लीबलिङ्गाः। करमर्दकनामानि। लोके 'करमदा' इति प्रसिद्धिः।

जम्बीरे जम्भलो जम्भो जंम्भीरो दन्तहर्षणः ॥ ५१ ॥ 25

दन्तशठो वक्त्रशोधी गम्भीरो रोचनोऽपि च ।

"जमू अदने" जम्यते **जम्बीरः**, "जम्बीरा-ऽऽभीर-" [हैमोणादिसू० ४२२] इति ईरे निपात्यते, तत्र। "जभुङ् गात्रविनामे" जम्भते **जम्भलः**, "मुरलोरल-" [हैमोणादिसू०

१ °मदः कराम्रक नि० ॥ २ स्थूलपर्कट नि० ॥ ३ जम्भीलो नि० ॥

४७४] इत्यले निपात्यते जम्भान्--दन्तान् लात्यम्लत्वाद्वा । जम्भते **जम्भः**, अच्. [पुं-क्लीबलिङ्ग] "कृ-गृ-पृ पुग-मञ्जि" [हैमोणादिसू० ४१८] इति बहुवचनादीरे **जम्भीरः**, "जम्भेर्मोहनार्थस्यैतानि रूपाणि" इति **क्षीरस्वामी** । दन्तान् हर्षयति **दन्त-हर्षणः** ॥ ५१ ॥

5 दन्ता शठा अस्मादिति **दन्तशठः** । वक्त्रं शोधयत्यवश्य **वक्त्रशोधी** "णिन् चाऽऽवश्यका-" [सिद्ध० ५ ४ ३६] इति णिन् वक्त्रस्य शोधो **वक्त्रशोध** म विद्यते अस्य वा । गच्छति **गम्भीरः** "जम्बीग ऽऽभीर-" [हैमोणादिसू० ४२२] इतीर निपात्यते । रोचते **रोचनः**, "इडितो व्यञ्जनाद्यन्तात्" [सिद्ध० ५ २ ४४] इत्यन । आह च—

10 जम्भीरो जम्भलो जम्भ प्रोक्तो दन्तशठस्तथा ।
जम्बीरो वक्त्रशोधी च रोचनो दन्तहर्षण ॥
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'जम्बीर' इति प्रसिद्धि ।

करुणे तु छागलाख्यो मल्लिकाकुसुमः प्रियः ॥५२॥

15 "कृन् विक्षेपे" कीर्यते **करुणः**, "ऋ कृ-वृ धृ-दारिभ्य उण" [हैमोणादिसू० १९६] इत्युण तत्र । छागलस्याख्या अस्य **छागलाख्यः** । मल्लिकाया इव कुसुममस्य **मल्लिकाकुसुमः** । **मल्लिकापुष्पो**ऽपि । प्रीणाति हृदयं **प्रियः**, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५ १.५४] इति क । एतस्य लोके ' करुणा' इति प्रसिद्धि ॥५२॥

बीजपूरे बीजपूर्णः पूरकः फलपूरकः ।

20 **सुपूरको मातुलुङ्गः केसराम्लोऽम्लकेसरः ॥५३॥**

वराम्लो बीजको लुङ्गो रुचको मध्यकेसरः ।

कृमिघ्नो गन्धकुसुमः केसरो शीधुपादपः ॥५४॥

बीजैः पूर्यते **बीजपूरः**, तत्र । बीजैः पूर्णो **बीजपूर्णः** । पूरयति **पूरकः** । फलानि पूरयति **फलपूरकः** । सुतरां पूरयति **सुपूरकः** । मा तोल्यते **मातुलुङ्गः**,

25 "माङस्तुलेरुङ्गक् च" [हैमोणादिसू० १०६] इति उङ्गक् प्रत्यय । केसरा अम्ला: अस्य **केसराम्लः**; केसरश्चासौ अम्लश्चेति वा । अम्ला केसरा अस्य **अम्लकेसरः** ॥५३॥

वरश्चासौ अम्लश्च **वराम्लः** । बीजा सन्त्यस्य **बीजः**, अभ्रादित्वाद, स्वार्थिके के **बीजकः** । मातुलुङ्गशब्दस्य पृषोदरादित्वाद मातुइत्येतस्य लोपे **लुङ्गः** ।

१ साधुपादप नि० ॥

रोचयति **रुचकः**, "भ्रु-धून्दि-रुचि-" [हैमोणादिसू० २९] इति किटक । मध्ये केसरा अस्य **मध्यकेसरः** । क्रमीन हन्ति **क्रमिघ्नः** । गन्धा गन्धवन्त कुसुमा अस्य **गन्धकुसुमः** । केसरा' सन्त्यस्य **केसरी** । शीधुन पादप' **शीधुपादपः** । आह च–

फलपूरो बीजपूर' केसरी बीजपूरक' ।
बीजक' केसराम्लश्च मातुलुङ्गस्तु पूरक' ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'बीजउरउ' इति प्रसिद्धि ॥५४॥

मातुलुङ्ग्यां वर्धमाना मधुरा मधुकर्कटी ।
मधुवल्ली पीतपुष्पी देवदूती महाफला ॥५५॥

'मातुलुङ्ग्यां' बीजपूरविशेषे । वर्धते फलैर्**वर्धमाना** । मधु विद्यते अस्या **मधुरा**, "मत्वादिभ्यो र" [सिद्ध० ७.२.२६] इति र' माधुर्यनया वा **मधुरा**, "श्वशुर-कुकुन्दुर" [हैमोणादिसू० ४२६] इत्युरं निपात्यते । यन्**महेश्वरः**—

मधुरा शतपुष्पाया मिश्रेया-नागरीभिदो ।
मधुकर्कटिका-मेदा-मधूली-यष्टिकासु च ॥

[ ] इति ।

मधुन कर्कटी इव **मधुकर्कटी** । मधुनो वल्ली **मधुवल्ली** । पीतानि पुष्पाण्यस्या **पीतपुष्पी**, "असत्काण्ड-प्रान्त-शतैकाञ्च पुष्पात" [सिद्ध० २.४.५६] इति डी । देवाना दूतीव **देवदूती** । महान्ति फलान्यस्या **महाफला** । आह च—

बीजपूर्णोऽपर' प्रोक्तो मधुरा मधुकर्कटी ।
मधुवल्ली मधुपर्णी वर्धमाना महाफला ॥

[ ] इति ॥५५॥

अम्लीकायां चुक्रिकाऽम्ला शुक्तिका चाम्लिकाऽम्लिका ।
चुक्रा चिञ्चा तिन्तिडीका तिन्तिला गुडपुष्पिका ॥५६॥

अम्ल्येव **अम्लीका**, तस्याम् । चुक्रैव **चुक्रिका** । "चुक्रन्ते–व्यथन्तेऽस्या **चुक्रिका** इति **क्षीरस्वामी** । अमति **अम्ला**, "शा-मा श्या शक्यम्यमिभ्यो ल" [हैमो-

१ पूतिपुष्पा नि० ॥ २ महाबला नि० ॥ ३ अम्लिकाया नि० ॥ ४ °काम्ली चिकाम्लिका नि० ॥ ५ °डी गुडपु° नि० ॥

णादिसू० ४६२] इति ल अम्लत्वाद्वा **अम्ला**। शुक्तम्- अम्लविशेष तान्तोऽयम्, स विद्यतेऽस्याः **शुक्तिका,** "अतोऽनेकस्वरात" [सिद्ध० ७.२.६] इति क । अम्लैव **अम्लिका**। अम्ला एव **अम्बिलका**। "चकि तृप्ति-प्रतीघातयो "चकते अनया **चुक्रा,** "चकि-रमि-विकसेरुच्चास्य" [हैमोणादिसू० ३९३] इति र प्रत्ययोऽकारस्य चोकार,
5 **चुक**--अम्लो रस, स विद्यतेऽस्या वा, अभ्रादित्वात्। चिञ्चिमायते अम्लत्वान्मुखं ययाऽसौ **चिञ्चा,** पृषोदरादित्वात् साधु । "तिम तीम ष्टिम ष्टीमच् आर्द्रभावे" तिम्यति **तिन्तिडीका,** "सृणीका-स्स्तीक-प्रतीक" [हैमोणादिसू० ५०] इतीके निपातनात् तिमेर्धातोस्तिड् अन्तो भवति । **केचित्** पूर्वस्य इत्व नेच्छन्ति तन्मते **तिन्तडीका**। तिम्यति तिन्तिडा, "विहड-कहोड-" [हैमोणादिसू० १७२] इति अडे निपात्यते,
10 ऋफिडादित्वाल्लत्वे **तिन्तिला**। गुड इव पुष्पाण्यस्या **गुडपुष्पिका**। आह च -

> अम्लीका चुक्रिका चुक्रा साऽम्ला शुक्ताऽथ शुक्तिका ।
> अम्लिका चाम्बिलका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिला ॥
>
> [ ] इति ।

एतस्या लोके 'आबिली' इति प्रसिद्धि ॥५६॥

15 **वृक्षाम्ले स्यादम्लवृक्षस्तिन्तिडीको महीरुहः ।**
शाकाम्लमम्लशाकं चाम्लपूरो रक्तपूरकः ॥५७॥

वृक्षश्चासौ अम्लश्च **वृक्षाम्लः**, तत्र । अम्लश्चासौ वृक्षश्च **अम्लवृक्षः**। **तिन्तिडीक-**शब्दस्य साधना पूर्ववत् । मह्यां रोहति **महीरुहः** । शाकं च तद् अम्लं च **शाकाम्लम्** । अम्लं च तत् शाकं च **अम्लशाकम्**। अम्लस्य पूरो अस्य **अम्ल-**
20 **पूरः** । रक्तं पूरयति **रक्तपूरकः**। आह च

> वृक्षाम्लं तिन्तिडीकं च शाकाम्लं रक्तपूरकम् ।
> अम्लवृक्षोऽम्लशाकं तदम्लपूरो महीरुह ॥
>
> [ ] इति ।

वृक्षाम्लनामानि । लोके 'तिन्तिडीक' इति प्रसिद्धि. ॥५७॥

25 **अथाम्लवेतसे भीमो भेदनो रक्तपूरकः ।**
रुधिरस्रावकश्चुक्रं मांसाग्निर्वानिकप्रियः ॥५८॥

१ अभिधानचिन्तामणौ अमरकोशे च 'तिन्तिडी' इति दृश्यते ॥

शाखाम्लो वेतसाम्लोऽम्लस्तिन्तिडीको रसाम्लकः ।

अम्लश्चासौ वेतसश्च **अम्लवेतसः**, तत्र । बिभ्यति अस्मादिति **भीमः**, "भियः षोऽन्तश्च वा" [हैमोणादिसू० ३४४] इति किन्म । भेदयति **भेदनः**। रक्तं पूरयति **रक्तपूरकः** । रुधिरं स्रावयति **रुधिरस्रावकः** । चक्यते-तृप्यतेऽनेन **चुक्रम्** पुं-क्लीबलिङ्ग, "चकि-रमि-"[हैमोणादिसू० ३९३] इति र, अकारस्य च उकार । मांसस्य अरिः **मांसारिः** । वातिकानां प्रियो **वातिकप्रियः** ॥५८॥

शाखा अम्लाऽस्य **शाखाम्लः** । वेतसश्चासौ अम्लश्च **वेतसाम्लः** । अमति **अम्लः**, "शा-मा-श्या-शक्यम्भ्यर्विभ्यो ल" [हैमोणादिसू० ४६२] इति ल । **तिन्तिडीकशब्द** प्राग्वत् । रसोऽम्लोऽस्य **रसाम्लः**, स्वार्थिके के **रसाम्लकः** । आह च —

अम्लोऽम्लवेतसो भीमो रसाम्लो बिल्ववेतस ।
रक्तस्रावो वेतसाम्ल शतवेधी च वेधकः ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'आम्लवेतस' इति प्रसिद्धि ।

स शङ्खद्रावको हीनो बालद्रावक उत्तमः ॥५९॥

'स' अम्लवेतस शङ्खान् द्रावयति **शङ्खद्रावकः** हीन । बालं द्रावयति **बालद्रावकः** उत्तम, कथ्यते इति शेष ॥५९॥

तावेव तु शतवेधि-सहस्रवेधिनौ क्रमात् ।

'तु' पुनरर्थे । 'तावेव' शङ्खद्रावक-बालद्रावकावेव शतं—बहून् विध्यत्यवश्यं **शतवेधी**, सहस्रं विध्यत्यवश्यं **सहस्रवेधी**, उभयत्र "णिन् चाऽऽवश्यका-" [सिद्ध० ५. ४. ३६] इति णिन् । 'क्रमाद्' अनुक्रमेण । आह च -

सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतस शतवेध्यपि ।
[अमर० का० २ वर्ग ४ श्लोक १४१] इति ।

कपित्थे वानरावासो गन्धपत्रः कपिप्रियः ॥६०॥
पुष्पफलो दधिफलो दधित्थ-ग्राहि-मन्मथाः ।
अक्षिस्पन्दो दन्तशठो राजाम्रश्चिरपाक्यपि ॥६१॥

---

१ "अम्लवेतसवृक्षनिर्यासोऽम्लवेतस ।" इति अभिधानचिन्तामणिस्वोपज्ञवृत्तौ ॥
२ लोहद्रावक नि० ॥

कपयोऽस्मिन् तिष्ठन्ति **कपित्थः** कपिप्रियत्वात्, कपिरिव तिष्ठतीति वा, पृषोदरादित्वात् साधु, तत्र । वानरगणामावासो **वानरावासः** । गन्धयुक्तानि पत्राण्यस्य **गन्धपत्रः** । कपीना प्रिय **कपिप्रियः** ॥६०॥

पुष्पाण्येव फलमस्य **पुष्पफलः** । दधिवदम्लमधुरं फलमस्य **दधिफलः** । दध्नि
५ तिष्ठति **दधित्थः**, पृषोदरादित्वात् । गृह्णातीति **ग्राही**, स्तम्भकारित्वात्, ग्रहादित्वाद् णिन् । मनो मथ्नाति **मन्मथः**, पृषोदरादित्वात् साधु मथति चित्तमिति वा "क्रमि-मथिभ्यां चन्मनौ च" [हैमोणादिसू० १२] इत्य प्रत्यय मन् इत्यादेशश्चास्य । अक्षि स्पन्दत अस्मादिति **अक्षिस्पन्दः** । दन्तेषु शठ अरुचत्वादिति **दन्तशठः** । राजा चासौ आम्रश्च **राजाम्रः** । चिरेण पाकोऽस्य **चिरपाकी** । आह च

१० कपित्थोऽथ दधित्थश्च ग्राही फलसुगन्धिक ।
अक्षिस्पन्दो दधिफलश्चिरपाकी कपिप्रिय ॥

[ ] इति ।

कपित्थनामानि । लोके तु 'कउठी' इति प्रसिद्ध ॥६१॥

अश्मन्तके सूक्ष्मपत्रः पाषाणान्तक इन्द्रकः ।
१५ **अम्लपत्रस्ताम्रपुष्पः कुशली यमलच्छदः ॥६२॥**

अश्नुते **अश्मन्तम्** "सीमन्त-हेमन्त-" [हैमोणादिसू० २२२] इत्यन्ते निपात्यते स्वार्थिके क **अश्मन्तकम्** तत्र । सूक्ष्माणि पत्राण्यस्य **सूक्ष्मपत्रः** । पाषाणमन्तयति **पाषाणान्तकः** । इन्दति **इन्द्रः**, "भा-वृधि-" [हैमोणादिसू० ३८७] इति र, स्वार्थिके के **इन्द्रकः** । अम्लानि पत्राण्यस्य **अम्लपत्रः** । ताम्राणि रक्तत्वात् पुष्पाण्यस्य **ताम्रपुष्पः** ।
२० कुशलमस्त्यस्य **कुशली** । यमलरूप छदमस्य **यमलच्छदः** । आह च—

अश्मन्तक इन्द्रकस्तु कुशली चाऽम्लपत्रक ।
श्लक्ष्णत्वगु मालुकापण स्मृतो यमलपत्रक ॥

[ ] इति ।

अश्मन्तकनामानि । लोके तु 'आसठ' इति प्रसिद्ध ॥६२॥

२५ **नागरङ्गे नागरङ्गः स्यात् त्वक्सुगन्धो मुखप्रियः ।**
ऐरावतो योगमारो योषिद्धक्त्राधिवासनः ॥६३॥

१ श्लक्ष्णपत्र नि० ॥ °म्रपत्र कु° नि० ॥ ३ नारङ्ग स्यान्नागरङ्गस्त्वक्सु° नि० ॥
४ योगी नक्राधि° नि० ॥

नृणाति **नारङ्गः**, "सृ-वृ-नृभ्यो णित्" [हैमोणादिसू० ९९] इत्यङ्ग, न आगच्छति सहजो रङ्गोऽस्य वा, तत्र । नागस्य--सिन्दूरस्येव रङ्गः--रागोऽस्य **नागरङ्गः** । त्वचा सुगन्धः **त्वक्सुगन्धः** । मुखस्य प्रियो **मुखप्रियः** । इरावत्याः--विद्युत इवार्थं रक्तत्वात् **ऐरावतः**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३.१६०] इत्यण् । योगेन सारो **योगसारः** । योषिद्वक्त्रमधिवासयति **योषिद्वक्त्राधिवासनः** । आह च --- 5

नारङ्गस्त्वक्सुगन्धः स्यान्नागरङ्गो मुखप्रियः ।
स चैरावतकः प्रोक्तो योषिद्वक्त्राधिवासनः ॥

[ ] इति ।

नारङ्गः मुखवास इति । नागरङ्गनामानि । लोके तु "नारिंगु" इति प्रसिद्धिः ॥६३॥

खदिरे स्याद् रक्तसारः कण्टकी दन्तधावनः । 10
गायत्री बालपत्रश्च जिह्मशल्यः क्षितिद्रुमः ॥६४॥

"खद हिंसायां च" चकारात् स्थैर्ये, खदति **खदिरः**, "मदि-मन्दि-" [हैमोणादिसू० ४१२] इति इरः, तत्र । रक्तश्चासौ सारश्च **रक्तसारः** । कण्टकाः सन्त्यस्य **कण्टकी** । दन्तस्य धावनो **दन्तधावनः** । गायते- विप्रान् त्रायतेऽवश्य **गायत्री** । बालवत् पत्राण्यस्य **बालपत्रः**, सूक्ष्मपर्णो ह्यसौ । जिह्मं--वक्रं शल्यमस्य । **जिह्मशल्यः** । क्षितौ द्रुमः **क्षितिद्रुमः** । आह च -

खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च जिह्मशल्यः क्षितिद्रुमः ॥६४॥

[ ] इति ।

खदिरनामानि । 30

सिते तु तत्र कदरः कामुकः कुब्जकण्टकः ।
सोमवल्को नेमिवृक्षः श्वेतमसारः पथिद्रुमः ॥६५॥

'तु' पुनरर्थे । 'सित' धवलः 'तत्र' इति खदिरे कं दृणाति कफघ्नत्वात् **कदरः** । कमनशीलः **कामुकः**, "शृ-कम-" [सिद्ध० ५.२.४०] इत्युकण् । कुब्जाः कण्टका अस्य **कुब्जकण्टकः** । सोमस्येव-चन्द्रस्येव वल्कमस्य **सोमवल्कः**, कण्टकित्वात् . 35

१ चलपत्रश्च बहुशल्यः क्षितिक्षमः नि० ॥ २ कार्मकः नि० ॥ ३ श्वेतसारः नि० ॥

"शुक्लत्वग् वा" इति **क्षीरस्वामी** । नेमिश्चासौ वृक्षश्च **नेमिवृक्षः** । श्याम· सारोऽस्य **श्यामसारः** । **पथिद्रुमः** सप्तम्यलुक् । आह च

खदिरः श्वेतसारोऽन्यः सोमवल्कः पथिद्रुमः ।
श्यामसारो नेमिवृक्षः कामुकः कुब्जकण्टकः ॥

5 | | इति ।

श्वेतखदिरनामानि ॥६५॥

विट्खदिरे त्वरिमेदा गोधास्कन्धोऽरिमेदकः ।
अहिमारोऽरिमः पूत्यरिमेदो मुखशोधनः ॥६६॥

विट्—विष्ठा तद्गन्धः खदिरः **विट्खदिरः** **पूतिखदिराख्यः**, तत्र ।
10 अरिः -दुस्सहो मेदः -स्रावोऽस्य **अरिमेदः** । गोधेव स्कन्धोऽस्य **गोधास्कन्धः** । अरिमेद एव **अरिमेदकः** स्वार्थिकः कः प्रत्ययः । अहीन् मारयति **अहिमारः** । अरिरिव मथ्नाति गन्धेन नक्रमिति **अरिमः**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५ । १ । १७१] इति डः । पूतिश्चासौ अरिमेदश्च **पूत्यरिमेदः** । मुखस्य शोधनो **मुखशोधनः** । आह च-

अरिमेदोऽरिमेधश्च गोधास्कन्धोऽरिमेदकः ।
15 अहिमेदोऽहिमारश्चारिमः पूत्यरिमेदकः ॥

| | इति ।

एतस्य लोके 'अरंजु' इति प्रसिद्धिः ॥६६॥

शाल्मली तूलिनी मोचा पिच्छिला चिरजीविना ।
कुक्कुटी पूरणी रक्तकुसुमा घुणवल्लभा ॥६७॥
20 **कण्टकाढ्या नलफली**

"शाडृ श्लाघायाम्" कफिडादित्वाद् डस्य लत्वे शालते ऐश्वर्यात् **शाल्मलिः**;"शल गतौ" ण्यन्तः, शालयति वा, 'मा शालिश्यामोर्कुलि मलौ' [हैमोणादिसू० ७०३] इति मलिः प्रत्ययः पुंस्त्रीलिङ्गः, तस्याम् । तूलमस्त्यस्याः **तूलिनी** । मुञ्चति रसं **मोचा**, लिहादित्वादच् । पिच्छा अस्त्यस्याः **पिच्छिला**, "लोम पिच्छादेः शेलम्"
25 [सिद्ध० ७ । २ । २८] इतीलः । चिरं जिवितमस्त्याश्चि**चिरजीविता**, अत एव **स्थिरायुः** **स्थिरजीविका** च । "कुकि वृकि आदाने" कुकते **कुक्कुटी** "नर्कट-कुक्कुट-" [हैमो-

१ त्विरिमिदो नि० ॥ २ चिरजाविना नि० ॥

णादिसू० १५५] इत्युटे निपात्यते, कुक्कुटीव वा । पूरयति **पूरणी** । रक्तानि कुसुमान्यस्या **रक्तकुसुमा** । घुणानां -जन्तुविशेषाणां वल्लभा **घुणवल्लभा** ॥६७॥

कण्टकैराढ्या **कण्टकाढ्या** । नलवत फलान्यस्या· **नलफली** । आह च—

शाल्मली रक्तपुष्पा च कुक्कुटी स्थिरजिविका ।
पिच्छिला तूल्निनी मोचा कण्टकाढ्या च पूरणी ॥ 5
मोचनीति च [ ] इति ।

शाल्मलिनामानि । लोके तु 'मींवली' इति प्रसिद्धि· ॥

पिच्छा तु तस्य वेष्टकः ।

'तस्य' शाल्मले । पिच्छेव **पिच्छा,** आचामवदङ्गुलिषङ्गित्वात्, पीयते वा **पिच्छा**, "पी-पूडो हृस्वश्च" [हैमोणादिसू० १२५] इति छक प्रत्ययो दीर्घस्य 10 हृस्वश्च । **वेष्टकः** निर्यास, कथ्यते इति शेष । आह च—

शाल्मली वेष्टक पिच्छा निर्यास· स च शाल्मल· ।
मोचस्रावो मोचरसो मोचनिर्यासकस्तथा ॥
[ ] इति ।

कुशाल्मलौ शाल्मलिको रोचनः कूटशाल्मलिः ॥६८॥ 15

कुत्सित· शाल्मलि· **कुशाल्मलिः**, नत्र । कुत्सित· शाल्मलि· **शाल्मलिकः** । "शाल्मलिप्रकार· **शाल्मलिकः**" इत्यपरे । रोचते **रोचनः** । कूट· शाल्मलिः **कूटशाल्मलिः**, इह कूटशब्देन कुत्सितत्वं द्योत्यते, दुर्गादेहि परसैन्यदलनार्थं सा क्षिप्यते । शाल्मलिविशेषोऽयम् ॥६८॥

शिंशपायां महाश्यामा पिच्छिला पाण्डुरच्छदा । 20
कृष्णसाराऽङ्गारवर्णा

शंस्यते **शिंशपा,** "शंसे· श इच्चात" [हैमोणादिसू० ३०६] इत्यनेन "शंसू स्तुतौ च इत्यस्मादप प्रत्ययस्तालव्य शकारोऽन्तादेशोऽकारस्य च इकारो भवति" तस्याम् । महती चासौ श्यामा च **महाश्यामा** । पिच्छा विद्यतेऽस्या· **पिच्छिला,** "लोमपिच्छादे शेलम्" [सिद्ध० ७. २ २८] इतील । **पाण्डुराणि** 25

१ कुत्सिते शाल्मलौ प्रोक्तो रोचन नि० ॥ २ शिंशिपा ° नि० ॥

छदान्यस्या **पाण्डुरच्छदा** । कृष्ण सारोऽस्या **कृष्णसारा** । **अङ्गारवर्णा** अङ्गाराकृति । शिंशपानामानि । लोके 'सीसम' इति प्रसिद्धि ।

अगुरुरन्या तु शिंशपा ॥६९॥

'तु' पुनरर्थे । 'अन्या' अपरा शिंशपा न गुरु **अगुरुः**, पु-क्लीबलिङ्ग'. उच्यते इति शेष । **यन्महेश्वरः** —

अगुरु' स्याच्छिंशपायां जोङ्गके लघुनि त्रिपु ।

[ ] इति ।

तथा च —

शिंशपा तु महाश्यामा कृष्णसार स्मृतोऽगुरु ।

[ ] इति ॥६९॥

कुशिंशपा भस्मगर्भा कपिला भस्मपिङ्गला ।

कुत्सिता शिंशपा **कुशिंशपा** । भस्म गर्भेऽस्या **भस्मगर्भा** । **कपिला** कपिलवर्णत्वात । "कबृङ् वर्णे" कव्यते कबते वा कपिला, "स्थण्डिल कपिल" [हैमोणादिसू० ४८४] इति साधु । भस्म चासौ पिङ्गला च **भस्मपिङ्गला** । आह च-

कुशिंशपाऽन्या कपिला भस्मगर्भा वमादनी ।

[ ] इति ।

शिंशपाविशेषोऽयम् ।

बदर्या कुवली कोलिः कर्कन्धुः फलिनच्छदा ॥७०॥
राष्ट्रवृद्धिकरी कोली सौवीरी वज्रशल्यिका ।
घुट्टा घोण्टा गोपघोण्टा व्याघ्र-गृध्रनखीत्यपि ॥७१॥

"बद स्थैर्ये" बदति **बदरी**. "ऋच्छि-चटि-" [हैमोणादिसू० ३९७] इत्यर'. तस्याम कौति **कुवली**. "कोर्वा" [हैमोणादिसू० ४६९] इति किदल . कौ—भूमौ वलतीति वा,

१ ° रल्पा तु शिंशिपा नि० ॥ २ ° शिंशिपा नि० ॥ ३ कुवलि नि० ॥ ४ फेनिलच्छदा नि० ॥ ५ वज्रशिल्पिका नि० ॥ ६ घुटा घोण्टा कुहा घोट्टा नि० ॥

त्रिलिङ्गः । कोलति–संस्त्यायति **कोलिः**, "किलि-पिलि-" [हैमोणादिसू० ६०८] इत्यादिशब्दाद् इ' प्रत्यय'; स्त्रीलिङ्ग' । कर्कस्य अन्धुरिव **कर्कन्धुः**. कर्क'–लोहितोऽन्धुरिति वा **कर्कन्धुः** पुं-स्त्रीलिङ्गः । फलितं छदमस्या' **फलितच्छदा** ॥७०॥

राष्ट्रस्य वृद्धिकरी **राष्ट्रवृद्धिकरी** । इकारान्तात् कोलिशब्दाद् ङ्यां **कोली** । **सुवीरदेशे** भवा **सौवीरी**, "भवे" [सिद्ध० ६,३ १२३] इत्यण्, "अण-ञे-ये-" 5 [सिद्ध०२.४ २०] इति ङी' । वज्र इव शल्यं–कण्टकमस्या **वज्रशल्यिका** । घुणति–वृत्तत्वाद् भ्रमति **घुट्टा घोण्टा** च, उभावपि "घटा-घाटा-घण्टादय'" [हैमोणादिसू० १४१] इति टे निपात्येते । गोपानां घोण्टा **गोपघोण्टा** । 'व्याघ्र-गृध्रनखी' इति व्याघ्र-गृध्रशब्दाभ्यां परो नखशब्द' सम्बध्यते, तेन व्याघ्रस्येव नखा अस्या **व्याघ्रनखी** । एवं **गृध्रनखी**, कण्टकानां प्राचुर्यात् । 10 यदुवाच **चन्द्रः** —

बदरी गोपघण्टा च घुट्टा घोण्टा च कोकिला ।
स्निग्धच्छदा कोलफला राष्ट्रवृद्धिकरी तथा ॥

[ ] इति ।

इन्दुरप्याह — 15

बदरी स्निग्धपत्रा च राष्ट्रवृद्धिकरी तथा ।
फलं तस्या' स्मृतं कोलं कोकिलं फेनिलं कुहम् ॥

लोलं सूक्ष्मफलं तत्तु ज्ञेयं कर्कन्धु कण्टुकम् ।
स्वादु' कन्दु' सिञ्चतिका तच्च कोलफलं मतम् ॥

[ ] इति । 20

एतस्या लोके 'बोरि' इति प्रसिद्धिः ॥७१॥

शम्यां सक्तुफला लक्ष्मीः शिम्बा तुङ्गाऽग्निपादपः ।
अजप्रिया भस्मकाष्ठा शङ्करः शिवकीलिका ॥७२॥
शिवाऽऽलोमाऽऽयतफला लोम-पामविनाशिनी ।
मङ्गल्या शुचिपत्रा च 25

१ शिवा नि० ॥ २ शिवलोमा° नि० ॥

शाम्यत्यस्यां सर्व्यं **शमी**; "शमयति दोषान्" इति **क्षीरस्वामी**, शिवात्वात्, **गौरादित्वाद्** ङी, तस्याम् । सक्तव फलान्यस्या **सक्तुफला** । लक्ष्मीरिव **लक्ष्मीः**; लक्ष्यते वा "लक्षेर्मोऽन्तश्च" [हैमोणादिसू० ७१५] इति ई । "शृधूङ् शब्दकुत्सायाम्" शर्धते अनया **शिम्बा**. "डी-नी-बन्धि-शृधि-" [हैमोणादिसू० ३२५] इति डिदिम्ब. ।
5 **तुङ्गा** उच्चैस्तरत्वात् । अग्रे पादपोऽग्निपादपः । अजस्य छागस्य प्रिया **अजप्रिया** । भस्मसमानं काष्ठमस्या **भस्मकाष्ठा** । श करोति **शङ्करः** । शिवस्य कीलिकेव **शिवकीलिका** ॥७२॥

शिवहेतुत्वात् **शिवा**; शेरते इव दोषा अनेनेति वा. "शीङापो ह्रस्वश्च वा" [हैमोणादिसू० ५०६] इति व दीर्घस्य ह्रस्वश्च । न विद्यन्ते लोमान्यस्या **अलोमा**,
10 केशहर्तृफलत्वात् । आयतानि फलान्यस्या **आयतफला** । 'लोम पामविनाशिनी' इति लोम-पामशब्दाभ्यां विनाशिनीति योज्यते, लोम्ना विनाशिनी **लोमविनाशिनी**, पाम्नो विनाशिनी **पामविनाशिनी** । मङ्गले साधुर्**मङ्गल्या**. "तत्र साधौ" [सिद्ध० ७ १ १५] इति यः । शुचीनि पत्राण्यस्या. **शुचिपत्रा** । आह च--

शमी सक्तुफला तुङ्गा केशहर्तृफला शिवा ।

15 [ ] इति ।

एतस्या लोके 'खेजडी' इति प्रसिद्धि ।

फले तस्यास्तु सङ्गरम् ॥७३॥

'तस्याः' शम्या फले सम्यग् गरोऽस्य **सङ्गरम्** **सङ्गरणं** वा । एतस्य लोके 'सांगरी' इति प्रसिद्धि ॥७३॥

20 **इङ्गुद्यां तापसतरुर्मार्जारः कटकीलकः ।**
बिन्दुकस्तिक्तमज्जा च पूतिपुष्प-फलोऽपि च ॥७४॥

"इगु गतौ" इङ्गति **इङ्गुदी**. "इङ्गर्यबिभ्यामुद" [हैमोणादिसू० २४२] इत्युद त्रिलिङ्ग, तस्याम् । तापसानां तरुस्**तापसतरुः**, तापसा हि अरण्येऽस्यास्तैल-मुपयुञ्जते । मार्ष्टि **मार्जारः**, "अग्यङ्गि-" [हैमोणादिसू० ४०५] इत्यार ।
25 कटमत्यर्थं कीलयति **कटकीलकः** । बिन्दुप्रतिकृतिर्**बिन्दुकः**, "तस्य तुल्ये कः सञ्ज्ञा-प्रतिकृत्योः" [सिद्ध० ७.१.१०८] इति क । तिक्ता मज्जाऽस्याः **तिक्तमज्जा** ।

१ उच्चैस्त्वात् पु २ ॥ २ साङ्गर नि० ॥ ३ कण्टकीटक नि० ॥

'पूतिपुष्प-फलः' इति पूतिशब्दात् पुष्प-फलशब्दौ योज्येते, पूतीनि पुष्पाणि फलानि चास्य **पूतिपुष्पः पूतिफलः** । आह च —

इङ्गुदी भल्लकी वृक्षः कण्टकस्तापसद्रुमः ।

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'हिंगोटु' इति प्रसिद्धिः ॥७४॥ 5

गुग्गुलौ तु पुरो दुर्गो महिषाख्यः पलङ्कषः ।
जटायुः कालनिर्यासो वासवोलूकनामकः ॥७५॥
नक्तञ्चरः शिवधूपः कुम्भोलूखलकं शिवः ।

"गुङ् शब्दे" गूयते **गुग्गुलुः** 'गूहलु-गुग्गुलु –" [हैमोणादिसू० ८२४] इति आलुप्रत्ययान्तो निपात्यते, पुंलिङ्ग, तत्र। "पुरन् अग्रे" पुरति **पुरः**, "नाम्युपान्त्य–" 10 [सिद्ध० ५ १.५४] इति कः । 'पिपर्त्ति पुरः' इति **क्षीरस्वामी,** "ऋगुपधा-" [ ] इति कः, "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" [पाणिनि० ७.१.१०२] इति उद् । दुःखेन गम्यते **दुर्गः**, "सुग-दुर्गमाधारे" [सिद्ध०५ १ १३२] इति साधुः, उग्रगन्धत्वात् । महिषस्य आख्या अस्य **महिषाख्यः** । पलं–मांसं कषति **पलङ्कषः**, पृषोदरादित्वान्मोऽन्त । जटामेति **जटायुः**, "कृ-वा-पा-जि-" [हैमोणादिसू० १] इत्युण् । कालो 15 निर्यासोऽस्य **कालनिर्यासः** । वासवोलूकनामकः' इति वासवोलूकशब्दाभ्यां परो नामशब्दः सम्बध्यते, वासवस्य नामास्य **वासवनामकः**, उलूकस्य नामाऽस्य **उलूकनामकः** ॥७५॥

अत एव नक्तं चरति **नक्तञ्चरः**। शिवस्य धूपः **शिवधूपः** । "कुम्भोलूखलाकाराद् वृक्षगुल्माद् निर्यातीति **कुम्भोलूखलकम्**" इति **क्षीरस्वामी,** 20 क्लीबलिङ्गोऽयम् ।

यदमरः—

कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

[का०२ वर्ग ४ श्लोक ३४] इति ।

शेते **शिवः**, शीङापो ह्रस्वश्च वा" [हैमोणादिसू० ५०६] इति वः । आह च— 25

गुग्गुलुः कालनिर्यासो जटायुः कौशिकः पुरः ।
नक्तञ्चरः शिवो दुर्गो महिषाख्यः पलङ्कषः ॥

[ ] इति ।

१ °वाक्ष पु° नि० ॥ २ °लक शिव नि० ॥

एतस्य लोके 'गूगल्ु' इति प्रसिद्धिः ।

पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ॥७६॥

पारि–प्राप्तपारं भद्रमस्य **पारिभद्रः**, तत्र । **निम्बतरुः** निम्बोत्थः । मन्द्यते–स्तूयते देवैर्**मन्दारः**, "अर्यङ्कि-" [हैमोणादिसू० ४०५] इत्यारः । [मन्दमियर्तीति वा]।
5 पारि–निश्चं प्राप्तं जातमस्य **पारिजातकः** । यदाहु —

पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।

[अमर० का०२ वर्ग ४ श्लो० २६] इति ।

तथा च—

निम्बोत्थः सर्वतोभद्रः प्रभद्रः पारिभद्रकः ।

10 [ ] इति ।

पारिभद्रनामानि ॥७६॥

करीरे स्यात् तीक्ष्णसारः शाकपुष्पो मृदुफलः ।
मरुजन्मा गूढपत्रो ग्रन्थिल-क्रकरावपि ॥७७॥

किरति-क्षिपति वायुं **करीरः**, "कृ-शृ-पृ-पृग्-मञ्जि-" [हैमोणादिसू० ४२८]
15 इति ईरः, करिण ईर्यति कण्टकैर्वा, [पुं-क्लीबलिङ्ग], तत्र । तीक्ष्णः सारोऽस्य **तीक्ष्णसारः** । शाकं पुष्पाणामस्य **शाकपुष्पः** । मृदूनि फलानि अस्य **मृदुफलः**, पृषोदरादित्वाद् दीर्घः । **मरौ** जन्माऽस्य **मरुजन्मा** । गूढानि–गुप्तानि पत्राण्यस्य **गूढपत्रः** । ग्रन्थयः सन्त्यस्य **ग्रन्थिलः**, सिध्मादित्वाल्लः, ग्रन्थीन् लाति वा । 'क्र' इति करोति **क्रकरः**, तीक्ष्णत्वात्, क्रम्यते वा, "जठर क्रकर-" [हैमोणादिसू०
20 ४०३] इत्यरे निपात्यते । आह च—

करीरं गूढपत्रं च शाकपुष्पं मृदूफलम् ।
ग्रन्थिलं तीक्ष्णसारं च क्रकरं तीक्ष्णकण्टकम् ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'कंइर' इति प्रसिद्धिः ॥७७॥

25 **विकङ्कते स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः ।**
किङ्कणिः[3] काकपादश्च व्याघ्रपाद् गोपकण्टकः ॥७८॥

---

१ °न्मा तथा पत्रो नि० ॥ २ 'कयर' पु २ ॥ ३ केकणि नि० ॥ ४ °पादोपक° नि० ॥

विकङ्कते–प्रसरति **विकङ्कतः** ककिर्गत्यर्थ, 'सीमन्त-हेमन्त-" [हैमोणादिसू० २२२] इत्यन्ते निपात्यते, तत्र । "स्रुवा–स्रुक् सा हि वैकङ्कती आम्नाता. तस्या वृक्षः **स्रुवावृक्षः**" इति क्षीरस्वामी । ग्रन्थय सन्त्यस्य **ग्रन्थिलः**, सिध्मादित्वाल्ल । ग्रन्थीन् लाति वा, "क्वचित्" [सिद्ध० ५. १. १७१] इति डः । स्वादवः-मृष्टाः कण्टका अस्य **स्वादुकण्टकः** । कङ्कते–प्रसरति **किङ्कणिः** "कङ्केरिच्चास्य वा" [हैमोणादिसू० ६३९] इति अणि' प्रत्यय, धातोरकारस्य च विकल्पेन इकारः । काकपादाविव पादोऽस्य **काकपादः** । व्याघ्रपादाविव पादोऽस्य **व्याघ्रपात्**, 'उष्ट्र-मुखादय" [सिद्ध० ३.१.२३] इति समास । गोपानां कण्टको **गोपकण्टकः** । आह च—

> विकङ्कतः पृथुफलो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टक' ।
> गोपकण्ट' काकपादो व्याघ्रपादोऽथ किङ्कणी ॥
>
> [ ] इति ।

विकङ्कतनामानि । लोके 'कैंक' इति प्रसिद्धि. ॥७८॥

बिल्वे महाफलः श्र्याह्वः शलाटुः पूतिमारुतः ।
महाकच्छः [च] शाण्डिल्यः शैलूषो नीलमल्लिका ॥७९॥
श्रीवासः श्रीफलो हृद्यगन्धो मालूर-कर्कटौ ।

बिलति–भिनत्ति **बिल्वः**, "निघृषी-" [हैमोणादिसू० ५११] इति किद व', तत्र । महान्ति फलान्यस्य **महाफलः** । श्रिया आह्वा अस्य **श्र्याह्वः** । 'शल गतौ" शलति **शलाटुः**, "शलेराटु" [हैमोणादिसू० ७६३] इत्याटु प्रत्यय' । पूतिर्मारुतोऽस्य **पूतिमारुतः** । महाश्चासौ कच्छश्च **महाकच्छः** । शण्डिलस्यापत्यं **शाण्डिल्यः** गर्गादित्वाद यञ्, ' शाण्डिल्यपौत्र' शिल्पज " इत्यागमात्; शाण्डिल्य इव वा, ब्राह्मणमान्यत्वात् । शैलूष इव **शैलूषः**, नानारूपपरिवर्तनाद्वा । नीलमल्लिकेव **नीलमल्लिका** ॥ ७९ ॥

श्रिया वास **श्रीवासः** । श्रीप्रदानि फलान्यस्य **श्रीफलः** । हृद्यो गन्धोऽस्य **हृद्यगन्धः** । मलते–दधाति मलान् **मालूरः**, ' महि-कणि-चण्यणि-" [हैमोणादिसू० २५

---

१ 'काकइ' इति पु २ ॥ २ महाकपित्थ शाण्डिल्य नि० ॥

४२८] इति णिदृग॰ । कर्कि सौत्रो गत्यर्थ॰, कर्कति **कर्कटः,** "दिव्यवि" [हैमो-णादिसू० १४२] इत्यट । आह च -

बिल्व शलाटु शाण्डिल्यो हृद्यगन्ध॰ सदाफल॰ ।
शैलूष श्रीफल श्र्याह्व कर्कट पूतिमारुत ॥
लक्ष्मीफलो गन्धगर्भ सत्यकर्मा वगरुहा ।
वातसारो हर्षीकश्च कण्टकाढ्य सितानन ॥
[ ] इति ।

बिल्वनामानि । लोके 'बीली' इति प्रसिद्धि ।

हरीतक्यां जया पथ्या हैमवत्यभयाऽमृता ॥ ८० ॥
कायस्था पूतना चेतक्यव्यथा श्रेयसी शिवा ।

हरति रोगान् **हरीतकी,** "हृ-रुहि पिण्डिभ्य ईतक" [हैमोणादिसू० ७९] इतीतक, स्त्रीलिङ्ग ।

हरस्य भु(?भ)वने जाता हरिता च स्वभावत ।
सर्वरोगाश्च हरते तेनाऽऽख्याता हरीतकी ॥
[ ] इति,

तस्याम् । जयति रोगान् **जया** । पथि साधु **पथ्या,** हितेत्यर्थ "तत्र साधौ" [सिद्ध० ७ १ १५] इति य । हिमवत इय **हैमवती,** "तस्येदम्" [सिद्ध० ६ ३ १६०] इत्यण् । नास्ति भयमस्या **अभया** । यदाह- --

अम्लभावाज्जयेद वात पित्त मधुर-तिक्तत ।
कफ रूक्ष-कषायत्वात् त्रिदोषघ्नी ततोऽभया ॥
[ ] इति ।

अत एव नास्ति मृतमस्या अस्या वा **अमृता** ॥ ८० ॥

काये तिष्ठति--निष्फला न भवति **कायस्था,** "स्था-पा-स्ना-त्र क." [सिद्ध० ५ १ १४२] इति क । **वयःस्थेत्येके** । पूतं करोति **पूतना,** विरेचनीत्वात । **पूतनेत्येके** । "चितिण् संवदन" चेतयते स्रोत शुद्धे **चेतकी,** "कीचक-पेचक-" [हैमोणादिसू० ३३] इत्यके साधु । न व्यथयति **अव्यथा** । अतिशयेन प्रशस्या **श्रेयसी,** "गुणाङ्गाद्वेष्ठेयसू" [सिद्ध० ७ ३ ९] इति ईयसौ "प्रशस्यस्य श्र॰" [सिद्ध० ७ ४ ३४] इति श्रादेश । शेरते रोगा अनया **शिवा,** "शीङापो ह्रस्वश्च वा" [हैमोणादिसू० ५०६] इति व दीर्घस्य ह्रस्वश्च । आह च —

हरीतक्यभया पथ्या प्रपथ्या पूतनाऽमृता ।
जयाऽव्यथा हैमवती कायस्था चेतकीति च ॥

[ ] इति ।

एतस्या लोके 'हरडइ' इति प्रसिद्धि ।

बिभीतके भूतवासो वासन्तोऽक्षो बहेटकः॥८१॥ 5
संवर्तकः कर्षफलः कल्को हार्यः कलिद्रुमः ।
कर्षो दैन्यो मधुबीजो धर्मद्वेषी बिभेदकः ॥८२॥

बिभेति अस्माद् **बिभीतकः**. "भियो द्वे च" [हैमोणादिसू० ७८] इति तकक्, त्रिलिङ्ग तत्र । भूताना वासो **भूतवासः** । वसन्ते भवो **वासन्तः**, भर्तु-सन्ध्यादेरण्" [सिद्ध० ६.३.८९] इत्यण् । अक्ष्णोति–व्याप्नोति **अक्षः**, अच् , अश्नुते वा "मा- 10 वा-वधमि- " [हैमोणादिसू० ५६४] इति स । वहीं प्रापणे" वहते **बहेटः**, 'कपट-कीकटादय" [हैमोणादिसू० १४४] इत्यटे निपात्यते, स्वार्थिके के **बहेटकः** ॥८१॥

संवृत्यते अनेन **संवर्त्तः**, स्वार्थिके के **संवर्तकः** । कर्ष इव फलान्यस्य **कर्षफलः** । अक्षसामान्याद **अक्षकर्षो**ऽपि बिभीतके पलचतुर्थभागे च वर्तते । "कलि शब्द-संख्यानयो" कल्यते **कल्कः**, "भीण्-शलि-" [हैमोणादिसू० २१] इति क । 15 ह्रियते **हार्यः** । कलेराश्रयो द्रुम **कलिद्रुमः** । कर्षते कृषति वा **कर्षः**, अक्षसाम्याद्वा । दैन्यहेतुत्वाद् **दैन्यः** । मधु–मृष्ट बीजमस्य **मधुबीजः** । धर्मस्य द्वेषी **धर्मद्वेषी** । बिभेति अस्माद् **बिभेदकः**, 'कीचक-पेचक-" [हैमोणादिसू० ३३] इत्यके निपात्यते । आह च—

बिभीतक कर्षफलो वासन्तोऽक्ष कलिद्रुम[१] । 20
संवर्तको भूतवास कर्षो हार्यो बिभेदक ॥

[ ] इति ।

इन्दुश्च[२]—

अहार्यं बहुवीर्यं च तुमूलं च बिभेदकम् ।

[ ] इति । 25

एतस्य लोके बहेडा' इति प्रसिद्धिः ॥८२॥

१ कलिवास कलि° बि० ॥ २ कर्षो दोत्यो मधु° वि० ॥

आमलक्यां शिवा धात्री वयःस्था षड्रसाऽमृता ।
पर्वकीटा तिष्यफला माकन्दी श्रीफला च सा ॥८३॥

आ—समन्ताद् मलते—धारयति गुणान् **आमलकी**, "कीचक-पेचक-" [हैमोणादि सू० ३३] इत्यके निपात्यते, त्रिलिङ्गोऽयम्, तस्याम् । शेरते गुणा अस्या **शिवा**, "गीङ्पापो
5 ह्रस्वश्च वा" [हैमोणादिसू० ५०६] इति व. । दधाति गुणान् **धात्री**, तृजन्ताद् ङीः । **वयःस्था** रसायनत्वात् । षड् रसा सन्ति अत्र **षड्रसा** । नास्ति मृतमस्या **अमृता** । पर्वणि कीटा अस्या **पर्वकीटा** । तिष्यं—मङ्गल्यं फलमस्त्यस्या **तिष्यफला**. "नित्यमामलके लक्ष्मी" इति । माकन्द्या फल **माकन्दी**. अभेदोपचारात . "दोरप्राणिन" [सिद्ध० ६.२.४९] इति मयट् "फले" [सिद्ध० ६ २ ५८] इति
10 तस्य लुप् . हरीतक्यादित्वात् स्त्रीत्वम्, गौरादित्वाद ङी । श्रीप्रदं फलमस्या **श्रीफला** । आह च—

वय स्थाऽऽमलकं तिष्यं जातीरसफलं शिवम् ।
धात्रीफलं श्रीफलं च तच्चामृतफलं स्मृतम ॥

[ ] इति ।

15 एतस्य लोके 'आमला' इति प्रसिद्धि ॥८३॥

अरणावग्निमन्थः स्यात् तर्कारी वैजयन्तिका ।
जया जयन्ती श्रीपर्णी कणिका गणकारिका ॥८४॥
तेजोमन्थो हविर्मन्थो नादेयी वह्निशोधनः ।

इयर्ति वह्निरस्मिन् **अरणिः**, "ऋ-हृ-सृ-" [हैमोणादिसू० ६३८] इत्यणि,
20 पुं-स्त्रीलिङ्ग . तत्र । अग्निं मथ्नाति दीपनत्वाद् **अग्निमन्थः** । तर्कमियर्ति **तर्कारी**, केतुत्वात् । विजयते विजयन्त, तॄ-जि-भृ-वदि-" [हैमोणादिसू० २२१] इति अन्त, तस्येयं वैजयन्ती, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६ ३ १६०] इत्यण्, "अणञेये-" [सिद्ध० २.४.२०] इति ङी, स्वार्थिके के **वैजयन्तिका** । जयतीति **जया**, अच्, "तॄ-जि-भृ-वदि-" [हैमोणादिसू० २२१] इत्यन्ते **जयन्ती**, टित्वाद ङी । श्री पर्णे यस्या
25 सा **श्रीपर्णी**, क्लीबेऽयमित्यन्ये । **यदमरः**—

श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात् । [का० २ वर्ग ४ श्लो० ६६] इति ।

कणा सन्त्यस्या **कणिका**, "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७.२.६] इतीकः ।

१ पर्वकाख्या तिष्य' मि० ॥ २ ° न्ती नादेयी श्रीपर्णी गणिका° मि० ॥

गणकं–समूहमियर्ति गणकारी, स्वार्थिके के **गणकारिका**; "गणं-तर्कं करोति वा" **इत्यन्ये** ॥८४॥

तेजो मथ्नाति **तेजोमन्थः** । हविर्मथ्नाति **हविर्मन्थः** । नद्यां भवा **नादेयी**, 'नद्यादेरेयण" [सिद्ध० ६.३.२] इत्येयण । वह्निं शोधयति **वह्निशोधनः**, दीपनत्वात् ।

लिङ्गसाङ्कर्याद् 'जया' इत्यर्द्धेन **जयन्तं** श्रीपर्णम्' इति चार्द्धेन **जयपर्ण**माहुः, 5 तन्न, वनौषधिवर्गे तस्याऽनादृतत्वात् । आह च **इन्दुः**–

अग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कार्यरणिको जयः ।
अरणि कणिका सैव तपनो वैजयन्तिक ॥
[ ] इति ।

चन्द्रनन्दनस्त्वाह— 10

अग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कारी वैजयन्तिका ।
वह्निमन्थोऽरणि केतुर्जय. पावकमन्थन ॥
तर्कार्या वैजयन्ती च वह्निनिर्मथनी जया ।
अरणिका जयन्ती च विजया च जयावहा ॥
[ ] इति । 15

एतस्या लोके 'अरणी' इति प्रसिद्धिः ।

अरलौ टुण्टुको दीर्घवृन्तो नटः कुटन्नटः ॥८५॥
स्योनाकः शोनको जम्बूः शुकनाशः कटम्भरः ।
मयूरजङ्घः कट्वङ्गः सल्लकः प्रियजीवकः ॥८६॥
मण्डूकपर्णः पत्रोर्णो गोपवृक्षो मुनिद्रुमः । 20

'ऋक् गतौ" इयर्ति **अरलुः**, 'गृहलु-गुग्गुलु-" [हैमोणादिसू० ८२४] इति आलु-प्रत्यये निपात्यते, तत्र । टुण्टुमि –गिम्बिमि कायति **टुण्टुकः**, "कचित्" [सिद्ध० ५. १. १७१.] इति ड । दीर्घं वृन्तमस्य **दीर्घवृन्तः** । नटति–नृत्यति वातेन **नटः**, अच् । कुटन्–वक्रीभवन् नटति–स्पन्दते **कुटन्नटः** ॥८५॥

स्योनं–सुखम् अकति **स्योनाकः** । "शुं गतौ" शवति **शोनकः**, "कीचक- 25 पेचक-" [हैमोणादिसू० ३३] इत्यकान्तो निपात्यते । **गौडाः** "**शोणकम्**" आहुः,

१ केतुर्जय पु २ ॥ २ अरलौ तुन्दको दीर्घवृन्तश्चाथ कुट॰ नि० ॥ ३ स्योनाकः शोषणो जम्बु शुकनासः नि० ॥

"शोगृ वर्णे" इत्यस्माद् णक । जायतेऽस्या **जम्बूः** 'कमि-जनिभ्यां बूः" [हैमोणादिसू० ८४७] इति **जम्बूः**, स्त्रीलिङ्ग । शुकस्य नाशोऽस्मात् **शुकनाशः**। कटं बिभर्ति **कटम्भरः**, "भृ-वृ-जि-" [सिद्ध० ५ १ ११२] इत्यादिना खः। मयूरस्य जङ्घेव जङ्घाऽस्य **मयूरजङ्घः** । कट्वन्यङ्गान्यस्य शैत्यात् **कट्वङ्गः** । सल्लि सौत्रो गत्यर्थः, सल्लति
5 **सल्लकः**, "दृ-कॄ-नॄ-" [हैमोणादिसू० २७] इत्यकः । प्रियो जीवोऽस्य प्रियजीवः, स्वार्थिके के **प्रियजीवकः** ॥८६॥

मण्डूक इव पर्णान्यस्य **मण्डूकपर्णः**। पत्रेषु ऊर्णाऽस्य **पत्रोर्णः** । गोपानां वृक्षो **गोपवृक्षः** । मुनीना द्रुमः **मुनिद्रुमः** । आह च -

स्योनाकः शुकनाशश्च कट्वङ्गोऽथ कटम्भरः ।
10 मयूरजङ्घोऽरलुक प्रियजीव कुटन्नट ॥
स प्रोक्तः पृथुशिम्बिश्च टुण्टुको दीर्घवृन्तक ।
भाल्लूकः सल्लक फल्गुवृन्तको जम्बुको नट ॥

[ ] इति।

एतस्य लोके 'अरलु' इति प्रसिद्धि । एतद्भेदस्य 'टींटू' इति प्रसिद्धि ।

15 **शिग्रौ शोभाञ्जनस्तीक्ष्णगर्भो मूलकपल्लवः ॥८७॥**
विद्रध्यरातिकोऽक्षीवो मुखभञ्जः सुभञ्जनः ।
दंशोऽक्षीबः सुभङ्गी च मोचको मधुगृञ्जनः ॥८८॥

"शिगट् निशातने" शिनोति तैक्ष्ण्यात् **शिग्रुः**, 'शिग्रु-गेरु-नमेर्वादयः" [हैमोणादिसू० ८११] इति रुप्रत्यये निपात्यते, पुं-क्लीबलिङ्ग, तत्र। शोभामनक्ति **शोभा-**
20 **ञ्जनः**; सुष्ठु भनक्ति मुखमिति वा, पृषोदरादित्वात् । तीक्ष्णो गर्भोऽस्य **तीक्ष्णगर्भः**। मूलक इव पल्लवा अस्य **मूलकपल्लवः** ॥८७॥

विद्रधेररातिर्विद्रध्यराति स्वार्थिके के **विद्रध्यरातिकः** । "ष्ठिवू क्षिवू निरसने" न क्षीवन्ते अनेन अदृप्यत्वाद् **अक्षीवः** । मुखं भनक्ति **मुखभञ्जनः** । शोभनं भञ्जनमस्य **सुभञ्जनः** । दशति **दंशः**, अच् । "क्षीबृङ् मदे" न क्षीबते **अक्षीबः** । शोभनो
25 भङ्गोऽस्त्यस्य **सुभङ्गी** । मुञ्चति गन्धं **मोचकः**, णक प्रत्ययः । मधुप्रधानो गृञ्जनो **मधुगृञ्जनः** । आहुश्च -

१ °गन्धो मू° नि० ॥ २ विद्रध्यराति कासीवा मुख° नि० ॥ ३ दशोऽक्षीव सुरङ्गी च नि० ॥

शिग्रु स्याच्छ्वेतमरिचं मुखभञ्जोऽतितीक्ष्णकः ।
शोभाञ्जनस्तीक्ष्णगन्ध सुतीक्ष्णो घ(? घ)नपल्लवः ॥

शिग्रुर्हरितशाकोऽन्यो मतो मूलकपल्लव ।
घनच्छदस्तीक्ष्णग[न्ध] सुभङ्गी दशनक्षम' ॥
तृतीयो मधुशिग्रु' स्यात [　　　　] इति ।　　5

शिग्रुनामानि । लोके 'शिग्रू ' इति प्रसिद्धि ॥८८॥

श्वेतेऽत्र श्वेतमरिचः

'अत्र' श्वेते शिग्रौ श्वेतं मरिचमस्य **श्वेतमरिचः** ।

रक्ते तु मधुशिग्रुकः ।

'तु' पुनरर्थे । रक्ते शिग्रौ मधुप्रधान शिग्रु मधुशिग्रु, स्वार्थिके के **मधु-**　10
शिग्रुकः ।

तिनिशे चित्रकृद् नेमिर्वञ्जुलो रथसाधकः ॥८९॥

दीर्घवृक्षश्चक्रकारो रथनामाऽतिमुक्तकः ।
अश्मगर्भः सर्वसारः क्रमसन्धारणोऽपि च ॥९०॥

तनोति रथादीन **तिनिशः**, "तिनिश-"[हैमोणादिसू० ५३७] इति इशे निपात्यते.　15
"अतिक्रान्तो निशा. **तिनिशः**. चिरकालिकत्वात्" इति **क्षीरस्वामी**, तत्र । चित्रं करोति **चित्रकृत्**, लघुत्वेऽपि दाढर्च दैर्घ्याभ्यामाश्चर्यकारी । नीयते **नेमिः**, "नी-सा-वृ-यु-गृ-बलि-दलिभ्यो मि " [हैमोणादिसू० ६८७] इति मि' । "रथचक्रान्ते नमति **नेमिः**" इति **क्षीरस्वामी** । वन्यते--अर्थ्यते **वञ्जुलः**, "कुमुल-तुमुल-निचुल-"[हैमोणादिसू० ४८७] इत्युले निपात्यते । रथं साधयति **रथसाधकः** ॥८९॥　20

दीर्घश्चासौ वृक्षश्च **दीर्घवृक्षः** । चक्रं करोति **चक्रकारः**, कर्मण्यण् । रथस्य नामाऽस्य **रथनामा** । अतिमुच्यते स्म अतिमुक्त', विस्तीर्णत्वात्, [स्वार्थिके के **अतिमुक्तकः**] । अश्म गर्भेऽस्य **अश्मगर्भः** । सर्वश्चासौ सारश्च **सर्वसारः** । क्रमं सन्धारयति **क्रमसन्धारणः** । आह च

१ "अत्र' शिग्रौ श्वेते श्वेतानि मरिचतुल्यानि फलान्यस्य श्वेतमरिच " इति स्वोपज्ञाभिधान-चिन्तामणिवृत्तौ ॥ २ तिनिशे रथकृन्नेमि° नि० ॥ ३ °श्च कयरो नि० ॥

तिनिशश्चित्रकृद् नेमिः स्यन्दनो रथसाधकः ।
तथाऽरण्यो रथद्रुश्चाप्यतिमुक्त
[ ] इति ।

तिनिशनामानि ॥९०॥

5 **पलाशे किंशुकः पर्णः खरपर्णस्त्रिपत्रकः ।**
त्रिवृन्तास्यो रक्तपुष्पः क्षीरश्रेष्ठः समिद्वरः ॥९१॥
बीजस्नेहो वातपोषो यज्ञियो ब्रह्मपादपः ।

प्रशस्तानि पलाशानि सन्त्यस्य **पलाशः**, अभ्रादित्वाद , पलं-मांसमश्नुते रक्त-पुष्पत्वादिति वा, तत्र । किञ्चित् शुक -नील **किंशुकः** । पर्णानि सन्त्यस्य **पर्णः**,
10 अभ्रादित्वाद । खराणि पर्णान्यस्य **खरपर्णः** । [त्रीणि पत्राण्यस्य **त्रिपत्रकः**] । त्रीणि वृन्तानि आस्यमिवास्येति **त्रिवृन्तास्यः** । रक्तानि पुष्पाण्यस्य **रक्तपुष्पः** । क्षीरेण श्रेष्ठः **क्षीरश्रेष्ठः** । समिधं वरति **समिद्वरः** ॥९१॥

बीजेषु स्नेहोऽस्य **बीजस्नेहः** । वात पोषयति **वातपोषः**, अच् । यज्ञमर्हति **यज्ञियः**, "यज्ञादिय" [सिद्ध० ६ ४ १७९] इति इय । ब्रह्मण पादपो **ब्रह्मपादपः** ।
15 आह च –

किंशुको वीतशोकश्च रक्तपुष्पोऽथ याज्ञिक ।
क्षीरश्रेष्ठ पलाशश्च बीजस्नेह समिद्वर ॥
त्रिवृन्तास्यो ब्रह्मवृक्ष खरपर्णस्त्रिपत्रक ।
[ ] इति

20 **चन्द्रो**ऽपि—

पलाश किंशुक [पर्ण] यज्ञियो रक्तपुष्पक ।
क्षीरश्रेष्ठो वातपोषो ब्रह्मवृक्ष समिद्वर ॥
[ ] इति ।

पलाशनामानि ।

25 **धवे भारोद्वहो गौरः शकटाख्यो धुरन्धरः ॥९२॥**
कुलावो नन्दिनश्चापि सितः कृष्णश्च स द्विधा ।

१ त्रिवृन्ताख्यो रक्तपुष्पो बीजस्नेह, समिद्वर ॥९१॥ क्षारश्रेष्ठो वातपोथो यज्ञिको ब्रह्म० नि० ॥
२ सकटाक्षो धुर० नि० ॥

धुनोति **धवः**, अच्, तत्र । भारमुद्वहति **भारोद्वहः** । **गौरः** श्वेतवर्णत्वात्, गूयते वा, "खुर-क्षुर-" [हैमोणादिसू० ३९६] इति रे निपात्यते । शकटस्य आख्याऽस्य **शकटाख्यः** । अत एव धुरं धारयति **धुरन्धरः**, "धारेर्धुर्च" [सिद्ध० ५. १. ११३] इति ख प्रत्ययो धर् इत्ययमादेशश्च ॥९२॥

कुलमवति **कुलावः** । नन्दो जातोऽस्येति **नन्दितः**, तारकादित्वादितः । 5 श्वेत कालश्चायं 'द्विधा' द्विप्रकारः । आह च—

धवो नन्दितरुर्गौरः शकटाख्यो धुरन्धर ।
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'धव' इति प्रसिद्धिः ।

श्रीपर्ण्यां काश्मरी कृष्णवृन्तिका मधुपर्णिका ॥९३॥ 10
गम्भारी सर्वतोभद्रा कज्जला भद्रपर्णिका ।
विहारी कुमुदा हीरा महाकुम्भी च कश्मरी ॥९४॥
नित्यभद्रा महाभद्रा काश्मर्यो मधुमत्यपि ।

श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः **श्रीपर्णी**, "पाक कर्ण-पर्ण वालान्तात्" [सिद्ध०२. ४.५५] इति डी . तस्याम् । "काशृङ् दीप्तौ" तालव्यान्त, काशते **काश्मरी**, कृश्यति— 15 तनूकरोति वा, "जठर-" [हैमोणादिसू० ४०३] इत्यरे निपात्यते । कृष्णं वृन्तमस्याः **कृष्णवृन्तिका** । मधूनि-मृष्टानि पर्णान्यस्या मधुपर्णी, "पाक कर्ण-पर्ण-वालान्तात" [सिद्ध० २.४ ५५] इति डी, स्वार्थिके के **मधुपर्णिका** ॥९३॥

"गमे.—चरत्वाद् भागेऽस्य **गम्भारी**" इति **क्षीरस्वामी** । सर्वतो भद्राण्यस्या **सर्वतोभद्रा** । **कज्जला** श्यामवृन्तत्वात । भद्राणि पर्णान्यस्या भद्रपर्णी, स्वार्थिके के 20 **भद्रपर्णिका** । विहरत्यवश्यं **विहारी**, "णिन् चावश्यका-" [सिद्ध० ५.४.३६] इति णिन् । कौ पृथिव्यां मोदते **कुमुदा**. मूलविभुजादित्वात् कः । हिनोति **हीरा**, "खुर-क्षुर-" [हैमोणादिसू० ३९६] इति र निपात्यते । महाकुम्भीव **महाकुम्भी** । कशति-दीप्यते **कश्मरी**, "जठर-" [हैमोणादिसू० ४०३] इत्यरे निपात्यते ॥९४॥

१ "क—जल बिभर्ति 'डुभृञ् धारण-पोषणयो' 'कर्मण्यण्' [पा०३ २ १] पृषोदरादित्वाद् गत्वम् । कम्भारी इत्यपि ।" इत्यमरकोशव्याख्यासुधाटीकायाम् ॥ २ कटुफला नि०॥ ३ विहीरा कुमुदा हारी महा" नि० ॥ ४ °दा वीरा पु १ । पु २ आदर्शे एतत्पाठानुसारिण्येव व्याख्या वर्तते । दृश्यता टिप्पणी ६ ॥ ५ मधुपर्ण्यपि नि० ॥ ६ "विशेषेण इरयति वीरयते वा वीरा अजति-क्षिपति वा "ऋज्यजि" [हैमोणादिसू० ३८८] इति किति रे 'वी'भाव ।" इति पु २ आदर्शे व्याख्या ॥

नित्यं भद्रमस्या **नित्यभद्रा** । महती चासौ भद्रा च **महाभद्रा** । काशते--दीप्यते **काश्मर्यः**; कृश्यति--तनूकरोति वा, "शिक्या-ऽऽस्या-ऽऽढ्य-" [हैमोणादिसू० ३६४] इति ये निपात्यते । मधु विद्यते पर्णेष्वस्या **मधुमती** । आह च--

काश्मर्यं काश्मरी हीरा कश्मरी मधुपर्ण्यपि ।
5 श्रीपर्णी सर्वतोभद्रा गम्भारी कृष्णवृन्तिका ॥
[ ] इति ।

श्रीपर्णीनामानि । लोके 'सिवनी' इति प्रसिद्धिः ।

सप्तच्छदः शुक्तिपर्णो गुच्छपुष्पः सुपर्णकः ॥९५॥
स्थूलपर्णो दीर्घवृक्षः शारदो विषमच्छदः ।
10 **मदगन्धिर्विशालत्वग् गजद्विट् शाल्मलीदलः ॥९६॥**
शिरोरुग् देवविटपी सुमनो ग्रहनाशनः ।

सप्त च्छदान्यस्य **सप्तच्छदः**, तत्र । शुक्त्याकाराणि पर्णान्यस्य **शुक्तिपर्णः** । गुच्छ इव पुष्पाण्यस्य **गुच्छपुष्पः** । शोभनानि पर्णान्यस्य सुपर्णः, स्वार्थिके के **सुपर्णकः** ॥९५॥

15 स्थूलानि पर्णान्यस्य **स्थूलपर्णः** । दीर्घश्चासौ वृक्षश्च **दीर्घवृक्षः** । शरदि-ऋतुविशेषे भवा **शारदी**, "भवे" [सिद्ध० ६ ३ १२३] इत्यण् । यद् **मङ्खः**--

त्रिवृत्पुष्टे नवे शुद्धे शारदोऽपि शरद्भवे ।
अश्वी सवत्सरे सप्तपर्णे च शारदी पुनः ॥
लाङ्गली [ ]

20 इति स्त्रियामाह । **अमरस्तु**

सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।
[का० २ वर्ग ४ श्लो० २३]

इति पुंस्याह । विषमाणि च्छदान्यस्य **विषमच्छदः** । मदस्येव गन्धोऽस्य **मदगन्धिः**, पृषोदरादित्वादित्वम् । विशाला त्वगस्य **विशालत्वक्** । गजं द्वेष्टि **गज-**
25 **द्विट्** । शाल्मल्या इव दलान्यस्य **शाल्मलीदलः** ॥९६॥

१ वीरा पु० ॥ २ गन्धपुष्प सपर्णक नि० ॥ ३ दीर्घवृक्ष शारदो विष° नि० ॥ ४ °रुर्गोहविटप नि० ॥

गिरौ रुजति **शिरोरुक्** । देवानां विटपी **देवविटपी** । सुष्ठु मन्यते **सुमनः**, अच् । ग्रहान् नाशयति **ग्रहनाशनः** । आह च—

सप्तपर्णः शुक्तिपर्णश्छत्रपर्णः सुपर्णकः ।
सप्तच्छदो गुच्छपुष्पस्तथा शाल्मलिपर्णकः ॥
[ ] इति । 5

पुनराहुः—

सप्तपर्णो बृहत्त्वक् च सप्ताह्वो मुष्कपुष्पकः ।
सप्तच्छदः सप्तपत्रो युग्मपत्रोऽबहुच्छदः ॥
[ ] इति ।

सप्तपर्णनामानि । लोके तु 'सातवनउ' इति प्रसिद्धिः । 10

आरग्वधे कृतमालः कर्णिकारः सुपर्णकः ॥९७॥
पीतपुष्पो दीर्घफलः शम्याकश्चतुरङ्गुलः ।
व्याधिहाऽऽरेवतश्चूली प्रग्रहो राजपादपः ॥९८॥
आरोग्यशिम्बिका कर्णी स्वर्णशेफालिकेत्यपि ।

आ—समन्ताद् रुजति—शङ्कते अस्माद् **आरग्वधः**, "आरगेर्वध" [हैमोणादिसू० २५४] इति वध प्रत्ययः आरुजयन्ति आरुज —मला· तेषां वधोऽत्रेति वा; "आ—समन्ताद् रुजा वधोऽत्र" इति **क्षीरस्वामी**, तत्र । कृतम्—अतीसारं मलते धारयति **कृतमालः**, कृता मालाऽस्येति वा । उत्तम्भित इव सकर्णिकत्वात् कर्णिकामियर्ति **कर्णिकारः** । शोभनानि पर्णान्यस्य सुपर्णः, के **सुपर्णकः** ॥९७॥ 15

पीतानि पुष्पाण्यस्य **पीतपुष्पः** । दीर्घं फलमस्य **दीर्घफलः** । शमीं—शम्बिमकति **शम्याकः**; शाम्यत्यनेनेति वा. "मवाक-श्यामाक-" [हैमोणादिसू० ३७] इत्याके निपात्यते । चतस्रः अङ्गुलयोऽस्य **चतुरङ्गुलः**, "बहुव्रीहेः काष्ठे टः" [सिद्ध० ७.३.१२५] इति टः समासान्तः । व्याधिं हतवान् **व्याधिहा**, नान्तः, "क्विप्" [सिद्ध० ५.१.१४८] इति क्विप् । आरेवत्यां भव **आरेवतः**, "भवे" [सिद्ध० ६.३.१२३] इत्यण् । आरेवन्ते—यान्ति ज्वरा अनेनेति वा, "दृ-पॄ-भृ-मृ-शी-" [हैमोणादिसू० २०७] इत्यादि बहुवचनादतः । चूला विद्यते अस्य **चूली** । प्रगृह्यतेऽसौ अनेन वा **प्रग्रहः** । राजा चासौ पादपश्च **राजपादपः** ॥९८॥ 20 25

१ "सादडिउ सत्ताल्ह" इति पु २ टिप्पणी ॥ २ सुवर्णक नि० ॥ ३ शम्पाक° नि० ॥ ४ °त· स्थूल प्र° नि० ॥

आरोग्यकारिशिम्बिरस्या आरोग्यशिम्बि, स्वार्थिके के **आरोग्यशिम्बिका**। कर्णावस्य स्त· **कर्णी**। सुवर्णशेफालिकेव **स्वर्णशेफालिका**। आह च--

कर्णिकारो राजवृक्ष प्रग्रह कृतमालक।
आरोग्यशम्बी शम्याको व्याधिघातोपघातक॥

5 आरग्वधो दीर्घफलो व्याघातश्चतुरङ्गुल।
आरेवतस्तथा कर्णी कर्णीवान् स च रेवत॥

[ ] इति।

कृतमालनामानि। लोके तु 'किरमालउ' इति प्रसिद्धि।

बीजके प्रियकः शौरिर्गौरो बन्धूकपुष्पकः ॥९९॥
10 **कृष्णसर्जो मदासर्जः कल्याणः पीवरोऽसनः।**
महासालः पीतसालो जीवकः प्रियसालकः ॥१००॥
सुगन्धिर्नीलनिर्यासस्तिष्यः पुष्योऽलकप्रियः।

"वींक् प्रजन-कान्त्यसन-खादनेषु च" वेति वीयते वा वीज "वियो जक्" [हैमोणादिसू० २२७] इति जक्, "बीजा सन्त्यस्य वा बीज, स्वार्थिके के 15 **बीजकः**" इति **निघण्टुः**। आह च

सञ्ज्ञया बीजको ज्ञेयो बीजपूरस्तथाऽसन।
[ ] इति,

तत्र। काम्यत्वात् **प्रियकः**; प्रीणाति वा, "कीचक-पेचक-" [हैमोणादिसू० ३३] इत्यकान्तो निपात्यते। शृणाति शीर्यते वा **शारिः**, "कृ-शॄ कुटि-" [हैमोणादिसू० 20 ६१९] इति णिदि। गूयते **गौरः**, "खुर-क्षुर-" [हैमोणादिसू० ३९६] इति रे निपात्यते। बन्धूकस्येव रक्तानि पुष्पाण्यस्य बन्धूकपुष्प, स्वार्थिके के **बन्धूकपुष्पकः** ॥९९॥

कृष्ण· सर्जोऽस्य **कृष्णसर्जः**। मदमासृजति **मदासर्जः**। कल्याणहेतुत्वात् **कल्याणः**; "कलि शब्द-संख्यानयो·" कल्यते वा "कल्याण-पर्याणादय·" [हैमोणादिसू० १९३] इति णे निपात्यते। "प्यैङ् वृद्धौ" प्यायते **पीवरः**; पीयते रसोऽस्य 25 वा, "तीवर-धीवर-" [हैमोणादिसू० ४४४] इति वरटि निपात्यते। "असूच् क्षेपे" अस्यति **असनः**, "ध्वसि-रसि-रुचि-" [हैमोणादिसू० २६९] इति अन, [पुं-क्लीब-

१ शौरि· नि०॥ २ महासर्ज नि०॥ ३ महाशाल· पीतशालो जीवकः प्रियशालकः नि०॥

लिङ्ग.] । महांश्चासौ सालश्च **महासालः** । पीतवर्णः साल· **पतीसालः** । जीवयति **जीवकः**, णकः । प्रियश्चासौ सालश्च प्रियसाल·, के **प्रियसालकः** ॥१००॥

शोभनो गन्धोऽस्य **सुगन्धिः**,"सु-पूत्युत्-सुरभेर्गन्धादिद गुणे" [सिद्ध० ७. ३.१४४] इति समासान्त इत् । नीलो निर्यासोऽस्य **नीलनिर्यासः** । त्वेषन्ति पुष्यन्ति च कार्याणि अत्र **तिष्यः पुष्यः**, उभावपि "कुप्य-भिद्योध्य-सिध्य-तिष्य-पुष्य-" [सिद्ध० ५.१.३९] इति क्यबन्तौ निपात्येते । अलकानां प्रिय· **अलकप्रियः** । आह च— 5

बीजकस्त्वसन काम्य· शारिः कृष्णोऽलकप्रिय· ।
तिष्यः पुष्य· पीतसाल· प्रियक· प्रियसालक· ॥
सुगन्धिर्नीलनिर्यासस्तथा बन्धूकपुष्पक· ।
स स्यात प्रियकसालश्च महासर्जश्च नामत ॥ 10

[　　　　　　　] इति ।

बीजकनामानि । एतस्य लोके 'बीअउ' इति प्रसिद्धि. ।

स तु द्विधा शिखिग्रीवः श्रेष्ठो गोमूत्रकोऽधमः ॥१०१॥

'स ' बीजको 'द्विधा' द्विप्रकार । शिखिग्रीव इव **शिखिग्रीवः** 'श्रेष्ठ·' उत्तम· । गोमूत्रप्रतिकृतिर्**गोमूत्रकः**, "तस्य तुल्ये क· संज्ञा-प्रतिकृत्यो·" [सिद्ध०७ १ १०८] 15 इति क. अधम ॥१०१॥

अश्वकर्णो दीर्घपत्रः कषायी मत्स्यसंवरः ।
सज्जकः सर्जकः शूरः कार्शः शालो लतातरुः ॥१०२॥

अश्वस्य कर्ण इव कर्ण –पत्रं यस्य स **अश्वकर्णः**, तत्र, "उष्ट्रमुखादयः" [सिद्ध० ३.१.२३] इति समास. । दीर्घाणि पत्राण्यस्य **दीर्घपत्रः** । कषायोऽस्त्यस्य **कषायी** । 20 मत्स्यं–फलं संवृणोति **मत्स्यसंवरः** । सज्जति–विसर्पति **सज्जकः**, णक । सृजति–विसर्पति **सर्जकः**, णक । "शूरि वीरणि विक्रान्तौ" शूरयते **शूरः**, अच्. "शुं गतौ" शवति वा, "चि-जि-शु-सि-" [हैमोणादिसू० ३९२] इति रः । "कृश्यते **कार्शः**" इति **क्षीरस्वामी** । श्यति **शालः**, "शा-मा-श्या-शक्यम्ब्यमिभ्यो लः"[हैमोणादिसू० ४६२] इति लः, तालव्यादिरयम् । "सल गतौ" दन्त्यादि, सल्यते **सालः** 25 इत्यपि । लता चासौ तरुश्च **लतातरुः** । यदमरः—

१ °सुगन्धक नि० ॥ २ कषाय नि० ॥ ३ कार्श्यशालो नि० ॥

साले तु सर्ज-कार्श्या-ऽश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ।
[का०२ वर्ग ४ श्लो०४४] इति ।

अन्योऽप्याह--

सर्जकश्चाश्वकर्णश्च कषायी दीर्घपत्रकः ।
5 सस्यसंवरणः शूरः सज्जकः शाल उच्यते ॥
[ ]इति ।

अश्वकर्णनामानि । लोके तु 'सागु' इति प्रसिद्धिः ॥१०२॥

देवसालः शक्रतरुर्नदीसर्जोऽर्जुनाह्वयः ।
अर्जुनः ककुभः सेव्यः सर्पणो धूर्तपादपः ॥१०३॥

10 देवानां सालो **देवसालः** । शक्रस्य तरुः **शक्रतरुः** । अत एव इन्द्रद्रुः । नद्याः सर्जो **नदीसर्जः** । अर्जुनस्य आह्वयोऽस्य **अर्जुनाह्वयः** । अर्ज्यते "यम्यजि-" [हैमोणादिसू० २८८] इत्यादिना ने **अर्जुनः**, शौक्ल्याद्वा । ककुभः सन्त्यस्य **ककुभः**, दिग्व्यापकत्वात्, "ककि लौल्ये" ककते वा "ककेरुभः" [हैमोणादिसू० ३३३] इत्युभः; कं स्कुभ्नातीति वा पृषोदरादित्वात् साधु । "कं स्कुभ्नातीत्यह्वया व्याख्या" 15 इति क्षीरस्वामी । **सेव्यः** सेवनीयत्वात् । "सृपॢं गतौ" सर्पति **सर्पणः** । धूर्तश्चासौ पादपश्च **धूर्तपादपः** । यदमरः--

नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।
[का० २ वर्ग ४ श्लो० ४५] इति ।

इन्दुरपि--

20 ककुभस्त्वर्जुनः पार्थो नदीसर्जो धनञ्जयः ।
आशीफलश्चित्रयोगी वीतो वीरान्तकस्तथा ॥
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'अर्जुन' इति प्रसिद्धिः ॥ १०३ ॥

शाके कोलफलो द्वारदारुर्योगी हलीमकः ।
25 **गन्धसारः स्थिरसारः स्थिरको ध्रुवको ध्रुवः ॥ १०४ ॥**
अभ्रंलिहो महापत्रो बलेसारो बलप्रदः ।

---

१ अर्जुने ककुभः सेव्यः सुवर्णो धूर्तपादपः । देवशाकः शक्रतरुर्नदीसर्जोऽर्जुनाभिधः ॥१०३॥ नि० ॥
२ ध्रुवसाधनः नि० ॥ ३ बलसारो नि० ॥

शक्यतेऽनेन **शाकः**, तत्र । कोलाकारं फलमस्य **कोलफलः** । द्वारस्य दारु-**द्वारदारुः** । युनक्तीत्येवंशीलो **योगी**, "युज-भुज-" [सिद्ध० ५.२.५०] इति घिनण् । "मकुङ् मण्डने" हलिनं मङ्कते **हलीमकः**, पृषोदरादित्वात् साधुः । गन्धेन सारो **गन्धसारः** । स्थिर सारोऽस्य **स्थिरसारः** । तिष्ठति स्थिरः, "शुषीषि-" [हैमोणादिसू० ४१६] इति किदिर', स्वार्थिके के **स्थिरकः** । "ध्रुंत् गति-स्थैर्ययोः" **ध्रुवति** 5 **ध्रुवकः**, "ध्रु-धून्दि-" [हैमोणादिसू० २९] इति किदकः । ध्रुवति **ध्रुवः**, "तुदादि-विषि-" [हैमोणादिसू० ५] इति किद. ॥ १०४ ॥

अभ्रं लेढि **अभ्रंलिहः**, "वहा-ऽभ्रालिह"[सिद्ध० ५.१.१२३] **इति** खश् । महान्ति पत्राण्यस्य **महापत्रः** । **बलेसारः** अत्र सप्तम्यलोप' । बलं प्रददाति **बलप्रदः**, "क्वचित्" [सिद्ध०५.१.१७१] इति ड' । शाकनामानि ।　10

धर्मणे तु धनुर्वृक्षो गोत्रपुष्पो रुजासहः ॥१०५॥
महाबलो महावृक्षो राजाह्वो धन्वनः फलः ।[2]
स्वादुफलो मृत्युफलः सारवृक्षः सुतेजनः ॥१०६॥

"धृङ् विध्वंसे" इति **बोपदेवः**, धरते कफ-पित्तादीन् **धर्मणः**, "चिक्कण-कुक्कण-" [हैमोणादिसू० १५०] इत्यणे निपात्यते ।　15

धर्मण सर्पभेदेऽपि धर्मण पादपान्तरे ।

इति **विश्वलोचनः** । [त्रिस्वरकाण्ड श्लो० ५८] ।

तत्र । धनुराकारो धनुषो वा वृक्षो **धनुर्वृक्षः** । गोत्रं—भूरक्षकं पुष्पमस्य **गोत्र-पुष्पः** । रुजां सहति **रुजासहः** ॥१०५॥

महद् बलमस्य **महाबलः** । महांश्चासौ वृक्षश्च **महावृक्षः** । राज्ञ. आह्वा अस्य 20 **राजाह्वः** । 'धन्वन. फल' इति धन्वशब्दात फलमिति सम्बध्यते, तेन धन्वाकारं फलमस्य **धन्वफलः** । **धन्वनोऽपि** । यदाह--

धन्वनो गोत्रविटपी धर्मणो गोत्रपुष्पक' ।

[　　　　　　] इति ।

स्वादूनि फलान्यस्य **स्वादुफलः** । मृत्युप्रदं फलमस्य **मृत्युफलः** । सारश्चासौ वृक्षश्च 25 **सारवृक्षः** । "तिजण निशाने" सुतरां तेजयति **सुतेजनः** । एतस्य लोके 'धमणउ' इति प्रसिद्धि. ॥१०६॥

१ गोत्रवृक्षो रुजा० नि० ॥ २ फलम् नि० ॥

सिल्हके तु सिद्धवृक्षः

"सिलत् उञ्छे" दन्त्यादि', सिलति सिल्ह, "बहुलम्" [सिद्ध०५.१.२] इति ह.; सिलं जहाति वा, "कचित्" [सिद्ध०५.१.१७१] इति ड', स्वार्थिके के **सिल्हकः**, तत्र । सिध्यति स्म **सिद्धः**, स चासौ वृक्षश्च **सिद्धवृक्षः** ; सिद्धानां वृक्षो 5 वा । आह च—

सिल्हकः कपिजो धूम्रस्तुरुष्कः पिण्डित कपि' ।

[ ] इति ।

सिल्हकनामानि ।

कोलिपत्रे तु जोरणः ।

10 कोलि'—बदरी, तत्पत्राणीव पत्राण्यस्य **कोलिपत्रः**, तत्र । "जॄष् झॄष्च् जरसि" जीर्यति **जोरणः**, "चिक्कण-कुक्कण-" [हैमोणादिसू० १९०] इत्यणे निपात्यते ।

महापत्रे स्विङ्गुदी स्याद् विषशङ्कुः पलाशकः ॥१०७॥

महान्ति पत्राण्यस्य **महापत्रः**, तत्र । "इगु गतौ" इङ्गति **इङ्गुदी**, "इङ्गच-बिम्ब्यामुद" [हैमोणादिसू० २४२] इन्युद, [त्रिलिङ्ग'] । विषस्य शङ्कुरिव 15 **विषशङ्कुः** । "पल गतौ" पलति पलाश, "पलगश" [हैमोणादिसू० ५३३] इत्याशः, स्वार्थिके के **पलाशकः** ॥१०७॥

सरले तु सिद्धदारुर्नमेरुः ग्वलिपादपः ।

"सृ गतौ" सरति **सरलः**, "मृदि-कन्दि-" [हैमोणादिसू० ४६५] इत्यल, तत्र । सिद्धानां दारु' **सिद्धदारुः**, पु-क्लीबलिङ्ग' । नमति **नमेरुः**, "मयि प्रति 20 दाने" न मयते वा **नमेरुः**, "शिग्रु गेरु-नमेर्वादय" [हैमोणादिसू० ८११] इति नमेर्नञ्पूर्वस्य मयतेर्वा ए्चान्त, रु प्रत्यय । ग्वलिनां पादप खली चासौ पादपश्चेति वा **खलिपादपः** । आह च

सरल' पूतिकाष्ठं च बीज-पीतद्रुरुच्छ्रित ।

दीपवृक्ष' स्निग्धदारु' प्रोक्तो मारीचपत्रक ॥

25 [ ] इति ।

एतस्य लोके 'सरलउ' इति प्रसिद्धि ।

१ त्वगादी नि० ॥ २ 'कुदुरु' इति पु २ टिप्पणी ॥

देवदारुणि देवाह्वं पवनारिः पलाशिकः ॥१०८॥
पारिभद्रो द्रुकिलिमं किलिमं देवबल्लभः ।
दारु च स्नेहविद्धं च देवेन्द्र-स्वर्गतो द्रुमः ॥१०९॥
पीत-पूति महा-देव-भद्रेन्द्रात् काष्ठ-दारुणी ।

देवानां दारु **देवदारु**, तत्र । देवानामाह्वा—नामाऽस्य **देवाह्वम्** । पवनस्य अरिः **पवनारिः** । पलाशानि—पत्राणि सन्त्यस्य **पलाशिकः**, "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७. २ ६] इतीकः ॥१०८॥ 5

पारि—निष्ठा प्राप्त भद्रमस्य **पारिभद्रः** । द्रौ—स्कन्धे किलिमं—निर्यासोऽस्य **द्रुकिलिमम्** । किलिममस्त्यस्य **किलिमम्** , अभ्रादित्वादः पदैकदेशत्वाद्वा भीमवत्. "किलत् श्वैत्य क्रीडनयो" किलत्यनेन वा "वयिम-खचिमादय" [हैमोणादिसू० ३५०] इतीमे साधु । उभावपि क्लीबलिङ्गौ । देवानां वल्लभो **देववल्लभः** । देवदार्वेकदेशे **दारु,** यथा भीमो भीमसेन । स्नेहेन विद्धं **स्नेहविद्धम्** । 'देवेन्द्र-स्वर्गतो द्रुम' ' इति देव-इन्द्र-स्वर्गेभ्य प्रत्येकं द्रुमशब्द सम्बध्यते, तेन **देवद्रुमः इन्द्रद्रुमः स्वर्गद्रुमश्च** ॥१०९॥ 10

' पीत पूति-महा देव-भद्रेन्द्रात् काष्ठ-दारुणी ' इति पीतादिभ्य प्रत्येकं 'काष्ठ-दारुणी' इति शब्दौ सम्बध्येते, तेन **पीतकाष्ठं, पीतदारु,** पूति—उग्रगन्धं काष्ठमस्य **पूतिकाष्ठम्**. एव **पूतिदारु , महाकाष्ठं महादारु, देवकाष्ठ देवदारु, भद्रकाष्ठं भद्रदारु, इन्द्रकाष्ठं इन्द्रदारु** । सर्वेऽप्येते पुं-क्लीबलिङ्गा । यदाह— 15

देवदारु स्मृतं दारु सुराह्वं किलिमं च तत् ।
स्नेहविद्धं महादारु भद्रदार्विन्द्रदारु च ॥ 20
देवकाष्ठ भद्रकाष्ठ पूतिकाष्ठं च दारु च ।
सुरदार्विन्द्रवृक्षश्च तथैवामरदारु च ॥

[ ] इति ।

अमरोऽपि—

शक्रपादप पारिभद्रक । 25
भद्रदारु द्रुकिलिमं पूतिदारु च दारु च ॥
[का० २ वर्ग ४ श्लो० ५३] इति ।

देवदारुनामानि ।

मधूके मधुशाकः स्यान्माधवो मधुको मधुः ॥११०॥
मध्वष्ठीलो मधुष्ठीलो मधुकाष्ठो मधुस्रवः ।
गेध्र कोष-मधु गुडात् पुष्पो गोलफलोऽपि च ॥१११॥

5 मदयति **मधूकः**, " शम्बूक-शाम्बूक-" [हैमोणादिसू० ६१] इत्यूके निपात्यते, तत्र । मधुप्रधान शाक' **मधुशाकः** । मा—माधुर्यश्री तस्या धवो **माधवः**, मधुरेव वा, प्रज्ञादित्वादण् । मदयति **मधुकः**, " कञ्चुकांशुक-" [हैमोणादिसू० ५७] इत्युके निपात्यते, मधुप्रतिकृतिर्मधुक इति वा, " तस्य तुल्ये क संज्ञा-प्रतिकृत्योः" [सिद्ध० ७ १. १०८] इति क, मधुरेव वा स्वार्थिक क । मन्यते **मधुः**,
10 " मनि-जनिभ्या ध-तौ च " [हैमोणादिसू० ७२१] इत्यु, पुंल्लिङ्ग ॥११०॥

मधु माधुर्यमष्ठीले-गर्भे अस्य **मध्वष्ठीलः** । पृषोदरादित्वादकारलोपे **मधुष्ठीलः**, " ष्ठिवू क्षिवू निरसन " "ष्ठिवू-क्लमु-" [सिद्ध० ४ २. ११०] इति दीर्घे, मधु ष्ठीवति इति वा, " भिल्ला-ऽच्छभल्ल " [हैमोणादिसू० ४६४] इति ले निपात्यते । मधुप्रधान काष्ठो **मधुकाष्ठः** । मधु स्रवति **मधुस्रवः** । ' गेध्र-कोष
15 मधु-गुडात् पुष्प ' इति गेध्र-कोष-मधु-गुडात् इत्यत्र समाहारद्वन्द्व, गेध्रादिभ्य पुष्पम् इति पुरो योज्यते, तेन **गेध्रपुष्पः**, कोषे पुष्पाण्यस्य **कोषपुष्पः**, **मधुपुष्पः**, गुडवन्मधुर पुष्पमस्य **गुडपुष्पः** । गोलानि -वर्तुलानि फलान्यस्य **गोलफलः** । यदाह—

मधूको मधुवृक्षश्च मधुष्ठीलो मधुस्रव ।
गुडपुष्पो गेध्रपुष्पो वनप्रस्थोऽथ माधव ॥

20 [ ] इति ।

मधूकनामानि । लोक तु 'महुडउ' इति प्रसिद्ध ॥ १११ ॥

जलजेऽस्मिन मधूलः स्याद्[1] वारिजो दीर्घपत्रकः ।
नीरवृक्षो गैरिकाख्यो ह्रस्वपुष्प-फलोऽपि च ॥ ११२ ॥

अस्मिन जलजे मधूके मधु लाति **मधूलः** पृषोदरादित्वात् साधु । वारितो जातो
25 **वारिजः** । दीर्घाणि पत्राण्यस्य दीर्घपत्र, क **दीर्घपत्रकः** । नीरस्य वृक्षो **नीरवृक्षः** । गैरिक इत्याख्या अस्य **गैरिकाख्यः** । ह्रस्वपुष्प फल ' इति **ह्रस्वशब्दात्** पुष्प-फले

1 °द् गिरिजो दीर्घपत्रक । नीरवृक्षो गौरशालो ह्रस्व° नि० ॥

इति योज्येते, तेन ह्रस्वाणि पुष्पाणि फलानि चास्य ह्रस्वपुष्पः ह्रस्वफलः । आह च —

मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः ।
ह्रस्वपुष्प-फलः स्वादुर्गैरिकाख्यो मधूलकः ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'महाडोलु' इति प्रसिद्धिः ॥११२॥ 5

तिन्दुके स्फूर्जनस्तुष्टः कालस्कन्धो विरूपकः ।
निःस्यन्दनः कालसारो रावणो नीलसारकः ॥११३॥

तिम्यति आर्द्रीभवति तिन्दुकः, "कम्बुकाशुक-"[हैमोणादिसू० ५७] इत्युके निपात्यते, तत्र । "टुवोस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे" स्फूर्जति स्फूर्जनः, नन्द्यादित्वादन । तुष्यति स्म तुष्टः । काल स्कन्धोऽस्य कालस्कन्धः । विरूपयति विरूपकः । नि स्यन्दते 10 निःस्यन्दनः । काल सारः—मज्जाऽस्य कालसारः । रावयति रावणः । नीलः सार —मज्जाऽस्य नीलसार, के नीलसारकः । [आह च—]

तिन्दुको नीलसारश्च कालस्कन्ध शिशूलसक. ।
स्फूर्जक स्फूर्जनस्तुष्ट स्यन्दनो रावणो रव ॥

[ ] इति । 15

तिन्दुकनामानि । लोके 'टींबू' इति प्रसिद्धि ॥ ११३ ॥

द्वितीये तिन्दुके काकतिन्दुर्मर्कटतिन्दुकः ।
काकेन्दुकः काकपीलुः कुपीलु कुलकावपि ॥ ११४ ॥

'द्वितीये' भिन्ने तिन्दुके काकवर्णस्तिन्दु काकतिन्दुः । मर्कटवर्णस्तिन्दुक मर्कटतिन्दुकः । काकवर्णस्तिन्दु काकेन्दु, पृषोदरादित्वात् साधु, के 20 काकेन्दुकः । एव काकपीलुः । कुत्सित पीलु कुपीलुः । "लक आस्वादने" कुत्सितैर्लक्यते कुलकः: कोलति वा, "ध्रु-धून्दि" [हैमोणादिसू० २९] इति किदकः । आह च —

तिन्दुकोऽन्यो द्वितीयस्तु स्फूर्जक काकतिन्दुकः ।
काकेन्दुकश्च विख्यातः कुपीलुः काकपीलुक. ॥ 25

[ ] इति ।

१ स्फूर्जकस्तु° नि० ॥ २ प्रावणो नि० ॥ ३ कालस्तिन्दु° नि० ॥

एतस्य लोके 'काकटींडू' इति प्रसिद्धि ॥ ११४ ॥

रोध्रे लोध्रः

रुणद्धि व्रणं **रोध्रः**, "भी-वृधि-रुधि-" [हैमोणादिसू० ३८७] इति र, तत्र । र-लयोरैक्याद् **लोध्रः**, प्रतीतोऽयम् ।

5 **सिते तत्र शाबरः स्थूलवल्कलः ।**
उत्सादनो महारोध्रस्तरुः शबरपादपः ॥ ११५ ॥

'तत्र' इति रोध्रे 'सिते' श्वेते शबराणामयं वृक्ष **शाबरः**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६ ३ १६०] इत्यण् । स्थूलो वल्कलोऽस्य **स्थूलवल्कलः** । उत्साद्यते **उत्सादनः**, उत्सादयति वा । महांश्चासौ रोध्रश्च **महारोध्रः** । तरति **तरुः**, "मृ-मृ-तृ-त्सरि-" 10 [हैमोणादिसू० ७१६] इत्यु । शबराणा पादप **शबरपादपः** । आह च—

रोध्रो लोध्र शाबरकश्चिल्लकस्तिल्वकस्तरु ।
तिरीट कालहीनश्च चिल्ली शाबरपादप ॥

[ ] इति ।

श्वेतलोध्रनामानि ॥ ११५ ॥

15 **रक्ते तु पट्टिका तिल्वः पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।**
तिरीटो मार्जनश्चिल्ली कानीनः क्रमुकः शंशः ॥११६॥

स्थूलपत्रो बृहत्पत्रः

'तु' पुनरर्थे । रक्ते लोध्रे पट्टी एव **पट्टिका**, स्वार्थिक क । तिलति—स्निह्य-त्यङ्गमनेन **तिल्वः**, "प्रह्वा-ऽऽह्वा-" [हैमोणादिसू० ५१४] इति वे निपात्यते । पटति 20 **पट्टी**, "घटा-घाटा-" [हैमोणादिसू० १४१] इति ट निपात्यते, गौरादित्वाद् ङीः, पट्टोऽस्यास्तीति **पट्टी** । "पट्टिकारोध्रोऽयम्" इति **क्षीरस्वामी** । **यदमरः**—

क्रमुक पट्टिकाख्य स्यात् पट्टी लाक्षाप्रसादन ।

[का० २ वर्ग ४ श्लो० ४१] इति ।

१ °रस्तनुवल्कल नि० ॥ २ °ध्रोऽनम्भ श° नि० ॥ ३ शिङ्ख ॥११६॥ स्थूल-वल्को बृ° नि०॥

लाक्षां प्रसादयति **लाक्षाप्रसादनः** । तिरयति रोगांस्तिरीटः; तरति वा, " तृ-कृ-कृपि-" [हैमोणादिम्० १५१] इत्यादिना किटीट । मार्ष्टि—उद्वर्तनस्यक्रम-नेन **मार्जनः** । चिल्लति—वातेन शिथिलीभवति **चिल्ली,** अच् । कन्याया अपत्यमिव **कानीनः,** "कन्या-त्रिवेण्या. कानीन-त्रिवणं च" [सिद्ध० ६.१.६२] इति साधु । यदाह— 5

गोध्रस्तिरीट' कानीनस्तिल्वक' सन्ततोद्भव' ।

[ ] इति ।

क्रामति **क्रमुकः,** "क्रमे' क्रम् च वा" [हैमोणादिसू० ५३] इत्युक' । "शश प्लुतगतौ" शशति **शशः** ॥११६॥

स्थूलानि पत्राण्यस्य **स्थूलपत्रः** । बृहन्ति पत्राण्यस्य **बृहत्पत्रः** । आह च— 10

क्रमुक' पट्टिका रोध्रो गालव. स्थूलवल्कल ।
जीर्णबुध्नो बृहत्त्वकस्तर शाबरपादप ॥

[ ] इति ।

अन्योऽप्याह—

गोध्र' शाबरक श्वेतत्वगनीसारभेषजम् । 15
द्वितीय' पट्टिका गोधो बृहत्पत्रस्तिरीटक' ॥
उत्तालकस्तिल्वकश्च पट्टी लाक्षाप्रसादन' ।

[ ] इति ।

मुनिलोध्रनामान्यमूनि ।

कृष्णलोध्रे तु गालवः । 20

गालयति- स्रावयत्यक्षि **गालवः,** " कैरव-भैरव- " [हैमोणादिसू० ५१९] इत्यवे निपात्यते ।

भूर्जे भूजो बहुपुटो मृदुत्वक्को मृदुच्छदः ॥११७॥
रेखापत्रश्छत्रपत्रो बहुत्वक्-चर्मिणावपि ।

" भृश् भर्जने च " "प्वादे " [सिद्ध० ४. २. १०५] इति ह्रस्वे 25 भृणाति **भूर्जः,** " उटजादय' " [हैमोणादिमू० १३४] इति अजे निपात्यते,

१ बहुपटो मृदुवल्को मृदु ° मि०॥

"ऊर्जण् बल-प्राणयोः" भुवि ऊर्जयति इति वा, तत्र । भुवि जातो **भूजः**, "**क्वचित्**" [सिद्ध० ५. १. १७१] इति ड । बहूनि पुटान्यस्य **बहुपुटः** । मृद्वच-स्त्वचोऽस्य मृदुत्वक्, स्वार्थिके के **मृदुत्वकः** । मृदूनि छदान्यस्य **मृदुच्छदः** ॥११७॥

रेखायुक्तानि पत्राण्यस्य **रेखापत्रः** । छत्राकाराणि पत्राण्यस्य **छत्रपत्रः** ।
5 बह्व्यस्त्वचोऽस्य **बहुत्वक्** । चर्म—त्वचाऽस्यास्तीति **चर्मी**, शिखादित्वादिन् । आहुश्च—

भूर्जे भूजो बहुपुटो बहुत्वको मृदुच्छदः ।

[ ] इति ।

अमरोऽप्याह—

" भूर्जे चर्मि-मृदुत्वचौ" [का० २ वर्ग ४ श्लो० ४६] इति ।

10 भूर्जनामानि ।

श्लेष्मातके भूतवृक्षः पिच्छिलो द्विजकुत्सितः ॥११८॥
वसन्तकुसुमः शेलुः फलेलुर्लेखशाटकः ।
विषघाती बहुवारः शीत उद्दालकः सेलुः ॥११९॥

श्लिष्यति कफोऽस्मात **श्लेष्मातकः**. "श्लेष्मातका-" [हैमोणादिसू० ८३]
15 इत्यातके निपात्यते, श्लेष्माणमततीति वा, णक प्रत्ययः, तत्र । भूतानां वृक्षो **भूतवृक्षः** । पिच्छाऽस्त्यस्य **पिच्छिलः**, "लोम-पिच्छादेः शेलम्" [सिद्ध० ७. २. २८] इतील । द्विजानां कुत्सितो **द्विजकुत्सितः** ॥११८॥

वसन्तस्य कुसुम इव **वसन्तकुसुमः** । शेरतेऽस्मिन् **शेलुः**, "शीङो लुः" [**हैमोणादिसू**० ८२०] इति लु । "शिलति शिनोति वा रोगान **शेलुः**" इति
20 **क्षीरस्वाम्याह** । फलति **फलेलुः**, "गृहलु-गुग्गुलु-" [हैमणादिसू० ८२४] इति आलुप्रत्यये निपात्यते । लेखं शाटयति **लेखशाटकः** । विषस्य घाती **विषघाती** । बहु वृणोति श्रोतांसि **बहुवारः** । शीतवीर्यत्वात् **शीतः**, श्यायते स्म वा **शीतः**, क्त प्रत्ययः, "श्य शीर्द्रवमूर्ति-" [सिद्ध० ४.१.९७] इति शीरादेशः; शेते अनेन
25 वा, "शी-री-" [**हैमोणादिसू**० २०१] इति कित् त । उद्दालयत्यङ्गम् **उद्दालकः**, स्पर्शेन स्फोटकारित्वात् । "सिलत् उञ्छे" दन्त्यादिरयम्, सिलति **सेलुः**, "भृ-मृ-तृ-त्सरि-" [**हैमोणादिसू**० ७१६] इत्यादिबहुवचनाद् । **आहेन्दुः**—

१. ०कस्तथा नि०॥

शेलुः श्लेष्मातकः शीतो वसन्तकुसुमस्तथा ।
उद्दालकः कन्दुरकः शेलुको भूतवृक्षकः ॥
पिच्छिलः शपितः सेलुस्तथा स द्विजकुत्सितः ।
लेखशाटो बहुवारः [ ] इति ।

अन्योऽपि— 5

श्लेष्मातकः कबुदारुः पिच्छिलो लेखशाटकः ।
शेलुः सेलुर्बहुवारः शपितो द्विजकुत्सितः ॥
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'गूंदी' इति प्रसिद्धिः ॥११९॥

लैकुचे लिकुचो ग्रन्थिमत्फलः 10

"लषी कान्तौ" लष्यते **लकुचः**, "लषेरुच कश्च" [हैमोणादिसू० ११९] इति उचः अन्त्यस्य च कः, "लक्यते- आस्वाद्यते **लकुचः**" इति **क्षीरस्वामी**, तत्र। पृषोदरादित्वादन्त्याक्षरस्य इत्वे **लिकुचः**। ग्रन्थिमन्ति फलान्यस्य **ग्रन्थिमत्फलः**। आह च—

लकुचः क्षुद्रपनसो निचुलो ग्रन्थिमत्फलः । 15
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'वडहर' इति प्रसिद्धिः।

पनसे डहुः।

लकुचः क्षुद्रपनसः

"पनी स्तुतौ" पन्यते **पनसः**, "तप्यणि-पन्यली-" [हैमोणादिसू० ५६९] 20 इत्यसः, "'फनस" इति **दुर्गः**, तत्र। दह्यते **डहुः**, पृषोदरादित्वात्। **लकुच** इति प्राग्वत्। क्षुद्रश्चासौ पनसश्च **क्षुद्रपनसः**। एतस्य लोके 'कटहर' इति प्रसिद्धिः।

तस्य तु न्युब्जकं फलम् ॥१२०॥

'तस्य' पनसस्य फलं "उब्जत् आर्जवे" न्युब्जति न्युब्जम्, अच्, स्वार्थिके के **न्युब्जकम्** ॥१२०॥ 25

१ शपितो बहुकुत्सित पु २ ॥ २ बकुले कण्टकी ग्रन्थिफलाम्बुपनसामहुः। लकुचः क्षुद्रपनसस्तु स्यात् कुब्जकं फलम् ॥१२०॥ मि०॥

आम्रे रसालो माकन्दः कामाङ्गः पिकबान्धवः ।
वनपुष्पोत्सवश्चूतः परपुष्टमदोत्सवः ॥१२१॥
मधुदूतो मधुफलः सुफलो मदिरासखः ।
वसन्तपादपः

5 अम्यते—अभिलष्यते **आम्रः**, "चि-जि-शु-सि-मि-तम्यमि" [हैमोणादिसू० ३९२] इति रो दीर्घश्च, तत्र । रसं मलति- दधाति **रसालः** । "कदुङ् क्रदुङ् क्लदुङ् वैक्लव्ये" मा कन्दते **माकन्दः**, अजन्त । कामस्य अङ्ग **कामाङ्गः** । पिकाना बान्धव **पिकबान्धवः** । वने पुष्पैरुत्सवोऽस्माद् **वनपुष्पोत्सवः** । श्चोतति रसं **चूतः**; "चूष् पाने, चूष्यत इति [**चूतः**]" इति श्री**भोज** उवाच, "पुत-पित्त-" [हैमोणादिसू० २०४] इति 10 ते निपात्यते । परपुष्टस्य मदोत्सवावस्मात् **परपुष्टमदोत्सवः** ॥ १२१ ॥

मधो—वसन्तस्य दूत इव **मधुदूतः** । मधूनि—मृष्टानि फलान्यस्य **मधुफलः** । शोभनानि फलान्यस्य **सुफलः** । मदिराया सखा इव **मदिरासखः**, "राजन्सखे" [सिद्ध० ७ ३ १०६] इत्यट् समासान्त । वसन्तस्य पादपो **वसन्तपादपः** । आह च—

15 आम्रश्चूतो रसालश्च स चेष्टो मदिरासख ।
कामाङ्ग सहकारश्च परपुष्टमदोत्सव ॥
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'आबउ' इति प्रसिद्धि ।

असौ तु सहकारोऽतिसौरभः ॥१२२॥

20 'तु' पुन 'असौ' आम्र अतिसौरभ सहकारयति- मेलयति स्त्री पुंसौ **सहकारः**, सुरासखत्वाद्वा, उच्यते इति शेष ॥ १२२॥

क्षुद्राम्रे स्यात् कृमितरुर्लाक्षावृक्षो जतुद्रुमः ।
सुकोशको घनस्कन्धः कोशाम्रश्च सुरक्तकः ॥१२३॥
टङ्को नीलकपित्थोऽन्यो राजपुत्रो नृपात्मजः ।

25 क्षुद्रश्चासौ आम्रश्च **क्षुद्राम्रः**, तत्र । कृमीणा तरु **कृमितरुः** । लाक्षावर्णो वृक्षो **लाक्षावृक्षः** । एवं **जतुद्रुमः** । शोभन कोशोऽस्य सुकोश, के **सुकोशकः** ।

१ °दोद्भव नि० ॥ २ केशाम्बुदस्त सुरक्तस नि० ॥

घनः स्कन्धोऽस्य **घनस्कन्धः** । कोशे—मध्येऽम्बु अस्य **कोशाम्बुः** । सुतरां रक्तः सुरक्तः, के **सुरक्तकः** ॥१२३॥

"टकुण् बन्धने" टङ्क्यते **टङ्कः**, पुं-क्लीबलिङ्गः । यद् **गौडः**—

जङ्घाया स्त्री पुमान् खड्गकोशे पाषाणदारणे ।
खनित्रे टङ्कणे नीलकपित्थे टङ्कमस्त्रियाम् ॥ 5

[ ] इति ।

नीलश्चासौ कपित्थश्च **नीलकपित्थः** । 'अन्य' अपरः राज्ञः पुत्रो **राजपुत्रः** । एवं **नृपात्मजः** । आह च—

क्षुद्राम्र उक्तकोशश्च लाक्षावृक्षः सुरक्तकः ।
जतुवृक्षो घनस्कन्धः क्रमिवृक्षः सुकोशकः ॥ 10
राजाम्रातक आम्रातो मन्मथोद्भवनस्तथा ।
टङ्को नीलकपित्थोऽन्यो राजपुत्रो नृपात्मजः ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'राजाम्र' इति प्रसिद्धिः ।

जम्ब्वां महाफला राजजम्बूर्नीलाम्बुजच्छदा ॥१२४॥ 15
सुगन्धिपत्रा

जायते अस्या **जम्बूः**, "कमि-जनिभ्यां बूः" [हैमोणादिसू० ८४७] इति बूः, स्त्रीलिङ्गः, तस्याम् । महान्ति फलान्यस्या **महाफला** । राज्ञो जम्बूः **राजजम्बूः** । नीलाम्बुजमिव च्छदान्यस्याः **नीलाम्बुजच्छदा** ॥१२४॥

सुगन्धीनि पत्राण्यस्या **सुगन्धिपत्रा** । यदाह 20

जम्बूः सुरभिपत्रा च राजजम्बूर्महाफला ।
सूक्ष्मपत्रा क्षुद्रजम्बूर्नादेयी भूमिजम्बुका ॥

[ ] इति ।

"**सूक्ष्मपत्राद्याश्च**त्वारो नागरङ्गार्थाः" इति **गौडः** । जम्बूनामानि । लोके 'जांबू' इति प्रसिद्धिः । 25

१ °म्बुकच्छदा नि० ॥

माऽन्या तु काकजम्बूः कुजम्बुका ।
उशीरपत्रा नादेयी वैदेशी काकवल्लभा ॥१२५॥

'तु' पुनरर्थे । 'सा' जम्बूरन्या काकस्य जम्बू **काकजम्बूः** । कुत्सिता जम्बूः कुजम्बू., स्वार्थिके के **कुजम्बुका,** "ङ्यादीदूत के" [सिद्ध० २. ४ १०४] इति ह्रस्व. । उशीरस्येव पत्राण्यस्या **उशीरपत्रा** । **नादेयी** नदीजाता । विदेशे भवा **वैदेशी** । काकस्य वल्लभा **काकवल्लभा** । आह च

काकजम्बूर्मेघवर्णा नादेयी विशदोऽल्पक ।

[ ] इति ।

तस्या विशेषोऽयम् ॥१२५॥

मदने श्वसनो राठः शल्यको विषनाशनः ।
करहाटो मरुबकः पिण्डी पिण्डीनकः फलः ॥१२६॥

सूर्यपुत्रः कर्कटको विषगन्धो विषोदरः ।
मत्स्यान्तकफलो राजपुत्रकः कफवर्धनः ॥१२७॥

मदधातुर्हर्ष-ग्लपनार्थो घटादि, मदयति **मदनः**, नन्द्यादित्वादन, नत्र । "[अन] श्वसक् प्राणन" श्वसत्यनन **श्वसनः**, "श्वसि-रमि" [हैमोणादिस० २६९] इत्यादिशब्दाद् अन । गति **राठः**, "पठेधिठादय" [हैमोणादिसू० १६६] इति ठ निपात्यते । "शल्यमस्यास्ति इति **शल्यः**" इति **क्षीरस्वामी** ; "शल गतौ" शलति वा "स्था-छा-मा-" [हैमोणादिसू० ३५७] इति य, स्वार्थिके के **शल्यकः** । विषं नाशयति **विषनाशनः** । कर हन्ति दुःस्पर्शत्वात **करहाटः**. 'कपट-कीकटा-दय.' [हैमोणादिसू० १४४] इति अटे निपात्यत. 'हय हर्य क्रान्तौ च" चकारात् गतौ, कर हयतीति वा कर्मण्यण । म्रियन्ते अनन विषपुष्पत्वादिति **मरुबकः**, मा रौति वा, "कीचक पचक" [हैमोणादिसू० ३३] इत्यके निपात्यते, मरौ बक इव सीदतीति वा । पिण्डमस्यास्ति **पिण्डी** । पिण्डीमित प्राप्त पिण्डीन., के **पिण्डीनकः**; पिण्डयते वा "ह ऋहि पिण्डिभ्य इनक" [हैमोणादिसू० ७९] इति "पिडुङ् सङ्घाते" इत्यस्मात् इनक प्रत्यय । फलति **फलः** ; फलमस्यास्ति वा, अभ्रादित्वाद ॥१२६॥

१ मदनं छर्दनो राठ नि० ॥ २ °त्र-कर्कटकौ नि० ॥

सूर्यस्य पुत्रः **सूर्यपुत्रः** । "कर्क हासे" सौत्रोऽयम्, कर्कति कर्कटः, "दिव्यवि-" [हैमोणादिसू० १४२] इत्यटः, स्वार्थिके के **कर्कटकः** । विषस्येव गन्धोऽस्य **विष-गन्धः** । विषमुदरेऽस्य **विषोदरः** । मत्स्यान्तकं फलमस्य **मत्स्यान्तकफलः** । राज्ञः पुत्रो राजपुत्रः, के **राजपुत्रकः** । कफं वर्धयति **कफवर्धनः** । आह च—

मदनः शल्यको राठः पिण्डी पिण्डीतकः फलः ।　　5
तस्करः करहाटश्च छर्दनो विषपुष्पकः ॥

[　　　　　　　　] इति ।

मदननामानि । लोकेऽस्य 'मयणहल' इति प्रसिद्धिः ॥१२७॥

कुब्जके कामुकः श्यामसारः फुल्लो निमिद्रुमः ।

"कुङ् शब्दे" कवते कुब्जः, "कुवः कुब्-कुनौ च" [हैमोणादिसू० १२९] 10
इति जक्प्रत्ययो अस्य च कुब् इत्यादेशः. स्वार्थिके के **कुब्जकः**, तत्र । कमनशीलः **कामुकः**, "शृ-कम-" [सिद्ध० ५.२.४०] इत्युकण् । श्यामः सारः—मज्जाऽस्य **श्यामसारः** । फुल्लति—विकसति **फुल्लः** । नमनीव निमिः, "क्रमि-तमि-स्तम्भेरिच्च नमेस्तु वा" [हैमोणादिसू० ६१३] इति किदि प्रत्ययोऽकारस्य च इकारः. स चासौ द्रुमश्च **निमिद्रुमः** । कुब्जकनामानि । लोके 'कुबउ' इति प्रसिद्धिः ।　　15

निचुले तु नदीकान्तोऽम्बुजो हिज्जल इज्जलः ॥१२८॥
गन्धपुष्पो गुच्छफलोऽम्बुजातः कच्छपाल्यपि ।

"णिजूंकी शौचे च" चकारात् पोषणे, नेनेक्ति **निचुलः**, "कुमुल-तुमुल-निचुल-" [हैमोणादिसू० ४८७] इत्युलं निपात्यते. निचुल्यते अम्बुनेति वा, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५.१.५४] इति कः, तत्र । नद्या कान्तो **नदीकान्तः** । अम्बुनि 20
जातो **अम्बुजः** । हिनोति **हिज्जलः**, एति **इज्जलः**, उभावपि "मुरलोरल-" [हैमोणादिसू० ४७४] इत्यले निपात्येते । "हितजलापभ्रंशो हिज्जलः" इति **क्षीरस्वामी**, जलवेतसविशेषत्वादस्य ॥१२८॥

गन्धयुक्तं पुष्पमस्य **गन्धपुष्पः** । गुच्छाकारं फलमस्य **गुच्छफलः** । अम्बुनि जायते **अम्बुजातः** । कच्छं पालयति **कच्छपाली** । आह च—　　25

१ ⁰फलोऽनुवाकः कच्छकोल्यपि नि० ॥

इज्जलो हिज्जलो गुच्छफल स्यात् कच्छकेतिका ।

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'इजर' इति प्रसिद्धि ।

वेतसे विदुलः शीतो नदीकूलप्रियो रथः ॥१२९॥
अभ्रपुष्पः पत्रमाली वानीरो वञ्जुलोऽपि च ।

"वींक् प्रजनादिषु" वैति-अम्भोऽनुवर्तते **वेतसः**. "तस" [हैमोणादिसू० ५८०] इति तस प्रत्यय "तस दसच् उपक्षये" वितस्यते वा पृषोदरादित्वात साधु, पुं-स्त्रीलिङ्ग तत्र । "विद् अवयवे" विन्दति **विदुलः** "रथा वह्नि-" [हैमोणादिसू० ४८६] इत्युलो न लुक् च "शूलण् क्षेपे" विदोऽन्यते वेगेनेति वा, 'नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५ १ ५४] इति क । **शीतो**ऽनुष्णवीर्येण दाहशमनात् । नदीकूलं प्रियमस्य **नदीकूलप्रियः** । रमन्तेऽस्मिन् **रथः**. "नी नु रमि-" [हैमोणादिसू० २२७] इति कित् थ ॥१२९॥

अभ्राणीव पुष्पाण्यस्य **अभ्रपुष्पः** । पत्राणि मलते धारयतीत्येवंशील **पत्रमाली** । वनति—भजत्यम्बु **वानीरः** वन्यते वा, वनि वपिभ्या "णित [हैमोणादिसू० ४२१] इति णिद् ईर । "वज गतौ" वजति **वञ्जुलः**. "कुमुल-तुमुल-" [हैमोणादिसू० ४८७] इत्युले निपात्यते । आह च --

अथ वेतसे ॥

रथा-ऽभ्रपुष्प-विदुल-शीत-वानीर-वञ्जुला ।

[अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० २९-३०] इति ।

वेतसनामानि ।

स्यादम्बुवेतसे भीरुर्नादेयी बालभीरुकः ॥१३०॥
विदुलो मञ्जरी नम्रः परिव्याधो निकुञ्जकः ।

'अम्बुवेतसे' जलवेतसे बिभेतीत्येवंशीलो **भीरुः**, "भियो रु रुक-लुकम्" [सिद्ध० ५ २ ७६] इति रु । नद्यां भवा **नादेयी**, "नद्यादेरेयण्" [सिद्ध० ६.३.२] इत्येयण् । बाल इव भीरुक **बालभीरुकः** ॥१३०॥

विदुल इति प्राग्वत् । मस्जि' सौत्रो ध्वन्यर्थः, मञ्जति **मञ्जरी**, 'ऋच्छि-चटि-वटि" [हैमोणादिसू० ३९७] इत्यर' । नमनशीलो नम्र', "स्म्यजस-हिंस-" [सिद्ध० ५.२. ७९] इति र' । परिविध्यते अम्भसा **परिव्याधः** । नितरां कूयते **निकुञ्जः**; "कुवः कुब्- कुनौ च" [हैमोणादिसू० १२९] इति जक्प्रत्यय. कुन् इत्यादेशश्च, के **निकुञ्जकः** । आह च—

नादेयो मेघपुष्पोऽन्यस्तोयकामो निकुञ्जक' ।
जलौका' संवृतोऽम्भोजो निचुलो जलवेतस ॥
[ ] इति ।

जलवेतसोऽयम् । **चन्द्राद्यास्त्वविभागेनाऽऽहु'**—

वेतसो विदुलो नम्रो वञ्जुलो दीर्घपत्रक' ।
नादेयी गन्धपत्रश्च जलौका' संवृतस्तथा ॥
नदीकूलप्रियस्त्वन्य' सुशीतो मेघपुष्पक' ।
जलजातस्तोयकामो विदुलो जलवेतस' ॥
[ ] इति ।

निचुलाद्या सर्वेऽप्येते वेतसविशेषा ।

वरुणे गन्धवृक्षः स्यात् तिक्तशाकः कुमारकः ॥१३१॥

श्वेतपुष्पः श्वेतफलस्तमालो मारुतापहः ।
शीधुवृक्षः[1] श्वेतवृक्षः सेतुरश्मरिकारिपुः ॥१३२॥

"वृञ् वरणे" वृणोति **वरुणः**, कर्णिकावृक्षत्वात्, "ऋ-कृ-वृ-" [हैमोणादिसू० १९६] इत्यादिना उण' प्रत्यय । "तृ-कृ शृ-पॄ-मृ-वृ-श्रु-शृ-रु-रुहि-" [हैमोणादिसू० १८७] इत्यादिना अणप्रत्यये **वरणो**ऽपि, तत्र । गन्धयुक्तो वृक्षो **गन्धवृक्षः** । तिक्तरस शाक. **तिक्तशाकः**, शाकमध्ये पाठात् । कुमारप्रतिकृति **कुमारकः**, "तस्य तुल्ये कः संज्ञा-प्रतिकृत्यो'" [सिद्ध० ५. १ ५४] इति क', नित्यं तरुणत्वात् . काम्यते कुमार:, "कमेरत उच्च" [हैमोणादिसू० ४०९] इत्यार' अकारस्य च उकार', स्वार्थिके के **कुमारक** इति वा ॥१३१॥

१ साधुवृक्षः मि० ॥

श्वेतानि पुष्पाण्यस्य **श्वेतपुष्पः** । श्वेतानि फलान्यस्य **श्वेतफलः** । "तमूच् काङ्क्षायाम्" ताम्यति **तमालः**, "ऋ-कृ-मृ-वृ-तनि-तमि-" [हैमोणादिसू० ४७५] इत्यालः, [पुं-क्लीबलिङ्गः] । मारुतं -वायुमपहन्ति **मारुतापहः** । शीधोः वृक्षः **शीधुवृक्षः** । श्वेतश्चासौ वृक्षश्च **श्वेतवृक्षः** । सेतुमत्त्वात **सेतुः**, पर्यन्ते रक्षाहेतुत्वात् : "षिंगृद्
5 बन्धने" सिनोति वा **सेतुः**, "कृ-सि-कमि" [हैमोणादिसू० ७७३] इति तुन् । अश्मरिका—मूत्रबन्धनं तस्या रिपु **अश्मरिकारिपुः**, अश्मरीहरत्वात् । आह च—

वरुणः श्वेतपुष्पश्च तिक्तशाकः कुमारकः ।
सेतुद्रुमः शीधुवृक्षस्तमालो मारुतापहः ॥

[ ] इति ।

10 वरुणनामानि । लोकेऽपि 'वरुणा' इति प्रसिद्धिः ॥१३२॥

अङ्कोठे स्यात् पीतसारो दीर्घकीलो निकोचकः ।
अङ्कोल्लकस्ताम्रफलो रेचको गन्धपुष्पकः ॥१३३॥

अङ्क्यते—कीलकैर्लक्ष्यते **अङ्कोठः**, "पष्ठैधिठादयः" [हैमोणादिसू० १६६] इति ठे निपात्यते, तत्र । पीतः सारः—मज्जाऽस्य **पीतसारः** । दीर्घा कीला अस्य
15 **दीर्घकीलः** । "कुंचच् कौटिल्या-ऽल्पीभावयोः" निकुञ्च्यते अस्मात् कण्टकित्वाद् **निकोचकः**, णके पृषोदरादित्वात् साधु । अङ्क्यते कीलकैर्लक्ष्यते अङ्कोल्लः, "पिञ्छोल-कल्लोलं-" [हैमोणादिसू० ४९५] इत्योले निपात्यते, स्वार्थिके के **अङ्कोल्लकः** । प्राकृतेऽपि **अङ्कोल्लः** । ताम्राणि फलान्यस्य **ताम्रफलः** । **रेचको** विरेचकत्वात् । गन्धयुक्तानि पुष्पाण्यस्य गन्धपुष्पः, स्वार्थिके के **गन्धपुष्पकः** । आह च—

20 अङ्कोठोऽङ्कोलको रेची निर्दिष्टो दीर्घकीलकः ।
पीतसारस्ताम्रफलो गन्धपुष्पो निकोचकः ॥

[ ] इति ।

अङ्कोठनामानि । लोके 'आंकुल' इति प्रसिद्धिः ॥१३३॥

भल्लातके वीरतरुररुष्कोऽरुष्करो व्रणः ।
25 **भौनिको भूतरुड् भूरिस्नेहः शोफकरो धनुः ॥१३४॥**
अग्निमुखी बहुपत्रो भल्ली सूर्या-ऽग्निसंज्ञकः ।

"भल्लि परिभाषण-हिंसा-दानेषु" भल्लते **भल्लातकः**, "चण्डि-भल्लिभ्यामातकः" [हैमोणादिसू० ८२] इत्यातकः । "भल्ल इव अतति-वृणोति **भल्लातकः**" **इत्यमरे** [का० २ वर्ग ४ श्लोक ४२] त्रिलिङ्गः, तत्र । विशेषेण ईरयति वीरः, स चासौ तरुश्च **वीरतरुः** वीराणां तरुरिति वा, दुःशकत्वात् । अरूंषि-स्फोटैर्व्रणान् करोति **अरुष्कः**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५.१.१७१] इति डः, 5 "सङ्ख्या-ऽहर्दिवा-विभा-निशा-" [सिद्ध० ५.१.१०२] इति टे प्रत्यये **अरुष्करः**, उभयत्र "समासेऽसमस्तस्य" [सिद्ध० २.३.१३.] इति षत्वम् । "व्रणण् गात्रविचूर्णने" व्रणयति **व्रणः**, अच् । भूतैर्निर्वृत्तो **भौतिकः**, "निर्वृत्ते" [सिद्ध० ६.४.१०५] इतीकण् । अत एव भूतेभ्यो रोहति **भूतरुट्** , क्विप् । भूरिः-प्रचुरः स्नेहोऽस्य **भूरिस्नेहः** । शोफं करोति **शोफकरः** । धनुरिव **धनुः**, वक्रत्वात् , धन्यते वा 10 **धनुः**, "भृ-मृ-तॄ-त्सरि-" [हैमोणादिसू० ७१६] इत्युः ॥१३४॥

अग्निवन्मुखमस्या दाहकत्वाद **अग्निमुखी** । बहूनि पत्राण्यस्य **बहुपत्रः** । भल्लीव **भल्ली** भेदकत्वात् , "भल्लि परिभाषणादौ" अचि प्रत्यये ङ्यां च **भल्ली** । 'सूर्या-ऽग्निसंज्ञक' इति **सूर्यसंज्ञः**, तापकत्वात् . **अग्निसंज्ञः**, दाहकत्वात । एवमन्येऽपि । आह च 15

भल्लातकः स्मृतोऽरुष्को दहनस्तपनोऽग्निकः ।
अरुष्करो वीरतरुर्भल्ली चाग्निमुखी धनुः ॥
[ ] इति ।

भल्लातकनामानि । लोके 'भीलामा' इति प्रसिद्धिः ।

अरिष्टे स्यात् कृष्णबीजो रक्षाबीजोऽर्थसाधनः ॥१३५॥ 20
शुभनामा शीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः ।

न रिष्यते-न हिंस्यते अनेन **अरिष्टः** रक्षाहेतु, तत्र । कृष्णानि बीजान्यस्य **कृष्णबीजः** । रक्षाकारि बीजमस्य **रक्षाबीजः** । अर्थं साधयति **अर्थसाधनः** ॥१३५॥

शुभस्य नामास्य **शुभनामा** । शीता. फेना अस्य **शीतफेनः** । फेनाः 25 सन्त्यस्य **फेनिलः**, "प्रज्ञा-पर्णोदक फेनाल्लेलौ" [सिद्ध० ७.२.२२] इति इलः प्रत्ययः । गर्भं पातयति **गर्भपातनः** । यदाह **चन्द्रः** –

१ "वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥४२॥" इत्यमरे का० २ वर्ग ४ ॥
२ कृष्णवर्णो रक्तबीजो^ नि० ॥ ३ पीतफेन. नि० ॥

अरिष्टकस्तु मङ्गल्य कृष्णबीजोऽर्थसाधनः ।
रक्षाबीजः शीतफेनः फेनिलो गर्भपातन. ॥

[ ] इति ।

अरिष्टकनामानि । लोके 'अरीठा' इति प्रसिद्धि' ।

5 **निम्बे तु सर्वतोभद्रः पारिभद्रः सुतिक्तकः ॥१३६॥**
पिचुमन्दो यवनेष्टः शुक्रेष्टः शुकमालकः ।
अरिष्टो हिङ्गुनिर्यासो नेता नियमनोऽपि च ॥१३७॥

नयति रोगान् उपशमं **निम्बः,** "डी नी-बन्दि-" [हैमोणादिसू० ३२५] इति डिदिम्ब', निम्ब्यते सिच्यते वा. तत्र । सर्वतो भद्रमस्मात् **सर्वतोभद्रः** । पारि-
10 निष्ठा प्राप्तं भद्रमस्य **पारिभद्रः** । सुतरां तिक्त सुतिक्त , के **सुतिक्तकः** ॥ १३६॥

पिचुं—तूलं मन्दयति **पिचुमन्दः** । "अरोगत्वात्, "**पिचुमर्दः**" इत्येके । "यव-नानामिष्टो **यवनेष्टः**" इति **सौश्रुतः** । शक्रस्य इष्ट **शक्रेष्टः** । शुकैर्माल्यते—वेष्ट्यते **शुकमालकः** । **चन्द्रनन्दनस्तु शुकमालमाह** । एतस्यैकदेशे **मालको**ऽपि । "रिष हिंसायां" न रिष्यते **अरिष्टः** । हिङ्गुगन्धिर्निर्यासोऽस्य **हिङ्गुनिर्यासः** ।

15 "हिङ्गुनिर्यासशब्दोऽथ निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च ।"
इति **शाश्वतः** [श्लोक० ३७३] इति ।

नयति रोगानुपशममिति **नेता** । नियम्यन्ते रोगा अनेन **नियमनः**. "करणा-ऽऽधारे" [सिद्ध० ५ ३ १२९] इत्यनट् । आह च—

निम्बो नियमनो नेता पिचुमन्द' सुतिक्तक' ।
20 अरिष्ट सर्वतोभद्र' सुभद्र' पारिभद्रक. ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'नींब' इति प्रसिद्धि' ॥१३७॥

१ शुकेष्ट नि० ॥ २ "पिचुमन्द , अरोगकृत्त्वाद् अपिचमन्त्येनमिति वा "कुसुद-" [हैमोणादिसू० २४८]इति निपात्यते" इत्यभिधानचिन्तामणिस्वोपज्ञटीकायाम् ॥ ३ एके अमरादय । तथाहि—"अरिष्ट सर्वतोभद्र-हिङ्गुनिर्यास-मालका । पिचुमर्दश्च निम्बे" [अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० ६२] इति ॥

महानिम्बे निम्बरकः कामुको विषमुष्टिकः ।
रम्यकः क्षीबको वृकाऽक्षिपीलुः केशमुष्टिकः ॥१३८॥

महांश्चासौ निम्बश्च **महानिम्बः**, तत्र । निम्बवद् रक्यते—आस्वाद्यते **निम्बरकः** । कमनशीलः **कामुकः** । विषस्य मुष्टिरिव विषमुष्टि., के **विषमुष्टिकः** । रमयति रम्य., "भव्य-गेय-जन्य-रम्य-" [सिद्ध० ५.१.७] इति साधुः, स्वार्थिके के **रम्यकः** । "क्षीवृङ् मदे" क्षीवते **क्षीबकः** । [वृज्यते **वृका**, "निष्क-तुरुष्क-" [हैमोणादिसू० २६] इति के निपात्यते] । अक्षिण पीलु **अक्षिपीलुः** । केशानां मुष्टिः केशमुष्टिः, के **केशमुष्टिकः** । आह च—

महानिम्ब. स्मृतोद्रेक· कामुको विषमुष्टिक ।
केशमुष्टिर्निम्बरको रम्यक· क्षीब एव च ॥ 10

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'बकायणि' इति प्रसिद्धि. ॥१३८॥

पीलौ स्रंसी महस्राङ्गी शीतः करभवल्लभः ।
गुलमारिर्गुडफलश्च

पीयते माधुर्यात् **पीलुः**, "पीङ· कित्" [हैमोणादिसू० ८२१] इति लु 15 पीड्यते इति वा. "केवयु भुरण्यु-" [हैमोणादिसू० ७४६] इति उप्रत्यये निपात्यते, पुंल्लिङ्ग, तत्र । 'स्रंसूङ् प्रमादे" स्रंसते स्रंसयते वेत्येवंशील. **स्रंसी**, "अजाते· शीले" [सिद्ध० ५ १ १५४] इति णिन् । सहस्रमङ्गानि सन्त्यस्य **सहस्राङ्गी** । शीतफलैकदेश **शीतः**, शीतलवीर्यत्वाद्वा । करभाणां वल्लभ **करभवल्लभः** । गुल्मस्य अरि· **गुल्मारिः** । गुडवन्मधुराणि फलान्यस्य **गुडफलः** । आह च— 20

पीलु शीतफल स्रंसी धारी गुडफलोऽपि च ।
विरेचनफल· शाखी श्याम करभवल्लभः ॥

[ ] इति ।

पीलुनामानि । लोके 'पीलु' 'वेणु' इति वा प्रसिद्धि· ।

तस्मिंस्तु गिरिसम्भवे ॥१३९॥ 25

१ निम्बकश्च कार्मुको नि० ॥ २ वृक्षोऽक्षि ० नि० ॥ ३ ० स्राङ्ग शीत नि० ॥
४ ० लश्चाथास्मिंस्तु नि० ॥

अक्षोटः कर्परालश्च फलस्नेहो गुहाश्रयः ।

'तु:' पुनः 'तस्मिन्' पीलौ 'गिरिसम्भवे' गिरिजाते ॥१३९॥--

"अक्षौ व्याप्तौ च" अक्षोति **अक्षोटः**; अश्नाति वा. "कपोट-बकोटा-ऽक्षोट-" [हैमोणादिसू० १६१] इत्योटं निपात्यत । कर्पं र अलति—दीप्यते **कर्परालः** । "कन्द-
5 राऽस्यास्ति कन्दरा लाति वा **कन्दरालः**, कन्दरावेष्टनात्" इत्यपरे । फले स्नेहोऽस्य **फलस्नेहः** । गुहायामाश्रयोऽस्य **गुहाश्रयः** । आह च

अक्षोट: पार्वतीयश्च फलस्नेहो गुहाश्रय ।
कीरेष्ट कन्दरालश्च स्वादुमज्जो मृदुच्छद ॥

एतस्य लोके 'अखोड' इति प्रसिद्धि ।

10 **पारापते तु साराम्लः कृतमालः परावतः ॥१४०॥**
आरेवतः सारफलः

पारमापतति **पारापतः**, लिहादित्वादच् . तत्र । सार —मज्जा अम्लोऽस्य **साराम्लः** । कृता मालाऽस्य **कृतमालः** । "पृञ् पालन-पूरणयो " "प्वादे -" [सिद्ध०४.२.१०५] इति ह्रस्वे पृणाति **परावतः**, "पुन पित्त-" [हैमोणादिसू० 15 २०४] इति ते निपात्यते ॥१४०॥

आरेवत्या भव **आरेवतः**; "रेवृङ् गतौ" आरेवन्ते ज्वरा अनेन वा । सारं फलमस्य **सारफलः** ।

महापारावतो(?ते) महान् ।
कपोताण्डतुल्यफलः

20 महांश्चासौ पारावतश्च **महापारावतः**, तत्र । महापारावतैकदेशे **महान्**, यथा सेनो भीमसेन । कपोताण्डतुल्यानि फलानि अस्य **कपोताण्डतुल्यफलः** ।

रुद्राक्षे तु महामुनिः ॥१४१॥

रुद्रस्य अक्षि **रुद्राक्षः**, "सक्थ्यक्ष्ण-" [सिद्ध०७ ३ १२६] इत्यट् ('इति ट:) समासान्त., तत्र । मन्यते मुनि, "मनरुदेतौ चास्य वा" [हैमोणादिसू० ६१२] 25 इति इ' अकारस्य च उकार, महांश्चासौ मुनिश्च **महामुनिः** ॥१४१॥

१ गुहाशय नि० ॥ २ पारावारे तु साराम्लो रक्तमाल नि० ॥

स तु चतुर्मुखो ब्रह्मा

'सः' रुद्राक्षः चतुर्मुखो **ब्रह्मो**च्यते ।

द्विमुखस्तु वरार्गलः ।

'तुः' पुनरर्थे । वरा अर्गला अस्य **वरार्गलो** द्विमुख' प्रोच्यते ।

षण्मुखस्तु कार्त्तिकेयः 5

'तु' पुनरर्थे । षण्मुख' **कार्तिकेय** उच्यते ।

पञ्चमुखस्तु शङ्करः ॥१४२॥

'तु' पुन' पञ्चमुखो रुद्राक्ष. **शङ्कर** उच्यते ॥१४२॥

माधवस्त्वेकवदनो विजयी शस्त्रधारणः ।

'तु' पुन एकवदनो मा—लक्ष्मीस्तस्या धवो **माधवः** । विजयोऽस्त्यस्य 10 **विजयी** । शस्त्रं धारयति **शस्त्रधारणः** । रुद्राक्षनामानि ।

पुत्रञ्जीवे त्वक्षफलः कुमार-जीवनामकः ॥१४३॥

पुत्रं जीवति **पुत्रञ्जीवः,** पृषोदरादित्वान्मोऽन्त', तत्र । अक्षवत् फलान्यस्य **अक्षफलः** । 'कुमारजीवनामक' इति कुमार-जीवाभ्यां पुरो नामेति शब्द. सम्बध्यते, तेन **कुमारनामकः जीवनामकश्च** । पुत्रञ्जीवनामानि ॥१४३॥ 15

करञ्जे स्यान्नक्तमालः पूतिकश्चिरिबिल्वकः ।
करजः श्लीपदारिश्च प्रकीर्णः कलिनाशकः ॥१४४॥
पूतिकरञ्जो गौरश्च सुमना घृतपर्णकः ।

कं जयति **करञ्जः**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५.१.१७१] इति डे पृषोदरादित्वात् साधु', करोति वा "कृगोऽञ्ज'" [हैमोणादिसू० १३६] इत्यञ्जः, तत्र । नक्तं—रात्रौ 20 आलम्—अनर्थोऽस्माद् **नक्तमालः**, भूताश्रयत्वात् । **रक्तमालः** इत्येके । **पूतिको** दुर्गन्धः । चिरिणं बिलति—भिनत्ति चिरिबिल्व', "नि-घृ-बी-" [हैमोणादिसू० ५११] इति किद्वः, स्वार्थिके के **चिरिबिल्वकः** । कं जयति **करजः,** "क्वचित्" [सिद्ध० ५.१.१७१] इति ड', कीर्यते वा "उटजादय'" [हैमोणादिसू० १३४] इत्यजे निपात्यते । श्लीपदस्य अरिः **श्लीपदारिः** । प्रकीर्यते **प्रकीर्णः**, क्तप्रत्ययः । कलिं 25

१ °श्चिरबि° नि० ॥ २ प्रकीर्य. कलिनाशन. नि० ॥ ३ एके क्षीरस्वाम्यादयः । "रक्तमाल इति स्वामी" इति व्याख्यासुधायाम् ॥ ४ कीडीमगरज पु २ टिप्पणी ॥

नाशयति **कलिनाशकः** । अत एव **कलिमारकः** ॥१४४॥

पूति - दुर्गन्धः स चासौ करञ्जश्च **पूतिकरञ्जः** । **गौरः** श्वेतत्वात् । सुष्ठु मनोऽस्य **सुमनाः** । घृतवन्ति पर्णान्यस्य घृतपर्णं, के **घृतपर्णकः** । यद् **इन्दुः**–

करञ्जो नक्तमालश्च पूतिकश्चिरिबिल्वकः ।
5 घृतपर्णः करजोऽन्यः प्रकीर्यो गौर एव च ॥
पूतिकरञ्जः सुमनास्तथा कलहनाशन ।
[ ] इति ।

अन्योऽपि—

चिरिबिल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥
10 प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ।
[अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० ४७-४८] इति ।

करञ्जनामानि । लोके 'करञ्जुयउ' इति प्रसिद्धिः ।

भेदास्त्वस्य त्रयस्तत्र षड्ग्रन्थे हस्तिवारणी ॥१४५॥

'अस्य' करञ्जस्य त्रयो भेदाः । तत्र भेदत्रिके षड् ग्रन्थयोऽस्य **षड्ग्रन्थः**, 15 पृषोदरादित्वात् साधुः, तस्मिन् । हस्तिनं वारयति **हस्तिवारणी** ॥१४५॥

मर्कट्यां तु कृतमालः उदकीर्यः प्रकीर्यकः ।

मर्दयति अङ्गपाटनाद् **मर्कटी**, "कपट-" [हैमोणादिसू० १४४] इत्यटे निपात्यते, मर्कि मौत्रः, मर्कति वा **मर्कटी**, "दिव्यवि-" [हैमोणादिसू० १४२] इत्यट, स्त्रीलिङ्गः, तस्याम् । कृतम् आलम्- अनर्थोऽनेन **कृतमालः** । उत्कीर्यते **उदकीर्यः**, 20 पृषोदरादित्वात् । प्रकीर्यते प्रकीर्यः, के **प्रकीर्यकः** ।

अङ्गारवल्ल्यां शार्ङ्गस्था कासघ्नी करतालिका ॥१४६॥

अङ्गार इव वल्ल्योऽस्य **अङ्गारवल्ली**, तस्याम् । शार्ङ्गे तिष्ठति **शार्ङ्गस्था**, "स्था-पा-स्ना-त्रः-" [सिद्ध० ५ १ १४२] इति कः । कासं हन्ति **कासघ्नी** । करं ताडयति करताली, ड-लयोरैक्यात्, [स्वार्थिके के **करतालिका**] । आह च -

---

१ °ग्रन्था हस्तिवारुणी नि० ॥

उदकीर्यस्तृतीयोऽन्य' षड्ग्रन्थो हस्तिवारणी ।
अङ्गारवल्ली शार्ङ्गस्था काक(' स)घ्नी करतालिका ॥

[ ] इति ।

करञ्जभेदा अमी ॥१४६॥

रोहीतके रोहितको रोही दाडिमपुष्पकः ।
रोहेडकः सदापुष्पो रोचनः प्लीहरक्तहा ॥१४७॥ 5

रोहयति **रोहीतकः**, "रुहं जन्मनि" रोहतीति वा छिन्नप्ररूढत्वात्, "हृ-रुहि-पिण्डिभ्य ईतक'" [हैमोणादिसू० ७९] इतीतक', तत्र । "हृ-श्या-रुहि-गोणि-पलिभ्य इत'" [हैमोणादिसू० २१०] इतीते प्रत्यये रोहितः, स्वार्थिके के **रोहितकः** । रोहयत्यवश्यं **रोही**, "णिन् चावश्यका-" [सिद्ध० ५. ४. ३६] इति णिन् । 10 दाडिमपुष्पाणीव पुष्पाण्यस्य दाडिमपुष्प., "उष्ट्रमुखादयः" [सिद्ध० ३.१.२३] इति समास', स्वार्थिके के **दाडिमपुष्पकः** । रोहति रोहेडः, "विहड-कहोड-" [हैमोणादिसू० १७२] इत्यडे निपात्यते, के **रोहेडकः** । सदा पुष्पाण्यस्य **सदापुष्पः** । रोचयति **रोचनः** । प्लीह-रक्ते हन्ति **प्लीहरक्तहा** । **'प्लीहहा रक्तहा'** **इत्यपरे** । आह च— 15

रोहितको रोचनकः प्लीहघ्नो रक्तपुष्पक' ।
रक्तघ्नो रोहितो रक्तो रोही दाडिमपुष्पकः ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'रोहीडउ' इति प्रसिद्धि' ॥१४७॥

कट्फले तु सोमवल्कः कैडर्या गोपभद्रिका । 20
कुम्भी कुमुदिका भद्रा श्रीपर्णी भद्रवत्यपि ॥१४८॥

कटति—आवृणोति कषायत्वात् क्विपि कट्, इद्दक् फलमस्य **कट्फलः**, तत्र । सोमस्येव वल्कमस्य **सोमवल्कः** । कं—रसमीट्टे—स्तौति **कैडर्यः**, "शिक्या-ऽऽस्या-ऽऽढ्य-" [हैमोणादिसू० ३६४] इति ये निपात्यते, "अविभावितप्रकृति-प्रत्ययार्थोऽयं वा" इति **क्षीरस्वामी** । द्वयर्थे **कैडर्यः** कट्फलो मदनफलं च । गोपानां भद्रिकेव **गोप** 25 **भद्रिका** । **कुम्भी** रसाधारत्वात् । कुमुदप्रतिकृतिः **कुमुदिका**; कौ मोदते वा । भद्र

१ रोहकः मि० ॥ २ रोचना मि० ॥

मस्यास्ति **भद्रा,** अभ्रादित्वादः । श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः **श्रीपर्णी,** सुपर्णत्वात्, "पाक-कर्ण-पर्ण-" [सिद्ध० २.४.५५] इति ङी. । भद्रमस्त्यस्या **भद्रवती,** "तदस्या स्त्यस्मिन्निति मतु" [सिद्ध० ७.२.१] इति मतु । आह च—

कट्फलः सोमवल्कश्च श्रीपर्णी कुमुदा तथा ।
5 महाकषायोग्रगन्धिः क्षिप्रगर्भः प्रचेतनः ॥
महाकुम्भी च कुम्भीका भद्रा भद्रवतीति च ।
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'कायफल' इति प्रसिद्धिः ॥१४८॥

दाडिमे कुट्टिमः कीरवल्लभः फलषाण्डवः ।
10 **करको रक्तबीजश्च**

दाल्यते—भेद्यते **दाडिमः,** " वयिम-खचिमादयः " [हैमोणादिसू० ३५०] इतीमे निपात्यते, तत्र । " कुट्टण् कुत्सने च" चकारात् छेदने, कुट्टयते **कुट्टिमः,** "कुट्टि-वेष्टि-" [हैमोणादिसू० ३४९] इति इम प्रत्ययः । कीगणां—शुकानां वल्लभः **कीरवल्लभः** । फलं षाण्डव इवास्य **फलषाण्डवः** । किरति कणान् **करकः,**
15 " दृ-कृ-नृ-सृ-" [हैमोणादिसू० २७] इत्यादिना अक, पुंलिङ्ग । रक्तानि बीजानि अस्य **रक्तबीजः** । आह च -

दाडिमो दालिमः सारः कुट्टिमः फलषाण्डवः ।
स्वाद्वम्लो रक्तबीजश्च करकः शुकवल्लभः ।
[ ] इति ।

20 एतस्य लोके 'दाडिमसार' इति प्रसिद्धिः ।

अथौड्रपुष्पे जपा जवा ॥१४९॥

ओड्रदेशे भवम् औड्रम्. "भवे" [सिद्ध० ६. ३. १२३] इत्यण्, तच्च तत् पुष्पं च **औड्रपुष्पम्,** तत्र । जपतीव **जपा,** अच् । जपादित्वाद् वत्वे **जवा** ॥१४९॥

25 **धातक्यां स्याद् धातुपुष्पी बहिपुष्प्यग्निपुष्पिका ।**
ताम्रपुष्पी सुभिक्षा च कुञ्जरा मद्यवासिनी ॥१५०॥

१ दन्तबीजश्च नि० ॥ २ धातक्यां तु धातुपुष्पी बहुपुष्प्यग्निपुष्पिका । ताम्रपर्णी सुभिक्षा नि० ॥

दधाति धातकी, "श्लेष्मातक-" [हैमोणादिसू० ८३] इत्यातके निपात्यते, तत्र। धातुवद् रक्तानि पुष्पाण्यस्या धातुपुष्पी, " असत्काण्ड-प्रान्त-शतैकाञ्चः पुष्पात्" [सिद्ध० २. ४. ५६] इति ङी। बर्हिरिव-वह्निरिव पुष्पाण्यस्या बर्हिपुष्पी। अग्निरिव पुष्पाण्यस्या अग्निपुष्पी, "असत्काण्ड-प्रान्त-शतैकाञ्चः पुष्पात्" [सिद्ध० २. ४. ५६] इति ङी, स्वार्थिके के **अग्निपुष्पिका**। ताम्रवर्णानि पुष्पाण्यस्याः 5 **ताम्रपुष्पी**, प्राग्वद् ङी। **सुभिक्षा** सुलभा। कौ-पृथिव्यां जीर्यति **कुञ्जरा**, पृषोदरादित्वात्। मद्यस्य पाचनी **मद्यपाचनी**। आह च—

> धातकी ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा मद्यपाचनी।
> पार्वतीया सुभिक्षा च वह्निपुष्पी च शब्दिता॥
>
> [ ] इति। 10

एतस्य लोके 'धाहुडी' इति प्रसिद्धिः ॥१५०॥

सल्लक्यां वल्लकी ह्लादा सुवहा सुस्रवा रसा।
अश्वमूत्री कुन्दुरुकी गजभक्षा महेरणा ॥१५१॥
गन्धवीरा गन्धकारी सुरभिर्वनकर्णिका।

सल्लि सौत्र, सल्लति **सल्लकी**, "दृ-कृ-नृ-सृ-" [हैमोणादिसू० २७] इत्यादि- 15 ना अकः, सत्कृत्य लक्ष्यते-स्वाद्यते गजैरिति वा, तस्याम्। "वल्ल संवरणे" वल्लते **वल्लकी**, " दृ कृ-नृ-सृ-" [हैमोणादिसू० २७] इत्यकः। ह्लादा सन्त्यस्यां **ह्लादा**, अभ्रादित्वादः। सुष्ठु वहति **सुवहा**, अच्। "सुष्ठु स्रवति **सुस्रवा** " इति **वैद्याः**। **रस्यते**-आस्वाद्यते गजैः **रसा**। अश्वस्य मूत्रमस्या **अश्वमूत्री**। कुं-पृथ्वीं द्यति कुन्दुरुः, " गिम्रु-गेरु-न्नमेर्वादयः" [हैमोणादिसू० ८११] इति रुप्रत्यये निपात्यते, 20 स्वार्थिके के **कुन्दुरुकी**। गजैर्भक्ष्यते **गजभक्षा**। महद् ईरणमस्या **महेरणा** ॥१५१॥

गन्धेन वीरा **गन्धवीरा**। गन्धं करोति **गन्धकारी**। "रमुङ् शब्दे" सुष्ठु रम्भते **सुरभिः**, "पदि-पठि " [हैमोणादिसू० ६०७] इति बहुवचनादिः, " आगमशासनमनित्यम्" इति न्यायाद् नागमाभाव। वनस्य कर्णिकेव **वनकर्णिका**। आह च—

१ अश्वमूत्रिः कुन्दरुकी गजभक्ष्या नि० ॥

सल्लकी वल्लकी ह्रादा सुरभिः सुस्रवा रसा ।
अश्वमूत्री कुन्दुरुकी गजभक्षा महेरणा ॥

[ ] इति ।

एतस्या लोके 'सालरि' इति प्रसिद्धिः ।

5 **एरण्डे तरुणश्चित्रो दीर्घदण्डो व्यडम्बरः ॥१५२॥**
पञ्चाङ्गुलो वर्धमान आमण्डो रुचको रुचुः ।
व्याघ्रपुच्छो व्याघ्रतलश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः ॥१५३॥
गन्धर्वहस्तकश्चञ्चुरदण्डो हस्तिपर्णकः ।
उरुवूको हस्तिकर्णः, शुक्लो रक्तश्च स द्विधा ॥१५४॥

10 ईरयति वायुम् **एरण्डः**, "पिचण्डेरण्ड-" [हैमोणादिसू० १७६] इत्यण्डे निपात्यते, तत्र । "तॄ प्लवन-तरणयो" तरति **तरुणः**, "यम्यजि-" [हैमोणादिसू० २८८] इत्युन । "चिंगृट् चयने" चीयते **चित्रः**, "चि-मि-दि-" [हैमोणादिसू० ४५४] इति कित् त्र । दीर्घो दण्डोऽस्य **दीर्घदण्डः** । "अड उद्यमे" विपूर्व, व्यडति **व्यडम्बरः**. "जठर-ककर" [हैमोणादिसू० ४०३] इत्यरे 15 निपात्यते ॥१५२॥

पञ्च अङ्गुल्योऽस्य **पञ्चाङ्गुलः**, अङ्गुलीसदृशपञ्चपत्रावयवत्वात , "बहुव्रीहे काष्ठे टः" [सिद्ध० ७.३ १२५] इति ट समासान्त । वर्धते **वर्धमानः** । "मङुण् भूषायाम्" आमण्डयति **आमण्डः**, अच् । **आरण्ड** इत्येके, दीर्घदण्डत्वात् । रोचते **रुचकः**, भ्रु-धून्दि-रुचि-" [हैमोणादिसू० २९] इति किदक । [**रुचुः**], "पृ-का-20 हृषि-धृषी-" [हैमोणादिसू० ७२९] इति आदिशब्दात् किदु । व्याघ्रस्येव पुच्छमस्य **व्याघ्रपुच्छः** । व्याघ्रस्येव तलोऽस्य **व्याघ्रतलः** । "चञ्चू गतौ" चञ्चति **चञ्चुः**, "भृ-मृ-तृ-सरि-" [हैमोणादिसू० ७१६] इत्यु । **चुञ्चुरित्यन्ये** । उत्तानं पत्रमस्य उत्तानपत्र, के **उत्तानपत्रकः** ॥१५३॥

गन्धर्वस्येव हस्तोऽस्य गन्धर्वहस्त, स्वार्थिके के **गन्धर्वहस्तकः** । चञ्चुरो 25 दण्डोऽस्य **चञ्चुरदण्डः** । हस्तिन पर्ण इव हस्तिपर्ण, के **हस्तिपर्णकः** । उरु वाति **उरुवूकः**, "शम्बूक-शाम्बूक-" [हैमोणादिसू० ६१] इत्यूके निपात्यते । हस्तिनः कर्ण इव हस्तिकर्णः, [स्वार्थिके के **हस्तिकर्णकः**] । 'स' एरण्डः शुक्लो रक्तश्च द्विधा । आह च—

०नि ॥ २ ° रादण्डो नि० ॥

एरण्डस्तरुणः शुक्लश्चित्रो गन्धर्वहस्तकः।
पञ्चाङ्गुलो वर्धमान आरण्डो दीर्घदण्डकः॥
रक्तोऽपरो हस्तिकर्णः कर्णो व्याघ्रतलो रुचुः।
उरुवूको हस्तिपर्णश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः॥
[ ] इति।

एतस्य लोके 'एरंड' इति प्रसिद्धिः ॥१५४॥

किम्पाके तु महाकालः काकर्दः काकमर्दकः।

कुत्सितः—प्राणहरः पाकः—परिणामोऽस्य विषवृक्षत्वात् **किम्पाकः**, तत्र। महांश्चासौ कालश्च **महाकालः**[1]। "अर्द गति-याचनयोः" काकम् अर्दति **काकर्दः**, पृषोदरादित्वात्। काकं मर्दयति **काकमर्दकः**।

काम्पिल्यके तु कपिलो रक्ताङ्गो रक्तचूर्णकः॥१५५॥
चन्द्राह्वयो रेचनकः कर्कशाह्वः पटोदकः।

कम्पिलदेशे भवः काम्पिल्यः, भवेऽर्थे यण्, स्वार्थिके के **काम्पिल्यकः**, तत्र। "कवृङ् वर्णे" कवते **कपिलः**, "स्थण्डिल-कपिल-" [हैमोणादिसू० ४८४] इतीले निपात्यते, कपिलवर्णत्वाद् वा। रक्तमङ्गमस्य **रक्ताङ्गः**। रक्तं चूर्णमस्य रक्तचूर्णः, [स्वाथिके] के **रक्तचूर्णकः** ॥१५५॥

चन्द्रस्य आह्वयोऽस्य **चन्द्राह्वयः**, तेन **चन्द्रः**, ह्लादनत्वात्। रेचयति रेचन, स्वार्थिके के **रेचनकः**। कर्कश इत्याह्वाऽस्य **कर्कशाह्वः**। पटे उदकमस्य **पटोदकः**। यदाह—

काम्पिल्यकोऽथ रक्ताङ्गो रेची रेचनकस्तथा।
रजनो लोहिताङ्गश्च कर्कशो रक्तचूर्णकः॥
[ ] इति।

इन्दुरपि—

कर्कशाख्यः करम्भः स्यात् स काम्पिल्यः पटोदकः।
[ ] इति।

एतस्य लोके 'कंपीलउ' इति प्रसिद्धिः।

---

१ "महान् कालः—मृत्युरस्माद् महाकालः" इत्यभिधानचिन्तामणिस्वोपज्ञटीकायाम्॥
२ कम्पिल्लके तु काम्पिल्लो रक्ता० नि०॥ ३ रोचनकः नि०॥ ४ पटोदयः नि०॥

कतके छेदनीयोऽम्बुप्रसादनफलः कतः ॥१५६॥

"कित निवासे" केतति शैत्यमत्र **कतकः**, णके पृषोदरादित्वात् साधुः, तत्र। छेद्यते मलमनेन **छेदनीयः**, करणेऽनीयः। अम्बुनः प्रसादनं फलमस्य **अम्बुप्रसादनफलः**। केतत्यत्र **कतः**, पृषोदरादित्वात् साधुः। आह च—

5 कतकश्छेदनीयश्च कतः कु(क)तफलं मतम्।
अम्बुप्रसादनफलं श्लक्ष्णं नेत्रविकारहृत् ॥
[ ] इति।

एतस्य लोके 'कतकफल' इति प्रसिद्धिः ॥१५६॥

कर्पास्यां तु समुद्रान्ता बदरी तुण्डिकेर्यपि।

10 "डुकृंग् करणे" करोति **कर्पासी**, "कृ-कुरिभ्यां पास" [हैमोणादिसू० ५८३] इति पास, "कल्प्यते कर्पासी" इति **क्षीरस्वामी**, तस्याम्। समुद्रे अन्तो यस्याः सा **समुद्रान्ता**। "समुद्र —कण्टके कृतरक्षोऽन्तोऽस्याः **समुद्रान्ता**; दूरप्रसराद् वा" इति **क्षीरस्वामी**। "बद स्थैर्ये" बदति **बदरी**, "ऋच्छि-चटि-" [हैमोणादिसू० ३९७] इत्यर, गौरादित्वाद् ङी। यद् **महेश्वरः**—

15 बदरी कोलि-कर्पास्यो फले स्याद् बदरं तयो।
एलापर्ण्यां तु बदरा विष्णुक्रान्तौषधावपि ॥
[ ] इति।

"बदराणीव फलानि सन्त्यस्याः बदरी" इत्य**मरटीका**। यन्**माला**—

कर्पासो बदरः प्रोक्तो बादरः पिचुश्चहा।
20 [ ] इति।

"तुण्डिकान्[1]—नालादीन् ईरयति कण्टकैर्वा **तुण्डिकेरी**" इति **क्षीरस्वामी**। "तुडुङ् तोडने" तुण्डयते वा **तुण्डिकेरी**, "गतेरादयः" [हैमोणादिसू० ४३२] इति केरे प्रत्यये निपात्यते। एतस्या लोके 'वमनी' इति प्रसिद्धिः।

सा तु वन्या भारद्वाजी भद्रा चन्दनबीजिका ॥१५७॥

25 'तु' पुनरर्थे। 'सा' कर्पासी वने भवा **वन्या**, "भवे" [सिद्ध० ६. ३. १२३] इति य। भारद्वाजस्येयं **भारद्वाजी**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६ ३ १६०] इत्यण्, "अणञेये-" [सिद्ध० २. ४. २०] इति ङीः। "भारद्वाजसृष्टा" **इत्यागमः**। भन्दते

१ कार्पास्यां नि० ॥ २ ०न् नावादीन् पु १। ०न् तालावादीन् पु २। मूलगतस्तु पाठ पु १ प्रतौ टिप्पित पाठः ॥

भद्रा, "भन्देर्वा" [हैमोणादिसू० ३९१] इति रो न लोपश्च । चन्दनबीजप्रतिकृतिः **चन्दनबीजिका**, "तस्य तुल्ये कः संज्ञा-प्रतिकृत्योः" [सिद्ध० ७.१. १०८] इति कः ॥ १५७ ॥

वन्दायां स्यात् तटरुहा शेखरी पादरोहणी ।
वृक्षादनी वृक्षरुहा जयन्ती कामपादपः ॥१५८॥ 5

वन्द्यते **वन्दा**, भिदादित्वादङ्, तस्याम् । तटे रोहति **तटरुहा**, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५. १. ५४] इति कः । शेखरोऽस्त्यस्य **शेखरी** । पादे रोहति **पादरोहणी**, अनट् । जन्मना वृक्षमत्ति **वृक्षादनी**, अनट् । वृक्षे रोहति **वृक्षरुहा** । जयति **जयन्ती**, "तॄ-जि-भू-वदि-" [हैमोणादिसू० २२१] इति टिदन्त । कामस्य पादपः **कामपादपः** । आह च - 10

वन्दाका स्याद् वृक्षरुहा शेखरी कामवृक्षकः ।
वृक्षादनी तटरुहा कामिन्यङ्घ्रिप्ररोहणी ।
[ ] इति ।

एतस्या लोके 'कामवृक्षा वँन्दा वा' इति प्रसिद्धिः ॥१५८॥

स तु क्षीरवृक्षभवो नन्दीमुखो जयद्रुमः । 15

'तुः' पुनरर्थे । 'सः' वन्दावृक्षः क्षीरवृक्षे भवति **क्षीरवृक्षभवः** । नन्दी मुखेऽस्य **नन्दीमुखः** । जयस्य द्रुमो **जयद्रुमः** । वन्दाभेदोऽयम् ।

आटरूषे वृषो वासा वासिका वाजिदन्तकः ॥१५९॥
भिषग्माता सिंहमुखः सिंहिका सिंहपर्णिका ।

आ--समन्ताद् अटति **आटरूषः**, "कोरदूषा-ऽऽटरूष-" [हैमोणादिसू० ५६१] 20 इत्यूषे निपात्यते; "रूषणृ रूक्षण-व्याप्त्योः" अटन् रूषयतीति **अटरूषः**, पृषोदरादित्वादित्यपि, तत्र । "वृषू सेचने" वर्षति मधु **वृषः**, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५. १. ५४] इति कः, पुंस्ययम्, स्त्रियामित्यपरे । वाति--गच्छति श्लेष्मा अनया **वासा**, स्त्रीलिङ्गोऽयम्, "मा-वा-वदि-" [हैमोणादिसू० ५६४] इति सः,

१ तरुरुहा शौरवर्यदरोहिणी । वृक्षादनी वृक्षभक्ष्या जय० नि० ॥ २ हस्ताक्षादीना वन्दा, वटादीनामपि पु२ टिप्पणी ॥ ३ "रूषण् रूक्षण् व्याप्तौ" अ० पु२ ॥

दन्त्यान्तोऽयम् । "उश्यते–काम्यते वाशेति तालव्यान्तः" इत्यमरः । वासैव **वासिका** । "उश्यते–काम्यते वाशिका" इत्येके, तालव्यमध्योऽयम् । वाजिनः–अश्वस्येव दन्ता अस्य **वाजिदन्तकः** ॥१५९॥

भिषजां–वैद्यानां मातेव **भिषग्माता** । सिंहस्येव मुखमस्य **सिंहमुखः** । हिनस्ति 5 रोगान् सिंहः, स्वार्थिके के **सिंहिका** । सिंह इव पर्णान्यस्याः सिंहपर्णी, के **सिंहपर्णिका** । आहुश्च –

वैद्यमातृ-सिंह्यौ तु वाशिका ।
वृषोऽटरूष· सिंहास्यो वासिका वाजिदन्तक ॥

[अमर०का० २ वर्ग ४ श्लो०१०३] इति ।

10 **अन्योऽपि**—

वासिका सिंहकर्णी च वृषो वामा च सिंहिका ।
आटरूष· सिंहमुखी भिषग्माताऽटरूषक. ॥

[ ] इति ।

आटरूषनामानि । लोके 'अरडूसा' इति प्रसिद्धि. ।

15 **तुम्बुरौ सानुजः सौरः [1]सारसो वनजोऽग्निकः ॥१६०॥**
तीक्ष्णवल्कस्तीक्ष्णफलस्तीक्ष्णपत्रो महामुनिः ।

"तुबु अर्दने" तुम्बति **तुम्बुरुः**, "तुम्बेरुरु" [हैमोणादिसू० ८१७] इति उरु·, तत्र । सानौ जात· **सानुजः**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५. १. १७१] इति ड· । सूरस्याय **सौरः**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६. ३. १६०] इत्यण् । सरसि भवः **सारसः**, 20 "भवे" [सिद्ध० ६. ३. १२३] इत्यण् । वने जातो **वनजः**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५.१. १७१] इति ड· । अग्निरिव **अग्निकः**, "तस्य तुल्ये क· संज्ञा-प्रतिकृत्योः" [सिद्ध० ७ १. १०८] इति कः ॥१६०॥

तीक्ष्णं वल्कमस्य **तीक्ष्णवल्कः** । तीक्ष्णानि फलान्यस्य **तीक्ष्णफलः** । तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य **तीक्ष्णपत्रः** । महांश्चासौ मुनिश्च **महामुनिः** । आह च—

१ सौरभो वनजोऽन्धक· नि० ॥ २ वनजोऽन्दकः पु १ पु २ ॥

तुम्बुरुः सारस सौरो वनज सानुजोऽग्निकः ।
तीक्ष्णवल्कस्तीक्ष्णफलस्तीक्ष्णपत्रो महामुनिः ॥

[ ] इति ।

लोके एतस्य 'तुम्बुरु' इति प्रसिद्धिः ।

कदल्यां तु हस्तिविषा रम्भा मोचांशुमत्फला ॥१६१॥ 5
काष्ठीला वारणबुसा स्यात् कोलीरस इत्यपि ।

कदि· सौत्र· कद्यते कदली, "मृदि-कन्दि" [हैमोणादिसू० ४६५] इत्यल.; केन वायुना दल्यते वा, स्त्रीलिङ्ग·, तस्याम् । "के दलमस्यास्तीति वा, इन्नन्तोऽयम्" इत्यमरटीका इत्यपि । हस्तिनां विषमिव हस्तिविषा । रमन्ते अस्यां रम्भा, "गृ-दृ-रमि-" [हैमोणादिसू० ३२७] इति भः; "रभुङ् शब्दे" रम्भन्ते इति वा । 10
मुञ्चति त्वचं मोचा । अंशुमन्ति फलान्यस्या अंशुमत्फला भानुफलाख्या ॥१६१॥

ईषद अष्ठीलमस्या काष्ठीला, "अल्पे" [सिद्ध० ३. २. १३६] इत्यनेन ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्य कादेश । काष्ठीरा इत्यपरे । वारणानां—हस्तिनां बुसः—घास· वारणबुसा । वारणविशेषेत्येके । कोल्या रस इव रसः—स्वादोऽस्य कोलीरसः। आह च— 15

कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफला मता ।
काष्ठीरसश्च निस्सारा मोचा हस्तिबुसा तथा ॥

[ ] इति ।

अमरोऽप्याह—

कदली वारणबुसा रम्भा मोचांशुमत्फला । 20
काष्ठीला [का० २ वर्ग ४ श्लो०११३] इति ।

कदलीनामानि । लोके 'केलि' इति प्रसिद्धिः ।

तगरे कालानुसार्यं वक्राख्यो नहुषो नृपः ॥१६२॥

"तगु गतौ" तङ्ग्यते तगरः, "जठर-ककर" [हैमोणादिसू० ४०३] इत्यरे निपात्यते, तत्र । काले अनुस्रियते कालानुसार्यम्; कालमनुसरति शीतोष्णाभ्यामिति 25
वा । वक्र इत्याख्याऽस्य वक्राख्यः । तेन कुटिलः जिह्म इत्यादयोऽवसेयाः ।

१ °बुसा स्यात् काली° नि०॥ २ निस्सारो पु २॥ ३ वक्राख्यो मधुरो नृप नि०॥

"णहींच् बन्धने" नह्यति व्याधिं नहुषः, "ऋ-पॄ-नहि-" [हैमोणादिसू० ५५७] इत्युषः ।
नॄन् पाति नृपः । आह च -

तगरं कुटिलं वक्र दीन जिह्मं नतं शिवम् ।
कालानुसार्यमनृजु कुञ्चितं नहुषं नृपम् ॥

5 [ ] इति ।

पुं-क्लीबलिङ्गा एते । लोकेऽप्येतस्य 'तगर' इत्येव प्रसिद्धिः ॥१६२॥

तूले नूदं ब्रह्मदारु ब्रह्मण्यं ब्रह्मकाष्ठकम् ।
ब्रह्मनिष्ठं च यूपं च क्रमुकं ब्रह्मचारि च ॥ १६३ ॥

"तूल निष्कर्षे" तूल्यते तूलम्, तूलीति गौडः, तत्र । "णुदंत् प्रेरणे" नुद्यते
10 **नूदम्**, पृषोदरादित्वात् । ब्रह्मणो दारु **ब्रह्मदारु** । ब्रह्मणि–वैदिके साधु **ब्रह्मण्यम्**,
"तत्र साधौ" [सिद्ध० ७ १.१५] इति य । ब्रह्मण–वैदिकस्य काष्ठं ब्रह्मकाष्ठम्,
स्वार्थिके के **ब्रह्मकाष्ठकम्** । ब्रह्मणो निष्ठाऽत्र **ब्रह्मनिष्ठम्** । यूपप्रतिकृतित्वाद्
यूपम् । क्रामति **क्रमुकम्**, "क्रमे क्रुम् च वा" [हैमोणादिसू० ५३] इत्युक ।
ब्रह्म चरतीत्येवंशीलं **ब्रह्मचारि** । आह च—

15 तूलं नूदं च यूपं च क्रमुकं ब्रह्मकाष्ठकम् ।
ब्रह्मदारु ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मण्य ब्रह्मचारि च ॥

[ ] इति ।

अन्योऽप्याह—

नूदस्तु यूप क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥
20 तूलं च [अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० ४१–४२] इति ।
एतस्य लोके 'पद्मनस' इति प्रसिद्धिः ॥१६३॥

मुष्कके मूंषको घण्टा झाटलो मोक्ष-मुश्नकौ ।
पाटलिर्गोलिहः क्षारश्रेष्ठः, कृष्णः सितश्च सः ॥१६४॥

मुष्णाति रोगान् क्षारत्वात् मुष्क', "विचि-पुषि-" [हैमोणादिसू० २२]
25 इति कित् कः, स्वार्थिके के **मुष्ककः**, तत्र । "मूष स्तेये" मूषति **मूषकः**, णक
प्रत्यय । हन्यते **घण्टा**, "घटा-घाटा-घण्टादयः" [हैमोणादिसू० १४१] इति टे
निपात्यते । झाटं-सङ्घातं लाति **झाटलः**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५. १. १७१] इति

१ मोक्षको घण्टा कन्दालो मोक्ष० नि० ॥

कः । मोक्षति-क्षिपति **मोक्षः**; मुञ्चति वा, "मा-वा-वदि-" [हैमोणादिसू० ५६४] इति सः । मुञ्चति **मुञ्चकः** । पाटं–विस्तारं लाति **पाटलिः**, "नाम्युपान्त्य-" [हैमोणादिसू० ६०९] इति बहुवचनात् किदि । गोभिर्लिह्यते **गोलिहः**, **गोलीढो**ऽपि । क्षारश्चासौ श्रेष्ठश्च **क्षारश्रेष्ठः**। कृष्णोऽयं श्वेतश्च । आह च—

मुष्कको मोक्षको घण्टा मूषको मुञ्चकस्तथा ।
क्षारश्रेष्ठो गोलिहश्च द्विविधः श्वेत-कृष्णकः ॥
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'मोषउ' इति प्रसिद्धिः ॥१६४॥

वंशो यवफलो वेणुः शतपर्वा तृणध्वजः ।
मस्करस्त्वचिसारस्त्वक्सार-कर्मार-तेजनाः ॥१६५॥

वमति **वंशः**, "पा-दा-वमि-" [हैमोणादिसू० ५२७] इति शः; "वन्यते वंशः" इति **क्षीरस्वामी**, तत्र । यवाकारं फलमस्य **यवफलः** । अजन्त्यनेन **वेणुः**, पुंल्लिङ्गः, "अजि-स्था-" [हैमोणादिसू० ७६८] इति णुः । शतं–बहूनि पर्वाण्यस्य **शतपर्वा** । तृणानां ध्वज इव **तृणध्वजः** । माक्रियते–प्रतिषिध्यते अनेन **मस्करः**, वर्चस्कादित्वात् साधु । त्वचि सरति **त्वचिसारः**, "सृ स्थिरे" [पाणिनि० ३.३.१२] इति घञ्, "तत्पुरुषे कृति" [सिद्ध० ३.२.२०] "बहुलम्" [सिद्ध० ५.१.२.] इति सप्तम्या अलुक्, लोपे **त्वक्सारः** । कर्म इयर्ति **कर्मारः** । तेजयति **तेजनः** । आह च—

वंशो वेणुर्यवफलः कर्मारस्तृणकेतुकः ।
त्वक्सारः शतपर्वा च मस्करः कीचकस्तथा ॥
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'वांसु' इति प्रसिद्धिः ॥१६५॥

गाङ्गेरुक्यां विश्वदेवा झषा ह्रस्वगवेधुका[2] ।
खण्डाऽरिष्टा नागबला खरगन्धनिकेत्यपि ॥१६६॥

गाङ्गमीरयति पवित्रत्वाद **गाङ्गेरुकी**, "कञ्चुकांशुक-" [हैमोणादिसू० ५७] इत्युके निपात्यते, तस्याम् । विश्वे दीव्यति **विश्वदेवा** । झषति–हिनस्ति गन्धेन **झषा**, अच् । ह्रस्वा–लघ्वी, गवि–जले एधते गवेधुः, "भृ-मृ-तॄ-त्सरि-" [हैमोणादिसू० ७१६] इति बहुवचनादुः, स्वार्थिके के गवेधुका, गूयते गवेधुका इति वा, "गुङ

१ विश्वदेववेवा ह्रस्वागवेधुका । खण्डारिष्टा नागबला खरबन्धनिकेत्यपि ॥ १६६ ॥ नि० ॥
२ ह्रस्वा गवेधुका पु १ पु २ ॥

ईषुकैषुकौ" [हैमोणादिसू० ७४] इत्यनेन एधुकप्रत्ययः, ह्रस्वा चासौ गवेधुका च **ह्रस्वगवेधुका**। "खजु गतिवैकल्ये" खञ्जत्यनया **खञ्जा**। न रिष्यते अनया **अरिष्टा**। नागानां बलकृद् **नागबला**। खर –कठोरो दुःसहत्वाद् गन्धोऽस्त्यस्याः [१ खरगन्धा, सैव खरगन्धना, स्वार्थिके के] **खरगन्धि(न्धनि)का**। आह च—

गाङ्गेरुकी नागबला खरगन्धनिका रसा।
विश्वदेवा तथाऽरिष्टा खञ्जा ह्रस्वगवेधुका॥
[ ] इति।

एतस्या लोके 'गांगेटी' इति प्रसिद्धिः ॥१६६॥

दार्वी दारुहरिद्रायां हरिद्रुः कण्टकेरुका।
पीतद्रुमः पीतदारुः पीतनं पीतचन्दनम्॥१६७॥
पर्जनी च कण्टकिनी कालीयकः पचम्पचा।

दृणाति **दार्वी**, "कृ-वा-पा-जि-" [हैमोणादिसू० १] इति उण्, गौरादित्वाद् ङीः। **दारुहरिद्रा** पिण्डहरिद्रातोऽन्या, तस्याम्। हरिः -पीतो द्रुः—स्कन्धोऽस्य **हरिद्रुः**। कण्टकान् ईर्ते कण्टकेरुः, "भृ-मृ-तॄ-त्सरि" [हैमोणादिसू० ७१६] इति बहुवचनादुः, के **कण्टकेरुका**। पीतश्चासौ द्रुमश्च **पीतद्रुमः**। पीतं दारु अस्य **पीतदारुः**। पीतयति **पीतनम्**। पीतं च तच्चन्दनं च **पीतचन्दनम्**॥१६७॥

पिपर्त्ति रोगेभ्यः **पर्जनी**, "विदन-गगन-"[हैमोणादिसू० २७५] इत्यनेन निपात्यते। कण्टका सन्त्यस्या **कण्टकिनी**। कालयति दोषान् कालीयः, "गयहृदयादयः" [हैमोणादिसू० ३७०] इत्यनेन निपात्यते, स्वार्थिके के **कालीयकः**। अत्यर्थं पचति **पचम्पचा**। आह च--

हरिद्रा पीतिका पिण्डा रजनी रञ्जनी निशा।
गौरी वर्णवती पीता हरिता वरवर्णिनी॥
अन्या दारुहरिद्राऽपि हरिद्रुः पीतचन्दनम्।
निर्दिष्टा वै कण्टकिनी स च कालेयकः स्मृतः॥
कालीयको दारुनिशा दार्वी-पीतद्रु-पीतिका।
कटङ्कटेरी पर्जन्या पीतदारुः पचम्पचा॥
[ ] इति।

एतस्या लोके 'दारुहल्दर' इति प्रसिद्धिः।

---

१ "वा पीता कटङ्कटेरिका। नि०॥ २ पर्जनी कर्कटकिनी कालेयक पच० नि०॥

ग्रन्थिपर्णं श्लिष्टपर्णं विकीर्णं शीर्णरोमकम् ॥१६८॥
हरितं कुकुरं पुष्पं शुकगुच्छं शुकच्छदम् ।
स्थौणेयकं वह्निचूडमारामं ग्रन्थिकाऽपि च ॥१६९॥

ग्रन्थिप्रधानानि पर्णान्यस्य **ग्रन्थिपर्णम्** । ग्रन्थीन् पिपर्ति वा ग्रन्थिमत्त्वात्, "इणुर्बि-शा-वेणि-" [हैमोणादिसू० १८२] इति णः, तत्र । श्लिष्टानि पर्णान्यस्य **श्लिष्टपर्णम्** । विकीर्यते **विकीर्णम्** । शीर्णानि रोमाण्यस्य **शीर्णरोमकम्** ॥१६८॥ 5

हरति ह्रियते अनेन वा **हरितम्**, "हृ-श्या रुहि-" [हैमोणादिसू० २१०] इति इतः । "कुक वृकि आदाने" कोकते **कुकुरम्**, "श्वशुर-कुकुन्दुर-" [हैमोणादिसू० ४२६] इत्युरं निपात्यते । पुष्यति **पुष्पम्**, अच् । शुकस्येव गुच्छोऽस्य **शुकगुच्छम्** । शुकस्येव छदान्यस्य **शुकच्छदम्** । स्थूणाया इदं स्थौणेयम्, 10 "तस्येदम्" [सिद्ध० ६ ३ १६०] इत्येयण, स्वार्थिके के **स्थौणेयकम्** । वह्निरिव चूडा अस्य **वह्निचूडम्** । आरमन्त्यत्र **आरामम्** । "ग्रथुङ् कौटिल्ये" ग्रन्थ्यते ग्रन्थि, "पदि-पठि" [हैमोणादिसू० ६०७] इति इ, स्वार्थिके के **ग्रन्थिका** । "ग्रन्थि इति क्लीबे" इत्यन्ये । ग्रन्थिरत्रास्ति **ग्रन्थिका**, व्रीह्यादित्वादिकः, स्त्रियाम् । क्लीबेऽप्ययम् । यदाह -- 15

> ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं ग्रन्थिपर्णकमेषजे ।
>
> [ ] इति ।

आह च—

> स्थौणेयकं वह्निचूडं शुकगुच्छं शुकच्छदम् ।
> विकीर्णं शुकबर्हं च हरितं शीर्णरोमकम् ॥ 20
>
> [ ] इति ।

एतस्य लोके 'थूणीयउ' इति प्रसिद्धि ॥१६९॥

स्पृक्कायां ब्राह्मणी पङ्क्तमुष्टिका पिशुना वधूः ।
समुद्रान्ता मरुन्माला निर्माल्या देवपुत्रिका ॥१७०॥
लङ्कोयिका कोटिवर्षा देवी पङ्कजमुष्टिका । 25
गोमी स्वर्णलतेन्द्राणी मरुद् माला लता लघुः ॥१७१॥

---

१ कुकुरं च तथा गुच्छ शुकपुष्प शुकच्छदम् । स्थौणेयकं वह्निचूडा सुगन्ध-ग्रन्थिकावपि ॥१६९॥ नि० ॥ २ लङ्कातिका नि० ॥ ३ मरुन्माला नि० ॥

स्पृशति गन्धैः **स्पृक्का**, "निष्क-तुरुष्क-" [हैमोणादिसू० २६] इति के निपात्यते, तस्याम् । ब्रह्मणोऽपत्यमिव **ब्राह्मणी**, "ङसोऽपत्ये" [सिद्ध० ६ १.२८] इत्यण्, "अणञेये-" [सिद्ध० २.४.२०] इति ङी । पङ्कस्य मुष्टिः पङ्कमुष्टिः, के **पङ्कमुष्टिका** । "पिशत् अवयवे" पिशति **पिशुना**, गन्धसूचनात्, "पिशि-मिथि-
5 क्षुधिभ्यः कित्" [हैमोणादिसू० २९०] इति किदुनः । "**वधूः** आशावधूत्वात्" इति **क्षीरस्वामी**, उह्यते **वधूरिति** वा, "वहेर्ध् च" [हैमोणादिसू० ८३२] इति ऊः धश्चान्तादेशः । समुद्रे अन्तो यस्याः सा **समुद्रान्ता** । मरुत्सहिता मालाऽस्याः **मरुन्माला** । निर्गतं माल्यमस्याः **निर्माल्या** । देवानां पुत्री देवपुत्री, के **देवपुत्रिका** ॥१७०॥

10 "वेग् तन्तुसन्ताने" लङ्कायामूयते **लङ्कोयिका**, णक प्रत्ययः । कोटिभिर्वर्षति मधु **कोटिवर्षा** । दीव्यति **देवीः** देवपुत्र्या एकदेशो वा **देवी**, यथा सत्या सत्यभामेत्यादिवत् । पङ्कज मुष्टिरस्या पङ्कजमुष्टि, के **पङ्कजमुष्टिका** । गाव सन्त्यस्य **गोमी**, "गो" [सिद्ध० ७ २ ५०] इति मिन । स्वर्णस्य लता **स्वर्णलता** । **इन्द्राणी** देवपुत्रीत्वात् । म्रियते **मरुत्**, मारुताख्यात्वात्, "म्र उत्"
15 [हैमोणादिसू० ८८९] इति उत्, मल्यते-धार्यते **माला**, मीयते इति वा "शा-मा-श्या-" [हैमोणादिसू०४६२] इति ल, "**मारुत-स्रगाख्ये** द्वे संज्ञे एते" **इत्यपरैरुक्तत्वात्** । "लांक् दाना-ऽऽदानयोः" लाति लायते वा **लता**, "पृषि-रञ्जि-" [हैमोणादिसू० २०८] इति किदतः । "लघुङ् गतौ" लङ्घते **लघुः**, "रङ्घि-लङ्घि-लिङ्घेर्नलुक् च" [हैमोणादिसू० ७४०] इति उः नकारस्य च लोपः । **इन्द्राद्या**
20 **आहुः**—

स्पृक्का माला पङ्कमुष्टिर्नीला देवी लता गुरु ।
देवपुत्री च लङ्कोयी सीता पङ्कजमुष्टिका ॥
स्रग् मारुता कोटिवर्षा निर्माल्या सा वधू स्मृता ॥

[ ] इति ।

25 **धन्वन्तरिरप्याह**—

स्पृक्का स्पृग् ब्राह्मणी देवी लता लङ्कोयिका मरुत् ।
पङ्कमुष्टिर्देवपुत्री निर्माल्या पिशुना वधूः ॥

[ ] इति ।

स्पृक्कानामानि । लोके 'पीक' इति प्रसिद्धिः ॥१७१॥

विडङ्गे केरला-ऽमोघा तण्डुलश्चित्रतण्डुला ।
भस्मकः कृमिहा जन्तुघातको मृगगामिनी ॥१७२॥

"विड् आक्रोशे" विडति **विडङ्गम्,** "विडि-विलि-" [हैमोणादिसू० १०१] इति किदङ्गः, विलङ्गति वा, ड-लयोरैक्यमत्र, पुं-क्लीबलिङ्गोऽयम्, स्त्रियां **निघण्टुः,** तत्र । किरति–क्षिपति **केरला,** "मुरलोरल-विरल-केरल-" [हैमोणादिसू० ४७४] इत्यले निपात्यते । न मोघा **अमोघा** । "तडुड् ताडने" तण्डयते **तण्डुलः,** "कृषि-वृति-चटि-पटि-" [हैमोणादिसू० ४८५] इत्युलः । चित्रास्तण्डुला अस्याः **चित्र-तण्डुला** । भस्मयति **भस्मकः,** पुं-क्लीबलिङ्गोऽयम् । यदाह—

भस्मकं भस्मलग्ने(रोगे)स्याद् विडङ्ग-कलधौतयोः ।

[विश्वलोचन कतृतीय श्लो० १२९] इति ।

कृमीन् हन्ति **कृमिहा** । अत एव जन्तून् घातयति **जन्तुघातकः** । मृगं गच्छतीत्येवंशीला **मृगगामिनी** । आह च—

अथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ।
तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुं-नपुंसकः ॥

[अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० १०६] इति ।

धन्वन्तरिरपि—

विडङ्गा जन्तुहन्त्री च कृमिघ्नी चित्रतण्डुला ।
तण्डुल[1] कृमिहाऽमोघा केरला मृगगामिनी ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'विडंग' इति प्रसिद्धिः ॥१७२॥

इन्द्राक्षे ऋषभो वीरः श्रीमान् वृषभनामकः ।
धूर्वहो[2] गोपतिः श्रृङ्गी बन्धुरः पृथिवीपतिः ॥१७३॥

इन्द्रवद् अक्षाण्यस्माद् **इन्द्राक्षः;** इन्द्रवद् अक्ष्णोति वा, तत्र । "ऋषैत् गतौ" ऋषति **ऋषभः,** "ऋषि-वृषि-लुसिभ्यः कित्" [हैमोणादिसू० ३३१] इति

१ तन्दुल· कृष्णतन्दुल । वेल्लक. कृमिहा नि० ॥ २ धूर्धुरो गो० नि० ॥

किदभः । विशेषेण ईरयति **वीरः** । श्रीर्विद्यतेऽस्य **श्रीमान्** । वृषभस्य नामान्यस्य **वृषभनामकः,** तेन वृषादयोऽपि । धुरं वहति **धूर्वहः** । गवां पतिः **गोपतिः** । शृङ्गाणि सन्ति अस्य **शृङ्गी** । बध्नाति **बन्धुरः,** "वाश्यसि-" [हैमोणादिसू० ४२३] इत्युरः । पृथिव्याः पतिः **पृथिवीपतिः** । आह च —

5 ऋषभो धूर्वहो धीरो मातृको वृषभो वृषः ।
विषाणी ककुदीन्द्राक्षो बन्धुरो गोपतिः स्मृतः ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'ऋषभु' इति प्रसिद्धिः ॥१७३॥

ऋद्धौ सिद्धिर्युगं योग्यं रथाङ्गं मङ्गलं वसु ।
10 **ऋषिसृष्टा सुखं लक्ष्मीर्वृद्धेरप्याह्वया अमी ॥१७४॥**

"ऋधौट् वृद्धौ" ऋध्नोति **ऋद्धिः,** क्तिप्रत्ययः । सिध्यति अस्या **सिद्धिः,** क्तिप्रत्ययान्तः । युज्यते अनेन **युगम्,** "वर्षादयः क्लीबे" [सिद्ध० ५.३.२९] इति साधुः । योजनीयं **योग्यम्,** "शक्तार्हे कृत्याश्च" [सिद्ध० ५.४.३५] इति घ्यण् । योगे साधु वा, "तत्र साधौ" [सिद्ध० ७.१.१५] इति यः । रथस्य अङ्गं **रथाङ्गम्** ।
15 'मगु गतौ' मङ्गति **मङ्गलम्,** "मृदि-कन्दि" [हैमोणादिसू० ४६५] इत्यलः । वसत्यत्र **वसु,** "भृ-मृ-तॄ-त्सरि" [हैमोणादिसू० ७१६] इत्युः । ऋषिभिः सृष्टा **ऋषिसृष्टा** । सुखयति **सुखम्** । लक्ष्यते **लक्ष्मीः,** "लक्षेर्मोऽन्तश्च" [हैमोणादिसू० ७१५] इति ई । 'वृद्धेरप्याह्वया अमी' '**वृद्धेः**' ओषधविशेषस्यापि **ऋद्ध्यादीनि** नामानि ज्ञेयानि । आह च—

20 ऋद्धिर्वृद्धिः सुखं सिद्धी रथाङ्गं मङ्गलं वसु ।
ऋषिसृष्टा युगं योग्यं लक्ष्मी सर्वजनप्रिया ॥

[ ] इति ।

ऋद्धि-वृद्ध्योर्नामानि । अनयोर्लोके 'ऋद्धि वृद्धि' इति प्रसिद्धिः ॥१७४॥

पद्मके मालकः पीतरक्तश्चारुश्च सुप्रभः ।
25 **सुरभिः शीतवीर्यश्च पाटलः पीतवर्णकः ॥१७५॥**

१ °लं तथा । ऋषिसृष्टसुखं नि० ॥ २ पीतो रक्तश्चरुसरुश्च । सुमनः शीत° नि० ॥

पद्मप्रतिकृतिः **पद्मकः**, "तस्य तुल्ये क संज्ञा-प्रतिकृत्योः" [सिद्ध० ५. १. ५४.] इति कः, तत्र । मलते–दधाति **मालकः**, णकः प्रत्ययः । पीतश्चासौ रक्तश्च **पीतरक्तः** । चरति मनोऽत्र **चारुः**, "मि-वहि-" [हैमोणादिसू० ७२६] इति णिदुः । शोभना प्रभाऽस्य **सुप्रभः** । सुरभते **सुरभिः**, "पदि-पठि-" [हैमोणादिसू० ६०७] इति बहुवचनादिः । शीतं वीर्यमस्य **शीतवीर्यः** । पाटयति **पाटलः**, "मृदि-कन्दि-" [हैमोणादिसू० ४६५] इत्यलः । पीतं वर्णमस्य पीतवर्णः, स्वार्थिके के **पीतवर्णकः** । आह च—

पद्मकं मलयश्चारुः पीतरक्तश्च सुप्रभः ।

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'पदमाकु' इति प्रसिद्धिः ॥१७५॥

कङ्कुष्ठे स्यात् काककुष्ठः पुलकः काकपालकः ।
रेचनः शोधनो ह्रासो विडङ्गो रङ्गदायकः ॥१७६॥

कम् इत्यव्ययं कुत्सायाम्, कुत्सितं कुष्ठमस्य **कङ्कुष्ठः**, तत्र । काकानां कुष्ठमस्मात् **काककुष्ठः** । "पुल महत्त्वे" पोलति **पुलकः**, "घ्रु-धून्दि-रुचि-तिलि-पुलि-" [हैमोणादिसू० २९] इति किदकः । काकानां पालकः **काकपालकः** । रेचयति **रेचनः**, विरेचकत्वात् । शोधति **शोधनः** । "तुस ह्रस ह्लस रस शब्दे" ह्रस्यते **ह्रासः** । "विड आक्रोशे" वेडति **विडङ्गः**, "विडि विलि-" [हैमोणादिसू० १०१] इति किदङ्गः । रङ्गस्य दायको **रङ्गदायकः** । आह च—

कङ्कुष्ठं काककुष्ठं तु विडङ्गं रङ्गदायकम् ।
रेचकं पुलकं ह्रासं शोधनं काकपालकम् ॥

[ ] इति ।

एवमेते पुं-क्लीबलिङ्गाः । एतस्य लोकेऽपि 'कङ्कुष्ठ' इत्येव प्रसिद्धिः ॥१७६॥

परूषके स्यादल्पास्थि परुषो नीलपर्णकः ।
परापरः पकश्चेरुः परिमण्डल इत्यपि ॥१७७॥

१ परोपर परश्चेष परि० नि० ॥

"पृश् पालन-पूरणयोः" पृणाति परूषः, "खलि-फलि-" [हैमोणादिसू० ५६०] इत्यूषः, स्वार्थिके के परूषकः, तत्र । अल्पमस्थि अस्य अल्पास्थि । पृणाति परुषः, "ऋ-पृ-नहि-" [हैमोणादिसू० ५५७] इत्यादिना उषः । नीलानि पर्णान्यस्य नीलपर्णः, के नीलपर्णकः । परमापिपर्त्ति परापरः । "पृश् पालन-
5 पूरणयोः" पृणाति परुः, "रुयर्त्ति-जनि-" [हैमोणादिसू० ९९७] इत्युस् । "चिंगट् चयने" चीयते चेरुः, "शिग्रु-गेरु-नमेर्वादयः" [हैमोणादिसू० ८११] इति रौ निपात्यते । परि—सर्वतोभावे मण्डलमस्य परिमण्डलः; परिमण्डयति वा, "मृदि-कन्दि-कुन्दि-मण्डि-" [हैमोणादिसू० ४६५] इत्यलः । आह च—

परूषकः परुः प्रोक्तो नीलपर्णः परापरः ।
10 परिमण्डलमल्पास्थि परुषं चापि नामतः ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'फरुहा' इति प्रसिद्धिः ॥१७७॥

खर्जूरं त्वग्रजः पिण्डी निःश्रेणिः स्वादुमस्तकः ।

"खर्ज मार्जने च" चकाराद् व्यथने, खर्जति खर्जूरः, "मी-मसि-पशि-"
15 [हैमोणादिसू० ४२७] इत्यूर, तत्र । [अग्रे जायते अग्रजः ।] पिण्डमस्त्यस्य पिण्डी । निष्क्रान्ता श्रेणेः— तरुसमूहाद निःश्रेणिः, उच्चविटपित्वात् । यदाह—

निःश्रेणिरधिरोहिण्यां खर्जूरीपादपेऽपि च ।

[विश्वलोचने णतृतीये श्लो०६१] इति ।

स्त्रीलिङ्ग । स्वादु -मृष्टं मस्तकमस्य स्वादुमस्तकः । आह च—

20 खर्जूरी तु खरस्कन्धा कषाया मधुराऽग्रजा ।
दुष्प्रधर्षा दुरारोहा निःश्रेणिः स्वादुमस्तका ॥

[ ] इति ।

महाखर्जूरिकेयम् ।

खर्जूरिकायां स्याद् भूमिखर्जूरी कांकपर्कटी ॥१७८॥

१. त्वग्रुजः नि० ॥ २ °दपे स्त्रियाम् विश्वलोचने ॥ ३ काककर्कटी नि० ॥

'खर्जूरिकायां' खर्जूरीविशेषे 'स्याद्' भवेद् भूमेः खर्जूरी **भूमिखर्जूरी** । काकैः पृच्यते **काकपर्कटी**, "कपट-कीकटादयः" [हैमोणादिसू० १४४] इत्यटे निपात्यते । पिण्डखर्जूरिकेयम् । आह च मदनपालः—

बृहत्खर्जूरिका श्रेणी सुफला द्वीपसम्भवा ।
पिण्डखर्जूरिका खर्जूः दुष्प्रधर्षा च कण्टका ॥ 5
अन्या स्कन्धफला स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा ।
भूमिखर्जूरिका काकपर्कटी

[ ] इति ।

अनयोर्लोके 'महाखजूरि' 'पिंडखजूरि' इति प्रसिद्धिः ॥१७८॥

तले तालो लेख्यपत्रस्तृणराजो ध्वजद्रुमः । 10

तलति—प्रतिष्ठते बहुमूलत्वात् तलः, अच्, तत्र । प्रज्ञाद्यणि **तालः** । लेख्यानि पत्राण्यस्य **लेख्यपत्रः** । तृणानां राजा **तृणराजः**, तृणद्रुममध्ये मुख्यत्वात्, "राजन्-सखेः" [सिद्ध० ७. ३. १०६] इत्यट् समासान्तः । ध्वज इव द्रुमेषु **ध्वजद्रुमः** । आह च—

तालो ध्वजद्रुमः पां([1]प्रां)शुर्दीर्घस्कन्धो दुरारुहः । 15
तृणराजो दीर्घतरुर्लेख्यपत्रो द्रुमेश्वरः ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'ताड' इति प्रसिद्धिः । अष्टविधोऽयम् । यदाह—

तालश्चाष्टविधो ज्ञेयो हृद्यः कुष्ठकृमिप्रणुत् ।
पित्ताऽस्रघ्नो रुचिस्वादु वातजिद् बृंहणो गुरुः ॥ 20

[ ]

इत्येतस्य गुणाः ।

नालिकेरे रसफलो लाङ्गली कूर्चकेसरः ॥१७९॥

दाक्षिणात्यो दृढफलो नालिकेलो लतातरुः ।

---

१. ताले तलो लेख्य० मि० ॥ २ "तलति—प्रतिबिम्बति बहुरूपत्वात् तलः" इत्यभिधानचिन्तामणिस्वोपज्ञटीकायाम् ॥ ३. नारिकेरो लता० मि० ॥

नालिकान्–नालयुक्तान् पुष्पादीन् ईरयति **नालिकेरः**, नलति वा, "शतेरादयः" [हैमोणादिसू० ४३२] इति केरे निपात्यते, पुं-स्त्रीलिङ्ग, तत्र । रसमयं फलमस्य **रसफलः** । हलाकारपत्रशाखत्वाद् **लाङ्गली** । कूर्चे केसराण्यस्य **कूर्चकेसरः** ॥१७९॥

दक्षिणस्यां दिशि भवो **दाक्षिणात्यः**, "दक्षिणा-पश्चात्पुरसस्त्यण् " [सिद्ध० 5 ६. ३. १३] इति त्यण् । दृढानि फलान्यस्य **दृढफलः** । नालिकेर इत्यस्य लत्वे **नालिकेलः** । लता चासौ तरुश्च **लतातरुः** । आह च—

नालिकेरो रसफलः सतुङ्ग कूर्चकेसरः ।
लतावृक्षो दृढफलो लाङ्गली दाक्षिणात्यकः ॥

[ ] इति

10 एतस्य लोके 'नालेर' इति प्रसिद्धिः ।

पूंगे क्रमुक-गूवाक-खपुरा नीलवल्कलः ॥१८०॥
घोण्टा

"पूग्श् पवने" पुनाति **पूगः**, "पू-सुदिभ्यां कित" [हैमोणादिसू० ९३] इति किद् गः, तत्र । क्रामति **क्रमुकः**. "क्रमे कुम् च वा" [हैमोणादिसू० ५३] 15 इत्युकः । "गुंत् पुरीषोत्सर्गे" गुवत्यनेन स्रंसकत्वाद् **गूवाकः**, "मवाक-श्यामाक-" [हैमोणादिसू० ३७] इत्याके निपात्यते । "पुरत् अग्रगमने" खे पुरति **खपुरः** । "खानि पृणाति **खपुरः**" इति **क्षीरस्वामी** । पुंलिङ्ग । यद् **गौडः**—

खपुरो लसके भद्रमुस्तके क्रमुकेऽपि च ।

[ ] इति ।

20 नीलं वल्कलमस्य **नीलवल्कलः** ॥१८०॥

"घुण् घूर्णत् भ्रमणे" घुणति **घोण्टा**. "घटा-घाटा " [हैमोणादिसू० १४१] इति टे निपात्यते । एतस्य लोके 'सोपारी' इति प्रसिद्धिः ।

अस्य फलमुद्वेगं

'अस्य' पूगस्य फलं उद्गतो वेगोऽस्य **उद्वेगम्**, [स्रंसकत्वात्] ।

25 **चिक्के तत्र तु चिक्कणम् ।**

१ पूगे गूवाकः क्रमुकः पूगी च नीलवल्कलः ॥१८०॥ एतस्य फल० नि० ॥ २. **चिक्कणे तत्र चिक्कणम्** नि० ॥

'तत्र' इति पूगे 'तु' इति पुनरर्थे, चिनोति **चिक्कम्**, "निष्क-तुरुष्क-" [हैमोणादिसू० २६] इति के निपात्यते; "चिक्कण् व्यथने" इति **कौशिकः**, चिक्कयति वा **चिक्कम्**, अच्, तस्मिन् । चिनोति **चिक्कणम्**, "चिक्कण-कुक्कण-" [हैमोणादिसू० १९०] इत्यणे निपात्यते । **धन्वन्तरिस्तु** सामान्येनाऽऽह—

स्यात् पूगफलमुद्वेगं क्रंसि घोण्टाफलं मतम् । 5
चिक्कणं वल्कलं चिक्कं गवा मदकरं च तत ॥
[ ] इति ।

पूगफलनामान्यमूनि । लोके 'फोफलु' इति प्रसिद्धि ।

हिन्ताले तु तृणराजो राजवृक्षो लताङ्कुरः ॥१८१॥

हिनोति- वर्धते **हिन्तालः**, "चात्वाल-कङ्काल-हिन्ताल-" [हैमोणादिसू० ४८०] 10 इत्याले निपात्यते, तत्र । तृणानां राजा **तृणराजः** । वृक्षाणां राजा **राजवृक्षः**, राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपात. । लताया अङ्कुर इव **लताङ्कुरः** । एतस्य लोके 'हिन्ताल' इत्येव प्रसिद्धि ॥१८१॥

ताल्यां तु मृत्युपुष्पा स्यादेकपत्रफलाऽपि च ।

ताड्यते **ताली**, ऋफिडादित्वाद् लत्वम्, **ताडी** इत्यपि, तस्याम् । मृत्यु- 15 प्रदानि पुष्पाण्यस्या **मृत्युपुष्पा** । एकं पत्रं फलं चास्याः **एकपत्रफला** ।

केतके तु रजःपुष्पो जम्बूलः क्रकचच्छदः ॥१८२॥

"कित निवासे" केतति वने **केतकः**, णक प्रत्ययः, पुं-क्लीबलिङ्गोऽयम् । यद् **वाचस्पतिः**— "केतकस्तु द्वयो" [ ] इति । रजोयुक्तानि पुष्पाण्यस्य **रजःपुष्पः** । जायते **जम्बूलः**, "दुकूल कुकूल-" [हैमोणादिसू० ४९१] 20 इत्यूले निपात्यते । क्रकचाकाराणि छदान्यस्य **क्रकचच्छदः** ॥१८२॥

खर्जूर-ताल-खर्जूरी-ताली-हिन्ताल-केतकाः ।
क्रमुको नालिकेरश्च [1]स्युरेतास्तृणजातयः ॥१८३॥

खर्जूरः – बृहत्खर्जूराख्यः, **तालः** – लेख्यपत्रः, **खर्जूरी** – पिण्डखर्जूरिका, अत्रानुक्रमव्यत्ययश्छन्दोभङ्गभयादिति, एवमन्यत्रापि, **ताली**—मृत्युपुष्पा, **हिन्तालः**— ॐ

१ स्युरेते तृणपादपाः नि० । अमरेऽपि तृणद्रुमत्वेनैवोल्लेखः ॥

तृणराजः, केतकः—क्रकचच्छदः, एषां द्वन्द्वः । क्रमुकः— पूगः । नालिकेरः प्रतीतः । एताः तृणजातयः 'स्युः' इति भवन्ति, तृणप्रधानवृक्षत्वादिति । आह च—

एते च हिन्तालसहितास्त्रयः ॥
खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ।

[अमर० का०२ वर्ग ५ श्लो०१६९–७०] ॥१८३॥

॥ इति श्रीमद्बृहत्खरतरगच्छे श्रीजिनराजसूरिशिष्यश्रीजयसागरमहोपाध्यायपट्टानुक्रमवाचनाचार्यधुर्यश्रीभानुमेरुगणिशिष्यसमस्तप्रशस्तग्रन्थावलिविचक्षणश्रीज्ञानविमलोपाध्यायशिष्यवाचनाचार्यश्रीश्रीवल्लभगणिविरचितायां श्रीहेमचन्द्राचार्यकृतनिघण्टुशेषटीकायां वृक्षकाण्डः प्रथमः समाप्तः ॥ १ ॥

२

[द्वितीयो गुल्मकाण्डः]

॥ अर्हम् ॥ अथ द्वितीयं गुल्मकाण्डं व्याख्यायते—

सिन्दुवारे तु निर्गुण्डी सिन्दुको नीलसिन्दुकः ।
शीतसहेन्द्रसुरसाविन्द्राणी सिन्दुवारिका ॥१८४॥ 5

स्यन्दते **सिन्दुवारः**, "द्वार-शृङ्गार-" [हैमोणादिसू० ४११] **इत्यारे** निपात्यते, "स्यन्दं वृणोति **सिन्दुवारः**, पृषोदरादित्वात्" इति **क्षीरस्वामी,** तत्र । निष्क्रान्ता गुण्डाद्—वेष्टनाद् **निर्गुण्डी** । **निर्गुण्ठी**त्यपि । "स्यन्दौङ् स्रवणे" अन्तस्थीयमध्योऽयम्, स्यन्दते **सिन्दुकः**, "केवयु-भुरण्यु-" [हैमोणादिसू० ७४६] इत्यादिना उप्रत्यये निपात्यते, स्वार्थिके के **सिन्दुकः** । नीलश्चासौ सिन्दुकश्च **नीलसिन्दुकः** । शीतं 10 **सहते शीतसहः** । इन्द्रस्य सुरस—दिव्य इत्यर्थे **इन्द्रसुरसः** । अत **एव इन्द्रोऽपि** अनिति अनया **इन्द्राणी** । सिन्दुं वृणोति **सिन्दुवारिका,** णके आप् । आह च—

सिन्दुवारः श्वेतपुष्प सिन्दुक सिन्दुवारिका ।
नीलपुष्पः शीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्दुक ॥
[ ] इति । 15

अन्योऽपि—

अथ सिन्दुक ।
सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥
[अमर० का० २ व० ४ श्लो० ६८] **इति** ।

एतस्य लोके 'निर्गुण्डी' इति प्रसिद्धि ॥१८४॥ 20

सा नीला वनशेफाली सुपुष्पा नीलमञ्जरी ।

'सा' निर्गुण्डी 'नीला' नीलवर्णा वनस्य शेफाली **वनशेफाली** । शोभनानि पुष्पाण्यस्याः **सुपुष्पा** । नीलवर्णा मञ्जर्योऽस्या **नीलमञ्जरी** ।

---

१ तु नि० ॥ २ नीलसन्धिक । शीतसहा च सुरसा चेन्द्राणी सिन्दुवारक. ॥१८४॥नि०॥

श्वेता तु श्वेतसुरसा गोलोमी[1] भूतवेश्यपि[2] ॥१८५॥

'तुः' पुनरर्थे । 'श्वेता' श्वेतवर्णा श्वेतः शोभनश्च रसोऽस्याः **श्वेतसुरसा** । गोरिव लोमान्यस्या **गोलोमी,** गोलोमशत्वात्, पृषोदरादित्वात् साधुः । गोभिर्लूयते वा **गोलोमी.** "रुक्म-ग्रीष्म" [हैमोणादिसू० ३४६] इति मान्तो निपात्यते । भूतानि विशति-आह्लादयति **भूतवेशी**[3] । आह च-

शेफालिकाऽन्या निर्गुण्डी वनौका नीलमञ्जरी ।
शुक्लाऽन्या श्वेतसुरसा भूतवेशी च कथ्यते ॥
[　　　　　　　　] इति ।

द्वितीया निर्गुण्डीयम् ॥१८५॥

शेफालिकायां सुवहा निर्गुण्डी नीलिका[4] च सा ।
सुरसा रक्तवृन्ता च श्वित्रघ्नी पुष्पवर्षिणी ॥१८६॥

शेरते शेफा, "शी-शीभ्यां फः" [हैमोणादिसू० ३१४] इति फः, ते अलयोऽस्या **शेफालिका,** तस्याम् । सुष्ठु वहत्यामोदं **सुवहा** । निर्गुण्डयति **निर्गुण्डी,** "गुडण् वेष्टने" । **नीलिका** नीलवर्णा । शोभनो रसोऽस्या **सुरसा** । रक्तं वृन्तमस्या **रक्तवृन्ता** । श्वित्रं-कुष्ठं हन्ति **श्वित्रघ्नी** । पुष्पाणां वर्षं पुष्पवर्षं, स विद्यतेऽस्या **पुष्पवर्षिणी** ॥१८६॥

सा तु शुक्ला भूतवेशी[5] सत्यनामा बहुक्षमा ।

'सा' शेफालिका शुक्ला भूतानि विशति--आह्लादयति **भूतवेशी** । सत्यं नाम अस्याः **सत्यनामा** । बहु क्षमते **बहुक्षमा** ।

प्रियङ्गौ प्रियकः कङ्गुः प्रियवल्ली प्रिया लता ॥१८७॥

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा फलिनी फली ।
गुन्द्रा गोवन्दनी श्यामा गोषाह्वा वर्णभेदिनी[6] ॥१८८॥

---

१ गोलोमा नि० ॥ २ भूतकेश्यपि पु १. पु २ नि० । यद्यपि टीकादर्शयोः मूलपाठे 'भूतकेशी' इति पाठो वर्तते, किन्तु व्याख्या तु 'भूतवेशी' पाठानुसारिणी वर्तते । अमरादिष्वपि "सिताऽसौ श्वेतसुरसा भूतवेशी" [का० २ वर्ग ४ श्लो० ७२] इत्यादौ 'भूतवेशी' नामैव दृश्यते ॥ ३ भूतकेशी पु २ ॥ ४ नालिका मुना । सुरसा नि० ॥ ५ भूतकेशी सत्यनाम्नी बहु० नि० ॥ ६ पर्णभेदनी नि० ॥

"प्रींगृश् तृप्ति-कान्त्योः" प्रीणाति इति **प्रियङ्गुः**, स्त्रीलिङ्गः, "प्री-कै-पै-नीले-रङ्गुक्" [हैमोणादिसू० ७६१] इत्यङ्गुक्, तत्र । प्रीणाति **प्रियकः**, "कीचक-पेचक-" [हैमोणादिसू० ३३] इत्यके निपात्यते । "कै शब्दे" कायते **कङ्गुः**, "-प्री-कै-पै-नीले-रङ्गुक्" [हैमोणादिसू० ७६१] इत्यङ्गुक् । प्रिया चासौ वल्ली च **प्रियवल्ली** । प्रीणाति **प्रिया**, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध०५.१.५४] इति कः । लायते **लता**, "पृषि-रञ्जि-" 5 [हैमोणादिसू० २०८] इति "लांक् आदाने" इत्यस्मात् किद् अतः ॥१८७॥

विषूची सेनाऽस्याः **विष्वक्सेना**; विष्वक् सिनोति—सर्वतो बध्नाति वा "सेर्वा" [हैमोणादिसू० २६२] इति विकल्पेन किद् नः प्रत्ययः । गन्धप्रधाना फली **गन्धफली** । ईषद् रम्भा **कारम्भा**, 'अल्पे" [सिद्ध०३.२.१३६] इत्यनेन ईषदर्थे कादेश । फलति—विशीर्यते **फलिनी**, "श्या-कठि-खलि-" [हैमोणादिसू० २८२] 10 इति बहुवचनादिनः । फलति **फली**, अच्, गौरादित्वाद् ङी । गुण्ड्यते—क्रीड्यते **गुन्द्रा**, "खुर-क्षुर-" [हैमोणादिसू० ३९६] इति रे प्रत्यये निपात्यते । गवि—भूमौ वन्द्यते **गोवन्दनी** । इन्दुस्तु "**गौः वन्दनी**" इति भिनत्ति । यदाह—

वन्दनी पुष्पशोभना ।
गन्धप्रियङ्गु कारम्भा लता गौर्वर्णभेदिनी ॥ 15
[ ] इति ।

'**श्यामा** वर्णेन गौरश्यामवर्णा" इति **क्षीरस्वामी** । योषा—स्त्री तस्याः आह्वा अस्या **योषाह्वा** । वर्णं भिनत्तीत्येवंशीला **वर्णभेदिनी**, "अजातेः शीले" [सिद्ध० ५.१ १५४] इति णिन् । आह च—

श्यामा तु महिलाह्वया । 20
लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥
विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सौ[1] ।
[अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० ५५—५६] इति ।

तथा च—

प्रियङ्गुः प्रियवल्ली च फलिनी कङ्गुनी प्रिया । 25
वृत्ता गोवन्दनी श्यामा कारम्भा वर्णभेदिनी ॥
[ ] इति ।

एतस्या लोके 'प्रियंगु' इति प्रसिद्धिः ॥१८८॥

१ अमरे तु 'स' इति पाठ ॥

मधुयष्टयां यष्टीमधुस्तल्लक्षणं मधुस्रवा ।
क्लीतकं च नीरजाऽसौ मधुपर्णी मधूलिका ॥१८९॥

मधुनो यष्टी **मधुयष्टी**, तस्याम् । यष्टीरूपं मधु **यष्टीमधुः** । तल्लक्षयति **तल्लक्षणम्** । मधु स्रवति **मधुस्रवा** । क्लीबत्व तकति–प्रतिहन्ति वृष्यत्वात् **क्लीतकम्**, पृषोदरादित्वात् साधु', **क्लीतक**संज्ञं वा, क्लीबलिङ्ग', स्थलजेयम् । नीरे जाता **नीरजा**। 'असौ' इति मधुयष्टी । मधूनि पर्णान्यस्याः **मधुपर्णी**, "पाक-कर्ण-पर्ण-" [सिद्ध० २ ४.५५] इति ङी । **मधूलिका** माधुर्यात् । आह च—

मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधु मधुस्रवा ।
यष्टीमधूकं मधुकं यष्टयाह्व मधुयष्टिका ॥
तल्लक्षणं क्लीतनं च क्लीतक क्लीतका च सा ।
स्थलजा जलजाऽन्या च मधुपर्णी मधूलिका ॥
[ ] इति ।

मधुयष्टीनामानि । लोके 'जेठीमधु' इति प्रसिद्धि' ॥१८९॥

अश्वगन्धायां तुरगी कञ्चुकाऽश्वावरोहकः ।
अश्वकन्दो बहुगन्धा पुत्रदा लोककर्ण्यपि ॥१९०॥

अश्वस्येव गन्धोऽस्या **अश्वगन्धा**, तस्याम् । तुरो गच्छति **तुरगी**, "नाम्नो गम-" [सिद्ध०५.१.१३१] इति ड । यदाह **श्रीधरः**—

तुरगी त्वश्वगन्धाया तुरगो हय-चित्तयो' ।
[विश्वलोचन गतृतीये श्लो० ४०] इति ।

"कचि बन्धने" कच्यते **कञ्चुका**, "कञ्चुकांशुक-" [हैमोणादिसू० ५७] इत्युके निपात्यते । अश्वै. अवरुह्यते अश्वावरोह, स्वार्थिके के **अश्वावरोहकः** । अश्वस्य कन्द' **अश्वकन्दः** । बहुर्गन्धोऽस्या **बहुगन्धा** । पुत्रं ददाति **पुत्रदा** । "कर्णण् भेदे" लोकं कर्णयति **लोककर्णी**, वातहन्त्रीत्वात् । आह च—

अश्वगन्धा वाजिगन्धा कुम्भकोऽश्वावरोहक' ।
वराहकर्णी तुरगी बल्या वाजीकरी मता ॥
[ ] इति ।

१ तुरङ्गी कम्बुका ° नि० ॥ २ कोलकर्ण्यपि नि० ॥

एतस्या लोके 'आसगंधि' इति प्रसिद्धिः ॥१९०॥

मेषशृङ्ग्यामजशृङ्गी वर्त्तिका सर्पदंष्ट्रिका।

मेषस्येव शृङ्गाण्यस्याः **मेषशृङ्गी**, तस्याम्। अजस्येव शृङ्गाण्यस्या **अजशृङ्गी**। वर्त्तते वर्तयति वा **वर्त्तिका**, ण्वुः प्रत्ययः। सर्पस्येव दंष्ट्रा अस्या सर्पदंष्ट्रा, स्वार्थिके के **सर्पदंष्ट्रिका**। आह च **मदनपालः**— 5

मेषशृङ्गी मेण्ढवल्ली सर्पदंष्ट्राऽजशृङ्गिका।
[ ] इति।

मेषशृङ्गीनामानि। लोके तु 'मीढासिंगी' इति प्रसिद्धिः।

सैव स्याद् दक्षिणावर्त्ता वृश्चिकाली विषाणिका ॥१९१॥
उष्ट्र-धूमकपुष्पा च काली च विषघातनी। 10

'एव' इति निश्चयार्थे। 'सा' मेषशृङ्गी 'स्याद्' भवेद् दक्षिणा आवर्ता अस्या **दक्षिणावर्ता**, दक्षिणस्यां दिशि आवर्तते इति वा। वृश्चिकालमिव **वृश्चिकाली**, '**अलम्**' इति वृश्चिककण्टक उच्यते। विषाणानि सन्त्यस्या **विषाणिका**, शृङ्गीत्वात् ॥१९१॥

'उष्ट्र-धूमकपुष्पा' इति उष्ट्र-धूमशब्दाभ्यां पर पुष्पशब्दः सम्बध्यते, तेन 15 **उष्ट्रपुष्पा धूमपुष्पा** च। **काली** कालवर्णत्वात्। विषं घातयति **विषघातनी**, अनट्। आह च—

अन्या तु दक्षिणावर्ता वृश्चिकाली विषाणिका।
[ ] इति।

धन्वन्तरिरप्याह— 20

अजशृङ्गी मेषशृङ्गी सर्पदंष्ट्रा च वर्त्तिका।
द्वितीया दक्षिणावर्ता वृश्चिकाली विषाणिका ॥
[ ] इति।

मेषशृङ्गीविशेषोऽयम्।

कर्कटशृङ्ग्यां तु शृङ्गी नताङ्गी शिशिरेफला ॥१९२॥ 25
कर्कटाह्वा महाघोषा वक्रा मञ्जीरशिम्बिका।

---

१ °काला वि° नि॰ ॥ २ °पुच्छा च नि॰ ॥ ३ शृङ्गी तु कर्कटशृङ्ग्यां नता° नि॰ ॥ ४ मञ्जरिशि° नि॰ ॥

कर्कटशब्देन जलचरजीवविशेषः, तदाकाराणि शृङ्गाण्यस्याः **कर्कटशृङ्गी**, तस्याम् । शृणाति **शृङ्गी**, "शृङ्ग-शार्ङ्गादयः" [हैमोणादिसू० ९६] इति गे निपात्यते । नतमङ्गमस्या **नताङ्गी** । शिशिरे फलान्यस्या **शिशिरेफला**, पृषोदरादित्वात् सप्तम्यलोपः ॥१९२॥

5 कर्कटस्य आह्वा अस्याः **कर्कटाह्वा** । महती चासौ घोषा च **महाघोषा** । **यन्महेश्वरः**—

स्मृता कर्कटशृङ्ग्यां च महाघोषा मनीषिभिः ।
[ ] इति ।

वक्रा कुटिला । मञ्जीर इव शिम्बिरस्या [मञ्जीरशिम्बिः, स्वार्थिके के] **मञ्जी-**
10 **रशिम्बिका** । आह च —

शृङ्गी कर्कटशृङ्गी च कुलीरा कर्कटाह्वया ।
कुलिङ्गशृङ्गी वक्रा च महाघोषा नताङ्ग्यपि ॥
चन्द्रा स्वादु विषाणी च प्रोक्ता च निजमूर्द्धजा ।
[ ] इति ।

15 कर्कटशृङ्गीनामानि । लोके तु 'काकडासिंगी' इति प्रसिद्धिः ।

निर्दिग्धिकायां कण्टाली दुःस्पर्शा कण्टकारिका ॥१९३॥
व्याघ्री क्षुद्रा दुष्प्रधर्षा धावनी हेमपुष्पिका ।

निर्दिह्यते निर्दिग्धा, स्वार्थिके के **निर्दिग्धिका**, तस्याम् । कण्टैरलति—दीप्यते **कण्टाली** । दुष्टः स्पर्शोऽस्या **दुःस्पर्शा** । कण्टकान् इयर्त्ति कण्टकारी, के
20 **कण्टकारिका** ॥१९३॥

व्याघ्रीव **व्याघ्री**, दुःस्पर्शत्वात् । [क्षुणत्त्यङ्गं **क्षुद्रा** ।] "धृषण् शक्तिबन्धे" धर्षणं धर्षः, दुष्टः प्रधर्षोऽस्या **दुष्प्रधर्षा** । धाव्यते **धावनी**, "अनट्" [सिद्ध०५ ३.१२४] इत्यनट् । हेमवर्णानि पुष्पाण्यस्या हेमपुष्पी, के **हेमपुष्पिका** । आह च—

कण्टकारी च दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निर्दिग्धिका ।
25 कण्टालिका कण्टकिनी धावनी दुष्प्रधर्षणी ॥
[ ] इति ।

१ मञ्जरी इव शिम्बिरस्या मञ्जरीशिम्बिका पु १ ॥

अस्या लोके 'रींगणी' इति प्रसिद्धिः ।

बृहत्यां क्षुद्रा भण्टाकी वार्ताकी राष्ट्रिका कुली ॥१९४॥
विशदा सिंह्यनाक्रान्ता महोटिका महत्यपि ।

कण्टकबाहुल्याद् **बृहती**, तस्याम् । क्षुणत्ति **क्षुद्रा** हिंस्रा, "ऋज्यजि-" [हैमोणादिसू० ३८८] इति किद् रः ; **क्षुद्रवार्ताक्येकदेशे** वा **क्षुद्रा**, यथा सत्या सत्यभामा । "भट भृतौ" भटति **भण्टाकी**, वर्तते **वार्ताकी**, उभावपि "मवाक-श्यामाक-वार्ताक-" [हैमोणादिसू० ३७] इत्याके निपात्येते । "**भण्टाकी** कण्टकार्था वा" **इत्यपरः** । राष्ट्रमस्त्यस्या **राष्ट्रिका**, "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७ २.६] इतीकः । कोलति **कुली**, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५ १.५४] इति कः ॥१९४॥

विशदा श्वेता । हिनस्ति **सिंही**, पृषोदरादित्वात् । न आक्रान्ता **अनाक्रान्ता** । **महोटिके**त्ययमव्युत्पन्नः शब्दः । **महती** वृद्धा । आह च —

बृहती सिंह्यनाक्रान्ता वार्ताकी राष्ट्रिका कुली ।
विशदा स्थूलभण्टाकी महती तु महोटिका ॥
[ ] इति ।

भागुरिस्तु द्वयोर्बृहतीत्वं मन्यते । यत् **शाश्वतः** —

क्षुद्रायां क्षुद्रवार्ताक्या बृहती छन्दसि क्वचित् ।
[श्लो० ४२०] इति ।

एतस्या लोके 'वृद्धरींगणी' 'डोल्हरी' इति प्रसिद्धिः ।

विदार्या तु स्वादुकन्दा पुष्पकन्दा शृगालिका ॥१९५॥
वृक्षादनी चर्मकषा कूष्माण्डी चाऽश्ववल्लभा ।
विडालिका वृक्षपर्णी

विदारयति **विदारी**, अच्, गौरादित्वाद् ङी., "विदार्य भक्ष्यते **विदारी**" इति **क्षीरस्वामी**, पृषोदरादित्वात्, तस्याम् । स्वादुः—मृष्टः कन्दोऽस्याः **स्वादुकन्दा** । पुष्पाकारः कन्दोऽस्याः **पुष्पकन्दा** । सृजति रसं **शृगाली**, "चात्वाल-कङ्काल-" [हैमोणादिसू० ४८०] इत्याले निपात्यते, के **शृगालिका** ॥१९५॥

वृक्षमत्ति वृक्षादनी, अनट् । चर्म कषति **चर्मकषा** । कुष्णाति कुष्यते वा **कूष्माण्डी**, "पिचण्डैरण्ड-" [हैमोणादिसू० १७६] इत्यण्डे निपात्यते । अश्वानां

१ क्षुद्रभण्टाकी नि० ॥ २ विशदः नि० ॥ ३ ° षा भूकूष्माण्डयश्च ° नि० ॥

वल्लभा **अश्ववल्लभा** । "विड आक्रोशे" वेडति विड्यते वा विडाली , "कुलि-पिलि-" [हैमोणादिसू० ४७६] इति किदालः, के **विडालिका** । वृक्ष इव पर्णान्यस्या **वृक्षपर्णी** । आह च—

विदारिका मता शुक्ला स्वादुकन्दा सृगालिका ।
5 वृक्षकन्दा विदारी च वृक्षवल्ली विडालिका ॥

[ ] इति ।

एतस्या लोके 'विदारि' इति प्रसिद्धि' ।

महाश्वेताऽपरा तु सा ॥१९६॥

क्षीरशुक्ला क्षीरकन्दा क्षीरवल्ली पयस्विनी ।
10 **ऋक्षगन्धेक्षुगन्धेक्षुवल्ली क्षीरविदारिका ॥१९७॥**

'तुः' पुनरर्थे । 'सा' विदारी 'अपरा' अन्या महती चासौ श्वेता च **महाश्वेता** ॥१९६॥

क्षीरेण शुक्ला **क्षीरशुक्ला** । क्षीरप्रधान. कन्दोऽस्या. **क्षीरकन्दा** । क्षीरस्य वल्ली **क्षीरवल्ली** । पयोऽस्त्यस्या **पयस्विनी** । ऋक्षान् गन्धयति–अर्दयति **ऋक्ष-**
15 **गन्धा** । इक्षोरिव गन्धोऽस्या. **इक्षुगन्धा** माधुर्यात् । इक्षोर्वल्लीव **इक्षुवल्ली** । क्षीर-प्रधाना विदारी क्षीरविदारी, स्वार्थिके के **क्षीरविदारिका** । आह च---

अन्या क्षीरविदारी स्याद् ऋक्षगन्धेक्षुवल्ल्यपि ।
क्षीरकन्दा क्षीरयुक्ता क्षीरवल्ली पयस्विनी ॥

[ ] इति ।

20 क्षीरविदारिकेयम् ॥१९७॥

पृश्णिपर्णी पृथक्पर्णी लाङ्गली क्रोष्टुपुच्छिका ।
शृगालविन्ना कलशिर्धृतिला धावनी गुहा ॥१९८॥
सिंहपुच्छी चित्रपर्ण्यहिपर्णी तिलपर्ण्यपि ।

पृश्णिरिव पर्णान्यस्या **पृश्णिपर्णी सूक्ष्मपर्णा** वा, यदाह —"पृश्णि(श्निः)रल्प
25 तनौ" [अमर० का० २ वर्ग ६ श्लो० ४८], तस्याम् । पृथक् पर्णान्यस्याः

१ ऋष्यग⁰ नि० ॥ २ पृश्निपर्णी नि० । हैमोणादौ 'पृश्णि'शब्दः स्वीकृतोऽस्ति । पाणिन्युणादौ अमरादौ च 'पृश्नि'शब्द स्वीकृतोऽस्ति ॥

पृथक्पर्णी। "लगु गतौ" लङ्गति **लाङ्गली**, "नहि-लङ्गेर्दीर्घश्च" [हैमोणादिसू० ४६६] इत्यालः । क्रोष्टोरिव पुच्छमस्या. क्रोष्टुपुच्छी, के **क्रोष्टुपुच्छिका** । अत एव क्रोष्टुभिर्विन्ना दत्तेव **क्रोष्टुविन्ना** इत्यपि । शृगालैर्विन्ना–दत्तेव **शृगालविन्ना** । **कलशिः** गर्गरीव । धृतिलत्वाद धृतिं लाति **धृतिला**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५. १. १७१] इति डः । धावति–प्रसरति **धावनी**, "स्वसि-रसि-" [हैमोणादिसू० २६१] 5 इत्यादिवचनादनः । 'गुहौग् सवरणे" गूहति रसं **गुहा**, "तुदादि-विषि-गुहिभ्यः कित्" [हैमोणादिसू० ५] इति किदः ॥१९८॥

सिंहस्येव पुच्छमस्या. **सिंहपुच्छी** । लोकोक्त्या **सिंहपुच्छकः** । चित्राणि पर्णान्यस्या **चित्रपर्णी** । अंह्रे –बुघ्नादारभ्य पर्णान्यस्याः **अंह्रिपर्णी**। तिलवत् स्निग्धानि पर्णान्यस्याः **तिलपर्णी** । आह च — 10

पृष्णि(ʻश्नि)पर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यंह्रिपर्णिका ॥
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनी गुहा ।

[अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० ९२–९३] इति ।

तथा च---

पृष्णि(ʻश्नि)पर्णी पृथक्पर्णी कलशिर्धावनी गुहा । 15
शृगालविन्ना धृतिला पर्णी क्रोष्टुकपुच्छिका ॥
ब्रह्मपर्णीति विख्याता वृष्णित्वा[द्] विष्णुपर्णिका ।

[ ] इति ।

पृष्णिपर्णीनामानि । [1]* लोके तु 'पीठवनी' इति प्रसिद्धिः ।

गोक्षुरे स्थलशृङ्गाट-वनशृङ्गाट-गोखुराः ॥१९९॥ 20
कण्टी षँडङ्गो गोकण्टस्त्रिकण्टस्त्रिककण्टकः ।
इक्षुगन्धा व्यालदंष्ट्रः श्वदंष्ट्रः स्वादुकण्टकः ॥२००॥
पलङ्कषा कण्टफलः षँडन्तो भूक्षुरः क्षुरः ।

गा' क्षुरति–व्यथयति **गोक्षुरः**, तत्र । स्थलस्य शृङ्गाट. स्थलशृङ्गमटति वा **स्थलशृङ्गाटः** । वनस्य शृङ्गाटो **वनशृङ्गाटः** । गवां खुरो वेधकत्वाद् **गोखुरः** ॥१९९॥ 25

१. पु २ प्रति. * फुल्लिकाचिह यावदेव लिखिता वर्त्तते । अग्रेऽपूर्णेति । २ षडङ्गो गोकण्टस्त्रिकण्टस्तु त्रिकस्त्रिकः । नि० ॥ ३ षडङ्गस्तूक्षुर' नि० ॥

कण्टा· सन्त्यस्य **कण्टी** । षड् अङ्गान्यस्य **षडङ्गः** । गवां कण्टो **गोकण्टः** । त्रय. कण्टा अस्य **त्रिकण्टः** । त्रिकं कण्टकानामस्य **त्रिककण्टकः** । इक्षोर्गन्ध इव गन्धोऽस्या. **इक्षुगन्धा** । व्यालस्येव दंष्ट्राऽस्य **व्यालदंष्ट्रः** । शुनो दंष्ट्रेव हिंस्रत्वात् **श्वदंष्ट्रः** । स्वादव –मृष्टा. कण्टका अस्य **स्वादुकण्टकः** ॥२००॥

5 पलं मांसं कषति **पलङ्कषा** । कण्टप्रधानं फलमस्य **कण्टफलः** । षड् अन्ता यस्य स **षडन्तः** । भुव क्षुर इव **भूक्षुरः** । क्षुरति **क्षुरः** । आह च—

गोक्षुर स्याद् गोक्षुरको भक्षट. स्वादुकण्टकः ।
गोकण्टको भक्षटक· षडन्त. क्षुरक· क्षुर· ॥
गोकण्टो गोखुर कण्टी षडङ्गस्त्रिकटस्त्रिक ।
10 त्रिकण्टक. कण्टफल श्वदंष्ट्रो व्यालदंष्ट्रक· ॥

[ ] इति ।

गोक्षुरनामानि । लोके 'गोखरू' इति प्रसिद्धि ।

दन्त्यां शीघ्रोपशल्योपचित्रोदुम्बरपर्णिका ॥२०१॥
मकूलको रामदूती निकुम्भो घुणवल्लभा ।

15 दन्ताभावाद् **दन्ती,** दाम्यन्त्यनया वा दोषा "दम्यमि-" [हैमोणादिसू० २००] इति त, तस्याम् । श्यायते **शीघ्रा,** "ग्वुर-क्षुर-" [हैमोणादिसू० ३९६] इति र निपात्यते । उपशल्यति **उपशल्या,** "स्था-छा-मा-सा" [हैमोणादिसू० ३५७] इति य । उप–समीपे चित्राण्यस्या **उपचित्रा** । उदुम्बर इव पर्णान्यस्या उदुम्बर-पर्णी, के **उदुम्बरपर्णिका** ॥२०१॥

20 "मकुड् मण्डने" मङ्कते चित्रत्वाद मकूल, "दुकूल-कुकूल-" [हैमोणादिसू० ४९१] इत्यूले निपात्यते, स्वार्थिके के **मकूलकः** । रामस्य दूतीव **रामदूती** । नियत कुम्भो **निकुम्भः** । घुणानां वल्लभा **घुणवल्लभा** । आह च—

दन्ती शीघ्रा निकुम्भा स्यादुपचित्रा मकूलक ।
तथोदुम्बरपर्णी च विशल्या च घुणप्रिया ॥

25 [ ] इति ।

दन्तीनामानि । लोके तु 'दांती' इति प्रसिद्धि ।

१ शीघ्रा विशल्या च चित्र° नि० ॥

नागदन्त्यां हस्तिदन्ती वारुणी गजचिर्भिटी ॥२०२॥
मृगादनी मृगेर्वारुर्मृगाक्षी तु गजस्फुटा ।
श्वेतपुष्पी मधुपुष्पी पर्वपुत्री विषौषधी ॥२०३॥

नागस्य दन्ती **नागदन्ती,** तस्याम् । हस्तिनो दन्ती **हस्तिदन्ती** । वरुणस्येयं **वारुणी,** "तस्येदम्" [सिद्ध० ६ ३. १६०] इत्यण् । गजस्य चिर्भिटीव **गजचिर्भिटी** ॥२०२॥ 5

मृगैरद्यते **मृगादनी,** "अनट्" [सिद्ध०५. १.१२४] इत्यनट् । मृगस्य ईर्वारुरिव **मृगेर्वारुः** । मृगमक्ष्णोति **मृगाक्षी** । गजानां स्फुटा **गजस्फुटा** । श्वेतानि पुष्पाण्यस्याः **श्वेतपुष्पी** । मधूनि पुष्पाण्यस्याः **मधुपुष्पी,** "असत्काण्डप्रान्त-" [सिद्ध० २. ४. ५६] इति ङी । पर्वाणां पुत्रीव **पर्वपुत्री** । विषस्य ओषधी 10 **विषौषधी** । दन्तीविशेषोऽयम् ॥२०३॥

अपामार्गः स्वधःशल्या किणिही खरमञ्जरी ।
धामार्गवः शैखरिको वशिरः कपिपिप्पली ॥२०४॥

कपिवल्ली मर्कटिका शिखर्याघाट-दुर्ग्रहौ ।
प्रत्यक्पुष्पी पत्रपुष्पी केशवल्ली मयूरकः ॥२०५॥ 15

अपकृष्टः आ–समन्तान्मार्गोऽस्य **अपामार्गः,** तत्र । अधः शल्यमस्या **अधःशल्या** । किणिनो जिहीते–याति **किणिही,** स्पर्शात् किणोत्पादनात् । खरा मञ्जर्योऽस्य **खरमञ्जरी** । धाम इयर्ति **धामार्गवः,** "कैरव-भैरव-" [हैमोणादिसू० ५१९] इत्यवे निपात्यते । "अधर्मं मार्गं वाति न धाम अर्कति वेति [**अधामार्गवः**], पृषोदरादित्वात्" इति क्षीरस्वामीति । अयमपि द्व्यर्थे–**अधा- 20 मार्गवो**ऽपामार्गः कोशातकी च । शिखरे भवः **शैखरिकः,** "भवे" [सिद्ध० ६.३. १२३] इति इकण् । "वशक् कान्तौ" उश्यते **वशिरः,** मध्यतालव्यः, "स्थविर-पिठिर-" [हैमोणादिसू० ४१७] इतीरे निपात्यते । कपीनां पिप्पली **कपिपिप्पली** ॥२०४॥

कपीनां वल्ली **कपिवल्ली** । मर्कि सौत्रः, मर्कति मर्कटी, "दिव्यवि-" [हैमोणादिसू० १४२] इत्यट. स्वार्थिके के **मर्कटिका;** मर्कटाः सन्त्यस्यामिति 25

१ °णी चापि चि° नि० ॥ २ °क्षी भुजगस्फटा । श्वेतपुष्पा मधुपुष्पा पर्वपुष्पा विषौषधिः ॥ २०३ ॥ नि० ॥ ३°शल्य. नि० ॥

वा, तेषां प्रियत्वात्, "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७.२.६] इतीक । शिखरोऽस्त्यस्य **शिखरी** । आघटन्ते कपयोऽत्र **आघाटः** । दुःखेन गृह्यते **दुर्ग्रहः**; दुष्टो ग्रहोऽस्य वा । प्रत्यञ्चि पुष्पाण्यस्याः **प्रत्यक्पुष्पी** । **प्रत्यक्पर्ण्यपि** । पत्राण्येव पुष्पाण्यस्य **पत्रपुष्पी** । केशानां वल्ली **केशवल्ली** । **केशपर्ण्यपि** । 5 मयूरप्रतिकृतिर्**मयूरकः**, "तस्य तुल्ये कः संज्ञा-प्रतिकृत्योः" [सिद्ध० ७.१ १०८] इति कः । आह च—

अपामार्गश्च शिखरी प्रत्यक्पुष्पी मयूरकः ।
अधःशल्याऽथ किणिही दुर्ग्रहः खरमञ्जरी ॥
स एवोक्तः शैखरिको मर्कटी दुरतिग्रहः ।
10 पत्रपुष्पी च वशिरः कुटो मर्कटपिप्पली ॥

[धन्व० वर्ग ५ श्लो० २६०-६१] इति ।

तथा च—

अपामार्गः शैखरिको धामार्गव-मयूरकौ ॥
प्रत्यक्पर्णी [कीशपर्णी] किणिही खरमञ्जरी ।

15 [अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० ८८-८९] इति ।

अपामार्गनामानि । लोके तु 'आझाझाडा' इति प्रसिद्धिः ॥२०५॥

आर्द्रके तु शृङ्गबेरं कटुभद्रं कटूत्कटम् ।
शुण्ठी महौषधं विश्वा नागरं विश्वभेषजम् ॥२०६॥

"अर्द गति-याचनयोः" अर्दते आर्द्रम्, "चि-जि-शु-सि-" [हैमोणादिसू० 20 ३९२] इति रो दीर्घश्च, आर्द्रमेव **आर्द्रकम्**, पुं-क्लीबलिङ्गः, तत्र । शृणाति रसनां **शृङ्गबेरम्**, "शतेरादयः" [हैमोणादिसू० ४३२] इति केरे निपात्यते । **कटुः**—क्षारः भद्रोऽस्य तत् **कटुभद्रम्** । कटुषु उत्कटम् **कटूत्कटम्** । शुण्ठति—शुष्यति **शुण्ठिः**, "किलि-पिलि-" [हैमोणादिसू० ६०८] इति इः, ङ्यां **शुण्ठी** । महच्च तदौषधं च **महौषधम्** । "विशंत् प्रवेशने" विशति दोषान् **विश्वा**, स्त्री-क्लीबलिङ्गः, 25 "निघृषि-" [हैमोणादिसू० ५११] इति किद् वः । **नगराख्ये** देशे भवं **नागरम्**, "भवे" [सिद्ध० ६. ३ १२३] इत्यण्, "गृत् निगरणे" न न गिरति कफमिति वा, नखादित्वात् साधु, पृषोदरादित्वाद् दीर्घे । विश्वस्य भेषजं **विश्वभेषजम्**, अनेकदोषजित्वात् । आह च—

शुण्ठी महौषधं विश्वा नागरं विश्वभेषजम् ।
विश्वौषधं शृङ्गवेरं कटुभद्रं तथाऽऽर्द्रकम् ॥
[धन्व० वर्ग० २ श्लो० ८२] इति ।

शुण्ठीनामानि । लोके तु 'सूंठि' इति प्रसिद्धि. ॥२०६॥

पुनर्नवायां वृश्वी च दीर्घपत्रः शिलाटकः। 5
विशाखः क्षुद्रवर्षाभूः कटिल्लः प्रावृषायणी ॥२०७॥
शोफघ्नी च

पुनर्नवेव **पुनर्नवा**, विशेषत्वात् । "ओव्रस्चोत् छेदने" दन्त्योपान्त्योऽयम् "सस्य श-षौ" [सिद्ध० १ ३. ६१] इति शे "ग्रह-व्रस्च-" [सिद्ध० ४. १. ८४] इति व्वृति वृश्चति **वृश्वी** । दीर्घाणि पत्राण्यस्य **दीर्घपत्रः** । शिलामटति **शिलाटकः** । 10 विशाखति—व्याप्नोति **विशाखः**, अच् । क्षुद्रश्चासौ वर्षाभूश्च **क्षुद्रवर्षाभूः** । कटति—गच्छति **कटिल्लः**, "भिल्ला-ऽच्छभल्ल-" [हैमोणादिसू० ४६४] इति ले निपात्यते । प्रावृषि भवा **प्रावृषायणी** ॥२०७॥

शोफं हन्ति **शोफघ्नी**, टक् । आह च—

पुनर्नवा विशाखश्च कटिल्ल. शशिलाटकः । 15
वृश्वी च क्षुद्रवर्षाभूर्दीर्घपत्र. कटिल्लकः ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० २७४] इति ।

तथा चाऽमरः—

पुनर्नवा तु शोफघ्नी [का० २ वर्ग ४ श्लो० १४९] इति ।
पुनर्नवानामानि । लोके तु 'साटहडा' इति प्रसिद्धिः । 25

अपरा त्वेषा क्रूरा मण्डलपत्रकः ।
श्वेतमूला महावर्षाभूर्वर्षाकेतुरित्यपि ॥२०८॥

'तुः' पुनरर्थे । 'एषा' पुनर्नवा 'अपरा' अन्या कृन्तति **क्रूरा**, "कृतेः क्रू-कृच्छ्रौ च" [हैमोणादिसू० ३९५] इति सूत्रेण "कृतैत् छेदने" इत्यस्माद् रः प्रत्ययोऽस्य च क्रू इत्यादेशः । मण्डलाकाराणि पत्राण्यस्य मण्डलपत्रः, के **मण्डलपत्रकः** । श्वेतं 20 मूलमस्याः **श्वेतमूला** । महती चासौ वर्षाभूश्च **महावर्षाभूः** । वर्षाणां केतुरिव **वर्षाकेतुः** । आह च—

१ वृश्चीरो दीर्घपत्रा शिलाटिका मि० ॥ २ क्रमण्ड° मि० ॥ ३ °वर्षकेतु' मि० ॥

पुनर्नवाऽपरा क्रूर सद्योमण्डलपत्रक ।
श्वेतमूलो वर्षकेतुर्महावर्षाभूरुच्यते ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० २७६] इति ।

एतस्या लोके 'साटहडी' इतिं प्रसिद्धि' ॥२०८॥

5 **ज्योतिष्मत्यां स्वर्णलता दुर्मदा लवणाऽग्निभा ।**
पारावतपदी पण्या ज्योतिष्का कटभीत्यपि ॥२०९॥

ज्योतिर्विद्यतेऽस्या' **ज्योतिष्मती,** तस्याम् । स्वर्णस्य लतेव **स्वर्णलता** । दुष्टो मदोऽस्या' **दुर्मदा** । लुनाति जाड्यं **लवणा**, नन्द्यादित्वादन' । अग्निवद् भा-दीप्तिरस्या' **अग्निभा** । पारावतस्येव पदा अस्या **पारावतपदी** । अत एव **पारा-**
10 **वतांह्रिः** । पणे साधु' **पण्या**, "स्तुत्या" इति **क्षीरस्वामी** । द्योतते ज्योतिः, "द्युतेरादेश्च ज" [हैमोणादिसू० ९९१] इतीस् , तदेव **ज्योतिष्का** । "कटति-आवृणोति **कटभी**" इति **क्षीरस्वामी,** "कृ-शृ-गृ-शलि-" [हैमोणादिसू० ३२९] इत्यभः । आह च—

ज्योतिष्मती तु कटभी स्यात् सुवर्णलतेति च ।
15 ज्योतिष्का चाग्निभा सा च लवणोदा च दुर्दिना ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० २६७] इति ।

द्व्यर्थे **पारावतपदी**–काकजङ्घा ज्योतिष्मती च ।
अमरोऽप्याह—

पारावतांह्रि कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।
20 [का० २ वर्ग ४ श्लो० १५०] इति ।

ज्योतिष्मतीनामानि । लोके तु 'मालकांगुणी' इति प्रसिद्धि' ॥२०९॥

माषपर्ण्यामार्द्रमाषा मांसमाषा महासहा ।
अश्वपुच्छी सिंहवृन्ता काम्बोजी कृष्णवृन्तिका ॥२१०॥

माष इव पर्णान्यस्या **माषपर्णी**, तस्याम् । आर्द्रा चासौ माषा च **आर्द्रमाषा** ।
25 मांसोपलक्षिता माषा **मांसमाषा** । **महासहे**ति मुद्गपर्ण्या' सहाया भिन्नेयम् । **अश्व-**

१ °ता कङ्गुनी लव° नि ॥ २ माषपर्ण्यां सूर्यपर्णी पाण्डुश्चापि महासहा । अश्व-पुच्छा सिं० ॥

पुच्छाकृतित्वाद् **अश्वपुच्छी** । सिंहाकारं वृन्तमस्याः **सिंहवृन्ता** । **कम्बोजदेशे** भवा **काम्बोजी** । कृष्णं वृन्तमस्याः **कृष्णवृन्तिका** । आह च —

माषपर्णी तु काम्बोजी कृष्णवृन्ता महासहा ।
आर्द्रमाषा सिंहवृन्ता मांसमाषाऽश्वपुच्छिका ॥

[धन्व० वर्ग १ श्लो० १३६] इति ।

माषपर्णीनामानि । लोके तु 'माषवनी' इति प्रसिद्धिः ॥२१०॥

मुद्गपर्ण्यां काकमुद्रा वर्णा मार्जारगन्धिका ।
शिम्बी क्षुद्रसहा ह्रासा रङ्गणी शूर्पपर्णिका ॥२११॥

मुद्गस्येव पर्णान्यस्याः **मुद्गपर्णी**, तस्याम् । काकस्येव मुद्राऽस्या **काकमुद्रा** । यदाह— 10

मुद्गपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ।

[अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० ११३] इति ।

वर्ण्यते **वर्णा** । मार्जारस्येव गन्धोऽस्या **मार्जारगन्धिका** । शिनोति **शिम्बिः**, "छवि-छिवि-" [हैमोणादिसू० ७०६] इति वौ निपात्यते, ङ्यां **शिम्बी** । सहते सहा, क्षुद्रा चासौ सहा च **क्षुद्रसहा** । ह्रस्यते **ह्रासा** । रङ्गत्यवश्यं **रङ्गणी** । 15 शूर्प इव पर्णान्यस्याः शूर्पपर्णी, के **शूर्पपर्णिका** । आह च —

मुद्गपर्णी क्षुद्रसहा शिम्बी मार्जारगन्धिका ।
वनजा रङ्गणी ह्रासा शूर्पपर्णी बुधैः स्मृता ॥

[धन्व० वर्ग १ श्लोक १३८] इति ।

तथा च— 20

मुद्गपर्णी क्षुद्रसहा शूर्पपर्णी कु(' तु) रङ्गणी ।
वनजा रिङ्गणी शिम्बी सिंही मार्जारगन्धिका ॥

[ ] इति ।

मुद्गपर्णीनामानि । लोके तु 'मुदगवनी' इति प्रसिद्धिः ॥२११॥

---

१ [0]मुद्रा वन्या मार्जारगन्धिका । शिवा क्षुद्रसहा ह्रासी रङ्गणी सूर्यपर्णिका ॥ २११ ॥ नि० ॥

२ व्याख्यासुधायां 'काकमुद्रा' इति पाठानुसारेण "ईषत् कम् 'ईषदर्थे' [पा० ६. ३.१०५] इति कोः कादेश, काकेन–ईषज्जलेन मुद गच्छति 'गमश्च' [पा० ३ २. ४७] इति ड. । यद्वा काका मुद्गाः–हर्षप्राप्ता यस्याम् ।" इति व्याख्यान वर्तते ॥

भूम्यामलक्यामामला बहुपत्री वितुन्नकः ।
तामलक्यज्झटाऽज्झाटा तालिका च तमालिनी ॥२१२॥

भूमेरामलकी **भूम्यामलकी**, तस्याम् । आमलते **आमला**, आमलकीत्वात् । बहूनि पत्राण्यस्या **बहुपत्री** । वितुदते वितुन्नः के **वितुन्नकः** । ताम्यति **तामलकी**, "कीचक-पेचक-" [हैमोणादिसू० ३३] इत्यके निपात्यते । अत्—आश्चर्यकारी झटा—सङ्घातोऽस्या **अज्झटा** । "आश्चर्यकारिसङ्घाता" इति **क्षीरस्वामी** । अत्—आश्चर्ये, अद्भुतवद् झाट.—सङ्घातोऽस्त्यस्या **अज्झाटा**, अभ्रादित्वाद. । ताडयति मालास्ताली, ड-लयोरैक्यात्, स्वार्थिके के **तालिका** । तमाला सन्त्यस्याः **तमालिनी** । आह च—

10 तामलक्युत्तमा ताली तमालं तु तमालिनी ।
वितुन्नकस्त्वज्झटा च झाटा साऽऽमलकीति च ॥
[धन्व वर्ग ३ श्लो० ८४] इति ।

भूम्यामलकीनामानि । लोके तु 'भुइंआमली' इति प्रसिद्धि ॥२१२॥

हरिद्रायां वर्णवती काञ्चनी वरवर्णिनी ।
15 **निशाख्या रजनिर्गौरी पीतिका मेहघातिनी ॥२१३॥**
वेश्या विटप्रिया पिङ्गा हरिता च तरङ्गिणी ।

हरि—पीतवर्णं द्राति-गच्छति **हरिद्रा**, तस्याम् । वर्णो विद्यतेऽस्या **वर्णवती** । काञ्चनवर्णत्वात् **काञ्चनी** वर्णेन पीतेयम् । वरो वर्णोऽस्त्यस्या **वरवर्णिनी** । निशाया आख्या अस्या **निशाख्या**, रात्रिपर्यायेत्यर्थः । "रञ्जीं रागे" रज्यते अनया 20 **रजनिः**, "रञ्जे. कित्" [हैमोणादिसू० ६८१] इति किदनि. । **गौरी** वर्णेन । पीतो वर्णोऽस्त्यस्या· **पीतिका**, "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७. २. ६] इतीक· । मेहस्य—प्रमेहस्य घातिनी **मेहघातिनी** ॥२१३॥

वेश्येव **वेश्या** । अत एव विटाना प्रिया **विटप्रिया** । **पिङ्गा हरिता** च वर्णेन । तरङ्गा· सन्त्यस्यां **तरङ्गिणी** । आह च—

25 हरिद्रा पीतिका पिङ्गा रजनी रञ्जनी निशा ।
गौरी वर्णवती पीता हरिता वरवर्णिनी ॥

---

१ °क्यामला बहुपुत्रा वितुन्नक । तामलक्युज्झटा झायतालिका तुन्नमालिनी ॥२१२॥ नि० ॥ २ "अथ वितुन्नक· ॥ झटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च । "इत्यमर. [का० २ वर्ग ४ श्लो० १२६–२७] ॥ ३ °या पीता तथा हट्टविलासिनी । नि० ॥ ४–५ पिण्डा प्रतौ पाठः ॥

हलदी हलना श्रेष्ठा ज्ञेया वर्णविलासिनी ।
विषघ्नी च जयन्ती च दीर्घरक्ता सुरङ्गिणी ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० ५४–५५] इति ।

हरिद्रानामानि । लोके तु 'हलद्र' इति प्रसिद्धिः ।

**प्रपुनाटे तु दद्रुघ्नश्चक्रहश्चक्रमर्दकः ॥२१४॥
मेषाक्षो मेषकुसुमः पद्माटैडगजावपि ।**

प्रपुणति प्रपुनाति वा **प्रपुनाटः**, "कपाट-" [हैमोणादिसू० १४८] इत्याटे निपात्यते, तत्र। दद्रुं हन्ति **दद्रुघ्नः** । चक्राणि—दद्रुमण्डलानि हन्ति **चक्रहः**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५. १. १७१] इति डः । चक्राणि मृद्नाति **चक्रमर्दकः** ॥२१४॥

मेषवद् अक्षीण्यस्य **मेषाक्षः** उरणाक्ष । मेषाकाराणि कुसुमान्यस्य **मेषकुसुमः** । पद्मवद् आटयति **पद्माटः** । एडवन्मेषाकृतित्वाद् गज्यते–शब्द्यते **एडगजः** । आहुश्च—

चक्रमर्दः स्मृतश्चक्री प्रपुनाटश्च नामतः ।
एकैरणो दद्रुहरो मेषाक्षैडगजावपि ॥
[　　　　　　　　] इति ।

तथा च—

चक्रमर्दस्त्वेडगजो मेषाक्षाऽण्डगजः स्मृतः ।
प्रपुनाटः प्रपुनटश्चक्री त्वाऽऽवर्तकः स च ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० ५] इति ।

[प्रपुनाटनामानि] । एतस्य लोके 'पमाड' इति प्रसिद्धिः ।

**मुण्डयां मुण्डनिका भिक्षुः श्रावणी जीवबोधनी ॥२१५॥
श्रवणा श्रवणशीर्षा प्रव्रजिता तपस्विनी ।**

मुण्डयते **मुण्डी**, तस्याम् । मुण्डनं विद्यतेऽस्याः **मुण्डनिका**, "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७. २. ६] इतीकः । भिक्षणशीला **भिक्षुः**, "सन् भिक्षा-" [सिद्ध० ५. २. ३३] इत्युः । श्रवणानामियं **श्रावणी**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६. ३. १६०] इत्यण् । जीवान् बोधयति **जीवबोधनी** ॥२१५॥

१ प्रपुन्नाटे नि० ॥ २ °श्चक्रकश्चक्र° नि° ॥

श्रूयते **श्रवणा,** "तृ-कृ-गृ-" [हैमोणादिसू० १८७] इत्यणः। श्रवणानां शीर्षमिव **श्रवणशीर्षा**। प्रव्रियते (? प्रव्रज्यते) **प्रव्रजिता**। तपो विद्यतेऽस्याः **तपस्विनी**। आह च—

श्रावणी स्यान्मुण्डनिका भिक्षुः श्रवणशीर्षिका।
5 श्रवणाह्वा प्रव्रजिता परिव्राजी तपोधना॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० १५९]
श्रावणी श्राविता पूर्वं गालवेन महात्मना।
आत्रेयस्त्वैषिका चोक्ता छिन्नग्रन्थनिका च सा।
[ ] इति।

10 मुण्डीनामानि। लोके तु 'मोडथेरी' इति प्रसिद्धिः।

महाश्रावणिकायां तु व्यथा कदम्बपुष्पिका॥२१६॥
ग्रन्थिका लोचनीया च छिन्नग्रन्थनिकाऽपि च।

महती चासौ श्रावणिका च **महाश्रावणिका,** तस्याम्। व्यथते इति **व्यथा**। कदम्बस्येव पुष्पाण्यस्याः कदम्बपुष्पी, के **कदम्बपुष्पिका**॥२१६॥

15 ग्रन्थिरत्रास्ति **ग्रन्थिका,** व्रीह्यादित्वादिक। लोच्यते इति **लोचनीया**। छिन्ना चासौ ग्रन्थनिका च **छिन्नग्रन्थनिका**। आह च—

महाश्रावण्यथाऽन्या तु लोचनीया तथाऽपरा।
कदम्बपुष्पिका चोक्ता छिन्नग्रन्थनिका च सा॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० १६०] इति।

20 एतस्या लोके 'महामुण्डी' इति प्रसिद्धिः।

बाकुच्यां स्यात् कालमेषी दुर्गन्धा कुष्ठनाशनी॥२१७॥
पूतिपर्णी सोमराजी सुवल्ली सोमवल्लिका।
अवल्गुजः कृष्णफलीन्दुलेखा पूतिफल्यपि॥२१८॥

"वातं सङ्कोचयति" इति वचनाद् **बाकुची,** पृषोदरादित्वात्, तस्याम्। कालेन
25 मिष्यते—शब्यते (? शब्यते) **कालमेषी,** कृष्णफलत्वात्। दुष्टो गन्धोऽस्या **दुर्गन्धा**। कुष्ठं नाशयति **कुष्ठनाशनी**॥२१७॥

पूतीनि पर्णान्यस्याः **पूतिपर्णी,** "पाक-कर्ण-पर्ण-" [सिद्ध० २.४.५५] इति ङीः। सोमेन—आह्लादनेन राजते **सोमराजी**। शोभना वल्ली **सुवल्ली**। सोमस्य

१ त्वव्यथा नि०॥ २ लोभनीया नि०॥ ३ कृष्णफला दुर्लेखा नि०॥

वल्लिका सोमवल्लिका । अवल्गोः—अरम्याज्जातो अवल्गुजः । कृष्णानि फलान्यस्याः कृष्णफली । इन्दोर्लेखेव इन्दुलेखा । पूतिः फलेषु अस्या पूतिफली, "पाक-कर्ण-पर्ण-पुष्प-फल-मूल-बालोत्तरपदाच्च" इति पाणिनीय[४ १.६४]सूत्रेण ङीष् । यदाह—

अवल्गुजः सोमराजी सुवल्लिः सोमवल्लिका ॥ 5
कालमेषी कृष्णफला बाकुची पूतिफल्यपि ।

[अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० ९५–९६] इति ।

तथा च—

बाकुची सोमराजी च सोमवल्ली सुवल्ल्यपि ।
अवल्गुजः कृष्णफली सैव पूतिफली मता ॥ 10
चन्द्रलेखेन्दुलेखा च शशिलेखा च सा मता ।
पूतिपर्णी कालमेषी दुर्गन्धा कुष्ठनाशनी ॥

[धन्व० वर्ग १ श्लो० १६५–६६] इति ।

बाकुचीनामानि । लोके तु 'बाबची' इति प्रसिद्धिः ॥२१८॥

रास्नायां श्रेयसी रस्या रसनाऽतिरसा रसा । 15
एलापर्णी गन्धमूला सुवहा मारुतापहा ॥२१९॥

रसत्यनया रस्यते वा रास्ना, "रसेर्वा" [हैमोणादिसू० २६०] इति विकल्पेन णित् नः, तस्याम् । श्रेयसी श्रेष्ठा । रस्यते इति रस्या । रस्यते रसना । रसमतिक्रान्ता अतिरसा । रस्यते रसा । एलावत् पर्णान्यस्याः एलापर्णी, "पाक-कर्ण-पर्ण" [सिद्ध० २. ४. ५५] इति ङीः । गन्धो मूलेऽस्या गन्धमूला । 20 सुष्ठु वहति सुवहा । मारुतमपहन्ति मारुतापहा । आह च—

रास्ना युक्तरसा रस्या श्रेयसी रसना रसा ।
सुगन्धमूलाऽतिरसा सैव युक्तरसा स्मृता ॥

[धन्व० वर्ग १ श्लो० २७०] इति ।

रास्नानामानि । लोके तु 'राठ' इति प्रसिद्धिः ॥२१९॥ 25

नाकुल्यां सर्पगन्धा सुगन्धा चीरितपत्रिका ।

१ ०न्धा तु सुगन्धा वारिपत्रका नि० ॥

नकुलानामियं **नाकुली,** प्रियत्वात्, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३. १६०] इत्यण्, तस्याम्। सर्पे इव गन्धोऽस्या **सर्पगन्धा** । शोभनो गन्धोऽस्याः **सुगन्धा** । चीरितानि पत्राण्यस्याः **चीरितपत्रिका** । यदाह—

नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ॥
5 नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी छत्राकी सुवहा च सा।
[अमर० का०२ वर्ग ४ श्लो० ११४-१५] इति ।

नाकुलीनामानि । लोके तु 'नउली' इति प्रसिद्धि ।

गन्धनाकुलिकायां तु सर्पाक्षी विषमर्दनी ॥२२०॥
महासुगन्धा सुवहा छत्राकी नकुलप्रिया ।

10 गन्धोपलक्षिता नाकुलिका **गन्धनाकुलिका,** तस्याम्। सर्पस्येव अक्षीण्यस्या **सर्पाक्षी** । विषं मृद्नाति **विषमर्दनी** ॥२२०॥

महती चासौ सुगन्धा च **महासुगन्धा** । सुष्ठु वहति **सुवहा** । छत्रमकति—याति **छत्राकी** छत्राभपत्रा । नकुलाना प्रिया **नकुलप्रिया** । आह च—

अन्या महासुगन्धा तु सुवहा गन्धनाकुली ।
15 सर्पाक्षी नकुलेष्टा च छत्राकी विषमर्दनी ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० १०५] इति ।

एतस्या लोके 'गन्धनउली' इति प्रसिद्धिः । नाकुलीभेदोऽयम् ।

कुठेरके ऽर्जकः स्यात् क्षुद्रपत्रः कठिञ्जरः ॥२२१॥
वैकुण्ठस्तीक्ष्णगन्धश्च

20 कुठि सौत्रः, कुण्ठति कुठेरः, "कु-गु-पति-कथि-" [हैमोणादिसू० ४३१] इति किद् एर. प्रत्ययः, स्वार्थिके के **कुठेरकः,** तत्र । अर्जयति **अर्जकः,** णकः । क्षुद्राणि पत्राण्यस्य **क्षुद्रपत्रः** । कठिनं जारयति **कठिञ्जरः,** पृषोदरादित्वात् ॥२२१॥

। अयं **वैकुण्ठः,** "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३. १६०] इत्यण् । तीक्ष्णो गन्धोऽस्य **तीक्ष्णगन्धः** ।

१ ०सा रास्ना सुग० इति अमरकोशे पाठ ॥ २ विषमर्दिनी नि० ॥ ३ कुठिञ्जर नि० ॥

द्वितीयो वटपत्रकः।

पर्णासो बिल्वगन्धश्च

'द्वितीयः' अपरः कुठेरकः वटपत्राणीव पत्राण्यस्य [वटपत्र, के] **वटपत्रकः**। पर्णैः असति–दीप्यते **पर्णासः**। बिल्व इव गन्धोऽस्य **बिल्वगन्धः**।

स तु कृष्णः करालकः ॥२२२॥ 5

कालतालः कृष्णमल्ली मालुकः कृष्णमालुकः ।

'तु' पुनरर्थे। 'सः' कुठेरकः 'कृष्णः' श्यामः करोति करालः, "ऋ-कृ-मृ-" [हैमोणादिसू० ४७५] इत्यालः, स्वार्थिके के **करालकः** ॥२२२॥

कालं ताडयति **कालतालः**, ऋफिडादित्वाल्लत्वम्। कृष्णा चासौ मल्ली च **कृष्णमल्ली**। मलत **मालुकः**, "कन्चुकांशुक-" [हैमोणादिसू० ५७] इत्युके निपा- 10 त्यते। कृष्णश्चासौ मालुकश्च **कृष्णमालुकः**। आह च --

कुठेरकस्तु वैकुण्ठः क्षुद्रपत्रोऽर्जकः सितः।
वटपत्रः कुठेरोऽन्यः पर्णासो बिल्वगन्धकः ॥
कुठेरकस्तृतीयोऽन्यो मालुकः कृष्णमालुकः।
कृष्णार्जकः कालतालः करालः कृष्णमल्लिकः ॥ 15

[धन्व० वर्ग० ४ श्लो० ५४, ५६] इति।

त्रयोऽपि कुठेरकभेदाः। एषां लोके 'आजऊ' इति प्रसिद्धिः।

तुलस्यां सुरसाऽऽपीता राक्षसी बहुमञ्जरी ॥२२३॥
ग्राम्या गौरी शक्रपत्नी भूतघ्नी देवदुन्दुभिः ।

'तुलण् उन्माने' तोल्यते **तुलसी**, "फनस-" [हैमोणादिसू० ५७२] 20 इत्यसे निपात्यते। शोभनो रसोऽस्याः **सुरसा**। आपीयते रसोऽस्याः **आपीता**। रक्षसामियं **राक्षसी**। बह्व्यः मञ्जर्योऽस्याः **बहुमञ्जरी** ॥२२३॥

ग्रामे भवा **ग्राम्या**, "भवे" [सिद्ध० ६.३. १२३] इति यः; ग्रामे साध्वी वा, 'तत्र साधौ' [सिद्ध० ७.१.१५] इति यः। गूयते **गौरी**, "खुर-क्षुर-" [हैमोणादिसू० ३९६] इति रे निपात्यते। शक्रस्य पत्नीव **शक्रपत्नी**। भूतानि हन्ति 25 **भूतघ्नी**। देवानां दुन्दुभिरिव **देवदुन्दुभिः**। आह च—

१ सरालकः मि० ॥ २ काकतालः मि० ॥ ३ °सा प्रेतराक्षसी मि० ॥ ४ वस्या गौरी मि० ।

सुरसा तुलसी ग्राम्या तुलसी बहुमञ्जरी ।
आपीता राक्षसी गौरी भूतघ्नी देवदुन्दुभि. ॥
[धन्व० वर्ग० ४ श्लो० ५०] इति ।

तुलसीनामानि । लोके तु 'तुलछी' इति प्रसिद्धिः ।

फणिज्जके मरिचकः खरपत्रोऽल्पपत्रकः ॥२२४॥
मरूबको मरुबको जम्भीरो मारुतः फणी ।

फणाभवर्णत्वाद् देश्यः **फणिज्जकः**, तत्र । म्रियते अनेन मरिच', "मृ-त्रपि-भ्यामिच'" [हैमोणादिसू० ११७] इति इच. प्रत्ययः, स्वार्थिके के **मरिचकः** । खराणि पत्राण्यस्य **खरपत्रः** । अल्पं—तुच्छं पत्रमस्य अल्पपत्र', के **अल्पपत्रकः** ॥२२४॥

10 मरौ बक इव **मरूबकः**, पृषोदरादित्वाद् दीर्घ.; पक्षे **मरुबकः** । "जमू अदने" जम्यते **जम्भीरः**, "जम्भीर-ऽऽभीर-" [हैमोणादिसू० ४२२] इतीरे निपात्यते । **जम्बीरोऽ**पि । मरुदेव **मारुतः**, प्रज्ञादित्वादण् । फणाः सन्त्यस्य **फणी** । आह च—

जम्बीर' खरपत्रश्च फणी चोक्तः फणिज्जक' ।
15 मरूबको मरुबको मरुन्मरिचकस्तथा ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लोक० ५२] इति ।

मरुबकनामानि । लोके तु 'मरुअउ' इति प्रसिद्धिः ।

त्रायमाणायां त्रायन्ती कृतत्राणाऽद्रिसानुजा ॥२२५॥

वार्षिकं बदरा घृष्टिर्वाराही बलभद्रिका ।
20 **बलदेवा कुष्ट्रत्राणा विष्वक्सेनप्रियाऽपि च ॥२२६॥**

त्रायते **त्रायमाणा**, तस्याम् । "आत्मनेपदमनित्यम्" इति न्यायात् शतृप्रत्यये **त्रायन्ती** । कृतं त्राणमनया **कृतत्राणा** । अद्रिसानौ जाता **अद्रिसानुजा** ॥२२५॥

वर्षासु भवं **वार्षिकम्** । 'बद स्थैर्ये' बदति **बदरा** "ऋच्छि-चटि-वटि-" [हैमोणादिसू० ३९७] इत्यर' । घृष्यतेऽनया **घृष्टिः**, "स्त्रियां क्तिः" [सिद्ध० ५.३.९१] इति क्ति' । वराहस्येयं **वाराही**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३. १६०] इत्यण् ।

१ ० ज्जके प्रस्थपुष्प खरपत्रोऽत्रपत्रकः नि०॥ २ त्रायन्ती त्रायमाणायां कृतत्राणाऽद्रिसानुजा नि ॥ ३ ०त्रा 'कुत्राणा नि० ॥

बलेन भद्रमस्याः बलभद्रा, स्वार्थिके के बलभद्रिका । बलेन दीव्यति बलदेवा । जुहृत्यनया जुहूः, "दिद्युद्दद्-" [सिद्ध० ५.२ ८३] इति किपि साधुः । त्रायते स्म त्राणा, "ऋ-ह्री-घ्रा-" [सिद्ध० ४.२. ७६] इति क्तस्य नत्वम् । विष्वक्सेनस्य प्रिया विष्वक्सेनप्रिया । आह च—

त्रायमाणा कृतत्राणा त्रायन्ती त्रायमाणिका । 5
बलभद्रा बलदेवा वार्षिकं गिरिसानुजा ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० २५४] इति ।

त्रायमाणानामानि । लोके तु 'त्रायमाण' इति प्रसिद्धिः ॥२२६॥

यवासके धन्वयासो यासो धन्वयवासकः ।
वीरमूलो दीर्घमूलो बालपत्रो मरूद्भवः ॥२२७॥ 10

अधिकण्टकः कुनाशस्ताम्रमूली प्रतोदनी ।
दुःस्पर्शा कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ॥२२८॥

"युक् मिश्रणे" यौति यवास, "यु-बलिभ्यामास" [हैमोणादिसू० ५७४] इत्यासः, स्वार्थिके के यवासकः, तत्र । धन्वयासो मरूद्भवत्वात् । याति–प्रसरति यासः, "मा-वा-वधमि-" [हैमोणादिसू० ५६४] इति बहुवचनात् सः । धन्वनो 15 यवासको धन्वयवासकः । वीरं मूलमस्य वीरमूलः । दीर्घं मूलमस्य दीर्घमूलः । बाल इव पत्राण्यस्य बालपत्रः । मरुषु उद्भवति मरूद्भवः ॥२२७॥

अधिकानि कण्टकान्यस्य अधिकण्टकः । कुं–पृथ्वीं नाशयति कुनाशः, कण्टकित्वात् । ताम्रं मूलमस्यास्ताम्रमूली । प्रतोदते प्रतोदनी । दुष्टः स्पर्शोऽस्याः दुःस्पर्शा । कच्छुरोगं राति–ददाति कच्छुरा, पृषोदरादित्वात् । नास्ति अन्तोऽस्या 20 अनन्ता । अत एव समुद्रान्ता च, दूरव्याप्तेः । कृच्छ्रेण लभ्यते–स्पृश्यते दुरालभा । आह च –

यासो यवासकोऽनन्ता बालपत्रोऽधिकण्टकः ।
वीरमूलः समुद्रान्ता दीर्घमूलो मरूद्भवः ॥
धन्वयासो दुरालम्भा ताम्रमूली च कच्छुरा । 25
दुरालभा च दुःस्पर्शा यासो धन्वयवासकः ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० २२, २०] इति ।

---

१ दूरमूलो नि० ॥ २ कुनाशकोऽधिष्ठकण्टस्ताम्रमूली प्रचोदनः । दुःस्पर्शः कु० नि० ॥

[यवासकनामानि] । एतस्य लोके 'जवासउ' इति प्रसिद्धिः । धन्वन्तरिस्तु भेदमाह--धन्वयास इत्यादिकस्य लोके 'धमासउ' इति प्रसिद्धिरिति ॥२२८॥

किराततिक्ते कैरातो रामसेनः किरातकः ।
अनार्यतिक्तको हैमो भूनिम्बः काण्डतिक्तकः ॥२२९॥

5 **किरात**देशे भवस्तिक्तो रसः **किराततिक्तः**, तत्र । किरातदेशे भवः **कैरातः** । रामा सेनाऽस्य **रामसेनः** । किरति रोगान् किरात "कॄ-वॄ-कन्यलि-" [हैमोणादिसू० २०९] इत्यातक्, स्वार्थिके के **किरातकः** । अनार्यस्य तिक्त अनार्यतिक्तः, के **अनार्यतिक्तकः** । हिमस्यायं **हैमः**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३.१६०] इत्यण् शीतलत्वात् । भुवि निम्ब इव **भूनिम्बः** । काण्डः--कुत्सितश्चासौ तिक्तश्च 10 काण्डतिक्तः, के **काण्डतिक्तकः** । आह च --

किराततिक्तको हैमः काण्डतिक्तः किरातकः ।
भूनिम्बोऽनार्यतिक्तश्च कैरातो रामसेनकः ॥
कैडर्यः पिचुमन्दश्च निम्बो रिष्टो वरत्वचः ।
छर्दनो हिङ्गुनिर्यासः प्रियमालश्च पर्वतः ॥
15 नेपालः कथितश्चान्यो जात्यश्चैष ज्वरान्तकः ।
नाडीतिक्तोऽर्द्धतिक्तश्च निद्रारिः सन्निपातहा ॥

[धन्व० वर्ग १ श्लो० ३३–३५] इति ।

किराततनामानि । लोके तु 'किरायता' इति प्रसिद्धिः ॥२२९॥

कुष्ठे तु पाकलं रामं वानीरं वाप्यमुत्पलम् ।
20 **वानीरजं पारिभव्यं कौरव्यं व्याधिनामकम् ॥२३०॥**

कुष्णाति **कुष्ठम्**, "कुषेर्वा" [हैमोणादिसू० १६४] इति विकल्पेन कित् ठः, पुं-क्लीबलिङ्गः, तत्र । **पाकलं** व्याधित्वात्, पाकं लाति वा, "क्वचित्" [सिद्ध० ५. १. १७१] इति डः । रमते **रामम्**, " वा ज्वलादि-" [सिद्ध० ५.१. ६२] इति णः, क्लीबलिङ्गः । "वन सम्भक्तौ" वन्यते **वानीरम्**, "वनि-वपिभ्यां णित्" 25 [हैमोणादिसू० ४२१] इति णिदीरः । वाप्या भवं **वाप्यम्**, "भवे" [सिद्ध० ६. ३. १२३] इति यः । **व्याप्यमित्येके** । उत्पलं दाहहृत्वात्, उत्पलपुष्पत्वाद्वा ।

१ ०रज वापिभाव्यं कौरवं नि० ॥

वानीरे जातं **वानीरजम्** । पारिषु—तोयाशयेषु भवति **पारिभव्यम्**, "भव्य-गेय-" [सिद्ध० ५. १. ७] इति साधु. । कुरौ भवं **कौरव्यम्**, पृषोदरादित्वात् । व्याधेर्नामास्य **व्याधिनामकम्** । यदमरः—

व्याधिः कुष्ठं पारिभव्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम् ।
वाप्यं वानीरजं रामं कौबेरं पारिभव्यकम् ॥
[का० २ वर्ग ४ श्लो० १२६] इति ।

तथा च—

कुष्ठं रोगो गदो व्याधिरुत्पलं पाकलं रुजा ।
[धन्व० वर्गा० ३ श्लो० ४९] इति ।

कुष्ठनामानि । लोके [1]तु 'उपलोठ' इति प्रसिद्धिः ॥२३०॥ 10

वालके जल-केशाख्यं बर्हिष्ठं दीर्घरोमकम् ।
ह्रीबेरोदीच्य वज्राणि पिङ्गमाचमनं कचम् ॥२३१॥

"वाडृङ् आप्लावे" वाडते वालम, ऋफिडादित्वाद् डस्य लः; वलति वा, "वा ज्वलादि-" [सिद्ध० ५ १ ६२] इति ण, स्वार्थिके के **वालकम्**, पुं-क्लीबलिङ्गः, तत्र । 'जल-केशाख्यम्' इति जल-केशयोराख्या—नामाऽस्य **जलाख्यं केशाख्यं** च, तेन **नीरं वारी**त्यादि, **केश** इत्यादि । बर्हते—वर्धते **बर्हिष्ठम्**, "पष्ठैधिठादयः" [हैमोणादिसू० १६६] इति ठे निपात्यते । दीर्घाणि रोमाण्यस्य **दीर्घरोमकम्** । जिह्रेतीव **ह्रीबेरम्**, "शतेरादय" [हैमोणादिसू० ४३२] इति केरे निपात्यते । उदीचि भवं **उदीच्यम्** । "वज गतौ" वजति **वज्रम्**, "भी-वृधि-" [हैमोणादिसू० ३८७] इति रः, पु-क्लीबलिङ्गः । पीयते **पिङ्गम्**, "स्फुलि-कलि-" [हैमोणादिसू० १०२] इतीङ्गक् । 20 "चमू अदने" आचम्यते **आचमनम्** । "कचि बन्धने" कचते **कचम्**, अच् । आहामरः—

वालं ह्रीबेर-बर्हिष्ठोदीच्यं केशा-ऽम्बुनाम च ।
[का० २ वर्ग ४ श्लो० १२२] इति ।

तथा च— 25

वालकं वारि तोयं च ह्रीबेरं जलमम्बु च ।
केशं वज्रमुदीच्यं च पिङ्गमाचमनं कचम् ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० ४७] इति ।

१ कुष्ठम् नि० ॥

ह्रीबेरनामानि। लोके तु 'वालउ' इति प्रसिद्धिः ॥२३१॥

शट्यां पलाशः षड्ग्रन्था गन्धोली हिमजा वधूः।
कर्चूरः सुव्रता गन्धमूली पृथुपलाशिका ॥२३२॥

"शट रुजा-विशरण-गत्यवसादनेषु" शटति **शटी**, अचि ङी। केचित् **षटीति** मूर्द्धन्यादिमाहुः, **शढीत्यपि**, तस्याम्। पलाशा सन्त्यस्य **पलाशः**, अभ्रादित्वाद। षड् ग्रन्थयोऽस्या **षड्ग्रन्था**। गन्धयति—अर्दयति **गन्धोली**, "पिञ्छोल-कल्लोल-" [हैमोणादिसू० ४९५] इत्योल निपात्यते। हिमे जाता **हिमजा**। उह्यते **वधूः**, "वहेर्ध् च" [हैमोणादिसू० ८३२] इत्यूः। करोति **कर्चूरः**, "सिन्दूर-कर्चूर-" [हैमोणादिसू० ४३०] इत्यूरे निपात्यते। शोभनो('नं) व्रतो('तम)ऽस्या
10 **सुव्रता**। गन्धयुक्तं मूलमस्या **गन्धमूली**। पृथ्वी चासौ पलाशिका च **पृथुपलाशिका**। आह च—

शटी षटी पलाशः स्यात् ज्ञेया पृथुपलाशिका।
सुगन्धमूला गन्धोली षड्ग्रन्था सुव्रता वधू ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० ६१] इति।

15 शटीनामानि। लोके तु 'शढि' इति प्रसिद्धिः ॥२३२॥

एलावालुके त्वैलेयं वालुकं हरिवालुकम्।
सुगन्ध्यालुकमेल्वालं दुर्वर्णं प्रसरं दृढम् ॥२३३॥

एलावद् वलते **एलावालुकम्**, "कञ्चुकांशुक-" [हैमोणादिसू० ५७] इत्युके साधुः, तत्र। एलाया इदम् **ऐलेयम्**, "तस्येदम्-" [सिद्ध० ६.३.१६०] इत्येयण्।
20 वलते **वालुकम्**, "कञ्चुकांशुक-" [हैमोणादिसू० ५७] इत्युके साधु। हरि-पिङ्गं वालुकं **हरिवालुकम्**। शोभनो गन्धोऽस्येति **सुगन्धि**, "सु-पूत्युत्सुरभेर्गन्धादिद् गुणे" [सिद्ध० ७.३.१४४] इति समासान्त इत्। "ऋक् गतौ" इयर्त्ति आलु, "ऋ प्रापणे च" ऋच्छति वा "ऋ-तृ-शृ-" [हैमोणादिसू० ७२७] इति णिदुः रकारस्य लत्वं च, स्वार्थिके के **आलुकम्**। पृषोदरादित्वाद दीर्घे **आलूकमपि**। एलावद् वलते
25 **एल्वालम्**, पृषोदरादित्वात्। दुष्टो वर्णोऽस्य **दुर्वर्णम्**। प्रसरति—वर्धते **प्रसरम्**। **दृढं** स्थिरम्। आह च--

एलावालुकमाढ्कं वालुकं हरिवालुकम्।

१ गन्धाली नि० ॥ २ °थुफला° नि० ॥ ३ °ल्वालु दु°नि० ॥

एल्वालकं कपित्थं च दुर्वर्णं प्रसरं दृढम् ॥

[धन्व० वर्ग ३ श्लो० ७६] इति ।

एतस्य लोके 'एलीयउ' इति प्रसिद्धिः ॥२३३॥

कुङ्कुमे रक्तपर्यायं सङ्कोचपिशुनं वरम् ।
धीरं कुसुम्भं घुसृणं पीतं वाल्हीक-पीतने ॥२३४॥ 5
कश्मीरजं वह्निशिखं वर्णं लोहितचन्दनम् ।

"कुकि वृकि आदाने" कुक्यते **कुङ्कुमम्**, "कुन्दुम-लिन्दुम-" [हैमोणादिसू० ३५२] इत्युमे निपात्यते, क्लीबलिङ्गोऽयम् । **वाचस्पतिस्तु** 'निदाघेऽपि कुङ्कुमः सुख स्यात्" इति पुंस्याह, तत्र । रक्तपर्यायं **रक्ताख्यम्** । सङ्कोचस्य पिशुनं— सूचकं **सङ्कोचपिशुनम्** । **सङ्कोचं पिशुनं** चेति द्वे नाम्नी इत्यन्ये । व्रियते **वरम्**, 10 "युवर्ण-" [सिद्ध० ५.३ २८] इत्यल् । **धीरं** स्थिररागम्, धीयते **धीरम्**, "इण्-धाग्भ्यां वा" [हैमोणादिसू० ३८९] इति कित् र । "**कुसच् श्लेषे**" दन्त्यान्तः, कुस्यते **कुसुम्भम्**, "का-कुसिभ्यां कुम्भ" [हैमोणादिसू० ३३७] इति किदुम्भः । घुष्यते अनेनाङ्गं घुंषते—कान्तिं करोति वा **घुसृणम्**, "भ्रूण-तृण-" [हैमोणादिसू० १८६] इति णे निपात्यते । **देश्यामप्ययम्** । पीयते स्म **पीतम्**, पीतयति वा । वा- 15 ल्हीकेषु जातं **वाल्हीकम्**, "कोपान्त्यात्-" [सिद्ध० ६.३. ५६] इत्यण् । **वाल्हि-कमपि** । पीतयत्यङ्गं **पीतनम्** ॥२३४॥

कश्मीरेषु जातं **कश्मीरजम्** । वह्नेरिव शिखा—केसरोऽस्य **वह्निशिखम्** । वर्ण्यते **वर्णम्**, अल् प्रत्यय, व्रियते वा, "इणुर्विशा-वेणि-" [हैमोणादिसू० १८२] इति णः, क्लीबलिङ्ग । **वर्ण्यमपि** । लोहितं चन्दनमिव **लोहितचन्दनम्** । आह च— 20

कुङ्कुमं रुधिरं रक्तमसृगास्रं च पीतकम् ।
काश्मीरं चारु वाल्हीकं सङ्कोचं पिशुनं वरम् ॥

[धन्व० वर्ग ३ श्लो० १२] इति ।

[कुङ्कुमनामानि ।] एतस्य लोके 'केसर' 'कुङ्कुम' इति वा प्रसिद्धिः ।

जात्यां तु रजनिः पुष्पा मालती तैलभाविनी ॥२३५॥ 25
प्रियंवदा हृद्यगन्धा मनोज्ञा सुमना लता ।

---

१ °नं शुकम् । हीरं मि० ॥ २ वरं लों° मि० ॥

जायते अस्यां पुष्पादि **जातिः**, "स्त्रियां क्तिः" [सिद्ध० ५.३. ९१] इति क्तिः, तस्याम् । रज्यति **रजनिः**, "रञ्जे कित्" [हैमोणादिसू० ६८१] इति किदनि । पुष्पति **पुष्पा** । मालयत्यामोदैर्**मालती**, "पुत-पित्त" [हैमोणादिसू० २०४] इति ते निपात्यते । तैलं भावयति **तैलभाविनी** ॥२३५॥

5 प्रियं वदति **प्रियंवदा** । हृद्यो गन्धोऽस्या **हृद्यगन्धा** । **[मनोज्ञा]** मनोहरा । सुष्ठु मन्यते **सुमना** । लाति लायते वा **लता**, "पृषि रञ्जि-" [हैमोणादिसू० २०८] इति किदतः । आह च—

जाती मनोज्ञा सुमना राजपुत्री प्रियंवदा ।
मालती हृद्यगन्धा च वेतिका तैलभाविनी ॥

10 [धन्व० वर्ग ५ श्लो० १३७] इति ।

जातीनामानि । लोके तु 'जाइ' इति प्रसिद्धिः ।

तस्यास्तु कलिकायां स्यात् पत्त्री सौमनसायनी ॥२३६॥

'तुः' पुनरर्थे । 'तस्याः' जात्याः कलिकायां स्यात् पतति **पत्त्री**, "नी-दाव्-" [सिद्ध० ५.२ ८८] इति त्रट् । सुमनसामियं **सौमनसायनी** ॥२३६॥

15 **जातीफले जातिकोशं शालूकं मालतीफलम् ।**
मज्जसारं जातिसूतं शौण्डं सौमनसं पुटम् ॥२३७॥

जात्याः फलं **जातीफलम्** , ङ्यां प्रयोगदर्शनात्, तिगन्तोऽप्ययम् इति स्त्र्युक्ता इति न सिध्यति, तत्र । **जातिफलमि**त्यपि । जातीलताया कोशं **जातिकोशम्**. जातिसस्याख्यम् । **जाति**रित्यपि । "शल गतौ" शलति **शालूकम्** , "शल्यलेर्णित्" 20 [हैमोणादिसू० ५९] इत्यूक. । मालत्याः फलं **मालतीफलम्** । मज्जनि सारोऽस्य **मज्जसारम्** । जात्याः सूतं **जातिसूतम्** । शौण्ड इव **शौण्डम्** , मदकर्तृत्वात् । सुमनसा—देवानामिदं **सौमनसम्**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६. ३. १६०] इत्यण् । "पुट लुटत् संश्लेषणे" पुटति **पुटम्** , "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५.१ ५४] इति क , पुंक्लीबलिङ्गः । आह च—

जातीफलं जातिसस्यं शालूकं मालतीफलम् ।
25 मज्जासारं जातिसूतं पुटं सौमनसं फलम् ॥

[धन्व० वर्ग ३ श्लो० ३५] इति ।

एतस्य लोके 'जाइफल' इति प्रसिद्धिः ॥ २३७ ॥

यूथिकायां बालपुष्पी मागधी गन्धयूथिका ।
गुणोज्ज्वला पुण्यगन्धा चारुमोटा शिखण्डिनी ॥२३८॥
अम्बष्ठा गणिका

यूयते–मिश्रीक्रियते यूथी, 'पथ यूथ-" [हैमोणादिसू० २३१] इति थे निपात्यते, के **यूथिका**, यूथः–जालकमस्त्यस्यां वा, "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७. २. ६] इतीकः, तस्याम् । बालानि पुष्पाण्यस्या **बालपुष्पी**, "असत्काण्ड-प्रान्त-" [सिद्ध० २. ४. ५६] इति ङीः । **मगधदेशे** भवा **मागधी**, "भवे" [सिद्ध० ६. ३. १२३] इत्यण्, "अणञेये-" [सिद्ध० २. ४. २०] इति ङीः । गन्धस्य यूथिका **गन्धयूथिका** । गुणैरुज्ज्वला **गुणोज्ज्वला** । पुण्यो गन्धोऽस्याः **पुण्यगन्धा** । चारुमा–प्रधानगन्धश्री· तामटति **चारुमोटा**, पृषोदरादित्वात् । शिखण्डाः सन्त्यस्यां **शिखण्डिनी** ॥ २३८ ॥

अम्बे तिष्टति **अम्बष्ठा**, "स्था-पा-स्ना-त्रः कः" [सिद्ध० ५. १. १४२] इति कः प्रत्यय., गो-ऽम्बा-ऽम्ब-सव्य-" [सिद्ध० २. ३. ३०] इत्यादिना षत्वम् । गणयति **गणिका**, णके आप् , चित्ताकर्षणात् । आह च—

यूथिका बालपुष्पी च पुण्यगन्धा गुणोज्ज्वला ।
गणिका चारुमोटा च शिखण्डी
[धन्व० वर्ग ५ श्लो० १४८] इति ।

एतस्या लोके 'जूही' इति प्रसिद्धिः ।

सा तु पीता स्याद्धेमपुष्पिका ।

सा' यूथिका 'पीता' पीतवर्णा हेमवर्णं पुष्पमस्या हेमपुष्पी, "असत्काण्ड-प्रान्तशतैकाञ्चः पुष्पात्" [सिद्ध० २ ४. ५६] इति ङीः, स्वार्थिके के **हेमपुष्पिका** । आह च—

स्वर्णयूथिका ॥
यूथशालिनी [धन्व० वर्ग ५ श्लो० १४८–४९] इति ।

एतस्या लोके 'सुवर्णजूही' इति प्रसिद्धिः । इह प्रस्तावात् **शङ्खयूथिका**ऽपि ज्ञेया । आह च—

प्रोक्ताऽन्या शङ्खधवला नामतः शङ्खयूथिका ।
[धन्व० वर्ग ५ श्लो० १४९] इति ।

कुन्दे माघ्यः सदापुष्पी मकरन्दो मनोहरः ॥२३९॥
अट्टहासो भृङ्गमित्रं शाल्योदनोपमश्च सः ।

कुन्थति **कुन्दम्**, पृषोदरादित्वात्, **कुन्द** इति माला, तत्र । माघे मासि भवो **माघ्यः**, "भवे" [सिद्ध० ६ ३. १२३] इति य. । सदा पुष्पाण्यस्या.
5 **सदापुष्पी** । मङ्क्यते–मण्ड्यते अनेन **मकरन्दः**, "कुमुद-" [हैमोणादिसू० २४४] इति उदे [प्रत्ययादे· अत्वे] निपात्यते । मनो हरति **मनोहरः** ॥ २३९ ॥

अट्टहास इव **अट्टहासः**, श्वेतत्वात् । भृङ्गस्य मित्रं **भृङ्गमित्रम्** । शाल्योदनेनोपमाऽस्य **शाल्योदनोपमः** । आह च—

कुन्दः सुमकरन्दश्च श्वेतपुष्पो मनोहर· ।
10 अट्टाट्टहासो भृङ्गस्तु शुक्लशाल्योदनोपम· ॥
[धन्व० वर्ग ५ श्लो० १५०] इति ।

एतस्य लोके 'कुन्द' इति प्रसिद्धिः ।

स्यान्नवमालिकायां तु नेमाली वनमालिनी ॥ २४० ॥

सप्तला सुकुमाराऽतिसुरभिः शशिगन्धिका ।
15 **कान्ता विभावरी ग्रीष्मा ग्रैष्मिका शिखरिण्यपि ॥२४१॥**

नवा–स्तुत्या मालाऽस्या **नवमालिका**, तस्याम् । नेमस्य आलिरस्या **नेमाली** । वने मालते इत्येवंशीला **वनमालिनी** ॥२४०॥

सप्त–मनो बुद्धिमिन्द्रियाणि च लाति **सप्तला;** सपति–समवैति वा, "मुरलोरल-" [हैमोणादिसू० ४७४] इत्यले निपात्यते । सुतरां काम्यते **सुकुमारा,**
20 "कमेरत उच्च" [हैमोणादिसू० ४०९] इत्यार· । **अतिसुरभिः,** अतिसौगन्ध्यात् । शशी–चन्द्रपर्यायत्वात् कर्पूर, स इव गन्धोऽस्या. **शशिगन्धिका** । **कान्ता,** कमनीयत्वात् । विभातीति वनि प्रत्यये ङ्यां च **विभावरी** । "ग्रसूङ् ग्लसूङ् अदने" ग्रसते **ग्रीष्मा,** "रुक्म-ग्रीष्म-" [हैमोणादिसू० ३४६] इति मे निपात्यते; ग्रीष्मोत्पन्नत्वाद्वा । अत एव ग्रीष्मे भवा **ग्रैष्मिका,** "भवे" [सिद्ध० ६.३.१२३]
25 इति इकण् प्रत्यय· । शिखरमस्त्यस्याः **शिखरिणी** । आह च –

---

१ °दनो यमश्वस नि० ॥ २ तु मोमाली नवमालिनी ॥२४०॥ सप्तला सुकुमाराति सुरतिः शिशुगन्धिका नि० ॥

ग्रीष्माऽतिसुरभिः कान्ता सुगन्धा वनमालिनी ।
सुकुमारा शिखरिणी नेमाली नवमालिका ॥
[धन्व० वर्ग ५ श्लो० १४०] इति ।

एतस्या लोके 'नीमाली' इति प्रसिद्धिः ॥२४१॥

मल्लिकायां शीतभीरुर्मदयन्ती प्रमोदनी । 5
अष्टापदी तृणशूल्यं गवाक्षी भूपदीत्यपि ॥२४२॥

"मलि मल्लि धारणे" मल्ल्यते–ध्रियते मूर्ध्नि मल्लिः, "पदि-पठि-" [हैमोणादिसू० ६०७] इति इ, स्वार्थिके के **मल्लिका;** "दु-कृ-नृ-" [हैमोणादिसू० २७] इत्यको वा, तस्याम् । शीताद् भीरु **शीतभीरुः,** ग्रीष्मकत्वात् । मदयति **मदयन्ती,** शतृप्रत्यय । प्रमोद्यतेऽनया **प्रमोदनी,** अनट् । अष्टौ पदान्यस्या **अष्टापदी,** 10 "नाम्नि" [सिद्ध० ३.२.७५] इति दीर्घः । तृणशूले–गुल्मे साधु **तृणशूल्यम् ।** गोरिव अक्षीण्यस्या **गवाक्षी ।** भुवि पदमस्या **भूपदी ।** आह च-–

मल्लिका शीतभीरुश्च मदयन्ती प्रमोदनी ।
मदनीया गवाक्षी च भूपद्यष्टापदी तथा ॥
[धन्व० वर्ग ५ श्लोक १३४] इति । 15

आह च([1] तथा) –

तृणशूल्यं तु मल्लिका ॥

भूपदी शीतभीरुश्च

[अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० ६९-७०] इति ।

मल्लिकानामानि । लोके तु 'केवडी' इति प्रसिद्धिः ॥२४२॥ 20

वार्षिक्यां षट्पदानन्दा श्रीमती सुभगा प्रिया ।
सुवर्षा त्रिपुटा त्र्यस्रा सुरूपा मुक्तबन्धनी ॥२४३॥

वर्षासु भवा **वार्षिकी,** "वर्षाकालेभ्यः" [सिद्ध० ६.३.८०] इतीकण्, तस्याम् । षट्पदानानन्दयति **षट्पदानन्दा ।** श्रीर्विद्यतेऽस्याः **श्रीमती ।** शोभनो भगोऽस्या **सुभगा ।** प्रीणाति **प्रिया,** "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५.१.५४] इति 25 कः । शोभनो वर्षोऽस्याः **सुवर्षा ।** त्रीणि पुटान्यस्या **त्रिपुटा ।** त्रय अस्राः

---

१ मुद्रितेऽमरे 'तृणशून्य' इति पाठो दृश्यते ॥

अस्याः **त्र्यस्रा**। शोभन रूपमस्या **सुरूपा**। मुक्तं बन्धनमस्या' **मुक्तबन्धनी**। आह च—

वार्षिकी त्रिपुटा त्र्यस्रा सुरूपा सुभगा प्रिया।
श्रीमती षट्पदानन्दा सुवर्षा मुक्तबन्धनी॥

5 [धन्व० वर्ग ५ श्लोक १३६] इति।

मल्लिकाविशेषोऽयम् ॥२४३॥

कुमार्यां कर्णिका चारुकेसरा भृङ्गसम्मता।
तरणी रामतरणी गन्धाढ्या कन्यका सहा॥२४४॥

कुं—भूमि मारयति **कुमारी**; कुत्सितो मारोऽस्या इति वा, तस्याम्। 10 कर्णयति **कर्णिका**। चारव केसरा अस्या **चारुकेसरा**। भृङ्गाणां सम्मता **भृङ्गसम्मता**। तरन्त्यनया दुःखं **तरणी**, अनट् प्रत्यय। यत **चन्द्रनन्दनः**—

कुब्जकस्तरणी वल्ली कुमार्यलिकुलप्रिया।

[ ] इति।

रामा चासौ तरणी च **रामतरणी**। गन्धेन आढ्या **गन्धाढ्या**। 15 कनति—दीप्यते कन्या, "स्था-छा-मा-" [हैमोणादिसू० ३५७] इति यः, के **कन्यका**; **कुमारीपर्याया** वा। सहते परिमलं **सहा**, अच्। आह च—

तरणी रामतरणी वर्णिनी चारुकेसरा।
रम्या कुमारी गन्धाढ्या द्विरेफगणसम्मता॥

[धन्व० वर्ग ५ श्लोक १४५] इति।

20 एतस्या लोके 'सेवंत्री' इति प्रसिद्धि.॥२४४॥

अमिलाते स्यादम्लातोऽपरिम्लानो महासहा।
रक्तपुष्पः कुरबकः पीतपुष्पः कुरण्टकः॥ २४५॥

"म्लै गात्रविनामे" न म्लायति **अमिलातः**, "पुत-पित्त-" [हैमोणादिसू० २०४] इति ते निपात्यते, तत्र। न म्लायति **अम्लातः**, "पुत-पित्त-" [हैमोणादिसू० २०४] 25 इति ते निपात्यते। न परिम्लायते **अपरिम्लानः**। महती चासौ सहा च **महासहा**। रक्तानि पुष्पाण्यस्य **रक्तपुष्पः**। [कौ रूयते-अर्यते **कुरबकः**, "को रुण्टि-रण्टिभ्यः" हैमोणादिसू० २८ इति अक प्रत्ययः।] पीतानि **पुष्पाण्यस्य**

पीतपुष्पः। "रण्टिः प्राणहरणे" सौत्रः, कौ रणटति **कुरण्टकः**, "को रु-रुण्टि-रण्टिभ्यः" [हैमोणादिसू० २८] इत्यकः प्रत्ययः । "कौ रम्यते **कुरण्टकः**" इति क्षीरस्वामी । **कुरण्डको**ऽपि । आह च—

अमिलातोऽपरिम्लानस्तथैवाऽम्लातकः स्मृतः ।
रक्तपुष्पः कुरबकः पीतपुष्पः कुरण्टकः ॥ 5

[ ] इति ।

एतस्य 'वानउ' इति प्रसिद्धिः ॥ २४५ ॥

सैरेयकः सहचरो झिण्टी सहाचरश्च सः ।

'सः' अमिलातः, सीरे भवः सैरेयः, "भवे" [सिद्ध० ६. ३. १२३] इत्येयण्, स्वार्थिके के **सैरेयकः** । सह चरति **सहचरः** । 'झिम्' इति रटतीति **झिण्टी**, 10 पृषोदरादित्वात् । सह आचरति **सहाचरः** । आह च—

सैरेयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः ।

[धन्व० वर्ग १ श्लो० २७८] इति ।

स तु रक्तः कुरबकः स्यात् पीतस्तु कुरण्टकः ॥२४६॥
नील आर्त्तगलो दासी बाण ओदनपाक्यपि । 15

'तु' पुनरर्थे । 'सः' सहचरः 'रक्तः' रक्तवर्णः कौ रूयते—अर्यते **कुरबकः**, "को रु-रुण्टि-रण्टिभ्यः" [हैमोणादिसू० २८] इति अकः प्रत्ययः । 'तु' पुनरर्थे । 'पीतः' पीतवर्णः 'स्याद्' भवेत् **कुरण्टकः**, एतस्य साधना पूर्ववत् ॥२४६॥

'नीलः' नीलवर्णः आर्तः—क्षीणो गलति **आर्तगलः** । दस्यति—क्षीयते **दासी**, गौरादित्वाद् ङीः । "बण शब्दे" बण्यते **बाणः**, घञ् प्रत्ययः, द्विलिङ्गः । 20 ओदनस्येव पाकोऽस्या **ओदनपाकी**, "पाक-कर्ण-पर्ण" [सिद्ध० २.४.५५] इति **ङीः** । आह च—

पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् ॥
पीतः कुरण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरबकः स्मृतः ।
नील आर्तगलो दासी बाण ओदनपाक्यपि ॥ 25

[धन्व० वर्ग १ श्लो० २७८–७९] इति ।

१ अमरे तु 'सैरीयक' इत्यपि दृश्यते ॥

तथा च **अमरसिंहः**

सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ॥
तत्र शोणे कुरबकस्तत्र पीते कुरण्टकः ।
नीली झिण्टी द्वयोर्बाणा दासी चाऽऽर्तगलश्च सा ॥
सैरेयकस्तु झिण्टी स्यात् [तस्मिन् कुरवकोऽरुणे ।
पीता कुरण्टको झिण्टी] तस्मिन् सहचरी द्वयोः ॥
[का० २ वर्ग ४ श्लो० ७३-७५] इति ।

एतस्य लोके "कंटासेलउ" इति प्रसिद्धिः ।

किङ्किराते किङ्किराटः पीतभद्रः प्रलोभ्यपि ॥२४७॥

10 कुत्सितं किरति **किङ्किरातः**, "कृ-शृ-कल्यलि" [हैमोणादिसू० २०९] इत्यातक्, किञ्चित् किरात --खर्वो वा, तत्र । "किरो लश्च वा" [हैमोणादिसू० १४७] इति किदाटे प्रत्यये **किङ्किराटः** । पीतश्चासौ भद्रश्च **पीतभद्रः** । प्रलुभ्यतीत्येवं शीलः **प्रलोभी**, "अजाते शीले" [सिद्ध० ५.१.१५४] इति णिन् ॥२४७॥

चित्रके वल्लरी व्यालः पाठीनो दारुणः कुटः ।
15 **ज्योतिष्को जरणोऽग्न्याख्यो वलिन द्वीपि-पाठिनः ॥२४८॥**

चेतति चित, चित --जन्तून् त्रायते चित्र, "क्वचित्" [सिद्ध० ५.१ १७१] इति ड, स्वार्थिके के **चित्रकः**, तत्र । "वलि वल्लि संवरणे" वल्लते **वल्लरी**, "जठर-ऋकर-" [हैमोणादिसू० ४०३] इत्यरे निपात्यते । विशेषेण आ--समन्ताद अडति लाति वा **व्यालः**, अत्र डस्य लत्वमैक्यात् । पठति **पाठीनः**,
20 "पठेर्णित्" [हैमोणादिसू० २८७] इति णिदीन । "दृञ् विदारणे" णौ दारयति **दारुणः**, "ऋ-कृ-वृ-धृ-दारिभ्य उण" [हैमोणादिसू० १९६] इति उण । "कुटत् कौटिल्ये" कुटति **कुटः**, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५.१.५४] इति कः । ज्योतिरेव **ज्योतिष्कः** । जीर्यते अनेन **जरणः** । अग्नेराख्याऽस्य **अग्न्याख्यः** । वलि --त्वक्सङ्कोचोऽस्त्यस्य **वलिनः**, अङ्गादित्वान्न । द्वीपोऽस्त्यस्य **द्वीपी** । पाठो-
25 ऽस्यास्तीति **पाठी** । आह च--

चित्रको दहनो व्यालः पाठीनो दारुणोऽग्निकः ।
ज्योतिष्को वल्लरी वह्निः पाठी पाली कुटः शिखी ॥
[धन्व० वर्ग २ श्लो० ८०] इति ।

एतस्य लोके 'चित्रक' इति प्रसिद्धिः ॥२४८॥

वासन्त्यां स्यात् प्रहसन्ती सुवसन्ता वसन्तजा ।
सेव्याऽलिबान्धवा शीतसंवासा शीकरा च सा ॥२४९॥

वसन्ते भवा **वासन्ती**, "भर्तु-सन्ध्यादेरण्" [सिद्ध० ६.३.८९] इत्यण् । वसन्ते पुष्पति वा, ऋत्वग् , "अणञेये-" [सिद्ध० २.४.२०] इति ङीः, तस्याम् । 5 प्रहसति **प्रहसन्ती**, शतृप्रत्ययः । शोभनो वसन्तोऽस्याः **सुवसन्ता** । वसन्ते जाता **वसन्तजा**, "क्वचिद्" [सिद्ध० ५.१.१७१] इति डः । **सेव्या** सेवनीया । अलीनां–भ्रमराणां बान्धवा **अलिबान्धवा** । शीते संवासोऽस्याः **शीतसंवासा** । शीकते–सिञ्चतीव **शीकरा**, "ऋच्छि-चटि-वटि-" [हैमोणादिसू० ३९७] इत्यरः । आह च— 10

वासन्ती प्रहसन्ती च सुवसन्ता वसन्तजा ।
शीकरा शीतसंवासा सेव्या भ्रमरबान्धवा ॥
[धन्व० वर्ग ५ श्लो० १३९] इति ।

[वासन्तीनामानि] ॥२४९॥

नील्यां श्रीफलिका काली दोला मेला विशोधनी । 15
तूणी तुत्था भारवाही रञ्जनी मधुपर्णिका ॥२५०॥
द्रोणी क्लीतकिका ग्राम्या नीलकेशी महारसा ।

"णील वर्णे" नीलति **नीली**, "नीलात् प्राण्यौषध्योः" [सिद्ध० २.४.२७] इति ङीः, तस्याम् । श्रीप्रधानानि फलान्यस्याः श्रीफली, स्वार्थिके के **श्रीफलिका** रम्यफला । **काली** वर्णेन । दोल्यते **दोला**, मेल्यते **मेला**, उभयत्र "भीषि-भूषि-" 20 [सिद्ध० ५.३.१०९] इति बहुवचनादङ् । विशोध्यते **विशोधनी** । "तूणण् सङ्कोचने" तूण्यते **तूणीः** "तुंक् वृत्त्यादिषु" इत्यस्मात् " स्था-क्षुतोरूच्च " [हैमोणादिसू० १८५] इति णे प्रत्यये ऊकारे अन्तादेशे च वा **तूणी** । तुद्यते **तुत्था**, "नी-नु-रमि-" [हैमोणादिसू० २२७] इति सूत्रेण "तुदींत् व्यथने" इत्यस्मात् कित् थः प्रत्ययः । भारं वहति **भारवाही**, कर्मण्यण् । रञ्जयति–नीलीकरोति **रञ्जनी** । मधूनि पर्णान्यस्याः मधुपर्णी, "पाक-कर्ण-पर्ण-" [सिद्ध० २. 25 ४.५५] इति ङीः, के **मधुपर्णिका** ॥२५०॥

---

१ शीतप्लावसा नि० ॥ २ काला नि० अमरे च ॥ ३ तुच्छा नि० ॥

द्रवत्यस्याः स्पर्शाञ्जनो द्रोणी, "द्रोर्वा" [हैमोणादिसू० १८४] इति णः प्रत्ययः, गौरादित्वाद् ङीः । क्लीतकं–विनिमयोऽस्त्यस्या. क्लीतकिका, "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७.२.६] इतीकः । ग्रामे भवा ग्राम्या, "भवे" [सिद्ध० ६.३.१२३] इति य । ग्रामीणेयेत्यपि । नीलाः केशा अस्या नीलकेशी । 5 महान् रसोऽस्या महारसा । आह च—

नीलिनी नीलिका काली ग्राम्या तूणी विशोधनी ।
तुत्था श्रीफलिका मेला भारवाही च रञ्जनी ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० २३२] इति ।

तथा च—

10 नीली काली क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ।
रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ॥
[अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० ९४–९५] इति ।

नीलीनामानि । लोके तु 'गुली' इति प्रसिद्धिः ।

दमने स्याद् ब्रह्मजटा मुनिर्दान्तर्षिपुत्रकौ ॥२५१॥
15 **गन्धोत्कटः पुण्डरीकः पाण्डुराङ्गस्तपस्व्यपि ।**

दाम्यति दमयति वा दमनः, तत्र । ब्रह्मणो जटेव ब्रह्मजटा । मुनिः, ऋषिपुत्रत्वात् । दम्यते दान्तः, वेदृत्वात् क्तयोर्नेट् । ऋषीणा पुत्र ऋषिपुत्रः, के ऋषिपुत्रकः ॥२५१॥

गन्धेन उत्कटः गन्धोत्कटः । "पुणत् शुभे" पुणति पुण्डरीकः; "पुडु 20 प्रमर्दने" पुण्ड्यते वा, "सृणीका-ऽस्तीक-" [हैमोणादिसू० ५०] इतीके निपात्यते । पाण्डुरमङ्गमस्य पाण्डुराङ्गः । तपस्वी मुनित्वात् । आह च—

दमनो मदान्तो दमो दान्तो मुनिसुतो मुनि ।
गन्धोत्कटो दमनको विनीतः कुलपुत्रकः ॥
[ ] इति ।

25 तथा च —

दमनकं पाण्डुराङ्गं दान्तं गन्धोत्कटं मुनिम् ।
पुण्डरीकं ब्रह्मजटमृषिपुत्रं तपस्विनम् ॥
[धन्व० वर्ग ३ श्लो० ६४] इति ।

एतस्य लोके 'दमनउ' इति प्रसिद्धिः।

धत्तूरे धूर्त-धुत्तूरौ कितवो देवता शठः ॥२५२॥
घण्टापुष्पस्तलफलो मातुलः कनकाह्वयः।
उन्मत्तो मदनश्च

धयति दधाति वा धातून् **धत्तूरः**, "सिन्दूर-कर्चूर-" [हैमोणादिसू० ४३०] इत्यूरे निपात्यते, तत्र। "धुर्वै हिंसायाम्" धूर्वति **धूर्तः**, "शी-री-" [हैमोणादिसू० २०१] इति कित् तः। धुनोति **धुत्तूरः**, "सिन्दूर-" [हैमोणादिसू० ४३०] इत्यूरे निपात्यते। "कित निवासे" इत्यस्य "किति-कुडि-" [हैमोणादिसू० ५१८] इति किदवे **कितवः**। दीव्यति देवः, देव एव **देवता**, "देवात् तल्" [सिद्ध० ७.२.१६२] इति तल्। "शठ कैतवे च" शठति **शठः** ॥२५२॥

घण्टाकाराणि पुष्पाण्यस्य **घण्टापुष्पः**। तले फलान्यस्य **तलफलः**। माऽस्ति तुलाऽस्य **मातुलः**, "अ-मा-नो-नाः प्रतिषेधे" इत्युक्तत्वात्। कनकस्य आह्वयोऽस्य **कनकाह्वयः**। **उन्मत्तः**, उन्मादकत्वात्। मदयति **मदनः**। आह च—

धत्तूरकः स्मृतो धूर्तो देवता कितवः शठः।
उन्मत्तको मदनकतरुस्तलफलस्तथा ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० ७] इति।

एतस्य लोके 'धत्तूरउ' इति प्रसिद्धिः।

अस्य फलं मातुलपुत्रकम् ॥२५३॥

'अस्य' इति धत्तूरस्य फलं मातुलस्य पुत्रकमिव **मातुलपुत्रकम्**। यतो **धन्वतरिः** "मातुलं धत्तूरं मातुलपुत्रकं च तत्फलम्" आह। यदमरः—

अस्य फले मातुलपुत्रकः ॥ [का० २ वर्ग ४ श्लो० ७८] इति ॥२५३॥

शङ्खपुष्प्यां क्षीरपुष्पी शिवा ब्राह्मी किरीटिनी।
मधुपुष्पी मधुगन्धा शङ्खाह्वा शङ्खमालिनी ॥२५४॥
धूसरच्छदना श्वेतपुष्पी वनविलासिनी।

शङ्खवर्णं पुष्पमस्याः **शङ्खपुष्पी**, "असत्काण्ड-प्रान्त-" [सिद्ध० २.४.५६] इति ङीः, तस्याम्। क्षीरवर्णं पुष्पमस्याः **क्षीरपुष्पी**। **शिवा** निरुपद्रवा। ब्रह्मण इयम् **ब्राह्मी**। किरीटोऽस्त्यस्याः **किरीटिनी**। मधूनि पुष्पाण्यस्याः **मधुपुष्पी**।

मधुन इव गन्धोऽस्या **मधुगन्धा** । शङ्खस्य आह्वाऽस्या **शङ्खाह्वा** । शङ्खवद् मालते—शोभते इत्येवंशीला **शङ्खमालिनी** ॥२५४॥

धूसराणि छदनानि अस्याः **धूसरच्छदना** । श्वेतानि पुष्पाण्यस्याः **श्वेतपुष्पी** । वने विलसति इत्येवंशीला **वनविलासिनी** । आह च—

5 शङ्खपुष्पी कम्बुपुष्पी शङ्खाह्वा शङ्खमालिनी ।
किरीटी शङ्खकुसुमा मेध्या वनविलासिनी ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० ११३] इति ।

एतस्या लोके 'शंखाहूली' इति प्रसिद्धिः ।

कर्चूरे द्राविडः काल्यो वेधाग्र्यो गन्धमूलकः ॥२५५॥

10 कृन्तति त्वग्दोषं **कर्चूरः**, "सिन्दूर-कर्चूर-" [हैमोणादिसू० ४३०] इत्यूरे निपात्यते, तत्र । द्रावयति **द्राविडः**, "विहड-कहोड-" [हैमोणादिसू० १७२] इत्यडे निपात्यते । "कल्यकारी **काल्यः**" इति **क्षीरस्वामी** । वेधे अग्र्यः—श्रेष्ठो **वेधाग्र्यः** । गन्धयुक्तं मूलमस्य गन्धमूलः, गन्धो मूले अस्येति वा, के **गन्धमूलकः** । आह च—

कर्चूरको गन्धमूलो द्राविडः काल्य एव च ।
15 वेधमुख्यो दुर्लभश्च कस्यचित् सम्मता शटी ॥
[धन्व० वर्ग ३ श्लो० ९४] इति ।

अमरोऽपि—

कर्चूरको द्राविडकः काल्यको वेधमुख्यकः ।
[का० २ वर्ग ४ श्लो० १३५] इति ।

20 एतस्य लोके 'कचूर' इति प्रसिद्धिः ॥२५५॥

अजमोदायां तु मोचा मयूरो लोचमस्तकः ।
खराश्वा कारवी बस्तगन्धा हस्तिमयूरकः ॥२५६॥
दीप्यो वल्ली ब्रह्मदर्भा लोचमर्कट इत्यपि ।

अजवन्मोद—गन्धोऽस्या **अजमोदा**, तस्याम् । मुञ्चति **मोचा**, लिहादि-25 त्वादच् । मीनाति अग्निमान्द्यं **मयूरः**, "मी-मसि-" [हैमोणादिसू० ४२७] इत्यूरः । लोच्यते लुच्यते वा मस्तकोऽस्य बर्बराकारत्वाद् **लोचमस्तकः** । खरमश्नुते **खराश्वा**,

१ मोचा मस्त्वजमोदायां मयूरो नि० ॥ २ °दर्भा लोच° नि० ॥

"लटि-खटि-" [हैमोणादिसू० ५०५] इति वः। कारोरियं कारवी, कर्मण्येत्यर्थः, "तस्येदम्" [सिद्ध०६.३.१६०] इत्यण्। बस्तस्येव गन्धोऽस्या बस्तगन्धा। हस्तिनं मीनाति हस्तिमयूरकः, "मी-मसि-"[हैमोणादिसू० ४२७] इत्यूरे स्वार्थिके के च साधुः ॥२५६॥

दीप्यते दीप्यः अग्निदीपनः। वल्लीव वल्ली। ब्रह्मदर्भ इव ब्रह्मदर्भः, तदा- 5
भत्वात्। लोच्यते लुच्यते वा मर्कटोऽनेन लोचमर्कटः। आह च—

अजमोदा बस्तमोदा दीप्यको लोचमस्तकः।
खराश्वा कारवी वल्ली मोचा हस्तिमयूरकः॥

[धन्व० वर्ग २ श्लो० ९८] इति।

चन्द्रोऽप्याह— 10

अजमोदा ब्रह्मकुशा खराश्वा लोचमर्कटः।
वल्ली मोदा बस्तमोदा सैव हस्तिमयूरकः॥

[ ] इति।

एतस्या लोके "अजमोद" इति प्रसिद्धिः।

यवान्यां स्यादुग्रगन्धा यमानी यवसाह्वया ॥२५७॥ 15

दोषदुष्टो यवो यवानी, "यव-यवना-ऽरण्य-हिमाद् दोष लिप्युरु-महत्त्वे" [सिद्ध० २ ४. ६५] इति ङी आन् चान्तः, तस्याम्। उग्रो गन्धोऽस्याः उग्रगन्धा। यच्छत्यग्निमान्द्यं यमानी, "विदन-गगन-" [हैमोणादिसू० २७५] इत्यने निपात्यते। यवस इत्याह्वयोऽस्याः यवसाह्वया। आह च—

यवानी दीपको दीप्यो यवसाह्वा यवानिका। 20
यमानिकोग्रगन्धा च दीपनीया च दीपनी॥

[धन्व० वर्ग २ श्लो० ९१] इति।

एतस्या लोके 'यवानि' इति प्रसिद्धिः ॥२५७॥

सहदेवायां तु दण्डोत्पला गोवन्दनी

सह दीव्यति सहदेवा, अजादित्वादाप्, तस्याम्। दण्डाकाराणि उत्पला- 25
न्यस्या दण्डोत्पला। गवि–भूमौ वन्द्यते गोवन्दनी।

च सा।

---

१ °देव्यां तथा दण्डो° नि० ॥

गन्धवर्णा सितः पुष्पैः

'च:' पुन· 'सा' सहदेवा 'सितै· पुष्पै·' इति श्वेतकुसुमै· गन्धेन **वर्ण्यते गन्धवर्णा,** उच्यते इति शेष ।

विश्वदेवा तु साऽरुणैः ॥२५८॥

'तु:' पुनरर्थे । 'सा' सहदेवा 'अरुणै' इति रक्तै· पुष्पै विश्वे दीव्यति **विश्वदेवा** उच्यते । एतस्या 'सहदेवी' इति प्रसिद्धि ॥२५८॥

पर्पटके वरतिक्तो रेजको रजनामकः ।

"पॄश् पालन-पूरणयो." पृणाति पर्पट., "कपट-कीकटादय" [हैमोणादिसू० १४४] इत्यटे निपात्यते, स्वार्थिके के **पर्पटकः,** तत्र । व्रियते **वरः,** वरश्चासौ तिक्तश्च **वरतिक्तः** । द्वे नाम्नी इत्यपरे । रजति **रजकः,** "नृत्-खन्-रञ्ज शिल्पिन्यकट्" [सिद्ध० ५.१.६५] इत्यकट् । रजस्य नामाऽस्य **रजनामकः,** अत्र रजशब्दोऽकारान्त· । तेन **रेणुः पांसु**रित्यादीनि । आह च—

पर्पट· स्यात् पर्पटको वरतिक्तश्च नामत· ।
रजो रेणुश्च पामुश्च कवचश्चर्मकण्टकः ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० ४५]
कल्याणकश्च विज्ञेयः पर्पटो नामभिर्बुधै. ।
एकपुष्पोऽतिसारश्च चरको ज्वरनाशन· ॥
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'पीतपापडा' इति प्रसिद्धिः ।

गोजिह्वायां शृङ्गबेरी दार्विका भूमिकालिका ॥२५९॥

गोजिह्वा गोजिह्वाभपत्रा तस्याम् । "शॄश् हिंसायाम्" शृणाति रोगान् **शृङ्गबेरी,** "शतेरादयः" [हैमोणादिसू० ४३२] इति केरं निपात्यते. शृङ्गोपलक्षितं बेरं—देहोऽस्या इति वा । दारयति रोगान् दार्वी, दृणाति वा, "कृ-वा-पा-जि-" [हैमोणादिसू० १] इत्युण्, गौरादित्वाद ङीः, स्वार्थिके के **दार्विका** । भूमौ कालिकेव **भूमिकालिका** । आह च—

गोजिह्वा गोजिका गोभी दार्विका खरपर्णिनी ।
[ ] इति ।

---

१ रजः कवचनामक. नि०

एतस्या लोके 'गोभी' इति प्रसिद्धिः ॥२५९॥

बलायां शीतपाकी स्याद् भेद्रादन्योदनाहृया ।
वाटी वाटयालकः(? लिका वाटयपुष्पिका खरयष्टिका ॥२६०॥
काष्ठिका समराह्वा च समाङ्गा च महोदरी ।

"बल प्राणन-धान्यावरोधयोः" बलन्त्यनया **बला**, बलकृत्वात्, तस्याम् । शीतेन पाकोऽस्याः **शीतपाकी**, "पाक-कर्ण-पर्ण-" [सिद्ध० २.४.५५] इति ङीः । भद्रमदनमस्या **भद्रादनी** । ओदनस्य आह्वयोऽस्याः **ओदनाह्वया** । "वट वेष्टने" वट्यते **वाटी** । वटति वट्यते वा **वाट्याली**, "चात्वाल-कङ्काल-" [हैमोणादिसू० ४८०] इत्याले निपात्यते, [के **वाट्यालिका**] । यच्चन्द्रनन्दनः—

बला भद्रौदनी ह्यया तथा वाट्यालकः

[ ] इति ।

वाट्यं—वेष्टनीयं पुष्पमस्याः **वाट्यपुष्पिका** । खरा यष्टिरस्याः **खरयष्टिका** ॥२६०॥

काष्ठमस्त्यस्याः **काष्ठिका**, "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७. २. ६] इतीकः । समर इत्याह्वाऽस्याः **समराह्वा** । सममङ्गमस्याः **समाङ्गा** । महद् उदरं—मध्यमस्याः **महोदरी** । आह च—

बला भद्रादनी वाटी समाङ्गा खरयष्टिका ।
महासमाङ्गौदनिका शीतपाक्योदनाह्वया ॥

[धन्व० वर्ग १ श्लो० २८०] इति ।

एतस्या लोके 'बला' इत्येव प्रसिद्धिः ।

महाबलायां बलिका पुष्पिका पीतपुष्पिका ॥२६१॥

देवसहा सहदेवाऽतिबला वाटयपुष्पिका ।
ऋष्यप्रोक्ता ऋक्षगन्धा कङ्कुला वर्षपुष्पिका ॥२६२॥

वाटथायनी भूरिबला तिष्या वीर्या बृहद्बला ।
महागन्धा गन्धवल्ली मङ्गल्या च प्रसाधनी ॥२६३॥

१ भद्रोदन्योदनाह्वया । वाट्यालकस्तथा वाट्य° नि० ॥ २ वाट्यपुष्पिका नि० ॥ ३ ऋष्यगन्धा नि० ॥ ४ °ल्याऽर्थप्रसा° नि० ॥

महती चासौ बला च **महाबला**, तस्याम् । बला एव **बलिका** । पुष्पाणि सन्त्यस्याः **पुष्पिका**, "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध०७.२.६] इतीकः । पीता चासौ पुष्पिका च **पीतपुष्पिका** ॥२६१॥

देवान् महते **देवसहा** । सह दीव्यति **सहदेवा** । अतिरिक्तं बलमस्या.
5 **अतिबला** । वाटचं–वेष्टनीयं पुष्पमस्या वाटचपुष्पी, के **वाटचपुष्पिका** । ऋष्यैः–मृगैः प्रोक्ता **ऋष्यप्रोक्ता** । ऋक्षस्य इव गन्धोऽस्या **ऋक्षगन्धा** । "ककुङ् गतौ" कङ्कते **कङ्कता**, "दृ-पृ-सृ-मृ-शी-" [हैमोणादिसू० २०७] इत्यादिना किदतः । वर्षे पुष्यति **वर्षपुष्पिका** ॥२६२॥

वाटचमयते **वाटचायनी** । भूरि बलमस्या **भूरिबला** । **तिष्या मङ्गल्या** ।
10 वीरे साध्वी **वीर्या**, "तत्र साधौ" [सिद्ध० ७. १. १५] इति य । बृहद् बलमस्या **बृहद्बला** । **बृहत्फला** इत्येके । महान् गन्धोऽस्या **महागन्धा** । गन्धस्य वल्ली **गन्धवल्ली** । मङ्गले साधुर्**मङ्गल्या**, "तत्र साधौ" [सिद्ध० ७.१ १५] इति यः । प्रसाध्यति **प्रसाधनी** । आह च--

महाबला वर्षपुष्पी तथा वाटचायनी स्मृता ।
15 सहदेवी देवसहा पीतपुष्पी बृहत्फला ।
बलिकाऽतिबला ज्ञेया वाटचपुष्पी च कङ्कता ।
ऋष्यप्रोक्ता ऋक्षगन्धा सैव भूरिबला मता ॥

[धन्व० वर्ग १ श्लो० २८२, २८६] इति ।

एतद् बलात्रितयं ज्ञेयम् । यदवाधेतस्य गुणाधिकारे—
20 वात-पित्तापहं ग्राहि बल्यं वृष्यं बलात्रयम् ॥

[धन्व० वर्ग १ श्लो० २८७] इति ॥२६३॥

मुसल्यां तु तालमूली दुर्नामारिर्महावृषा ।
वृष्यकन्दा तालपर्णी सुमूला बलदा शिवा ॥२६४॥

"मुसच् खण्डने" दन्त्यान्त. मुस्यति **मुसली**, "तृपि-वपि-" [हैमोणादिसू०
25 ४६८] इति किदल, तस्याम् । ताल इव मूलोऽस्या **तालमूली** । दुष्टो नाम–नमनमस्या दुनामा आबन्त. अर्गोरुक्, तस्या अरिः-' नागनाद् **दुर्नामारिः** । महती वृषा **महावृषा** । वृष्य कन्दोऽस्या **वृष्यकन्दा** । ताले पर्णान्यस्या.

१ °हाविषा लि० ॥

तालपर्णी, "पाक-कर्ण-पर्ण-" [सिद्ध० २. ४.५५] इति ङीः। शोभनो मूलोऽस्याः सुमूला । बलं ददाति बलदा । शिवा निरुपद्रवा । आह च—

मुसली खलिनी तालपत्री काञ्चनपुष्पिका ।
महावृष्या वृष्यकन्दा खर्जूरी तालमूलिका ॥

[ ] इति । 5

एतस्या लोके 'मुसली' इति प्रसिद्धिः ॥२६४॥

हिङ्गौ जतुक-वाल्हीका-ऽगूढगन्धानि रामठम् ।
सहस्रवेधि भूतघ्नं जरणं सूपधूपनम् ॥२६५॥

"हिंट् गति-वृद्धयोः" हिनोति नासां हिङ्गुः, पुं-क्लीबलिङ्गः, "हेर्हिन् च" [हैमोणादिसू० ७६०] इति गुः, तत्र । जायते जतुकम्, "कञ्चुकांशुक-" [हैमोणादि- 10 सू० ५७] इत्युके निपात्यते । वाल्हीके—उदीच्यदेशे भवं वाल्हीकम्, "कोपान्त्यात्" [सिद्ध० ६.३.५६] इत्यण् । अगूढः—अगुप्तो गन्धोऽस्य अगूढगन्धम् । रमठे— उदीच्यदेशे भवं रामठम्, "भवे" [सिद्ध० ६.३.१२३] इत्यण् । सहस्रं—बहु वेधयति सहस्रवेधि । भूतान् हन्ति भूतघ्नम् । जीर्यतेऽनेन जरणम्, क्लीबलिङ्गः । सूपस्य—प्रहितस्य धूपनं सूपधूपनम् । आह च— 15

हिङ्गु रामठमत्युग्रं जन्तुघ्नं भूतनाशनम् ।
अगूढगन्धं वाल्हीकं जरणं सूपधूपनम् ॥

[धन्व० वर्ग २ श्लो०३६] इति ।

एतस्य लोके 'हिङ्गु' इति प्रसिद्धिः ॥२६५॥

हिङ्गुपत्र्यां पृथुः पृथ्वी दीर्घिका वारिपत्रिका । 20
जतुका रामठी वंशपत्री पिण्डा शिवाटिका ॥२६६॥
कारवी कबरी तन्वी बाष्पिका बिल्विकेत्यपि ।

हिङ्गोः पत्री हिङ्गुपत्री, तस्याम् । प्रथते पृथुः, "रमि-प्रथिभ्यामृच्च रस्य" [हैमोणादिसू० ७३०] इति सूत्रेण " प्रथिष् प्रख्याने " इत्यस्मात् किदुः प्रत्ययो रेफस्य च ऋकारः, "स्वरादुतः-" [सिद्ध०२.४.३५] इति ङ्यां पृथ्वी । दीर्घिका 25

१ करवी तन्वी मि० ॥

प्रलम्बत्वात् । वारि–बालकं तदिव पत्राण्यस्याः वारिपत्री, के **वारिपत्रिका** ।
जतुका प्राग्वत् । **रामठी**त्यत्र "अणञेये-" [सिद्ध० २.४.२०] इति ङीः ।
वंशपत्री वंशपत्राकारा । **पिण्डा** पिण्डत्वात् । शिवमटति **शिवाटिका** ॥२६६॥

कारोरियं **कारवी** संस्कर्त्री, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३.१६०] इत्यण् ।
5 कबर्याकृतित्वात् **कबरी । बर्बरी** च **पाठभेदः** । **तन्वी** सूक्ष्मत्वात् । "बाष्पं स्रवति **बाष्पिका**" इति **क्षीरस्वामी** । बिल्वीव **बिल्विका** । आह च-

हिङ्गुपत्री तु कारवी पृथ्वीका पृथुका पृथुः ।
बाष्पिका दीर्घिका तन्वी बिल्विका दारुपत्रिका ॥
नाडी हिङ्गुपलाशा च जतुका रामठी रसा ।
10 वंशपत्री वेणुपत्री पिण्डा हिङ्गु शिवाटिका ॥

[धन्व० वर्ग २ श्लो० ३८,४०] इति ।

एतस्या लोके 'हिंगुउत्री' इति प्रसिद्धि ।

काकजङ्घायां तु दासी लोमहीना प्रचीबला ॥२६७॥
नदीकान्ता नद्याख्या च पारापतपदीत्यपि ।

15 काकस्येव जङ्घा अस्या **काकजङ्घा**, तस्याम् । "दासृग् दाने" दन्त्यान्तः, दासते **दासी**, अच् , गौरादित्वाद् ङी । लोमभिर्हीना **लोमहीना** । अत एव **लोमशा** । "चिंगृद् चयने" प्रचिनोति **प्रचीबला**, "तुल्वलेल्वलादय" [हैमोणादिसू० ५००] इति बले निपात्यते ॥२६७॥

नद्यां कान्ता **नदीकान्ता** । नदीन्याख्या अस्या **नद्याख्या** । पारापत इव
20 पदान्यस्याः **पारापतपदी** । आह च—

काकजङ्घा ध्वाङ्क्षजङ्घा मदध्वाङ्क्षा सुलोमशा ।
पारापतपदी दासी नदीकान्ता प्रचीबला ॥

[धन्व० वर्ग ४ श्लो० २३] इति ।

एतस्या लोके 'कालउघाडउ' इति प्रसिद्धिः ।

2. **काकनासायां सुरङ्गा वायसी वायसाङ्गिका ॥२६८॥**
वाकणी तस्करा स्नायुः काकतुण्डफला च सा ।

काकस्येव नासाऽस्याः **काकनासा**, तस्याम् । शोभनो रङ्गोऽस्याः **सुरङ्गा** । वायसस्येयं **वायसी**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३.१६०] इत्यण्, तदाभत्वात् । वायसस्येवाङ्गभासारूपं फलमस्याः वायसाङ्गी, स्वार्थिके के **वायसाङ्गिका** ॥२६८॥

वरुणस्येयं **वारुणी**, "तस्येदम्" [सिद्ध०६.३.१६०] इत्यण् । तस्करे इव **तस्करा** । स्नायति—वेष्टयति **स्नायुः**, "कृ-वा-पा-जि-" [हैमोणादिसू० १] 5
इत्युण् । काकतुण्डमिव फलमस्या **काकतुण्डफला** । आह च—

काकनासा ध्वाङ्क्षनासा काकतुण्डफला च सा ।
सुरङ्गा तस्करा स्नायुर्ध्वाङ्क्षतुण्डफला मता ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० २५] इति ।

एतस्या लोके 'कायणी' इति प्रसिद्धिः । 10

पाषाणभेदे वृषभः शिलाभिच्चित्रपर्णकः ॥२६९॥

पाषाणो भिद्यतेऽनेन **पाषाणभेदः**, तत्र । वर्षति **वृषभः**, "ऋषि-वृषि-" [हैमोणादिसू० ३३१] इति किदभः । शिलां भिनत्ति **शिलाभित्** । चित्राणि पर्णान्यस्य **चित्रपर्णकः** । आह च—

पाषाणभेदकोऽश्मघ्नः शिलाभेदोऽश्मभेदकः । 15
स चैवोपलभेदश्च नगविध्वंसकोऽश्मभित् ॥
[धन्व० वर्ग २ श्लो० १५७] इति ।

एतस्य लोके 'पाषाणभेद' इत्येव प्रसिद्धिः ॥२६९॥

हयुषायां विस्रगन्धा

"हय क्रान्तौ च" हयति **हयुषा**, "ऋ-पृ-नहि-हनि-" [हैमोणादिसू० ५५७] 20
इत्यादिना उषः प्रत्ययः, तस्याम् । विस्रो गन्धोऽस्या **विस्रगन्धा** ।

विगन्धा वपुषा च सा ।

'च' पुनः 'सा' हयुषा 'विगन्धा' गन्धरहिता "टुवपीं बीजसन्ताने" उप्यते **वपुषा**, "ऋ-पृ-नहि-हनि-" [हैमोणादिसू० ५५७] इत्युषः । अनयोर्लोके 'हउंसि' इति प्रसिद्धिः । धन्वन्तरिस्तु अभेदेन आह— 25

हयुषा वपुषा विस्रा विस्रगन्धा विगन्धिका ।
अपरा [धन्व० वर्ग २ श्लो० ९] इति ।

---

१ °णभेदे नगभिच्छिलाभिच्चित्र° मि० ॥ २ वपुषा मत्स्यगन्धिका मि० ॥

साऽन्याऽश्वत्थफला ध्वाङ्क्षनासिका कच्छुनाशनी ॥२७०॥

'सा' इति हयुषा 'अन्या' अपरा अश्वत्थाकाराणि फलान्यस्या **अश्वत्थफला**। ध्वाङ्क्षस्येव नासिकाऽस्या **ध्वाङ्क्षनासिका**। कच्छुं नाशयति **कच्छुनाशनी**। आह च—

5 अन्याऽश्वत्थफला कच्छूघ्नी ध्वाङ्क्षनासिका।

[धन्व० वर्ग २ श्लो० ९] इति।

हयुषाभेदोऽयम् ॥२७०॥

घण्टारवायां स्यान्माल्यपुष्पिका शणघण्टिका।
अल्पघण्टा बृहत्पुष्पी शणपुष्पी महाशणः ॥२७१॥

10 घण्टेव रवोऽस्या **घण्टारवा**, तस्याम्। माल्यमिव पुष्पाण्यस्या माल्यपुष्पी, के **माल्यपुष्पिका**। शणाकारा घण्टिकेव **शणघण्टिका**। अल्पा चासौ घण्टा च **अल्पघण्टा**। बृहन्ति पुष्पाण्यस्याः **बृहत्पुष्पी**, "असत्काण्ड-प्रान्त-" [सिद्ध० २.४.५६] इति ङीः। शणस्येव पुष्पाण्यस्याः **शणपुष्पी**, "असत्काण्ड-प्रान्त-" [सिद्ध० २.४.५६] इति ङीः। महांश्चासौ शणश्च **महाशणः**। आह च—

15 शणपुष्पी बृहत्पुष्पी स चोक्तः शणघण्टकः।
महाशणो माल्यपुष्पी वामनी कटुतिक्तका ॥

[धन्व० वर्ग १ श्लो० २००] इति।

शणपुष्पीनामानि। लोके तु 'घूघरु' 'शेणहली' इति वा प्रसिद्धिः ॥२७१॥

शणे तु किङ्कणी जाली जन्तुतन्तुर्महाशणः।
20 **शीघ्रप्रोही बलवान् सुपुष्पः क्षेत्रमण्डनः ॥२७२॥**

"शण् श्रण् मदने" इति **कविकल्पद्रुम**धातुपाठोक्ते शणयति **शणः**, तत्र। कङ्कते—याति **किङ्कणिः**, "कङ्केरिच्चास्य वा" [हैमोणादिसू० ६३९] इति अणिः, धातोरकारस्य चेकारः, विकल्पेन ङ्यां **किङ्कणी**। जालमस्त्यस्या **जाली**। जन्तुमयास्तन्तवोऽस्य **जन्तुतन्तुः**। द्वे नाम्नी इत्येके। महांश्चासौ शणश्च **महा-**
25 **शणः**। शीघ्रं प्ररोहति अवश्यं **शीघ्रप्ररोही**, "णिन् चावश्यका-" [सिद्ध० ५.४.३६] इति णिन्। बलं विद्यतेऽस्य **बलवान्**। शोभनानि पुष्पाण्यस्य **सुपुष्पः**। क्षेत्रं मण्डयति **क्षेत्रमण्डनः**। आह च—

शणे तु किङ्कणी जाली [ ] इति ।
[शणनामानि । एतस्य लोके 'शण' इति प्रसिद्धिः] ॥२७२॥

कुसुम्भेऽग्निशिख-महारजने कमलोत्तरम् ।

"कुसुच् श्लेषे" कुस्यति **कुसुम्भम्**, "का-कुसिभ्यां कुम्भः" [हैमोणादि-सू० ३३७] इति किदुम्भः; सुम्भि सौत्रः, कौ सुम्भ्यते-निकुट्यते वा [**कुसुम्भः**], पुं-क्लीबलिङ्गः, तत्र । अग्नेरिव शिखाऽस्य **अग्निशिखम्** । रज्यतेऽनेन **रजनम्** , "तुदा-दि-जिवृरञ्जि-" [हैमोणादिसू० २७३] इति किदनः; महच्च तद् रजनं च **महारजनम्**, क्लीबलिङ्गः । कमलेभ्य उत्तरं–प्रधानं **कमलोत्तरम्**, वर्णाधिक्यात् । आह **वाचरः**—

अथ कमलोत्तरम् ।

स्यात् कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ 10

[का० २ वर्ग ९ श्लो० १०६] इति ।

एतस्य लोके 'कुसुंभउ' इति प्रसिद्धिः ।

शालपर्ण्यां दीर्घमूला त्रिपर्णी पीतनी ध्रुवा ॥२७३॥
विदारिगन्धाऽतिगुहा स्थिरा शून्यांशुमत्यपि ।

शालस्येव पर्णान्यस्याः **शालपर्णी**, "पाक-कर्ण-पर्ण-" [सिद्ध० २. ४. ५५] 15 इति ङी., तस्याम् । दीर्घो मूलोऽस्याः **दीर्घमूला** । त्रीणि पर्णान्यस्याः **त्रिपर्णी** । पीतयति **पीतनी** , "ध्रुत् गति-स्थैर्ययो" ध्रुवति **ध्रुवा**, अच् ॥२७३॥

विदार्या गन्धोऽस्या **विदारिगन्धा** । "गुहौग् संवरणे" अत्यर्थं गूहति **अति-गुहा**, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५. १. ५४] इति कः । तिष्ठति **स्थिरा**, "शुचीषि-" [हैमोणादिसू० ४१६] इति किदिरः । शुने हिता **शून्या** "शुनो 20 वश्चोदूत्" [सिद्ध० ७. १. ३३] इति यः । अंशवः सन्त्यस्या **अंशुमती**, दीर्घमूलत्वात् । आह च—

शालपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्ण्यतिगुहा ध्रुवा ॥
विदारिगन्धांशुमती दीर्घमूला च पीतनी ।
सर्वानुकारिणी तन्वी दीर्घपर्णी च पर्णिका । 25

[धन्व० वर्ग १ श्लोक ८७, ८८, ९१] इति ।

एतस्या लोके 'सावनील' इति प्रसिद्धिः ।

---

१ स्थिरा भौमांशु॰ मि॰ ॥

भार्गी बर्बरकः पद्मा वर्दकोऽङ्गारवल्लिका ॥२७४॥
गर्दभशाक-ब्राह्मण्यौ हञ्जी ब्राह्मणयष्टिका ।
आवर्तक्या चर्मरङ्गा विभाण्डी पीठिका लता ॥२७५॥
रक्तपुष्पी बिन्दुकिनी स्यान्महाजालिनी च सा ।

5 "भृज्जति **भार्गी**" इति **क्षीरस्वामी**; "भृगुजा" इत्येके. तस्याम् । "वृणोति **बर्बर**" इति **क्षीरस्वामी,** "बर्ब् गतौ, बर्बर" इत्यन्ये, "ऋच्छि-चटि-वटि-" [**हैमोणादिसू०** ३९७] इत्यरः, स्वार्थिके के **बर्बरकः** । **पद्मा** पद्माभपुष्पा । "**वृगृट्** वरणे" वृणोति वर्दः, "शा-शपि-मनि-कनिभ्यो दः" [**हैमोणादिसू०** २३७] इति बहुवचनाद् दः, स्वार्थिके के **वर्दकः** । अङ्गाराभा वल्ल्योऽस्या अङ्गार-
10 वल्ली, स्वार्थिके के **अङ्गारवल्लिका** ॥२७४॥

गर्दभानां शाक इव **गर्दभशाकः**, गर्दभानां उपभोग्यत्वात् । **ब्राह्मणी** पवित्रत्वात् । हन्ति रोगं **हञ्जी,** "उटजादयः" [हैमोणादिसू० १३४] इत्यजे निपात्यते । ब्राह्मणानां यष्टिका **ब्राह्मणयष्टिका** । आवर्तके साध्वी **आवर्तक्या,** "तत्र साधौ" [सिद्ध० ७. १. १५] इति यः । चर्मेव रङ्गोऽस्या **चर्मरङ्गा** । विभा-
15 युक्तान्यण्डान्यस्या **विभाण्डी** । पीठोऽस्त्यस्या **पीठिका** । लाति **लता**. "पृषि-रञ्जि-"[**हैमोणादिसू०** २०८] इति किदतः ॥२७५॥

रक्तानि पुष्पाण्यस्या **रक्तपुष्पी,** "असत्काण्ड-प्रान्त-" [सिद्ध० २. ४. ५६] इति ङीः । बिन्दुकाः सन्त्यस्याः **बिन्दुकिनी** । महाजालोऽस्त्यस्याः **महाजालिनी** । आह च—

20 भार्गी गर्दभशाकश्च पद्मा ब्राह्मणयष्टिका ।
अङ्गारवल्ली हञ्जी च वर्दो बर्बरकस्तथा ॥
शुक्रमाता च कासघ्नी भृगुजा भार्गवपर्णिनी ।
[धन्व० वर्ग १ श्लोक ६८-६९] इति ।

तथा च—

25 हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥
अङ्गारवल्ली वालेयशाक-बर्बर-वर्दकाः ।
[अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० ८९-९०] इति ।

एतस्या लोके 'भारंगि' इति प्रसिद्धिः ।

---

१ वन्दको नि० ॥ २ पिच्छिका नि०

नाकुल्यां स्यादक्षिपीडा नेत्रपीडा विसर्पणी ॥२७६॥
शङ्खिनी दृढपादा च यवतिक्ता यशस्करी ।

नकुलस्येयं **नाकुली**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६. ३. १६०] इत्यण् ; न आकुलयति वा, नखादित्वात् साधुः, तस्याम् । अक्ष्णः पीडा अस्याः **अक्षिपीडा** । एवं **नेत्रपीडा** । "सृप्लृं गतौ" विसर्पति **विसर्पणी**, अनट् ॥२७६॥ 5

शङ्खो विद्यतेऽस्याः **शङ्खिनी** । दृढः पादो मूलेऽस्याः **दृढपादा** । यवाः तिक्ता अस्याः **यवतिक्ता** । यशः करोति **यशस्करी** । आह च—

यवतिक्ता शङ्खिनी च दृढपादा विसर्पणी ।
नाकुली चाक्षिपिण्डा च चित्रमाला यशस्करी ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० २५६] इति । 10

एतस्या लोके 'जवासी' इति प्रसिद्धिः ।

तेजस्विन्यां पारिजाता शीताऽश्वघ्नी महौजसी ॥२७७॥
तेजोवती तेजनी च तेजोह्वा वल्कलेति च ।

तेजो विद्यतेऽस्याः **तेजस्विनी**, तस्याम् । पारिणः—पारवतोऽब्धेर्जाता **पारिजाता** । श्यायते स्म **शीता**, "श्य. शीर्द्रव-मूर्ति-" [सिद्ध० ४.१ ९७] इति शीरादेशः । अश्वं हन्ति **अश्वघ्नी**, "अचित्ते टक्" [सिद्ध० ५.१ ८३] इति टक् । महद् ओजोऽस्या **महौजसी** ॥२७७॥ 15

तेजो विद्यतेऽस्याः **तेजोवती** । तेजयति **तेजनी** । "ह्वेङ् आह्वाने" तेजःशब्देन ह्वयते **तेजोह्वा** । "वल्लि वल्लि संवरणे" वलते **वल्कला**, "वलि-पुषेः कलक्" [हैमोणादिसू० ४९६] इति कित् कलः प्रत्ययः । आह च— 20

तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तिजा ।
अश्वघ्नी वल्कला शीता पारिजाता महौजसी ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० २५६] इति ।

एतस्या लोके 'तेजवती' इति प्रसिद्धिः ।

चिञ्चेयायां तालपर्णी छत्रा शीतशिवो मिसिः ॥२७८॥ 25
शालेयो मधुरिका च शालीनस्तालकर्ण्यपि ।

---

१ °डा नेत्रमूला विस° नि० ॥ २ दृढपादा च यवतिक्ताऽऽयशोवरा नि० ॥ ३ पीताऽश्वघ्ना नि० ॥ ४ °ल्कलेत्यपि नि० ॥

मस्यति–परिणमति **मिश्रेया,** "गय-हृदयादय" [हैमोणादिसू० ३७०] इत्यये निपात्यते, तस्याम्। ताल इव पर्णान्यस्या **तालपर्णी,** "पाक-कर्ण-पर्ण-" [सिद्ध० २.४ ५५] इति डी। छत्राभपत्रत्वात् **छत्रा।** शीतं शिनोति **शीतशिवः,** "प्रह्वाह्व-" [हैमोणादिसू० ५१४] इति वे निपात्यते। "मिश मश रोषे च" मिश्यते **मिसिः,** "नाम्युपान्त्य-" [हैमोणादिसू० ६०९] इति किः, "पृषोदरादित्वाद् दन्त्य सकार। "मस्यति–परिणमते **मिसिः**" इति **क्षीरस्वामी** ॥२७८॥

शालाया भवः **शालेयः,** गुप्तत्वात्, "भवे"[सिद्ध० ६. ३. १२३] इत्येयण्, शालते इति वा, "गय-हृदयादय" [हैमोणादिसू० ३७०] इत्यये निपात्यते। मधु विद्यतेऽत्र मधुरा, "मध्वादिभ्यो रः" [सिद्ध० ७.२. २६] इति रः, माद्यत्यनया वा, "श्वशुर-कुकुन्दुर-" [हैमोणादिसू० ४२६] इत्युरे निपात्यते, स्वार्थिके के **मधुरिका।** शालाप्रवेशनमर्हति **शालीनः,** "शालीन-कौपीन-" [सिद्ध० ६ ४ १८५] इति निपात्यते। ताल इव कर्ण–पत्रमस्या **तालकर्णी,** 'पाक-कर्ण-पर्ण-" [सिद्ध० २.४.५५] इति डीः। आह च–

मिश्रेया तालकर्णी च तालपर्णी मिमिस्तथा।
शालेयः स च शालीनो नाम्ना शीतशिवो मत ॥
[धन्व० वर्ग २ श्लो० ४] इति।

एतस्या लोके 'व्रीहाली' इति प्रसिद्धिः।

पथिकायां तु तुलसी तालपत्री लवङ्गकम् ॥२७९॥
कन्दपत्री त्वचं पत्री तलपत्रकमुन्दुरा।

पथोऽस्त्यस्या **पथिका,** 'अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७.२. ६] इतीकः, तस्याम्। "तुलण् उन्माने" तोल्यते **तुलसी,** "फनस-" [हैमोणादिसू० ५७३] इति निपात्यते। ताल इव पत्राण्यस्यास्तालपत्री लवङ्गप्रतिकृति **लवङ्गकम्,** "तस्य तुल्ये कः सञ्ज्ञा-प्रतिकृत्यो" [सिद्ध० ७.१. १०८] इति कः ॥२७९॥

कन्दाकाराणि पत्राण्यस्या **कन्दपत्री।** त्वचति–वृणोति **त्वचम्,** अच्। पतति **पत्री,** "नी-दाव्-" [सिद्ध० ५.२. ८८] इति त्रट्। **तल इव पत्रमस्य** तलपत्रम्, के **तलपत्रकम्।** 'उन्दैप् क्लेदने" उनत्ति **उन्दुरा,** "वाश्यसि-वासि-" [हैमोणादिसू० ४२३] इत्युर। आह च–

१ कन्दपत्रत्वच पत्राऽमलपत्रकमुत्तरा नि० ॥

तालीसकं तु तालीसं पत्रं तालीसपत्रकम्।
तद्वदामलकीपत्रं पत्राढ्यं च सुखादनम्॥
[धन्व० वर्ग २ श्लो० ५३] इति।
पथिका तुलसी पत्री कालपत्री त्वचं तथा।
लवङ्गपत्री कन्दा स्यादुन्दुरा नलपत्रकम्॥ , 5
[ ] इति।

एतस्य लोके 'तालीसपत्र' इति प्रसिद्धिः। अन्ये तु भेदं मन्यन्ते। आह च—

तालीसपत्रं तालीसं धात्रीपर्णं शुकोदरम्।
अपरं पथिकापत्रं पत्राढ्यं तुलसी छदम्॥
[ ] इति। 10

मांस्यां पेशी कृष्णजटा नलदा जटिला जटा॥२८०॥
तपस्विन्यामिषी हिंस्रा क्रव्यादी पिशिता च सा।

"समासत्वाद् **मांसी**" इति क्षीरस्वामी, तस्याम्। "पिशंत् अवयवे" पिंशति पेशि, "किलि-पिलि-" [हैमोणादिसू० ६०८] इति इः, ङ्यां **पेशी**। कृष्णा जटा अस्या. **कृष्णजटा**। नलं ग्रति **नलदा**, "आतो डो-" [सिद्ध० ५.१.७६] 15 इति ड। जटा सन्त्यस्या **जटिला**, "काला-जटा-घाटात् क्षेपे" [सिद्ध० ७.२.२३] इतील। अभ्रादित्वादप्रत्यये **जटा**॥२८०॥

अत एव तपो विद्यते अस्या **तपस्विनी**, "अस्-तपो-माया-मेधा-" [सिद्ध० ७.२.४७] इति विन् प्रत्यय। मांसयुक्तत्वाद् **आमिषीः** अम्यते वा **आमिषी**, "अमि-मृभ्यां णित्" [हैमोणादिसू० ५४५] इतीष। **हिंस्रा**, हिंसकत्वात्। क्रव्यमत्ति 20 **क्रव्यादी**। पिंशति **पिशिता**, "कुशि-पिशि-" [हैमोणादिसू० २१२] इति किदितः। आह च—

मांसी कृष्णजटा हिंस्रा नलदा जटिलाऽऽमिषी।
जटा च पिशिता मेषी क्रव्यादी च तपस्विनी॥
[धन्व० वर्ग ३ श्लो० ४५] इति। 25

एतस्या लोके 'छड' इति प्रसिद्धिः।

गन्धमांस्यां पुनः केशी भूतकेशी पिशाचिका॥२८१॥
सुलोमशा भूतजटा पूतना केशिकेत्यपि।

गन्धोपलक्षिता मांसी **गन्धमांसी**, तस्याम्। **केशी** केशाकारत्वात्। क्लिश्यति वा **केशी**, "क्लिशः के च" [हैमोणादिसू० ५३०] इति शः। 30

भूतोपलक्षिता केशी **भूतकेशी** । पिशाचाः सन्त्यस्यां **पिशाचिका,** "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७.२.६] इतीक ॥२८१॥

सुतरां लोमानि श्यति **सुलोमशा** । भूत इव भूतानां वा जटा अस्या **भूतजटा** । "पूग्श् पवने" पूयते **पूतना,** "पृ-पूभ्यां कित्" [हैमोणादिसू० २९३] इति
5 कित् तन । केशाः सन्त्यस्या **केशिका,** "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७.२.६] इतीकः । आह च—

द्वितीया गन्धमासी च केशी भूतजटा स्मृता ।
पैशाची पूतना केशी भूतकेशी सुलोमशा ॥
[धन्व० वर्ग ३ श्लो० ४७] इति ।

10 मासीभेदोऽयम् । कृष्णेयम् । आह च—

मांसी जटा भूतकेशी क्रव्यादा नलदा शिवा ।
कृष्णाऽन्या पूतना केशी गन्धमांसी पिशाचिका ॥
[ ] इति ।

मुरायां सुरभिर्दैत्या गन्धाढ्या गन्धमादनी ॥२८२॥
15 **भूरिगन्धा गन्धवती कुटी गन्धकुटी च सा ।**

"मुरत् वेष्टने" मुरति **मुरा,** दैत्याख्यत्वात्, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५.१.५४] इति क., तस्याम् । सुतरां रभते **सुरभिः,** "पदि-पठि-" [हैमोणादिसू० ६०७] इत्यादिना इ । दैत्ये साधु **दैत्या** । यद् **विश्वः**—

दैत्योऽसुरे मुराया तु दैत्या चण्डौषधावपि ।
20 [ ] इति ।

गन्धेन आढ्या **गन्धाढ्या** । गन्धेन मदयति **गन्धमादनी,** रम्यादित्वादनटि बाहुलकाद् ह्रस्वाभाव, टित्वाद् ङी ॥२८२॥

भूरि—प्रचुरो गन्धोऽस्या **भूरिगन्धा** । गन्धो विद्यतेऽस्या **गन्धवती** । "कुटत् कौटिल्ये" कुटति **कुटी,** गौरादित्वाद् ङी । गन्धस्य कुटी—घटी **गन्धकुटी** ।
25 आह च—

मुरा गन्धवती दैत्या गन्धाढ्या गन्धमादनी ।
सुरभिर्भूरिगन्धा च कुटी गन्धकुटी स्मृता ॥
[धन्व० वर्ग ३ श्लो० ६७] इति ।

एतस्या लोके 'एकांगी' इति प्रसिद्धिः ।

प्रपुण्डरीके पौण्डर्यं सानुजं पौण्डरीयकम् ॥२८३॥
प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं सत्पुष्पं सानुमानकम् ।

प्रकर्षेण पुणति पुण्ड्यते वा **प्रपुण्डरीकम्**, "सृणीका-ऽस्तीक-" [हैमोणादिसू० ५०] इतीके निपात्यते, तत्र । पुण्डरीकशब्दस्यैकदेशानुकाराद् लोपे पुण्डरीकस्येदं **पौण्डर्यम्**, दाहहरत्वात् । सानौ जातं **सानुजम्**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५ १.१७१] इति ड । पुण्डरीकस्येदं पौण्डरीयम्, के **पौण्डरीयकम्** ॥२८३॥

प्रकर्षेण पुण्डरीकस्येदं **प्रपौण्डरीकम्**, दाहहरत्वात, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३.१६०] इत्यण् । चक्षुषे हितं **चक्षुष्यम्**, "प्राण्यङ्ग-" [सिद्ध० ७.१,३७] इति यः । सन्ति पुष्पाण्यस्य **सत्पुष्पम्** । सानौ मान्यते सानुमानम्, के **सानुमानकम्** । आह च—

प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं पौण्डर्यं पुण्डरीयकम् ।
पौण्डरीकं शतपुष्पं सुपुष्पं सानुमानकम् ॥
[धन्व० वर्ग ३ श्लो० ९२] इति ।

एतस्य लोके 'पद्म' इति प्रसिद्धिः । "स्थलपद्मम्" इति **गौडः** ।

जतूकायां तु जतुका जतुकृच्चक्रवर्तनी ॥२८४॥
जन्तुका जतुकारी च संस्पर्शा जननी जनी ।

जतु करोति **जतूका**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५.१.१७१] इति डः, पृषोदरादित्वाद् दीर्घः, तस्याम् । जायतेऽस्या जतु, "मनि-जनिभ्यां ध-तौ च" [हैमोणादिसू० ७२१] इत्युः तकारश्च, जत्वेव **जतुका** । जतु करोति **जतुकृत्** । चक्रेण वर्तते **चक्रवर्तनी** ॥२८४॥

जायते जन्तुः, "कृसि-कम्यमि-" [हैमोणादिसू० ७७३] इति तुन्, स्वार्थिके के **जन्तुका** । जतु करोति **जतुकारी**, कर्मण्यण् । सङ्गतः स्पर्शोऽस्याः **संस्पर्शा** । जायतेऽस्यां **जननी**, "करणाऽऽधारे" [सिद्ध० ५.३.१२९] इत्यनट् । जायतेऽस्यां **जनी**, गौरादित्वाद् ङीः । आह च—

जन्तुवारा जन्तुकृष्णा जतुका रजनी स्मृता ।
जननी चैव संस्पर्शा जतुका चक्रवर्तनी ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० ८८] इति ।

एतस्या लोके 'जंतुवार' इति प्रसिद्धिः ।

मांसरोहायां विकसा वृन्ता चर्मकशा रुहा ॥२८५॥

मांसे रोहः–प्ररोहोऽस्याः **मांसरोहा**, तस्याम् । विकसति **विकसा** । वृणोति **वृन्ता**, "पुत-पित्त-" [हैमोणादिसू० २०४] इति ते निपात्यते । चर्मकशेव **चर्मकशा** । रोहति–प्रादुर्भवति **रुहा**, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५.१.५४] इति कः ।

5 आह च –

मांसरोहिण्यतिरुहा वृन्ता चर्मकशा कशा ।
विकसा मासरोहा च रुहा रक्ता प्रकीर्तिता ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० ९४] इति ।

एतस्या लोके 'रोहा' इति प्रसिद्धि ॥२८५॥

10 **रक्तपाद्यां नमस्कारी समाङ्गाऽञ्जलिकारिका ।**
गण्डकाली शमीपत्रा रास्ना खदिरिका च सा ॥२८६॥

रक्तः पादोऽस्याः **रक्तपादी**, तस्याम् । नमस्करोति **नमस्कारी** । समान्यङ्गान्यस्याः **समाङ्गा** । अञ्जलिं कारयति **अञ्जलिकारिका**, अञ्जलितपत्रत्वात्, णके आप् । गण्डेषु–ग्रन्थिषु काली **गण्डकाली** । शम्याकाराणि पत्राण्यस्याः **शमीपत्रा** ।
15 रसत्यनया **रास्ना**, "रसेर्वा" [हैमोणादिसू० २६०] इति विकल्पेन णिद् नः । "खद हिंसायाम्" खदति खदिरी, "मदि-मन्दि-" [हैमोणादिसू० ४१२] इति इरः, गौरादित्वाद् ङी, स्वार्थिके के **खदिरिका** । आह च—

रक्तपादी शमीपत्रा समाङ्गाऽञ्जलिकारिका ।
नमस्कारी गण्डकाली नाम्ना(? रास्ना) खदिरिका मता ॥
20 [धन्व० वर्ग ४ श्लो० १०९] इति ।

एतस्या लोके 'खयरी' इति प्रसिद्धिः ॥२८६॥

तद्विशेषस्त्रिपादी स्यात् सुपादी हंसपादिका ।
विषग्रन्थिर्हंसपदी घृतमण्डलकोऽपि च ॥२८७॥

तस्याः–रक्तपाद्या विशेषस्तद्विशेषः 'स्याद्' भवेत् त्रयः पादा अस्या**स्त्रिपादी** ।
25 शोभनाः पादा अस्याः **सुपादी** । हंस इव पादा अस्या हंसपादी, के **हंसपादिका** । विषयुक्तो ग्रन्थिरस्या **विषग्रन्थिः** । हंस इव पदमस्या **हंसपदी** । घृतस्य मण्डलकः **घृतमण्डलकः** । आह च—

१ वृत्ता चर्मकषा रुहा नि० ॥ २ °मण्डलिकाऽपि नि० ॥

रक्तपाद्यपरा प्रोक्ता विषग्रन्थिस्त्रिपादपि ।
हंसपादी हंसपदी घृतमण्डलकश्च सा ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० १११] इति ।

एतस्या लोके 'हंसपदी' इति प्रसिद्धिः ॥२८७॥

अथ स्याज्जलपिप्पल्यां शारदी शकुलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली तोयपिप्पली ॥२८८॥ 5

जलस्य पिप्पली **जलपिप्पली**, तस्याम् । शरदि—ऋतुविशेषे भवा **शारदी**, "भर्तु-सन्ध्यादेरण्" [सिद्ध० ६. ३ ८९] इत्यण् , "अणञेये-" [सिद्ध० २.४.२०] इति ङी । **शकुलादनी**, मत्स्यभक्षणात् । अत एव **मत्स्यादनी** । मत्स्यस्येव गन्धोऽस्या **मत्स्यगन्धा** । **लाङ्गली** हलाकारत्वात् । तोयस्य पिप्पली **तोयपिप्पली** । **अम्बु-** 10 **पिप्पल्यपि** । आह च—

जलपिप्पल्यभिहिता शारदी तोयपिप्पली ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली शकुलादनी ।
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० ६४] इति ।

एतस्या लोके 'जलपिंपली' इति प्रसिद्धिः ॥२८८॥ 15

शिवमल्ल्यां पाशुपतः सुव्रतो वसुको बुकः ।
कुलपुष्पः किण्वमूलः पाण्डुराङ्गः प्रियः कुलः ॥२८९॥

शिवप्रिया मल्ली **शिवमल्ली** । उक्तं च—

बुकं बिल्वं सधुत्तूरं सुमना पाटला तथा ।
पद्ममुत्पल-गोसूर्यमष्टौ पुष्पाणि शङ्करे ॥ 20
[ ] इति ।

तस्याम् । पशुपतेः प्रियोऽयं **पाशुपतः**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६-३.१६०] इत्यण् । शोभनो व्रतोऽस्य **सुव्रतः** । वस्ते—छादयति वसुः, "भृ-मृ-तॄ-त्सरि-" [हैमो-णादिसू० ७१६] इत्युः, स्वार्थिके के **वसुकः** । "वसति **वसुकः**" इत्यपरे, "कञ्चुकांशुक-" [हैमोणादिसू० ५७] इत्युके निपात्यते । "वांक् गति-गन्धनयो" 25 वाति **बुकः**, "कञ्चुकांशुक-" [हैमोणादिसू० ५७] इत्युके निपातनात् साधुः । "**वेकः**" इति **प्राच्याः** प्रोचुः । कुले पुष्पति **कुलपुष्पः** । किण्वं मूलेऽस्य **किण्व-**

१ पाण्डुरोगप्रियः नि० ॥

मूलः। पाण्डुरमङ्गमस्य पाण्डुराङ्गः। प्रीणाति प्रियः, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५.१.५४] इति कः। "कुल बन्धु-सन्तानयोः" कोलति "कुलः, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५.१.५४] इति कः। आह च—

बुको वसुक इत्युक्त शिवाङ्क शिवशेखरः।
महापाशुपतश्चैव सुव्रत शिवमल्लिका ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० १९] इति।

एतस्य लोके 'बूअ' इति प्रसिद्धिः ॥२८९॥

अतिविषायां तु विश्वा भङ्गुरा श्वेतकन्दिका।
उपविषा श्यामकन्दा शृङ्गी प्रतिविषा[1] विषा ॥२९०॥

अतिक्रान्ता विषाद् अतिविषा, तस्याम्। "विशत् प्रवेशने" विशति अन्तः विश्वा, "निघृषि-" [हैमोणादिसू० ५११] इति किद् वः। भज्यते इत्येवंशीला भङ्गुरा, "भञ्जि-भासि-मिदो घुर" [सिद्ध० ५.२.७४] इति घुर। श्वेतः कन्दोऽस्याः श्वेतकन्दा, स्वार्थिके के श्वेतकन्दिका। उप—समीपे विषमस्या उपविषा। श्यामः कन्दोऽस्या श्यामकन्दा। "शृङ्गयुक्तत्वात् शृङ्गी" इति क्षीरस्वामी। "शृणाति रोगान् शृङ्गी" इत्यपरे, "शृङ्ग-शार्ङ्गादयः" [हैमोणादिसू० ९६] इति गे निपात्यते, गौरादित्वाद् डीः। प्रतीपा विषस्य प्रतिविषा, अगदत्वात्। वेवेष्टि विषा। आह च—

अतिविषा शुक्लकन्दा ज्ञेया विश्वा च भङ्गुरा।
श्यामकन्दा प्रतिविषा शृङ्गी चोपविषा विषा ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० १०] इति।

एतस्या लोके 'अतिविसु' इति प्रसिद्धिः ॥२९०॥

मेदायां स्यान्मणिच्छिद्रा मधुरा शालपर्ण्यपि।

"मिदि मिदृ स्निहि" इति कविकल्पद्रुमधातुपाठोक्तेः मेदयति मेदा, तस्याम्। मणीनां छिद्रमस्या मणिच्छिद्रा। मधु विद्यते अस्या मधुरा, "मध्वादिभ्यो रः" [सिद्ध० ७.२.२६] इति रः, माद्यति अनया वा, "मद्गुर-कुकुन्दुर-" [हैमोणादिसू० ४२६] इत्युरे निपात्यते। शाल इव पर्णान्यस्या शालपर्णी, "पाक-कर्ण-पर्ण-" [सिद्ध० २.४.५५] इति डीः।

महामेदायां तु वसुच्छिद्रा देवमणिर्वसुः ॥२९१॥

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते निघण्टुशेषे
द्वितीयो गुल्मकाण्डः ॥२॥

१ °विषाऽरुणा नि० ॥

महती चासौ मेदा च महामेदा, तस्याम्। वसूनां छिद्रमस्या वसुच्छिद्रा। देवश्चासौ मणिश्च देवमणिः। वसति वसुः, "भृ-मृ-तृ-त्सरि-" [हैमोणादिसू० ७१६] इत्युः। आह च—

मेदा ज्ञेया मणिच्छिद्रा माल्यवर्णाऽधराऽपि च।
महामेदा देवमणिर्वसुच्छिद्रा प्रकीर्तिता ॥
[धन्व० वर्ग० १ श्लो० १२७] इति।

मेदाविशेषोऽयम्। अनयोर्लोके 'मेद' इति प्रसिद्धिः ॥२९१॥

॥ इति श्रीमद्बृहत्खरतरगच्छे श्रीजिनराजसूरिशिष्यश्रीजयसागर-
महोपाध्यायपट्टानुक्रमायातवाचनाचार्य-
श्रीभानुमेरुगणिशिष्यसमस्त-
प्रशस्तग्रन्थावलि-
विचक्षणश्रीज्ञानविमलोपाध्याय-
शिष्यवाचनाचार्यश्रीश्रीवल्लभगणिविरचितायां
श्रीहेमचन्द्राचार्यकृतनिघण्टुशेषटीकायां गुल्मकाण्डो द्वितीयः
समाप्तः ॥२॥

३

[तृतीयो लताकाण्डः]

॥ अर्हम् ॥ अथ तृतीयं लताकाण्डं व्याख्यायते —

गुञ्जायां कृष्णला काकचिञ्चिका काकनिन्दिका ।
5 **काकादनी काकनखी रक्तिका काकनन्तिका ॥२९२॥**
काकपीलुश्चक्रशल्या दुर्मेषा ताम्रिकोच्चटा ।
चूडामणिर्द्रुमोद्‌घा च शीतपाकी शिखण्डिनी ॥२९३॥

"क्षीज कूज गुज गुजु अव्यक्ते शब्दे" गुञ्जति शिम्बया **गुञ्जा,** तस्याम्। कृष्णं प्रान्ते लाति **कृष्णला** । काकपर्णा चिञ्ची—प्रान्तोऽस्याः काकचिञ्ची, स्वार्थिके के **काकचिञ्चिका** । काक इव निन्द्यते श्यामवर्णेन **काकनिन्दिका** । काकैरद्यते **काकादनी** । काकस्येव नखोऽस्या **काकनखी** । रक्तो वर्णोऽस्त्यस्या **रक्तिका,** "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७.२ ६] इतीक । काकान् अन्तयति **काकनन्तिका,** पृषोदरादित्वात् ॥२९२॥

काकानां पीलुरिव **काकपीलुः** । चक्राकारं शल्यमस्या **चक्रशल्या** । दुष्टो मेषोऽस्या **दुर्मेषा** । ताम्रो वर्णोऽस्त्यस्या **ताम्रिका,** "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७.२.६] इतीकः । "चट् च भेदे" उच्चटति **उच्चटा** । चूडाया मणिः **चूडामणिः** । द्रुमेषु उद्‌धा **द्रुमोद्‌घा** । शीतेन पाकोऽस्या **शीतपाकी,** "पाक-कर्ण-पर्ण-" [सिद्ध० २. ४-५५] इति ङी । शिखण्डोऽस्त्यस्या **शिखण्डिनी** । आह च-—

काकादनी काकपीलु काकशिम्बिश्च रक्तिका ।
20 चक्रशल्या ध्वाङ्क्षनखी द्रुमोद्‌घा काकनन्तिका ॥

चूडामणि शीतपाकी शिखण्डा कृष्णला मता ।
उच्चटा ताम्रिका गुञ्जा [चटकी काकसाह्वया] ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० २७,२९] इति ।

एतस्या लोके 'चिणउठी' इति प्रसिद्धिः ॥२९३॥

---

१ °र्द्रुमौघा च शतपाकी शि० ॥

पाठायां श्रेयसी पापचेलिका [1]विद्धकर्णिका।
वृकतिक्ता [2]वनतिक्ता प्राचीना स्थापनी वृकी ॥२९४॥
एकाष्ठीला रसाऽम्बष्ठाऽम्बष्ठकी वृकदन्तिका।

पाठ्यते **पाठा,** तस्याम्। अतिशयेन प्रशस्या **श्रेयसी,** "गुणाङ्गाद्वेष्ठेयसू" [सिद्ध० ७.३.९] इति ईयसौ प्रत्यये "प्रशस्यस्य श्रः" [सिद्ध० ७.४.३४] 5 इति श्रादेशः। पापा चासौ चेली च पापचेली, वृकीत्वात्, "निन्द्यं कुत्सनैरपापाद्यैः" [सिद्ध० ३.१.१००] इति समासः, स्वार्थिके के **पापचेलिका।** विद्धौ कर्णौ यया सा विद्धकर्णी, शास्त्रे श्रूयमाणत्वात्, स्वार्थिके के **विद्धकर्णिका।** वृक इव तिक्तरसा **वृकतिक्ता।** वने तिक्तरसा **वनतिक्ता।** प्राचि भवा **प्राचीना।** स्थाप्यते **स्थापनी,** बस्तिकर्मोपयोग्या। "कुकि वृकि आदाने" वर्कते 10 **वृकी,** 'नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५.१.५४] इति कः। वृणातीति वा, "विचिपुषि-" [हैमोणादिसू० २२] इति कित् क ॥२९४॥

एकः अष्ठील—मज्जा अस्या **एकाष्ठीला।** रस्यते **रसा।** अमति **अम्बष्ठा।** "पष्ठैधिठादय" [हैमोणादिसू० १६६] इति ठे निपात्यते, "कीचक-पेचक-" [हैमोणादिसू० ३३] इत्यके निपातनाद् **अम्बष्ठकी।** वृकस्य इव दन्ता अस्या वृकदन्ती 15 के **वृकदन्तिका।** आह च—

पाठाऽम्बष्ठाऽम्बष्ठकी च प्राचीना पापचेलिका।
वृकतिक्ता वनतिक्ता पापिका स्थापनी वृकी॥

[धन्व० वर्ग १ श्लो० ७०] इति।

एतस्या लोके 'पाठ' इति प्रसिद्धिः। 20

शतावर्यां बहुसुता पीवरीन्दीवरी वरी ॥२९५॥
[3]शतमूली शतपदी शतवीर्या मधुस्रवा।
नारायणी [4]द्वीपिशत्रुर्द्वीपिकाऽभीरुपत्रिका ॥२९६॥
महापुरुषदन्तोर्ध्वकण्टका वरकण्टका।
सहस्रवीर्या तुङ्गिन्यभीरुः संवरणीत्यपि ॥२९७॥ 25

शतेन आवृणोति **शतावरी,** तस्याम्। बहुधा सुवति **बहुसुता,** "सुसि-तनि-तुसेर्दीर्घश्च वा" [हैमोणादिसू० २०३] इति कित् तः प्रत्ययः। पीयते **पीवरी,**

१ वृद्धकर्णिका मि० ॥ २ वरतिक्ता मि० ॥ ३ शतमूला मि० ॥ ४ द्विपिशत्रु० मि० ॥

"तीवर-धीवर-" [हैमोणादिसू० ४४४] इति वरटि निपात्यते। "प्यैङ् वृद्धौ" प्यायते वा **पीवरी**, "ध्या-प्योर्धी पी च" [हैमोणादिसू० ९०८] इति क्वनिप् प्रत्यय पी इत्यादेशश्च। **इन्दीवरी**, उत्पलपुष्पत्वात्। वृणोति **वरी** ॥२९५॥

शतं–बहूनि मूलान्यस्याः **शतमूली**। शतं–बहूनि पदान्यस्याः **शतपदी**।
5 शतं–बहु वीर्यमस्याः **शतवीर्या**। मधु स्रवति **मधुस्रवा**। नारायणस्येयं **नारायणी** विष्णुजाता, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३.१६०] इत्यण्। द्वीपिनः शत्रुरिव **द्वीपि-शत्रुः**। द्वीपो विद्यतेऽस्या **द्वीपिका**। न भीरूणि पत्राण्यस्या अभीरुपत्री, स्वार्थिके के **अभीरुपत्रिका** ॥२९६॥

महापुरुषेण दत्ता **महापुरुषदत्ता**। ऊर्ध्वं कण्टकान्यस्या **ऊर्ध्वकण्टका**।
10 वराः कण्टका अस्या **वरकण्टका**। सहस्रं–बहु वीर्यमस्या **सहस्रवीर्या**। तुङ्गो विद्यतेऽस्या **तुङ्गिनी**। न भीरुः **अभीरुः** स्थिरपत्रा। संव्रियते **संवरणी**। आह च—

शतावरी शतपदी पीवरीन्दीवरी वरी।
ऋक्षप्रोक्ता द्वीपिशत्रुर्द्वीपिका वरकण्टका॥
सह[स्र]वीर्याऽभीरुश्च तुङ्गिनी बहुपत्रिका।
15 महापुरुषदत्ता च शतावर्यूर्ध्वकण्टका॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० २९१, २९३] इति।

शतस्या लोके 'शतावरी' इति प्रसिद्धिः ॥२९७॥

कटुकायां मत्स्यपित्ता रोहिणी कटुरोहिणी।
अशोकरोहिणी कृष्णभेदा तिलकरोहिणी ॥२९८॥
20 **कटम्बरा काण्डरुहा रास्ना तिक्तकरोहिणी।**
तिक्ताऽरिष्टा कटुर्मत्स्या चक्राङ्गी शकुलादनी ॥२९९॥

कटति **कटुः**, "भृ-मृ-तृ-त्सरि-" [हैमोणादिसू० ७१६] इत्युः, स्वार्थिके के **कटुका**, तस्याम्। मत्स्यपित्तास्वादा मत्स्याना पित्त–जीवितं वा **मत्स्यपित्ता**। रोहयत्यङ्गं **रोहिणी**। कटुश्चासौ रोहिणी च **कटुरोहिणी**। नास्ति शोकोऽस्या
25 अशोका, सा चासौ रोहिणी च **अशोकरोहिणी**। **शोकरोहिणी**त्यपि। कृष्णो भेदः–छेदोऽस्याः **कृष्णभेदा**। तिलक रोहयति **तिलकरोहिणी** ॥२९८॥

कटति–आवृणोति शलं **कटम्बरा**, "जठर-कक्कर-" [हैमोणादिसू० ४०३] इत्यरे निपात्यते। काण्डे रोहति **काण्डरुहा**, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५.१.५४]

१ कटम्भरा नि० ॥

इति कः। रसति **रास्ना**, "रसेर्वा" [हैमोणादिसू० २६०] इति नः। तिक्तकस्य रोहिणी **तिक्तकरोहिणी**। तेजयति **तिक्ता**, "पुत-पित्त-" [हैमोणादिसू० २०४] इति ते निपात्यते। न रिष्यते– न हिस्यते **अरिष्टा**, "शी-री-" [हैमोणादिसू० २०१] इति बहुवचनात् कित् तः। कटुशब्दसाधनाऽत्रैव प्रागुक्ता। **मत्स्या** मत्स्यपित्तत्वात्। चक्राकारमङ्गमस्याः **चक्राङ्गी**। शकुलैरद्यते **शकुलादनी**। आह च—

कटुका मत्स्यशकुला मत्स्यपित्ता च रोहिणी।
कृष्णभेदा चन्द्ररुहा नाम्ना(? रास्ना) कटुकरोहिणी॥
अशोका रोहिणी तिक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी।
कटुरोहिण्यरिष्टा च प्रोक्ता तिक्तकरोहिणी॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० ३७–३८] इति।

एतस्या लोके 'कडू' इति प्रसिद्धिः ॥२९९॥

कपिकच्छूरात्मगुप्ता कण्डुरा दुरभिग्रहा।
अजहा मर्कटी व्यण्डा कच्छुरा कपिकच्छुरा ॥३००॥
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिर्लाङ्गली प्रावृषायणी।
[2]ऋषभी वह्निपर्याया कपिरोमा दुरालभा ॥३०१॥

कपीन् कषति **कपिकच्छूः**, स्त्रीलिङ्गः, "कपेण्डे-छौ च षः" [हैमोणादिसू० ८३१] इति, "कष हिंसायाम्" इत्यस्माद् ऊः प्रत्ययः षकारस्य च छादेशः, तस्याम्। आत्मना गुप्ता स्पर्शाविषयत्वाद् **आत्मगुप्ता**। कण्डूं राति **कण्डुरा**, "क्वचित्" [सिद्ध०५.१.१७१] इति डे पृषोदरादित्वाद् ह्रस्वे च साधुः। दुःखेन अभिगृह्यते **दुरभिग्रहा**। न जहाति शूकान् **अजहा**। मर्कटीव **मर्कटी**, कपिरोमफलत्वात्। विगतोऽण्डोऽस्या **व्यण्डा**। "न विगताण्डा **अव्यण्डा**" इति **क्षीरस्वामी**। कच्छूरस्त्यस्याः **कच्छुरा**, "कच्छ्वा डुरः" [सिद्ध० ७.२.३९] इति डुर। कपीनां कच्छुरा **कपिकच्छुरा** ॥३००॥

ऋष्यैः–मृगैः प्रोक्ता–दर्शिता **ऋष्यप्रोक्ता**। "ऋषिभिरप्रोक्ता वा, हेयत्वात्" इत्येके। शूकप्रधाना–सकण्टका शिम्बिरस्याः **शूकशिम्बिः**। लाङ्गलीव **लाङ्गली**, हलाकारत्वात्। प्रावृषि भवा **प्रावृषायणी**। "ऋषत् गतौ" ऋषति **ऋषभी**, "ऋषि वृषि-" [हैमोणादिसू० ३३१] इति किदभः। यदाह—

[1] °कच्छा मसगुप्ता मि० ॥ [2] आर्षभी मि० ॥

ऋषभी तु शूकशिम्ब्याम् [ ] इति ।

वह्नेः पर्यायोऽस्या **वह्निपर्याया**। कपीनां रोमेव रोमास्याः **कपिरोमा**। अत एव **कपिरोमफला**। दुःखेन आलभ्यते **दुरालभा**। आह **चेन्दुः**—

ऋष्यप्रोक्ता स्वयगुप्ता कपिकच्छूश्च कण्डुरा ।
आत्मगुप्ता दुरालम्भा लाङ्गली दुरभिग्रहा ॥
अव्यण्डा वृषभी गुप्ता कण्डूरा शूकशिम्बिका ।
कपिरोमफला चैव समाना मुविषायणी ॥
ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साऽजहा प्रावृषायणी ॥
[ ] इति ।

एतस्या लोके 'कउंछि' इति प्रसिद्धिः ॥३०१॥

मञ्जिष्ठायां रक्तयष्टिः समङ्गा विकसाऽरुणा ।
भण्डीरी मञ्जुका भण्डी मंञ्जिर्योजनवल्लिका ॥३०२॥
कालमेषी कालगोष्ठी मण्डूकपर्णिकाऽपि च ।

मञ्जौ–मनोज्ञे वर्णे तिष्ठति **मञ्जिष्ठा**, "गो-ऽम्बा-ऽम्ब-" [सिद्ध० २.३.३०] इति षत्वम्, पृषोदरादित्वादुकारस्य इत्वम्। "**मञ्जिर**रिति इकारान्तोऽयम्" इत्य**परे**। रक्ता यष्टिरस्याः **रक्तयष्टिः**। समन्तात् अङ्गति-गच्छति **समङ्गा**। विकसति दूरं **विकसा**। **अरुणा** रक्तत्वात्; इयर्ति अर्यते वा, "ऋ-कृ-वृ-धृ-दारिभ्य उणः" इत्युणः। "भडुङ् परिभाषणे" भण्ड्यते **भण्डीरी**, "जम्बीरा-ऽभीर-" [हैमोणादिसू० १९६] इतीर निपात्यते। मञ्जुवर्णत्वाद् **मञ्जुका**। भण्ड्यते **भण्डी**। "मजि ध्वनौ" सौत्रः, मञ्जति **मञ्जिः**, "पदि-पठि-पचि-" [हैमोणादिसू० ६०७] इति आदिशब्दादिः। योजनस्य वल्लिका **योजनवल्लिका**, दूरप्रसरेऽर्थे ॥३०२॥

काले मिष्यते–क्षटचते **कालमेषी**, घञ् प्रत्यय । कालस्य गोष्ठी **कालगोष्ठी**। मण्डूक इव पर्णान्यस्या मण्डूकपर्णी, स्वार्थिके के **मण्डूकपर्णिका**। आह च—

मञ्जिष्ठा कालमेषी च समङ्गा विकसाऽरुणा ।
मञ्जुला रक्तयष्टिश्च भण्डी योजनवल्ल्यपि ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० १७] इति ।

आहेन्दुः—

विकसा कालमेषी च कालगोष्ठी च जिङ्गिका ।

---

१ जिङ्गी योजनवल्ल्यपि नि० ॥

रक्ता भण्डीरिका च [ ] इति ।

एतस्या लोके 'मजीठि' इति प्रसिद्धिः ।

मरिचे मलिनं कृष्णं वेल्लजं धार्मपत्तनम् ॥३०३॥
यवनेष्टं शिरोवृत्तमूषणं कोलकं च तत् ।

म्रियते जिह्वा अनेन **मरिचम्**, "मृ-त्रपिभ्यामिच" [हैमोणादिसू० ११७] इतीचः, 5
तत्र । **मलिनं** वर्णेन । **कृष्णं** वर्णेन, कर्षति तैक्ष्ण्याद्वा "घृ-वी-ह्वा-" [हैमोणादिसू० १८३]
इति किद् ण. । वेल्ले–वेल्लातटे जायते **वेल्लजम्** । "**विल्लाख्य** शाखी" **इत्येके** ।
धर्मपत्तने भवं **धार्मपत्तनम्**, "भवे" [सिद्ध० ६.३.१२३] इत्यण् ॥३०३॥

यवनानामिष्टं–प्रियं **यवनेष्टम्** । **यवनप्रियम**पि । शिरसि वृत्तं–वृत्ताकारं
शिरोवृत्तम् । ऊषति–रुजति **ऊषणम्** । कोलति–संस्त्यायति **कोलकम्** । आह च — 10

मरिच मलिनं श्यामं वेल्लजं कृष्णमूषणम् ।
यवनेष्टं शिरोवृत्तं कोलक धार्मपत्तनम् ॥
[धन्व० वर्ग २ श्लो० ८८] इति ।

एतस्य लोके 'मिरी' इति प्रसिद्धिः ।

पिप्पल्यां चपला कृष्णा वैदेही मागधी कणा ॥३०४॥ 15
शौण्डी श्यामोषणा कोलोपकुल्या कृष्णतण्डुला ।

पलति आतुरं **पिप्पली**, "पॄ-पलिभ्यां टित् पिप् च पूर्वस्य" [हैमोणादिसू०
११] इति अः प्रत्ययः, तस्याम् । "चप सान्त्वने" चपति **चपला**, "मृदि-कन्दि-"
[हैमोणादिसू० ४६५] इत्यादिना अलः । कर्षति [कफं] **कृष्णा** तैक्ष्ण्यात्, "घृ-
वी-ह्वा-" [हैमोणादिसू० १८३] इति किद् णः; श्यामत्वाद्वा । **विदेह**देशे भवा **वैदेही**, 20
"भवे" [सिद्ध०६.३.१२३] इत्यण् । **मगध**देशे भवा **मागधी**, "भवे" [सिद्ध०६.
३.१२३] इत्यण् । कणाः सन्त्यस्याः **कणा**, अभ्रादित्वादः ॥३०४॥

शौण्डीव **शौण्डी**, शक्तत्वात् । **श्यामा** वर्णेन, "श्यैङ् गतौ" श्यायते वा, "विलि-
भिलि-"[हैमोणादिसू० ३४०] इति किन्मः । उषति–रुजति **उषणा** पञ्चमस्वरादिः ।
ओषणाऽपि, त्रयोदशस्वरादिरयम् । "कुल संस्त्याने" कोलति **कोला** । उपको- 25
लति–संस्त्यायति **उपकुल्या**, "कुलेर्ड् च वा" [हैमोणादिसू०३६२] इत्यनेन "कुल
बन्धु-संस्त्यानयोः" इत्यस्मात् किद् यः प्रत्ययः । कृष्णाः तण्डुला अस्याः **कृष्णतण्डुला** ।

१ °वृन्तमूषण मि० ॥

आह च—

पिप्पली मागधी कृष्णा चपला तीक्ष्णतण्डुला ।
उपकुल्या कणा श्यामा कोला शौण्डी तथोषणा ॥
[धन्व० वर्ग २ श्लो० ७३] इति ।

5 इन्दुश्च—

पिप्पली तण्डुलफला वैदेही कृष्णतण्डुला ।
[ ] इति ।

एतस्या लोके 'पींपलि' इति प्रसिद्धिः ।

तन्मूलं ग्रन्थिकं सर्वग्रन्थिकं चटकाशिरः ॥३०५॥
10 **[2]सुमूलकं कोलमूलं कटुग्रन्थिक[3]मोषणम् ।**

'तन्मूलं' पिप्पलीमूलं ग्रन्थिप्रतिकृति **ग्रन्थिकम्**, "तस्य तुल्ये कः संज्ञा-प्रतिकृत्योः-" [सिद्ध० ७.१.१०८] इति कः । सर्वे ग्रन्थयोऽत्र **सर्वग्रन्थिकम्** । चटकाशिरोरूपत्वात् **चटकाशिरः** ॥३०५॥

शोभनो मूलोऽस्य सुमूलम्, स्वार्थिके के **सुमूलकम्** । कोलाया मूलं **को-**
15 **लमूलम्**, पृषोदरादित्वाद् ह्रस्वः । कटु च तद् ग्रन्थिकं च **कटुग्रन्थिकम्** । "उष दाहे" सौत्रः, ओषति **ओषणम्**, नन्द्यादित्वादनः । आह च—

मूलं च पिप्पलीमूलं ग्रन्थिकं चटकाशिरः ।
कोलमूलं कटुग्रन्थि सर्वग्रन्थिकमूलकम् ॥
[धन्व० वर्ग २ श्लो० ७५] इति ।

20 एतस्य लोके 'पींपलीमूल' इति प्रसिद्धिः ।

चविकायां[4] पुनश्चव्यं चवनं कोलवल्ल्यपि ॥३०६॥

च्यव्यते **चविका**, तस्याम्, "शिक्या-ऽऽस्याढ्य-" [हैमोणादिसू० ३६४] इति ये निपातनात् **चव्यम्** , च्यवते वा **चव्यम्** , स्त्री-क्लीबलिङ्गोऽयम् । अनटि **चवनम्** । **कोलस्य**-संस्त्यानस्य वल्ली **कोलवल्ली** । आह च—

25 चविका कोलवल्ली च चव्यं चवनमेव च ।
[धन्व० वर्ग २ श्लो० ७६] इति ।

एतस्या लोके 'चविक' इति प्रसिद्धिः ॥३०६॥

---

१ अभिधानचिन्तामणौ तत्स्वोपज्ञटीकायां च 'चटिकाशिर' इति दृश्यते ॥ २ समूलक नि० ॥ ३ °कमूषणम् नि० ॥ ४ °या तथा चव्य चवन काल° नि० ॥

तत्फले वशिरो हस्तिपिप्पली श्रेयसीत्यपि ।

तस्याः—चविकायाः फल तत्फलम्, तत्र । "वशक् कान्तौ" उश्यते **वशिरः**, पुंलिङ्गः, 'क्लीबोऽयम्', इत्यपरे, "स्थविर-पिठिर-" [हैमोणादिसू० ४१७] इतीरे निपात्यते । हस्तिन पिप्पली **हस्तिपिप्पली** । अतिशयेन प्रशस्या **श्रेयसी**, [सिद्ध० ७. ४. ३४] "गुणाङ्गाद्वेष्ठेयसू" [सिद्ध०७ ३.९] इति ईयसौ "प्रशस्यस्य श्रः" 5 [सिद्ध० ७. ४.३४] इति आदेशः; आह च—

तस्याः फलं विनिर्दिष्टं श्रेयसी हस्तिपिप्पली ।

[धन्व० वर्ग २ श्लो० ७८] इति ।

एतस्या लोके 'गजपींपली' इति प्रसिद्धिः। **चन्द्रनन्दनस्तु** सामान्येनाऽऽह—

चव्या कोलाऽथ चविका श्रेयसी गजपिप्पली । 10

च्यवनं कोलवल्ली तु चव्यं कुञ्जरपिप्पली ॥

[ ] इति ।

स्याद् गिरिकर्ण्यास्फोता विष्णुक्रान्ताऽपराजिता ॥३०७॥

गिरिः—अश्मेव कर्णोऽस्याः **गिरिकर्णी**, "पाक-कर्ण-पर्ण-" [सिद्ध०२.४.५५.] इति ङीः, तस्याम् । आ-समन्तात् स्फुटति **आस्फोता**, पृषोदरादित्वात् तकारः । 15 विष्णुना क्रम्यते **विष्णुक्रान्ता** । अत एव रक्षाहेतुत्वाद् **अपराजिता** अप्रतिहता ।

एतस्या लोके 'गिरणई' इति प्रसिद्धिः ॥३०७॥

सा तु श्वेता श्वेतनामा कटभी श्वेतनामिका ।
श्वेतस्यन्दाऽश्वखुरश्च

'तुः' अत्र पुनरर्थे । 'सा' गिरिकर्णिका 'श्वेता' निर्मला । श्वेत इति नाम 20 अस्याः **श्वेतनामा** । "कटे वर्षा-ऽऽवरणयोः" कटति **कटभी**, 'कृ-गॄ-गृ-शलि-" [हैमोणादिसू० ३२९] इत्यादिनाऽभः । श्वेतनामैव **श्वेतनामिका** । श्वेतः स्यन्दोऽस्याः **श्वेतस्यन्दा** । अश्वखुर इव **अश्वखुरः** ।

एतस्या लोके 'श्वेतगिरणई' इति प्रसिद्धिः ।

कृष्णा त्वव्यक्तगन्धिका ॥३०८॥ 25

नीलस्यन्दा नीलपुष्पी महाश्वेता[3] गवादनी ।

'तुः' पुनरर्थे । कृष्णा गिरिकर्णी अव्यक्तो गन्धोऽस्याः **अव्यक्तगन्धिका** ॥३०८॥ नील. स्यन्दोऽस्या **नीलस्यन्दा** । नीलवर्णानि पुष्पाण्यस्याः **नीलपुष्पी** ।

१ गिरिपर्ण्यामरस्फोता मि० ॥ २ श्वेतपुष्पिका मि० ॥ ३ °ताऽश्वगन्धा मि० ॥

महती चासौ श्वेता च **महाश्वेता**। गावोऽदन्त्यस्यां **गवादनी,** अनटि "स्वरे वाऽनक्षे" [सिद्ध० १.२.२९] इत्यवादेशः।

एतस्या लोके 'काली गिरणई' इति प्रसिद्धिः। आह च—

अश्वखुर श्वेतपुष्पी श्वेता च गिरिकर्णिका।
कटभी श्वेतनामा च श्वेतस्यन्दाऽपराजिता॥
नीलपुष्पी महाश्वेता गिरिकर्णी गवादनी।
वेणी चाप्युग्रगन्धा च नीलस्यन्दा प्रकीर्तिता॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लोक ८४—८५] इति।

एतानि सर्वाणि "स्याद् गिरिकर्ण्यास्फोता" [श्लो० ३०७] इत्याद्यारभ्य गिरिकर्णीनामानि ज्ञेयानि।

स्यादिन्द्रवारुण्यां चैन्द्री विषादनी गवादनी ॥३०९॥
इन्द्रैर्वारुः क्षुद्रफला गोडुम्बा च गवाक्ष्यपि।

इन्द्रवद् अक्षिवृणोति **इन्द्रवारुणी,** "ऋ-कृ-वृ-" [हैमोणादिसू० १९६] इत्यादिना उण, पृषोदरादित्वाद् दीर्घः, तस्याम्। इन्द्रस्येयम् **ऐन्द्री**। विषोऽद्यते ऽनया **विषादनी**। गावोऽदन्त्यस्या **गवादनी,** "करणा-ऽऽधारे [सिद्ध० ५.३.१२९] इत्यनट्, "स्वरे वाऽनक्षे" [सिद्ध० १.२.२९] इत्यवादेशः ॥३०९॥

इन्द्रस्य एर्वारुरिव **इन्द्रैर्वारुः**। क्षुद्राणि फलान्यस्या **क्षुद्रफला**। गावोऽदन्ति **गोडुम्बा,** "तुम्ब-स्तम्बादयः" [हैमोणादिसू० ३२०] इति बान्तो निपात्यते। गोरक्षीव **गवाक्षः** "अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे" [सिद्ध० ७.३.८५] इत्यत् समासान्तः। "गोरिवाक्ष्यस्याः" इत्यन्ये, "सक्थ्यक्ष्ण स्वाङ्गे" [सिद्ध० ७.३.१२६] इति टः प्रत्ययः, ["अणञेये-" सिद्ध० २.४.२० इति ङ्यां **गवाक्षी**]। आह च—

ऐन्द्रीन्द्रवारुणीन्द्राह्वा इन्द्रैर्वारुर्विषादनी।
गवादनी क्षुद्रफला विशालाक्षी गवाक्ष्यपि॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० २४८] इति।

एतस्या लोके 'इन्द्रवारुणी' इति प्रसिद्धिः।

द्वितीयेन्द्रवारुण्यां तु चित्रफला महाफला ॥३१०॥
आत्मरक्षा विशाला च त्रपुसी तुम्बसीत्यपि।

'तु' पुनरर्थे। द्वितीयेन्द्रवारुण्या चित्राणि फलान्यस्याः **चित्रफला**। महान्ति फलान्यस्या **महाफला** ॥३१०॥

---

१ °रुणी त्वैन्द्री नि० ॥ २ गोदुम्बा च नि० ॥

आत्मानं रक्षति **आत्मरक्षा** । **विशाला** महाफलत्वात् । "त्रपौषि लज्जायाम्" त्रपते इव **त्रपुसी**, "त्रपेरुसः" [हैमोणादिसू० ५७८] इत्युसः, विधानसामर्थ्यात् षत्वाभावः । 'तुबु अर्दने' तुम्ब्यतेऽनया **तुम्बसी**, "फनस-तामरसादयः" [हैमोणादिसू० ५७३] इत्यसे निपात्यते । आह च—

अन्येन्द्रवारुणी प्रोक्ता विशाला तु महाफला ।
आत्मरक्षा चित्रफला तुम्बसी त्रपुसी च सा ॥
श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगेर्वारुर्मृगादनी ।
हस्तिदन्ती नागदन्ती वारुणी गजचिर्भिटी ॥ 5
[धन्व० वर्ग १ श्लो० २५०, २५२] इति ।

वचायामुग्रगन्धोग्रा जटिला शतपर्विका ॥३११॥ 10
इक्षुकर्णिका गोलोमी लोमशा भूतनाशनी ।

वक्त्यनया **वचा**, वाक्पाटवकृत्, भिदादित्वादङ्, तस्याम् । उग्रो गन्धोऽस्या **उग्रगन्धा** । उच्यतेऽनया ओषति—दहति जिह्वामिति वा **उग्रा**, "खुर-क्षुर-" [हैमोणादिसू० ३९६] इति रे निपात्यते । जटाः सन्त्यस्या **जटिला**, "काला-जटा-घाटात् क्षेपे" [सिद्ध० ७.२.२३] इतील । शतं—बहूनि पर्वाण्यस्याः **शतपर्विका** ॥३११॥ 15

इक्षुरिव कर्णं—पत्रमस्या इक्षुकर्णी, "पाक-कर्ण-पर्ण-" [सिद्ध० २.४.५५] इति ङी, के **इक्षुकर्णिका** । गोरिव लोमान्यस्याः **गोलोमी**, पृषोदरादित्वात् । लोमानि श्यति **लोमशा** । भूतानि नाशयति **भूतनाशनी** ।

एतस्या लोके 'वज' इति प्रसिद्धिः ।

अन्या श्वेतवचा मेध्या षड्ग्रन्था हैमवत्यपि ॥३१२॥ 20

'अन्या' अपरा श्वेता चासौ वचा च **श्वेतवचा** । मेधायां साध्वी **मेध्या**, "तत्र साधौ" [सिद्ध० ७.१.१५] इति यः । षड् ग्रन्थयः—पर्वाण्यस्याः **षड्ग्रन्था** । हिमवत इयं **हैमवती**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३.१६०] इत्यण् । श्वेतवचेयम् । आह च—

वचोग्रगन्धा गोलोमी षड्ग्रन्था जटिला तथा । 25
जटिला शतपर्वाऽन्या लोमशा हैमवत्यपि ॥
[धन्व० वर्ग २ श्लो० ६] इति ॥३१२॥

---

१ भूतनाशनी मि० ॥

शारिवायां गोपकन्या गोपवल्ली प्रतानिका।
गोप्यास्फोता लता श्वेता शारदी काष्ठशारिवा ॥३१३॥
नागजिह्वा

शीर्यन्त्तनया दोषा **शारिवा**, "कैरव-भैरव-" [हैमोणादिसू० ५१९] इत्यवे
5 निपात्यते, तस्याम्। गोपानां कन्येव **गोपकन्या**। गोपानां वल्ली **गोपवल्ली**।
प्रतानो विद्यतेऽस्याः **प्रतानिका**। "गुपू रक्षणे" गोपायति **गोपी**। आस्फुटति
आस्फोता, पृषोदरादित्वात् तकारः। लाति लायते वा **लता**, "पुत-पित्त-" [हैमो-
णादिसू०२०४] इति ते निपात्यते। श्वेतते **श्वेता** शुक्ला। शरदि भवा **शारदी**।
काष्ठस्य शारिवा **काष्ठशारिवा** ॥३१३॥

10 नागस्य जिह्वा **नागजिह्वा**। आह च—

शारिवा शारदी गोपी गोपवल्ली प्रतानिका।
गोपकन्या लता सीता श्वेतोक्ता काष्ठशारिवा॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० १६१] इति।

तथा च—

15 शारिवा फणिजिह्वा च गोप्यास्फोताऽथ चन्दना।
[ ] इति।

उत्पलशारिवानाम।

अथ सा कृष्णा भद्रा चन्दनशारिवा।
भद्रवल्ली कृष्णवल्ली चन्दनोत्पलशारिवा ॥३१४॥

20 'सा' उत्पलशारिवा 'कृष्णा' श्यामवर्णत्वाद् भन्दते **भद्रा**, "भन्देर्वा" [हैमोणादिसू०
३९१] इति रो नलोपश्च। चन्दनस्य शारिवा [**चन्दनशारिवा**]। भद्रा चासौ
वल्ली च **भद्रवल्ली**। कृष्णा चासौ वल्ली च **कृष्णवल्ली**। "चदु दीप्त्याह्लादनयोः"
चन्दति **चन्दना**, "श्वसि-रसि-" [हैमोणादिसू० २६९] इत्यनः। उत्पलाभपत्रा
उत्पलशारिवा। आह च--

25 शारिवाऽन्या कृष्णमूला कृष्णा चन्दनशारिवा।
भद्रा चन्दनगोपी च चन्दना कृष्णवल्ल्यपि॥
[धन्व० वर्ग१ श्लो० १६२] इति।

एतस्या लोके 'चन्दनशारिवा' इति प्रसिद्धिः ॥३१४॥

मूर्वायां मोरटा देवी मधुश्रेणी मधूलिका ।
देवश्रेणी मधुरसा गोकर्णी तेजनी स्रवा ॥३१५॥
धनुःश्रेणी चापगुणा पीलुनी तिक्तवल्कला ।
पीलुपर्णी स्निग्धपर्णी पृथक्त्वग् मधुमत्यपि ॥३१६॥

मूर्वति—बध्नाति **मूर्वा** । अत एव अस्या विकारो **मौर्वी**, तस्याम् । मुरति— 5 संवेष्टयति **मोरटा**, "कपट-कीकटादय" [हैमोणादिसू० १४४] इत्यटे निपात्यते । दीव्यति **देवी**, गौरादित्वाद् ङी । मधूनां श्रेणी—पङ्क्तिर्**मधुश्रेणी** । **मधूलिका** माधुर्यात् । देवानां श्रेणी **देवश्रेणी** । मधुः—मधुरो रसोऽस्या **मधुरसा** । गोकर्णा-भपत्रत्वाद **गोकर्णी**, "पाक-कर्ण-पर्ण-" [सिद्ध० २.४.५५] इति ङीः । "तेज-यत्यग्निं **तेजनी**" इति **क्षीरस्वामी** । स्रवति रसं **स्रवा**, अच् । "**स्रुवा**" इत्येके ॥३१५॥ 10

धनुषः श्रेणी अस्या **धनुःश्रेणी** । चापस्य गुणः—मौर्व्याख्योऽस्याः **चापगुणा** । "पील प्रतिष्टम्भे" पील्यतेऽनया **पीलुनी**, "पिशि-मिथि-क्षुधिभ्यः कित्" [हैमो-णादिसू० २९०] इति बहुवचनात् किदुनः । तिक्तं वल्कलमस्याः **तिक्तवल्कला** । पीलोरिव पर्णान्यस्याः **पीलुपर्णी**, स्निग्धानि पर्णान्यस्याः **स्निग्धपर्णी**, उभयत्र "पाक-कर्ण-पर्ण-" [सिद्ध० २.४.५५] इति ङीः । पृथक् त्वग् विद्यतेऽस्याः 15 **पृथक्त्वग्**। मधु विद्यतेऽस्याः **मधुमती** । आह च—

मूर्वा मधुरसा देवी पृथक्त्वग् पीलुपर्ण्यपि ।
देवश्रेणी स्वादुरसा स्निग्धपर्णी च मोरटा ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० १३] इति ।

तथा **चेन्दुः**— 20

स्निग्धच्छदा मधुश्रेणी पृथक्त्वग् रसवाहिनी ।
देवश्रेणी मधुमती सुभङ्गी द्विजमेखला ॥
आतोलनी योगवहा मोरटा च मधुस्रवा ।
सुखोषिता स्निग्धपर्णी गोकर्णी सा मधूलिका ।
पीलुपर्णी कर्मकरी तथा मधुमतीति च । 25
[ ] इति ।

एतस्या लोके 'पीलउनी' इति प्रसिद्धिः ॥३१६॥

लाङ्गल्यां हलिनी नन्दा विशल्या गर्भपातनी ।
अनन्ताऽग्निमुखी सैरी कुष्पुष्पी कलिकारिका ॥३१७॥

१ °ग्निशिखा शक्रपुष्पिका कलि° नि० ॥

लङ्गति लाङ्गली, "नञि-लङ्गेर्दीर्घश्च" [हैमोणादिसू० ४६६] इत्यलः; लाङ्गल इव भेदनाद् वा, तस्याम् । हलो विद्यतेऽस्या. हलिनी । नन्दति नन्दा । विगतं शल्यमस्या द्रावकत्वाद् विशल्या, "शल गतौ" विगलति वा, "स्था-छा-मा-" [हैमोणादिसू० ३५६] इति य । गर्भं पातयति गर्भपातनी । नास्ति अन्तोऽस्या
5 अनन्ता । अग्नेरिव मुखमस्या अग्निमुखी सोढुमशक्यत्वात् । अग्निशिखेत्येके । यदाह—

स्याल्लाङ्गलिक्यग्निशिखा [अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० ११८] इति ।

सीरस्य-हलस्य इयं सैरी, भेदनात्, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३.१६०] इत्यण् । दुष्टानि पुष्पाण्यस्या. दुष्पुष्पी । कलि-कलहं करोति कलिकारी, स्वार्थिके के कलिकारिका । आह च --

10 कलिकारी तु हलिनी विशल्या गर्भपातनी ।
लाङ्गल्यग्निमुखी सैरी दीप्ताऽनन्तेन्द्रपुष्पिका ॥

[धन्व० वर्ग ४ श्लो० ९] इति ।

एतस्या लोके 'राडागारी' इति प्रसिद्धिः ॥३१७॥

गुडूच्याममृता सोमवल्ली वत्सादनी धरा ।
15 **छिन्नोद्भवा छिन्नरुहा विषघ्नी देवनिर्मिता ॥३१८॥**
विशल्या कुण्डली लम्बा तन्त्रिका चक्रलक्षणा ।
देव्यनन्ता मधुपर्णी जीवन्त्यमृतवल्ल्यपि ॥३१९॥

गुडति-रक्षति [कफं] गुडूची, "गुडेरूचट्" [हैमोणादिसू० १२०] इत्यूचट्, तस्याम् । नास्ति मृतमस्या अमृता । सोमस्य वल्ली सोमवल्ली । वत्सानामदनं
20 वत्सादनी । धरति रसं धरा, अच् । छिन्ना सती उद्भवति-प्रकटीभवति छिन्नोद्भवा । छिन्ना सती रोहति छिन्नरुहा, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५.१.५४] इति कः । विषं हन्ति विषघ्नी, "अचित्ते टक्" [सिद्ध० ५.१.८३] इति टक् । देवैर्निर्मिता देवनिर्मिता ॥३१८॥

विगतं शल्यमस्या विशल्या । "कुडुङ् दाहे" कुण्डते कुण्डली, "मृदि-कन्दि-"
25 [हैमोणादिसू० ४६५] इत्यलः, गौरादित्वाद् ङी । "लबुङ् अवस्रंसने च" चकाराच्छब्दे, लम्बते लम्बा । तन्त्रयते-धारयत्यायुस्तन्त्रिका, णके आप् । चक्रैर्लक्ष्यते चक्रलक्षणा । दीव्यति देवी । नास्ति अन्तोऽस्या अनन्ता । मधूनि पर्णा-

१ °ली छया त° नि० ॥

न्यस्याः **मधुपर्णी** । जीवनाद् **जीवन्ती**, "रुहि-नन्दि-जीवि-प्राणिभ्यष्टिदाशिषि" [हैमोणादिसू० २२०] इति आशिषि टिदन्तः । अमृतस्य वल्ली **अमृतवल्ली** । आह च—

गुडूच्यमृतवल्ली च छिन्ना छिन्नरुहाऽमृता ।
छिन्नोद्भवाऽमृतलता धरा वत्सादनी स्मृता ॥
सैवोक्ता सोमवल्ली च कुण्डली चक्रलक्षणा ।
जीवन्ती मधुपर्णी च तन्त्रिका देवनिर्मिता ॥
वयस्था कुण्डली सौम्या विशल्याऽमृतसम्भवा ।
पिण्डाऽमृता बहुच्छिन्ना सा चोक्ता कन्दरोहिणी ॥
रसायनी कृत्तरुहा स्वरदा ज्वरनाशनी ।
[धन्व० वर्ग १ श्लो० १–४]
मधुपर्णी दाहहरा भिषजां च निवेदिता ।
द्वितीया स्वर्णजीवन्ती तैलपर्णी च कथ्यते ॥
घुणप्रियाऽतिसारघ्नी [ ] इति ।

एतस्या लोके 'गुडूची' इत्येव प्रसिद्धिः ॥३१९॥

देवताडे देवताली वृत्तकोशो गरागरी ।
जीमूतकस्तालकश्च वेण्याखुविषघातिनी ॥३२०॥

देवानां ताडो **देवताडः**, तत्र । देवानां ताली **देवताली** । वृत्तः कोशोऽस्य **वृत्तकोशः** । गरं–विषम् आगिरति **गरागरी**, मूषकविषघ्नत्वात्, स्त्रीलिङ्गः । जीवति जीमूतः "जीवेर्मश्च" [हैमोणादिसू० २१६] इत्यूतः मश्चान्तादेशः, स्वार्थिके के **जीमूतकः** । ताड्यते ताडः, ऋफिडादित्वाल्लत्वे तालः, स्वार्थिके के **तालकः** । वेणीव **वेणी** । आखुविषं घातयति **आखुविषघातिनी** । आह च—

जीमूतको देवताडो वृत्तकोशो गरागरी ।
प्रोक्ताऽऽखुविषहा वेणी देवताडी च ताडकः ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० १७३] इति ।

एतस्य लोके 'देवदाली' इति प्रसिद्धिः ॥३२०॥

कोशातक्यां [1]कृष्णच्छत्रा जाली घोषा सुतिक्तिका ।
मृदङ्गफलिका क्ष्वेडा घण्टाली कृतवेधना ॥३२१॥

१ देवदाली वृत्तकोशा नि० ॥ २ कृतच्छत्रा नि० ॥ ३ रक्तवेधना नि० ॥

धामार्गवः पीतपुष्पो महाजाली महाफली ।
कर्कोटकी कोशफलो राजकोशातकीति च ॥३२२॥

"अत सातत्यगमने" कोशमतति—गच्छति **कोशातकी**, गौरादित्वाद् ङीः, तस्याम् । कृष्णं छत्रमस्याः **कृष्णच्छत्रा** । जालोऽस्यास्ति **जाली** । "घुषृ शब्दे"
5 घोषति **घोषा** । सुतरां तिक्ता सुतिक्ता, के **सुतिक्तिका** । मृदङ्गाकाराणि फलान्यस्या मृदङ्गफली, के **मृदङ्गफलिका** । क्ष्वेडते **क्ष्वेडा** । घण्टामलति **घण्टाली** । कृतं वेधनमनया **कृतवेधना** ॥३२१॥

धाम इयर्ति **धामार्गवः**, "कैरव-भैरव-" [हैमोणादिसू० ५१९] इत्यवे निपात्यते । पीतानि पुष्पाण्यस्य **पीतपुष्पः** । महांश्चासौ जाली च **महाजाली**
10 जलवितानः । महान्ति फलान्यस्या **महाफली**, "असम्-भस्रा-ऽजिनैक-शण-पिण्डात् फलात्" [सिद्ध० २.४.५७] इति ङीः । करोति कर्कोटः, "कपोट-बकोट-" [हैमोणादिसू० १६१] इत्योटे निपात्यते, के **कर्कोटकी** । कोशे—मध्ये फलान्यस्य **कोशफलः** । राज्ञी चासौ कोशातकी च **राजकोशातकी** । आह च—

कोशातकी कृतच्छिद्रा जालिनी कृतवेधना ।
15 क्ष्वेडा सुतिक्ता घण्टाली मृदङ्गफलिका मता ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० १९२] इति ।

तथा च—

धामार्गवः कोशफलो राजकोशातकी तथा ।
कर्कोटकी पीतपुष्पी महाजाली तथोच्यते ॥
20 [धन्व० वर्ग १ श्लो० १८९] इति ।

एतस्या लोके 'कडूई' 'विसाली' 'घींसोडी' इति प्रसिद्धिः ॥३२२॥

हस्तिकोशातकी त्वैभी विशाला कर्कटच्छदा ।

हस्तिनः कोशातकी **हस्तिकोशातकी** । 'तु' इति पुनरर्थेऽत्र । इभस्येयं **ऐभी**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३.१६०] इत्यण् । **विशाला** विस्तीर्णा । कर्कट-
25 स्येव च्छदोऽस्याः **कर्कटच्छदा** ।

क्षीरिण्यां स्यात् पटुपर्णी घर्षणी पीतदुग्धिका ॥३२३॥
फेनक्षीरा हेमक्षीरा पीतक्षीरा करीषिणी ।
हेमाह्वया हेमशिखा हैमवती हिमावती ॥३२४॥

---

१ महाजल महाफला नि० ॥ २ °फला राज° नि० ॥

क्षीरमस्त्यस्याः **क्षीरिणी**, तस्याम् । पटूनि पर्णान्यस्याः **पटुपर्णी** । धृष्यते अनया **धर्षणी**, "करणाऽऽधारे" [सिद्ध०५.३.१२९] इत्यनट् । पीतं दुग्धमस्याः पीतदुग्धा, स्वार्थिके के **पीतदुग्धिका** ॥३२३॥

फेनयुक्तं क्षीरमस्याः **फेनक्षीरा** । हेमवर्णं क्षीरमस्याः **हेमक्षीरा** । पीतं क्षीरमस्याः **पीतक्षीरा** । करीषाः सन्त्यस्याः **करीषिणी** । हेम्नः आह्वयोऽस्या 5 **हेमाह्वया** । हेम्न शिखाऽस्याः **हेमशिखा** । हिमवत इयं **हैमवती**, "तस्येदम्" [सिद्ध०६.३.१६०] इत्यण् । हिमो विद्यतेऽस्याः **हिमावती**, "अनजिरादिबहुस्वर-शरादीनां मतौ" [सिद्ध०३.२.७८] इति मतौ प्रत्यये दीर्घः । आह च—

क्षीरिणी काञ्चनी क्षीरी पटुपर्णी च धर्षणी ।
तिक्तदुग्धा हैमवती हेमदुग्धा हिमावती ॥　　10
स्वर्णक्षीरी स्वर्णदुग्धा सुवर्णक्षीरिकाऽपि च ।
हिमाह्वा कनकक्षीरी हेमक्षीरा च काञ्चनी ॥

[धन्व० वर्ग १ श्लो० २४०,२४२] इति

एतस्या लोके 'क्षीरिणी' 'स्वर्णक्षीरिणी' च प्रसिद्धिः ॥३२४॥

शङ्खिन्यां स्याद् धनहरी तस्करी चोरपुष्पिका ।　　15
केशिनी ग्रन्थिका चण्डा श्वेतबुध्ना निशाचरी ॥३२५॥

शङ्खोऽस्त्यस्याः **शङ्खिनी**, शौक्ल्यात्, तस्याम् । धनं हरति **धनहरी** । अत एव **तस्करी** । चोरस्य पुष्पं चोरपुष्पी, धनहरीत्वात्, रात्रौ विकासाद् वा, के **चोरपुष्पिका** । केशाः सन्त्यस्या **केशिनी** । ग्रन्थिरत्रास्ति **ग्रन्थिका**, व्रीह्यादित्वादिकः । चमति अतीव धनं **चण्डा**, "पञ्चमाद् डः" [हैमोणादिसू० १६८] इति डः; चण्डते 20 वा । श्वेतो बुध्नोऽस्याः **श्वेतबुध्ना** । निशायां चरति **निशाचरी**, रात्रौ विकासात् । आह च **चन्द्रनन्दनो**ऽत्र—

चण्डा धनहरी चौरी चोरपुष्पी च तस्करी ।
तथा निशाचरी च स्यात् केशिनी ग्रन्थिकेत्यपि ॥

[　　　　　　　] इति ।　　25

शङ्खिनीनामानि ॥३२५॥

आखुपर्ण्यां पुष्पश्रेणी [१]न्यग्रोधी शम्बरी वृषा ।
चित्रोपचित्रा [२]रण्डा च प्रत्यक्श्रेणी द्रवन्त्यपि ॥३२६॥

१ न्यग्रोधा नि० ॥ २ रण्डाख्या प्र० नि० ॥

आखुकर्णाभपत्रत्वाद् **आखुपर्णी**, "पाक-कर्ण-पर्ण-" [सिद्ध० २.४.५५] इति ङी । आखो कर्ण इव कर्णः— पत्रं यस्याः सा **आखुकर्णी**त्यपि, "पाक-कर्ण-" [सिद्ध० २ ४.५५] इति ङी., तस्याम् । पुष्पाणां श्रेणी अस्या **पुष्पश्रेणी** । न्यग् रोहति रुणद्धि वा बहुमूलत्वात् **न्यग्रोधी**, लिहादित्वादचि "वीरुन्न्यग्रोधौ" [सिद्ध० ४.१.१२१] इति साधुः । शं वृणोति **शम्बरी**, अचु, गौरादित्वाद् ङीः । वर्षति **वृषा**, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५.१ ५४] इति क. । "वृणोति वा" इति **क्षीरस्वामी**, पृषोदरादित्वात् साधु । **वृषपर्णी**त्यपि । **चित्रा** अनेकवर्णपत्रा । उप—समीपे चित्राण्यस्या **उपचित्रा** । रम्यते रमते वा **रण्डा**, "पञ्चमाद् ड" [हैमोणादिसू० १६८] इति ड. । "**चण्डा**" **इत्यमरः** । प्रतीची श्रेणी अस्या. **प्रत्यक्श्रेणी** । द्रवति **द्रवन्ती**, शतृप्रत्ययः । आह च—

> द्रवन्ती शम्बरी चित्रा न्यग्रोधी मूषकाह्वया ।
> प्रत्यक्श्रेणी वृषा रण्डा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका ॥
> [धन्व० वर्ग १ श्लो० २२९] इति ।

तथा च—

> चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ॥
> प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी चण्डा मूषकपर्ण्यपि ।
> [अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० ८७–८८] इति ।

एतस्या लोके 'उंदिरकनी' इति प्रसिद्धि. ॥३२६॥

पद्मिन्यां तु महावल्ली बिशिनी बिशवत्यपि ।
पलाशिनी नालीकिनी नलिनी पुटकिन्यपि ॥३२७॥

पद्ममस्त्यस्या **पद्मिनी**, "मन्-मा-ऽब्जादेर्नाम्नि" [सिद्ध० ७.२.६७] इति इन् प्रत्ययः. तस्याम् । महती चासौ वल्ली च **महावल्ली** । बिशमस्त्यस्याः **बिशिनी** । बिशं विद्यतेऽस्या **बिशवती** । पलाशा सन्त्यस्या **पलाशिनी** । नालीकमस्त्यस्या **नालीकिनी** । नलिनमस्त्यस्या **नलिनी** । पुटकमस्त्यस्याः **पुटकिनी** । सर्वेऽप्येते "मन्-मा-ऽब्जादेर्नाम्नि" [सिद्ध० ७.२.६७] इति इन्प्रत्यये साधव. । आह च—

> पद्मिनी स्यात् पुटकिनी नलिनी च कुमुद्वती ।
> पलाशिनी पद्मवती वनखण्डं स चाऽऽकर ॥
> [धन्व० वर्ग ४ श्लो० १५७] इति ।

एतस्या लोके 'पोयणि' इति प्रसिद्धिः ॥३२७॥

कमले नलिनं पद्ममरविन्दं कुशेशयम् ।
परं शत-सहस्राभ्यां पत्रं राजीव-पुष्करे ॥३२८॥
बिसप्रसूनं नालीकं तामरसं महोत्पलम् ।
तज्जलात् सरसः पङ्कात् परे रुड्-रुह-जन्म-जैः ॥३२९॥ 5

काम्यते श्रिया **कमलम्**, "मृदि-कन्दि-" [हैमोणादिसू० ४६५] इत्यलः; कम्– अम्भ अलति भूषयति वा; केन शिरसा मल्यते–धार्यते इति वा, तत्र । "णल गन्धे" नलति **नलिनम्**, "श्या-कठि-खलि-नलि-" [हैमोणादिसू० २८२] इत्यादिना इनः । पद्यते भृङ्गै **पद्मम्**, "अर्तीरि-" [हैमोणादिसू० ३३८] इति मः । एते पुं-क्लीबलिङ्गा । अरान् विन्दति **अरविन्दम्**, "नि-गवादेर्नाम्नि" [सिद्ध० 10 ५.१.६१] इति शः । कुशे–जले शेते **कुशेशयम्**, "शय-वासि-वासेष्वकालात्" [सिद्ध० ३.२.२५] इति सप्तम्यलुप् । शत-सहस्रशब्दाभ्यां परं पत्रम्, शत-सहस्रे बहूपलक्षणम्, शतं सहस्रं च पत्राण्यस्य **शतपत्रम् सहस्रपत्रम्** । राज्यः–रेखाः सन्त्यस्य **राजीवम्**, मण्यादित्वाद् वः । "पुषंच् पुष्टौ" पुष्यति जले **पुष्करम्**, "सू-पुषिभ्यां कित्" [हैमोणादिसू० ४३६] इति कित् करः ॥ ३२८॥ 15

बिसात् प्रसूतं **बिसप्रसूतम्** । **बिसप्रसूनमपि** । "णल गन्धे" नलति **नालीकम्**, पुं-क्लीबलिङ्गः, "सृणीका-ऽस्तीक-" [हैमोणादिसू० ५०] इतीके निपात्यते । "तमूच् काङ्क्षायाम्" तम्यते **तामरसम्** . "फनस-तामरसादयः" [हैमोणादिसू० ५७३] इत्यसे निपात्यते, ताम –सप्रकर्षो रसोऽस्येति वा, तामः प्रकर्षार्थः, तारतम्यवत्, ताम्यद्भिः–भृङ्गैरस्यते वा । महच्च तदुत्पलं च **महोत्पलम्** । 'तत्' 20 इति कमलम् जलशब्दात् सरःशब्दात् पङ्कशब्दाच्च परै रुडादिभिरुच्यते इत्यर्थः । **जलरुट् जलरुहं जलजन्म जलजम्, सरोरुट् सरोरुहं सरोजन्म सरोजम्, पङ्करुट् पङ्करुहं पङ्कजन्म पङ्कजम्** । यौगिकत्वाद् **वारिरुड्-वारिज-सरसीरुहा**-दयोऽप्यवसेयाः । आह च—

कमलं श्वेतमम्भोजं सारसं सरसीरुहम् । 25
सहस्रपत्रं श्रीगेहं शतपत्रं कुशेशयम् ॥
पङ्केरुहं तामरसं राजीवं पुष्करं कुहम् ।
अब्जमम्भोरुहं पद्मं पुण्डरीकं च पङ्कजम् ॥

नलं सरोजं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ।

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'श्वेतकमल' इति प्रसिद्धिः ॥३२९॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजं

5 "पुणत् शुभे" पुणति **पुण्डरीकम्**, पुण्डते वा, "सृणीका-ऽस्तीक-" [हैमोणादिसू० ५०] इतीके निपात्यते । सितं-श्वेतमम्भोजं **सिताम्भोजम्** ।

अथ रक्तसरोरुहे ।

रक्तोत्पलं कोकनदं

रक्तं च तत् सरोरुहं च **रक्तसरोरुहम्**, तत्र । रक्तं-शोणमुत्पलं **रक्तोत्प-**
10 **लम्** । कोकैः-चक्रवाकैर्नदति **कोकनदम्** । "कोकाः- चक्राह्वा नदन्त्यस्मिन्" इति **क्षीरस्वामी** । आहुश्च—

रक्ताब्जे रक्तकुमुदे बुधैः कोकनदं स्मृतम् ।

[शाश्वत० श्लो० ५४०] इति ।

कैरविण्यां कुमुद्वती ॥३३०॥

15 कैरवाणि सन्त्यस्या **कैरविणी**, तत्र । कुमुदानि सन्त्यस्या **कुमुद्वती**, "नड-कुमुद-" [सिद्ध० ६.२.७४] इति डित् मतु प्रत्ययः, व्यञ्जनान्तात् कुमुच्छब्दाद्वा "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुः" [सिद्ध० ७.२.१] इति मतुः । **कुमुदिनी**त्यपि ॥३३०॥

उत्पले स्यात् कुवलयं कुवेलं कुवलं कुवम् ।

उत्पिबति **उत्पलम्**, पुं-क्लीबलिङ्गः. "मुरलोरल" [हैमोणादिसू० ४७४] इत्यले
20 निपात्यते उत्पलतीति वा. तत्र । कौ वलति- प्राणिति **कुवलयम्**, "कु-गु-वलि-" [हैमोणादिसू० ३६५] इत्ययः, कुत्सितं बहिर्वलयं-पत्रवेष्टनमस्य वा । "वेलृ चलने" कौ वेलति **कुवेलम्** । "कुङ् शब्दे" कवते भृङ्गारावैः **कुवलम्**, पुं-क्लीबलिङ्गः, "कोर्वा" [हैमोणादिसू० ४६९] इति किदल, कौ वलतीति वा । "वांक् गति-गन्धनयोः" कुत्सितं वातीति **कुवम्**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५ १ १७१] इति
25 डः । अस्य विशेषानाह—

श्वेते तु तत्र कुमुदं कैरवं गर्दभाह्वयम् ॥३३१॥

'तत्र' उत्पलं श्वेते काम्यते **कुमुदम्**, पुं-क्लीबलिङ्गः, "कुमुद-" [हैमोणादिसू० २४४] इत्युदे निपात्यते, कौ मोदते इति वा । **कुमुद्** इत्यपि । करोति

सुखं **कैरवम्** "कैरव-भैरव-" [हैमोणादिसू० ५१९] इत्यवे निपात्यते; के रौति-शब्दायते केरवः-हंसः, तस्येदं प्रियमिति वा। गर्दभस्याऽऽह्वयोऽस्य **गर्दभाह्वयम्** ॥३३१॥

नीले तु स्यादिन्दीवरं

'तु' अत्र पुनरर्थे। नीले उत्पले इन्दति श्रिया **इन्दीवरम्**, "तीवर-धीवर-" [हैमोणादिसू० ४४४] इति वरटि निपात्यते।

हल्लकं रक्तसन्ध्यके।

हलति-घूर्णते **हल्लकम्**. "कीचक-पेचक-" [हैमोणादिसू० ३३] इत्यकान्तो निपात्यते। रक्तान् सन्धीन् अकति-याति प्राप्नोति **रक्तसन्ध्यकम्**, रक्तं सन्ध्येव वा, तत्र। रक्तोत्पलं चैतत्। 10

सौगन्धिके तु कह्लारं

सुगन्ध प्रयोजनमस्य **सौगन्धिकः**, "प्रयोजनम्" [सिद्ध० ६.४.११७] इतीकण्। कल्यते **कह्लारम्**. "द्वार-शृङ्गार-" [हैमोणादिसू० ४११] इत्यारे निपात्यते, के ह्लादते वा, पृषोदरादित्वात् साधु। शारदं शुक्लं चैतत्।

बीजकोशो वराटकः ॥३३२॥ 15

कर्णिका

बीजानां-पद्माक्षनाम्नां कोशो **बीजकोशः**, तत्र। वरमटति **वराटकः**। यत् **शाश्वतः**—

बीजकोशे सरोजस्य कपर्दे च वराटकः।

[श्लो० १८०] इति ॥३३२॥ 20

असत्यपि कर्णभवत्वे रूढत्वात् कर्णे भवा **कर्णिका**, "कर्ण ललाटात्-" [सिद्ध० ६.३.१४१] इति कल्।

पद्मनाले तु मृणालं तन्तुलं बिसम्।

पद्मस्य नालं **पद्मनालम्**, तत्र। "मृणत् हिंसायाम्" मृण्यते-अर्थते **मृणालम्**, त्रिलिङ्गः, "कुलि-पिलि-" [हैमोणादिसू० ४७६] इति किदालः; मृदमालीयते वा. 25 "क्वचित्" [सिद्ध० ५ १.१७१] इति डे पृषोदरादित्वात् साधुः। तन्तून् लाति **तन्तुलम्**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५.१.१७१] इति डः। "वींक् प्रजनादिषु" वेति **बिसम्**, "पटि-वीभ्याम्-" [हैमोणादिसू० ५७९] इति डिसः; विस्यते-प्रेर्यते वा।

आह च—

बिसं मृणाले बिसिनी मृणाला स्यान्मृणालिका ।
मृणालं पद्मनालं तु तन्तुलं नलिनीरुहम् ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० १६१] इति ।

5 एतस्य लोके 'बिसु' इति प्रसिद्धिः ।

किञ्जल्के केसरं

किञ्चिद् जलति **किञ्जल्कम्**; किं–कुत्सितं जीर्यते वा, "निष्क-तुरुष्क-" [हैमोणादिसू० २६] इति के निपात्यते, तत्र । के सरति, **केसरम्** । पुं-क्लीबलिङ्गावेतौ । आह च—

10 पद्मकेसरमापीतं किञ्जल्कं किञ्जमेव च ।
मकरन्दं तथा तुङ्गं गौरं काञ्चनमेव च ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० १६५] इति ।

एतस्य लोके 'केसर' इति प्रसिद्धिः ।

नव्यदले संवर्तिका भवेत् ॥३३३॥

15 **नव्यदलं**–पद्मादीनां नवोद्भिन्नं दलं सेरयन्त्रकाख्यम्[1], तत्र । संवर्त्तयति–वेष्टयति **संवर्तिका**, णके आप्, 'भवेद्' इति स्यात् ॥३३३॥

कन्दे पाद्मे करहाट-शिफे

कनति–दीप्यते कन्दः, "शा-शपि-" [हैमोणादिसू० २३७] इति दः, कन्यते–अन्विष्यते वा, पुं-क्लीबलिङ्ग, तत्र । पद्मस्यायं पाद्मः, "तस्येदम्" [सिद्ध० 20 ६.३.१६०] इत्यण्, तत्र 'पाद्मे' पद्मसम्बन्धिनि । कं रहयन्ति कराहाः–पद्मादयो जलोत्थाः, तान् अटति–प्राप्नोति **करहाटः**; कीर्यते वा, "कपाट-विराट-" [हैमोणादिसू० १४८] इत्याटे निपात्यते । शिनोति–दारयति क्ष्मां **शिफा**, ताल्व्यादिः, "शफ-कफ-शिफा-गोफादयः" [हैमोणादिसू० ३१६] इति फप्रत्यये निपात्यते ।

शालूकमौत्पले ।

25 "शल गतौ" शलति **शालूकम्**, "शल्यणेर्णित्" [हैमोणादिसू० ५९] इत्यूकः । उत्पलानामिदम**ौत्पलम्**–उत्पलसम्बन्धि, तत्र । आह च—

पद्ममूलं तु शालूकं शकलं करहाटकम् ।
शालीनं पद्मकन्दं तु जलालूकं निगद्यते ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० १६३] इति ।

30 अनयोर्लोके 'पद्ममूल' इति प्रसिद्धिः ।

---

[1] 'शरयन्त्रिकाख्यम्' इति अभिधानचिन्तामणिस्वोपज्ञटीकायाम् ॥

पद्मबीजे तु पद्माख्यं पद्मकर्कटिकेत्यपि ॥३३४॥

पद्मानां बीजं **पद्मबीजम्**, तत्र । पद्ममित्याख्याऽस्य **पद्माख्यम्** । पद्मानां कर्कटी पद्मकर्कटी, स्वार्थिके के **पद्मकर्कटिका** । आह च—

पद्मबीजं तु गालोड्यं पद्माह्वं पद्मकर्कटी ।
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० १५९] इति ।　　5

एतस्य लोके 'गंठ' इति प्रसिद्धिः ॥३३४॥

वारिपर्ण्यां तु पानीया पृष्ठगा कुम्भिका हठः ।

वारि पिपर्त्ति **वारिपर्णी**, "चिक्कण-कुक्कण-" [हैमोणादिसू० १९०] इत्यणे निपात्यते, तस्याम् । पीयते **पानीया** । पृष्ठं गच्छति **पृष्ठगा** । कुम्भोऽस्त्यस्याः **कुम्भिका**, "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७.२.६] इतीक ।　　10

"कुम्भीको वारिपर्णः स्यात्" । [　　　　] इत्येके ।

"हठ बलात्कारे" हठति **हठः**, अच् । यदाह—

"हठोऽम्बुपर्ण्यां प्रसभे" [हैमानेका० श्लो० १२४] इति ।

'फंगा' नाम शाकम् । 'शूषा' इत्येके ।

जलशूके जलनीली नीली शैवाल-शैवले ॥३३५॥　　15

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते निघण्टुशेषे
तृतीयो लताकाण्डः ॥

जलस्य शूकमिव **जलशूकम्**, पुं-क्लीबलिङ्गः, तत्र । जलं नीलयति **जलनीली**, अण् प्रत्ययः, "णील वर्णे" नीलति **नीली**, अच्, गौरादित्वाद् ङी., नीलवर्णा वा । शेते अम्भसि **शैवालम्** **शैवलम्**, "शीङस्तलक्-पाल-वालण्-वलण्-वलाः" [हैमो- 20 णादिसू० ५०१] इत्यनेन वालण्-वलणप्रत्ययौ । शेवालमिति तु शेपालेत्यस्य जपादित्वाद् वत्वे साधु । शेवलं शेपालं शैवलं च नीलिकाख्येयम् ॥३३५॥

॥ इति श्रीमद्बृहत्खरतरगच्छे श्रीजिनराजसूरिशिष्यश्रीजयसागरमहोपाध्यायपट्टानुक्रमवाचनाचार्यधुर्यश्रीभानुमेरुगणिशिष्यसमस्तप्रशस्तग्रन्थावलीविचक्षणश्रीज्ञानविमलोपाध्यायशिष्य-　　25
वाचनाचार्यश्रीश्रीवल्लभगणिविरचितायां
श्रीहेमचन्द्राचार्यकृतनिघण्टुशेषटीकायां लताकाण्डः
तृतीयः समाप्तः ॥३॥

४

[चतुर्थः शाककाण्डः]

॥ अर्हम् ॥ अथ चतुर्थं प्रस्तावप्राप्तं शाककाण्डं व्याक्रियते—

शतपुष्पायां तु घोषा शताह्वा माधवी मिसिः[1] ।
अतिच्छत्रा छत्रपुंष्प्यवाक्पुष्पा कारवी सहा ॥२३६॥

5 शतं—बहूनि पुष्पाण्यस्याः **शतपुष्पा**, "असत्काण्ड-प्रान्त-शतैकाऽञ्चः पुष्पात्" [सिद्ध० २.४.५६] इति अञ्चो वर्जनाद् ङीर्न भवति, तस्याम् । घोषति **घोषा** । शतमित्याह्वाऽस्याः **शताह्वा** । मधुन इयं **माधवी**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३. १६०] इत्यण् । "मिश मश रोषे च" नालव्यान्ताविमौ, मिश्यते **मिसिः**, "नाम्युपान्त्य-"[हैमोणादिसू० ६०९] इति किदिः, पृषोदरादित्वाद् दन्त्य सकार,
10 स्त्रीलिङ्गः । छत्रमतिक्रान्ता **अतिच्छत्रा** । **शतच्छत्रा**ऽपि । छत्राकाराणि पुष्पाण्यस्याः **छत्रपुष्पी**, "असत्काण्ड-प्रान्त-" [सिद्ध० २.४.५६] इति ङीः । अवाञ्चि—अधोमुखानि पुष्पाण्यस्याः **अवाक्पुष्पा**, "असत्काण्ड-प्रान्त-शतैकाऽञ्चः पुष्पात्" [सिद्ध० २.४.५६] इति सूत्रेण अञ्चो वर्जनाद् ङ्यभावः । आबन्त एवायम् । कारोरिय **कारवी** कर्मण्या, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३. १६०]
15 इत्यण् । सहते **सहा** । आह च—

> शतपुष्पा मिसिर्घोषा शिफका माधवी शिफा ।
> अतिच्छत्रा त्ववाक्पुष्पा शताह्वा कारवी स्मृता ॥
>
> [धन्व० वर्ग २ श्लो० १] इति ।

तथा च—

20 शतपुष्पा शतच्छत्रा[ऽतिच्छत्रा] मधुरा मिसिः ।
अवाक्पुष्पा कारवी च [अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० १५२] इति ।

एतस्या लोके 'सोआ' इति प्रसिद्धिः ॥२३६॥

जीरके तु कणाऽजाजी जरणः कणजीरकः ।

---

१ मिषि· नि० ॥ २ °पुष्पाऽवाक्पु° नि० ॥

जयति मन्दाग्नित्वं जीरः "चि-जि-शुसि-" [हैमोणादिसू० ३९२] इति रो दीर्घत्वं च, स्वार्थिके के **जीरकः**, पुं-क्लीबलिङ्गः, तत्र । कणाः सन्त्यस्यां **कणा**, स्त्रीलिङ्गोऽयम् । अजं–स्वाभाविकं मन्दाग्नित्वमजति–क्षिपति **अजाजी**, लिहादित्वादचि अजेर्वी न भवति, स्त्रीलिङ्गः । जीर्यते अनेन **जरणः**, पुंल्लिङ्गः । कणोपलक्षितो जीरकः **कणजीरकः** । आह च— 5

शुक्लाऽजाजी कणाऽऽख्याता दीर्घक. कणजीरक. ।

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'श्वेतजीरा' इति प्रसिद्धिः ।

कृष्णेऽस्मिन् कारवी पृथ्वी सुगन्धा सुषवी पृथुः ॥३३७॥
कुञ्ची कालोपकालोपकुञ्चिकोत्कुञ्चिकाऽपि च । 10

'कृष्णे' श्यामे 'अस्मिन्' जीरके कारोरियं **कारवी**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३.१६०] इत्यण् । **पृथ्वी** बृहत्कणा । शोभनो गन्धोऽस्याः **सुगन्धा** । सुष्ठु सुवति **सुषवी**,अचि गौरादित्वाद् ङीः । **पृथुः** बृहत्कणत्वात् ॥३३७॥

"कुञ्च च कौटिल्या-ऽल्पीभावयो" कुञ्चति **कुञ्ची** । **काला** वर्णेन । उपकालयति **उपकाला** । उपकुञ्चति–अल्पीकरोति **उपकुञ्चिका** । उत्कुञ्चति **उत्कुञ्चिका** । आह च — 15

कुञ्चिका चोपकुञ्ची च कालिका चोपकालिका ।
सुषवी कुञ्चिका कुञ्ची पृथ्वी कृष्णे च जीरके ॥
[धन्व० वर्ग २ श्लो०५९] इति ।

एतस्य लोके 'कालउ जीरउ' इति प्रसिद्धिः । 20

रसोने लशुनो म्लेच्छकन्दोऽरिष्टो महौषधम् ॥३३८॥
महाकन्दः ।

अम्लेन रसेन ऊनो **रसोनः**, पञ्चरसत्वात् । यद् **व्याडिः**—

ऊनोऽम्लेन रसेनेति रसोनस्तेन कीर्तितः ।

[ ] इति । 25

तत्र । लश्यते–अभिलष्यते **लशुनः**, "लषेः श च" [हैमोणादिसू० २८९] इत्युनः प्रत्ययः तालव्यः शकारश्चान्तादेशः । [पुं-क्लीबलिङ्गावेतौ ।] म्लेच्छानां प्रियः कन्दो **म्लेच्छकन्दः** । न रिष्यते **अरिष्टः** । **महौषधं** रोगजित्वात् ॥३३८॥

---

१ तुषवी नि० ॥ २ उपकुञ्ची कुञ्चिका च कालोपकुञ्चिकाऽपि च नि०

महांश्चासौ कन्दश्च **महाकन्दः**। आह च —

अथ महौषधम्।

लशुनं गृञ्जनारिष्ट-महाकन्द-रसोनकाः ॥

[अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० १४८] इति।

एतस्य लोके 'ल्हसणु' इति प्रसिद्धिः।

अपरोऽप्येष गृञ्जनो दीर्घपत्रकः।

'अपर.' अन्य 'एष' रसोन गृञ्ज्यते-कुत्सित' शब्द्यते **गृञ्जनः**, पुं-क्लीब-लिङ्ग। दीर्घं पत्रमस्य दीर्घपत्र, के **दीर्घपत्रकः**।

पलाण्डौ यवनेष्टः स्यात् सुकन्दो [१]वक्त्रदूषणः ॥३३९॥

10 **[२]हरणः**

पिपर्त्ति धातून् **पलाण्डुः**, "केवयु-सुरण्यु-" [हैमोणादिसू०७४६] इति उप्रत्यये निपात्यते, "पल गतौ" पलति वा **पलाण्डुः**, "पलि-मृभ्यामाण्डु-कण्डुकौ" [हैमोणादि-सू०७६७] इत्याण्डु. प्रत्यय., तत्र। यवनानाम् इष्टो **यवनेष्टः**। शोभन कन्दोऽस्य **सुकन्दः**। वक्त्रं दूषयति **वक्त्रदूषणः** ॥३३९॥

15 हरति **हरणः**। आहुश्च—

पलाण्डुर्यवनेष्टश्च सुकन्दो मुखदूषण।

हरण [धन्व० वर्ग ४ श्लो०७१] इति।

एतस्य लोके 'डुंगली' इति प्रसिद्धिः।

स तु हरितो लतार्को दुर्द्रुमोऽपि च।

20 'तु.' पुनरर्थे। 'स' पलाण्डु 'हरित' नील' **लतार्कौ** लतार्काख्य। दुष्टो द्रुमो **दुर्द्रुमः**, अपवित्रत्वात्। आह च-

अन्य' पलाण्डुस्तु लतार्का दुर्द्रुमश्च स।

[धन्व० वर्ग ४ श्लो० ७१] इति।

सुश्रुतस्त्वाह—

25 लशुनो दीर्घपत्रश्च पिच्छागन्धो महौषधम्।

फरण्यश्च पलाण्डुश्च लवतर्का परारिका।

गृञ्जनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातय ॥

[ ] इति।

---

१ वक्त्रभूषण नि० ॥ २ करण नि० ॥

सप्तलायां बहुफेना सातला विमला मता ॥३४०॥
सारी मरालिका दीप्ता फेना चर्मकसा यवा ।

सपति–समवैति **सप्तला**, "मुरलोरल-" [हैमोणादिसू० ४७४] इत्यले निपात्यते, तस्याम् । बहव: फेनाभा बिन्दवोऽस्या **बहुफेना** । सातं–सुखं लाति **सातला**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५.१.१७१] इति ड: । विगतो मलोऽस्या **विमला** ॥३४०॥ 5

सारयति **सारी** । मरालिका(? ली)–हंसी, सैव **मरालिका** । अत एव **दीप्ता** । फेनाभा बिन्दव सन्त्यस्यां **फेना** । चर्मणि कसा अस्याः **चर्मकसा** । यूयते **यवा** । आह च–

सातला सप्तला सारी विपुला विमलाऽमला ।
बहुफेना चर्मकसा फेना दीप्ता रसालिका ॥ 10
[धन्व० वर्ग १ श्लो० २३८] इति ।

एतस्या लोके 'मार्थरि' इति प्रसिद्धि: ।

प्रसारण्यां चारुपर्णी भद्रपर्णी प्रतानिका ॥३४१॥
भद्रबला भद्रलता भद्रकाली महाबला ।
सारणा सरणा सुप्रसरा राजबला च सा ॥३४२॥ 15

प्रसार्यतेऽनया **प्रसारणी**, "करणा-ऽऽधारे" [सिद्ध० ५.३.१२९] इत्यनट्, तस्याम् । चारूणि पर्णान्यस्या **चारुपर्णी** । भद्राणि पर्णान्यस्या: **भद्रपर्णी** । प्रतानोऽस्त्यस्याः **प्रतानिका**, "अनोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७.२.६] इतीकः ॥३४१॥

भद्रं बलमस्या **भद्रबला** । [भद्रा चासौ लता च] **भद्रलता** । भद्रा चासौ काली च **भद्रकाली** । महद्बलमस्या **महाबला** । सारयति **सारणा** । सरतीव अम्भः 20 सङ्कोचाद् निवर्तते गमनया **सरणा** । "**सरणी**" इति युक्त: पाठ:" इति **क्षीरस्वामी** । शोभन: प्रसरोऽस्या: **सुप्रसरा** । राजरूपा–मुख्या बला–बलकृद् **राजबला** । आह च–

प्रसारणी सुप्रसरा सरणी सारणी च सा ।
चारुपर्णी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिका ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० २८९] इति । 25

एतस्या लोके 'प्रसारणी' इति प्रसिद्धिः ॥३४२॥

१ बिन्दुलामली नि० ॥ २ चर्मांकसा नि० ॥ ३ सारणी सुप्रसारा च राजबला च साऽपि च नि० ॥

ब्राह्म्यां वयःस्था मत्स्याक्षी ब्राह्मणी सोमवल्लरी ।
सरस्वती सत्यवती सुस्वरा ब्रह्मचारिणी ॥३४३॥

ब्राह्मीव **ब्राह्मी**, पावनत्वात्, तस्याम् । वयसि तिष्ठति **वयःस्था**, "स्था-पा-स्ना-त्रः" [सिद्ध० ५.१.१४२] इति कः, वयसः स्थैर्यकृत् । **मत्स्याक्षी** मत्स्याक्षिपुष्पी । ब्रह्मण इयं **ब्राह्मणी**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३.१६०] इत्यण् । सोमस्य वल्लरी **सोमवल्लरी** । सर –प्रसरणमस्त्यस्या **सरस्वती** । सत्यमस्त्यस्या **सत्यवती** । शोभनः स्वरोऽस्या **सुस्वरा**, "ओस्वृ शब्दोपतापयोः" सुष्ठु सुतरां वा स्वरति **सुस्वरा** इति वा । ब्रह्म चरतीत्येवंशीला **ब्रह्मचारिणी** । आह च—

10 ब्राह्मी सरस्वती सोमा सत्याह्वा ब्रह्मचारिणी ।
[ ] इति ।

एतस्या लोके 'ब्राह्मी' इति प्रसिद्धिः ॥३४३॥

सूरणे कण्डुरः कन्दोऽर्शोघाती चित्रदण्डकः ।

सूयते–प्रेर्यते **सूरणः**, "चिक्कण-कुक्कण" [हैमोणादिसू० १५०] इत्यणे निपात्यते, तत्र । कण्डूं गति **कण्डुरः**, पृषोदरादित्वात् साधु । कन्द्यते -इष्यते **कन्दः**, [पुं-क्लीबलिङ्ग] । अर्शो घातयति **अर्शोघाती** । चित्रो दण्डोऽस्य चित्रदण्ड, स्वार्थिके के **चित्रदण्डकः** । एतस्य लोके 'सूरणकन्द' इति प्रसिद्धिः ।

वृद्धदारके त्वावेगी जीर्णवालक[1]जुङ्गकौ ॥३४४॥
[2]अजाण्डी च ऋक्षगन्धा स्यादन्तःकोटपुष्प्यपि ।

20 वृद्धं -वृद्धत्वं दारयति **वृद्धदारकः** वृद्धं दारकीकुरुते इति वा, पृषोदरादित्वात्, तत्र । आ समन्ताद् वेगोऽस्त्यस्या **आवेगी**, वृद्धत्वात्, उद्वेजको वा । जीर्णा बाला अस्य जीर्णबाल, स्वार्थिके के **जीर्णवालकः** । "युगु जुगु वुगु वर्जने" चवर्गीयादिरयम्, जुङ्गति जुङ्ग अच्, स्वार्थिके क **जुङ्गकः** ॥३४४॥

अजस्येव अण्डानि–अस्थीन्यस्या **अजाण्डी** । **छगलाण्डी**त्यपि । ऋक्षवद् 25 गन्धयति **ऋक्षगन्धा** । "**वृक्षगन्धा**" इति च **पाठभेदः**" इति **क्षीरस्वामी** । अन्तःकोटे पुष्पाण्यस्या **अन्तःकोटपुष्पी** । आह च—

१ °बालक° नि० ॥ २ अजाण्डो ऋक्षगन्धा स्यादन्तःकोटकपुष्प्यपि नि० ॥

वृद्धदारक आवेगी जुङ्गको जीर्णवालकः ।
अन्तःकोटरपुष्पी स्यादजाण्डी छागलाण्डयपि ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० १०७] इति ।

एतस्य लोके 'वृद्धारा' इति प्रसिद्धिः ।

सुवर्चलायां मण्डूकी बदराऽऽदित्यवल्लभा ॥३४५॥
मण्डूकपर्ण्यर्कभक्ताऽऽदित्यवल्ली सुखोद्भवा । 5

सुष्ठु वर्चते **सुवर्चला**, "मुरलोरल-" [हैमोणादिसू० ४७४] इत्यले निपात्यते, सुष्ठु वर्चते सुवर्च -अग्निर्दीपनम् , तल्लातीति वा, तस्याम् । मण्डति मण्ड्यते वा **मण्डूकी**, "मृ-मन्यञ्जि-" [हैमोणादिसू० ५८] इत्यूक्, गौरादित्वाद् ङीः । "बद स्थैर्ये" बदति **बदरा**, "ऋच्छि-चटि-वटि-" [हैमोणादिसू० ३९७] इत्यरः । 10
आदित्यस्य वल्लभा **आदित्यवल्लभा** ॥३४५॥

मण्डूक इव पर्णान्यस्या **मण्डूकपर्णी**, "पाक-कर्ण-पर्ण-" [सिद्ध०२.४.५५] इति ङी । अर्कस्य भक्ता **अर्कभक्ता** । आदित्यप्रिया वल्ली **आदित्यवल्ली** । मुखमुद्भवति अस्या **सुखोद्भवा** । आह च --

सुवर्चलाऽऽदित्यकान्ता सूर्यभक्ता सुखोद्भवा । 15
मण्डूकपर्णी मण्डूकी बदराऽऽदित्यवल्ल्यपि ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० ९८] इति ।

एतस्या लोके 'सूंचलि' इति प्रसिद्धिः ।

भृङ्गराजे भृङ्गरजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥३४६॥
[1]अङ्गारको भेकरजो भृङ्गो मार्कव इत्यपि । 20

भृङ्गवद् राजते **भृङ्गराजः**, तत्र । भृङ्गवद् रञ्जयति--कृष्णीकरोति **भृङ्गरजः**, अचि प्रत्यये पृषोदरादित्वान्नलोपः । भृङ्गान् इयर्ति **भृङ्गारः** । केशान् रञ्जयति **केशरञ्जनः** ॥३४६॥

अङ्गति **अङ्गारकः** "अग्यङ्गि-" [हैमोणादिसू० ४०५] इति आरे स्वार्थिके के च साधुः । भेकवद् रञ्जयति **भेकरजः**, अचि प्रत्यये पृषोदरादित्वात् साधुः । 25
भृङ्गराजैकदेशे **भृङ्गः**, यथा सत्या सत्यभामेत्यादिवत् ; बिभर्ति वा **भृङ्गः**, "भृ-वृभ्यां नोऽन्तश्च" [हैमोणादिसू०९४] इति गः । मर्कति-सम्पृच्यते **मार्कवः** "कैरव-भैरव-" [हैमोणादिसू०५१९] इत्यवे निपात्यते । आह च--

१ सुखोद्भिदा नि० ॥ २ अमारको नि० ॥

भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
अङ्गारको भेकरजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० ११] इति ।

एतस्य लोके 'भांगरउ' इति प्रसिद्धिः ।

5 **कासमर्दे त्वरिमर्दः कालं [1]कनक-कर्कशौ ॥३४७॥**

कासं मर्दयति **कासमर्दः**, तत्र । अरीन् मर्दयति **अरिमर्दः** । **कालं** वर्णेन । कनति-दीप्यते **कनकः** । कर्कं श्यति **कर्कशः** । आह च—

कासमर्दोऽरिमर्दश्च कासारिः कर्कशस्तथा ।
कालं कनक इत्युक्तः स च स्यात् कासमर्दकः ॥
10 [धन्व० वर्ग ४ श्लो० ११८] इति ।

एतस्य लोके 'कासदउ' इति प्रसिद्धिः ॥३४७॥

वास्तुके तु [2]शाकज्येष्ठः प्रवालः क्षारपत्रकः ।
शाकवीरो वीरशाकस्ताम्रपुष्पः प्रसादकः ॥३४८॥

वमन्त्यस्मिन् गुणा इति **वास्तुकम्**, "कञ्चुकाशुक-" [हैमोणादिसू० ५७] 15 इत्युके निपातनात् साधु, तत्र । शाकेषु ज्येष्ठः **शाकज्येष्ठः** । प्रवलति **प्रवालः**, "वा ज्वलादि-" [सिद्ध० ५.१.६२] इति ण । क्षारं पत्रमस्य **क्षारपत्रः**, के **क्षारपत्रकः** । शाकानां मध्ये वीर इव प्रधानत्वात् **शाकवीरः** । वीरश्चासौ शाकश्च **वीरशाकः** । ताम्राणि पुष्पाण्यस्य **ताम्रपुष्पः** । प्रसादयति **प्रसादकः** । आह च—

वास्तुकः क्षारपत्रः स्याच्छाकवीरः प्रसादकः ।
20 [ ] इति ।

एतस्य लोके 'वथुआ' इति प्रसिद्धिः ॥३४८॥

पालङ्क्यायां तु पालक्या क्षुरिका मधुसूदनी ।

पालयति **पालङ्क्या**, "शिक्या-ऽऽस्या-ऽऽढ्य-" [हैमोणादिसू० ३६४] इति ये निपात्यते, तस्याम् । पालके साधुः **पालक्या** "तत्र साधौ" [सिद्ध० ७.१.१५] 25 इति य, पाल्यते इति वा, "शिक्या-ऽऽस्या-ऽऽढ्य-" [हैमोणादिसू० ३६४] इति ये निपातनात् साधु । क्षुरति क्षुरी, के **क्षुरिका**, क्षुरिकेव वा **क्षुरिका** । मधु माधुर्यं सूदते **मधुसूदनी** । आह च—

१ कतककर्कश नि० ॥ २ शाकश्रेष्ठ नि० ॥

पालङ्क्या वास्तुकाकारा क्षुरिका चीरितच्छदा ।

[ ] इति ।

एतस्या लोके 'पलांक' इति प्रसिद्धिः ।

जीवन्त्यां स्याज्जीवनीया जीवनी जीववर्धनी ॥३४९॥

मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा यशस्करी । 5

जीवतादिति **जीवन्ती,** "रुहि-नन्दि-" [हैमोणादिसू०२२०] इति टिदन्तः, तस्याम् । जीव्यतेऽनया **जीवनीया,** बाहुलकात् करणेऽप्यनीयः । जीव्यतेऽनया **जीवनी,** "करणाऽऽधारे" [सिद्ध०५.३.१२९] इत्यनट् । जीवस्य वर्धनी **जीववर्धनी** ॥३४९॥

मङ्गल्यमिति नामधेयमस्या **मङ्गल्यनामधेया** । शाकमध्ये श्रेष्ठा **शाकश्रेठा** । यशः करोति **यशस्करी** । आह च— 10

जीवन्ती जीवनीया च जीवनी जीववर्धनी ।

मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा यशस्करी ॥

[धन्व० वर्ग १ श्लो० १४०] इति ।

एतस्या लोके 'दोडी' इति प्रसिद्धि ।

स्यादम्ललोणिकायां तु चाङ्गेरी चुक्रिका रसा ॥३५०॥ 15

अम्बष्ठाऽम्बोटिका दन्तशठा लोलाऽम्ललोलिका ।

नरेन्द्रमाला क्षुद्राम्ली चतुष्पर्णी च लोणिका ॥३५१॥

अम्लेन लुनाति **अम्ललोणिका,** पृषोदरादित्वात् साधुः, तस्याम् । चाङ्गं—दन्तपटुत्वमीरयति **चाङ्गेरी** । चुक्रन्ते—व्यथन्तेऽस्याः **चुक्रिका,** णके आप् । रस्यते—आस्वाद्यते **रसा** ॥३५०॥ 20

अम्बे तिष्ठति **अम्बष्ठा,** "गो-ऽम्बा-ऽम्ब-सव्या-ऽप-द्वि-त्रि" [सिद्ध०२.३.३०] इत्यादिना स्थशब्दसम्बन्धिनः सकारस्य षो भवति, "स्था-पा-स्ना-त्रः कः" [सिद्ध० ४.१.१४२] इति कः प्रत्ययः । अम्बमटति **अम्बोटिका,** पृषोदरादित्वात् साधुः । दन्ताः शठाः अस्याः **दन्तशठा** । "लोडृ उन्मादे" लोडति **लोला,** ड-लयोरैक्यात् । अम्लेन लोला अम्ललोला, के **अम्ललोलिका** । [. . . .] **नरेन्द्रमाला** । क्षुद्रा चासौ अम्ली च **क्षुद्राम्ली** । चत्वारि पर्णान्यस्याः **चतुष्पर्णी** । लुनाति **लोणिका,** पृषोदरादित्वात् । आह च— 25

१ अम्बष्ठाऽम्लोलिका दन्तशठाठोलाम्कटोलकः । नरेन्द्रमाता मि० ॥

क्षुद्राम्लिका तु चाङ्गेरी लोणिका चाऽम्ललोणिका ।
लोला लोडा चतुष्पर्णी सैव दन्तशठा मता ॥
[धन्व० वर्ग ५ श्लो० ३६] इति ।

तथा च--

5 चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाऽम्बष्ठाऽम्ललोणिका ।
[अमर०का०२ वर्ग४ श्लो०१४०] इति ।

एतस्या लोके 'आंबउत्री' इति प्रसिद्धि ॥३५१॥

तण्डुलीये मेघनादस्तण्डुली तण्डुलेरकः ।
गण्डीरको रक्तकाण्डो विषहार्यल्पमारिषः ॥३५२॥

10 तण्डुलेभ्यो हितस्तण्डुलीयः, "हविरन्नभेदापूपादेर्यो वा" [सिद्ध०७.१.२९] इतीय, ताडयति दोषान् इति वा, "गय-हृदयादय" [हैमोणादिसू०३७०] इत्यये निपात्यते, तत्र। मेघस्येव नादोऽस्मात **मेघनादः** । तण्डुला सन्त्यस्य **तण्डुली** । तण्डुलान् ईरयति द्रावकत्वात् तण्डुलेर, स्वार्थिके के **तण्डुलेरकः** । गण्डीं–ग्रन्थिम् ईरयति गण्डीर, स्वार्थिके के **गण्डीरकः** । रक्त काण्डोऽस्य **रक्तकाण्डः** । विषं
15 हरति **विषहारी** । अल्पं मृणाति-हिनस्ति **अल्पमारिषः**, "अमि-मृभ्या णित्" [हैमोणादिसू० ५४९] इति इष । आह च—

तण्डुलीयक उद्दिष्टश्चण्डाला तण्डुलेरक ।
गण्डीरस्तण्डुली बीजो मेघनादो घनस्वन ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० ११६] इति ।

20 एतस्य लोके 'तण्डुलेजा' इति प्रसिद्धि । ॥३५२॥

शमठे तु तोयवृत्तिर्गण्डीरस्तोयमञ्जरी ।
समष्ठिला शोषहरी जलापामार्ग ओलकः ॥३५३॥

शाम्यति **शमठः**, "मृ-जॄ-शॄ-कम्यमि-रमि-रपिभ्योऽठ" [हैमोणादिसू०१६७] इति बहुवचनाद् अठ प्रत्ययः, तत्र । तोये पानीये वृत्ति–वर्तनमस्य **तोयवृत्तिः** ।
25 गण्डीन्–ग्रन्थीन् ईरयति **गण्डीरः** । तोयस्य मञ्जरी **तोयमञ्जरी** । सम्यगस्थीनि लाति **समष्ठिला** साण्डत्वात्, पृषोदरादित्वात् साधु । **समष्ठिलानाम** शाकम् । **यन्माला**—
"गण्डीरो नाम समष्ठिला" [ ] इति ।

१ °सार्गतुल्यक भि० ॥

शोषं हरति **शोषहरी** । जले जलस्य वा अपामार्ग इव **जलापामार्गः** । "उल दाहे" सौत्रः, ओलति ओल, के **ओलकः**, त्रयोदशस्वरादिरयम् ॥३५३॥

अन्यस्तु स्थलगण्डीरः कर्बुरष्टक्कदेशजः ।

'तुः' पुनरर्थे । 'अन्यः' अपरः स्थलस्य गण्डीरः **स्थलगण्डीरः** । **कर्बुरो** वर्णेन । **टक्कदेशे** जातः **टक्कदेशजः** । 5

काकमाच्यां तु कामाची काकमाह्वा[1] च वायसी ॥३५४॥

काकवद् मचते-वर्णेन सम्पृच्यते **काकमाची**, तस्याम् । पृषोदरादित्वान्मध्यककारलोपे **कामाची** । काकस इत्याह्वाऽस्याः **काकसाह्वा** । वायसवर्णत्वाद् **वायसी** । आह च—

काकमाची ध्वाङ्क्षमाची काकसाह्वा च वायसी । 10
कट्वी कटुफला चैव रसायनवरा स्मृता ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० २१] इति ।

एतस्या लोके 'कमाइ' इति प्रसिद्धिः ॥३५४॥

श्रीहस्तिन्यां तु [2]भूरुण्डी कुरुण्डी काश्मरीरिपुः ।

हस्तिनी हस्तिकर्णपत्रा, श्रीयुक्ता हस्तिनी **श्रीहस्तिनी**, तस्याम् । भुवि रोहति 15 **भूरुण्डी** "पिचण्डैरण्ड-" [हैमोणादिसू० १७६] इत्यण्डे निपात्यते । कौ रोहति **कुरुण्डी**, "पिचण्डैरण्ड-" [हैमोणादिसू० १७६] इत्यण्डे निपात्यते । काश्मर्या रिपुः **काश्मरीरिपुः** । श्रीहस्तिनीनामानि ।

सुनिषण्णे सूचिपत्रः स्वस्तिकः शितिवारकः ॥३५५॥

[4]श्रीवराकः(? श्रीवारकः) शितिवरो वितुन्नः कुक्कुटः शितिः ॥ 20

सुष्ठु सुतरां वा निषीदति स्म **सुनिषण्णः**, तत्र । सूच्याकाराणि पत्राण्यस्य **सूचिपत्रः** । स्वस्ति कायति **स्वस्तिकः** । शितिं वारयति **शितिवारकः** ॥३५५॥

श्रियं वृणीते **श्रीवराकः** (? श्रीवारकः) । शितिं वृणोति **शितिवरः** । वितुद्यते स्म **वितुन्नः** । "कुकि वृकि आदाने" कुक्यते **कुक्कुटः**, "नर्कुट-कुक्कुट-" [हैमोणादिसू० १५५] इत्युटे निपात्यते । श्यायते श्यति वा **शितिः** । आह च— 25

शितिवारः सूचिपत्रः शैल्याच(? सूच्याह्व.) सुनिषण्णकः ।
श्रीवासकः शितिवरः स्वस्तिकः कटुकः(? कुक्कुटः) शिखी ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० १५५] इति ।

---

१ °ह्वा वृषायणी नि० ॥ २ भूरुण्डी कुरुण्डी नि० ॥ ३ शिरिवारकः नि० ॥ ४ श्रीवारक. शिति° नि ॥

एतस्य लोके 'षडकुलिर' इति प्रसिद्धिः ।

मूलके तु महाकन्दो रुचिष्यो हस्तिदन्तकः ॥३५६॥
बस्तिका[1] नीलकण्ठश्च सेकिमो[2] हरिपर्णकः ।

"मूल प्रतिष्ठायाम्" मूलति मूलम्, मूयते वा "शुक्रगी मूभ्यः कित्" [हैमो-
5 णादिसू० ४६३] इति किल्ल, तदेव **मूलकम्**, पुं-क्लीबलिङ्गः, तत्र । महांश्चासौ कन्दश्च **महाकन्दः** । रोचते **रुचिष्यः**, "रुचि-भुजिभ्यां किष्य" [हैमोणादिसू० ३८४] इति किदिष्य । हस्तिदन्तप्रतिकृति **हस्तिदन्तकम्**, पुं-क्लीबलिङ्गः ॥३५६॥

बस्तप्रतिकृति **बस्तिका** । नीलः कण्ठोऽस्य **नीलकण्ठः** । सेकेन निर्वृत्तः **सेकिमः**, "भावादिमः" [सिद्ध० ६.४.२१] इतीम । हरि—नीलं पर्णमस्य हरि
10 पर्णः, स्वार्थिके के **हरिपर्णकः** । आह च

मूलकं हरिपर्णं च बस्तिका क्षारमेव च ।
नीलकन्दं महाकन्दं रुचिष्यं हस्तिदन्तकम् ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० ३३] इति ।

एतस्य लोके 'मूला' इति प्रसिद्धिः ।

15 **चाणक्यमूलके शालामर्कटो मरुसम्भवः ॥३५७॥**
विष्णुगुप्त-मतो मिश्रो[3] वालेयो मर्कटोऽपि च ।

चाणक्यस्य मूलकं **चाणक्यमूलकम्** , तत्र । शालाया मर्कट इव **शालामर्कटः** । मरौ सम्भवति **मरुसम्भवः** ॥३५७॥

'विष्णुगुप्तमत' इति विष्णुशब्दाद् गुप्त-मतशब्दौ योज्येते, तेन **विष्णुगुप्तः**
20 **विष्णुमतः** । "मिश्रण् सम्पचने" मिश्र्यते **मिश्रः** । वलते **वालेयः**, "गय-हृद-यादयः" [हैमोणादिसू० ३७०] इति साधु । मर्क सौत्रो गत्यर्थः, मर्कति **मर्कटः**, "दिव्यवि-" [हैमोणादिसू० १४२] इत्यट । आह च -

चाणक्यमूलकं चान्यं वालेयं मरुसम्भवम् ।
शालामर्कटमिश्रं च विष्णुगुप्तमनन्तकम् ॥
25 [धन्व० वर्ग ४ श्लो० ३५] इति ।

बृहन्मूलकोऽयम् ।

हिलमोच्यां शङ्खधरा जलब्राह्मी च मोचिका ॥३५८॥

---

१ बुस्तिका नि० ॥ २ 'सेकिमम्' इत्यभिधानचिन्तामणौ स्वोपज्ञटीकायां च ॥ ३ °मिश्र स्थालयो नि० ॥

हिलाद्-वीर्याद् मोचयति हिलमोची, तस्याम् । शङ्खं धरति शङ्खधरा । जलस्य ब्राह्मी जलब्राह्मी । मोचयति मोचिका ॥३५८॥

कलम्ब्यां तु शतपर्वा [1]कडम्बी वायसी च सा ।

कलम्बतेऽस्याः कलम्बी, तस्याम् । शतं-बहूनि पर्वाण्यस्याः शतपर्वा । "कड मदे" कडति कडम्बी, "कृ-कडि-कटि-वटेरम्बः" [हैमोणादिसू० ३२१] इत्यम्बः । 5 वायसी वर्णेन ।

[2]कारवेल्ले तु सुषवी कटिल्लो मृदुपर्णकः ॥३५९॥

"वेल्ल गतौ" कारेण वेल्लति कारवेल्लः, तत्र । सुष्ठु सूयते सुषवी, अच् । कटिं लाति कटिल्लः, [पृषोदरादित्वात् द्वित्वम्], कटति-आवृणोति वा, "भिल्ला-ऽच्छभल्ल-" [हैमोणादिसू० ४६४] इति ले निपात्यते । मृदूनि 10 पर्णान्यस्य मृदुपर्णं, के मृदुपर्णकः । यदाह—

अथ कारवेल्लः कटिल्लकः ॥

सुषवी च

[अमर० का० २ वर्ग ४ श्लो० १५४-५५] इति ।

तथा च— 15

कारवेल्लं कटिल्लं स्यादुग्रकाण्डं सुकाण्डकम् ।
कारवल्ली वारिवल्ली बृहद्वल्ल्यपरा स्मृता ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'कारेली' इति प्रसिद्धिः ॥३५९॥

पटोले तु पाण्डुफलः कुलकः कर्कशच्छदः । 20
राजीफलः [3]कफहरो राजमान्योऽमृताफलः ॥३६०॥

"पट गतौ" पटति इति पटोलः, "पटयति सरलत्वात्" इति क्षीरस्वामी, "कटि-पटि-" [हैमोणादिसू० ४९३] इत्योलः, पुं-स्त्रीलिङ्गः, तत्र । पाण्डूनि फलान्यस्य पाण्डुफलः । कोलति-संस्त्यायति कुलकः, "घ्रु-धून्दि-रुचि-तिलि-पुलि-कुलि-" [हैमोणादिसू० २९] इत्यादिना किदकः । कर्कशानि छदान्यस्य कर्कशच्छदः । राज्याकारं 25 फलमस्य राजीफलः । कफं हरति कफहरः । राज्ञां मान्यो राजमान्यः । अमृतानि फलान्यस्य अमृताफलः, पृषोदरादित्वाद् दीर्घः । आह च—

१ कलम्बूर्वायसी मि० ॥ २ कारवेल्ल्यां तु मि० ॥ ३ राजिमानमृता° मि० ॥

पटोलः कुलकः प्रोक्तः पाण्डुरः कर्कशच्छदः ।
राजीफलः पाण्डुफलो राजमान्योऽमृताफलः ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० ४९] इति ।

एतस्य लोके 'पटोल' इति प्रसिद्धिः ॥३६०॥

5 **कर्कोटे तु किलासघ्नस्तिक्तपत्रः सुगन्धकः ।**

करोति किलासहिंसा **कर्कोटः**, "कपोट-बकोट-" [हैमोणादिसू० १६१] इत्योटे निपात्यते, तत्र । किलासं हन्ति **किलासघ्नः** । तिक्तं पत्रमस्य **तिक्तपत्रः** । सुष्ठु गन्धयति **सुगन्धकः**, णकप्रत्ययः ।

एतस्य लोके 'कंकोडा' इति प्रसिद्धिः ।

10 **कूष्माण्डके तु कर्कारुः**

"कुषग् निष्कर्षे" कुष्यते कूष्माण्डः, "पिचण्डैरण्ड-" [हैमोणादिसू० १७६] इत्यण्डे निपात्यते, के **कूष्माण्डकः**, को उष्मणा अनितीति वा, कुत्सित उष्मा अण्डेषु-बीजेष्वस्य वा, पित्तकारित्वात्, तत्र । कर्कि. सौत्र, कर्कति **कर्कारुः**, पुल्लिङ्गः, "कर्केरारु" [हैमोणादिसू० ८१३] इत्यारु, उकारान्तः, "करोति तृप्तिं **कर्कः**, इयर्त्ति **अरुः** 15 "स्यर्त्ति-" [हैमोणादिसू० ९९७] इत्युस् प्रत्ययः, बस्तिशोधनः सरत्वात्, कर्कश्चासावरुश्चेति वा, उसन्तोयम्" इत्यपरे ।

कालिङ्ग्यां बहुपुत्रिका ॥३६१॥

कलिङ्गे भवा **कालिङ्गी**, "भवे" [सिद्ध० ६.३.१२३] इत्यण्, केन आलिङ्ग्यते वा, तस्याम् । बहवः पुत्रा अस्याः बहुपुत्री, के **बहुपुत्रिका** ॥३६१॥

20 **तुम्ब्यां पिण्डफलेक्ष्वाकुस्तिक्तबीजा महाफला ।**
अलाबूः क्षत्रियवरा कटुकालाबुनी च सा ॥३६२॥

ताम्यति **तुम्बी**, "तुम्ब-स्तम्बादयः" [हैमोणादिसू० ३२०] इति बान्तो निपात्यते, तस्याम् । पिण्डाकाराणि फलान्यस्याः **पिण्डफला** । इष्यते **इक्ष्वाकुः**, "इषेः क्वाकुक्" [हैमोणादिसू० ७५७] इत्यनेन "इषत् इच्छायाम्" इत्यस्मात् 25 कित् क्वाकुः प्रत्ययः । तिक्तानि बीजान्यस्याः **तिक्तबीजा** । महान्ति फलान्यस्याः **महाफला** । "लबुङ् अवस्रंसने" न लम्बते **अलाबूः**, काक्वाऽत्र नञ्, "नञो लम्बेर्नलुक् च" [हैमोणादिसू० ८३८] इति णिदूः, स्त्री-क्लीबलिङ्गः । क्षत्रियैर्व्रियते **क्षत्रियवरा** । कटुका चासौ अलाबुनी च **कटुकालाबुनी** । आह च—

कटुकालाबुनी तुम्बी लम्बा पिण्डफला तथा।
इक्ष्वाकुः क्षत्रियवरा तिक्तबीजा महाफला ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० १७०] इति।

एतस्या लोके 'त्रूंबिणि' इति प्रसिद्धिः ॥३६२॥

चिर्भिटर्यां त्रपुसी वालुङ्क्येर्वारुर्व्याडपत्रिका। 5
ऊर्वारुः कर्कटी मूत्रफला राजादनी लता ॥३६३॥
छर्दनी च विपाण्डुश्च

चिरि सौत्र. स्वादौ। चिरिणोति **चिर्भिटी**, "चिरेरिटो भ च" [हैमोणादिसू० १४९] इति इट प्रत्ययो भकारश्चान्तादेशः, तस्याम्। "त्रपौषि लज्जायाम्" त्रपते इव **त्रपुसी**, "त्रपेरुस" [हैमोणादिसू० ५७८] इत्युसः। वलति 10 **वालुङ्की**, "कञ्चुकांशुक-" [हैमोणादिसू० ५७] इत्युके निपात्यते। ऊर्वति– हिनस्त्यर्तिम् **एर्वारुः**,पुं-स्त्रीलिङ्ग., 'उर्वेरादेरूदेतौ च" [हैमोणादिसू० ८१४] इति "उर्वै हिंसायाम्" इत्यस्मादारुः प्रत्यय आदेश्च एकारादेश। व्याडाकाराणि पत्राण्यस्याः **व्याडपत्रिका**। ऊर्वति **ऊर्वारुः**, "उर्वेरादेरूदेतौ च" [हैमोणादिसू० ८१४] इति आरु आदेरूकारादेशश्च। कर्कति **कर्कटी**, "दिव्यवि-" [हैमोणादिसू० १४२] 15 इत्यट, ह्रस्व कर्क **कर्कटी** इति वा, ग्रामटीवत्। मूत्रयुतं फलमस्याः **मूत्रफला**। राज्ञामदनं **राजादनी**। लाति लायते वा **लता**, "पृषि-रञ्जि-" [हैमोणादिसू० २०८] इति किदत ॥३६३॥

छर्धते **छर्दनी**। विशिष्टः पाण्डुवर्णोऽस्याः **विपाण्डुः**। आह च—

कटुकं त्रपुसं प्रोक्तं विपाण्डुर्हस्तिपर्णनी। 20
छर्दापनी मूत्रफला लता कर्कटिकाऽपि च ॥
[ ] इति।

एतस्या लोके 'चीभडी' इति प्रसिद्धिः।

तस्याः पक्वफलं स्फुटी।

'तस्याः' चिर्भिट्याः पक्वं फलं पक्वफलं "स्फुटत् विकसने" स्फुटति **स्फुटी**। 25

कूर्चके भृङ्गकः सर्जो दीर्घायुः कूर्चशीर्षकः ॥३६४॥
मङ्गल्यनामधेयश्च जीवकः प्रियजीवकः।
ह्रस्वाङ्गको मधुरकः प्राणकश्चिरजीव्यपि ॥३६५॥

कीर्यते कूर्चः, "कूर्च-चूर्चादयः" [हैमोणादिसू० ११३] इति चट्प्रत्यये निपात्यते, स्वार्थिके के **कूर्चकः**, तत्र। शृङ्गप्रतिकृतिः **भृङ्गकः**, "तस्य तुल्ये कः संज्ञा-प्रतिकृत्योः" [सिद्ध०७.१ १०८] इति कः। सृजति रसं **सर्जः**। दीर्घमायुरस्माद् **दीर्घायुः**। कूर्चः शीर्षेऽस्य कूर्चशीर्षं, स्वार्थिके के **कूर्चशीर्षकः** ॥३६४॥

5 मङ्गल्यं नामधेयमस्य **मङ्गल्यनामधेयः**। जीवयति **जीवकः**, णकः, प्रियश्चासौ जीवकश्च **प्रियजीवकः**। ह्रस्वमङ्गमस्य ह्रस्वाङ्गः, स्वार्थिके के **ह्रस्वाङ्गकः**। मधु विद्यतेऽस्य मधुरः, "मध्वादिभ्यो रः" [सिद्ध० ७.२ २६] इति रः, स्वार्थिके के **मधुरकः**। प्राणिति **प्राणकः**। चिरं जीवतीति **चिरजीवी**। आह च—

जीवकः शृङ्गकः सर्जो दीर्घायुः कूर्चशीर्षकः।
10 ह्रस्वाङ्गो मधुरः स्वादुः प्राणकश्चिरजीव्यपि ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० १२३] इति।

एतस्य लोके 'जीवक' इति प्रसिद्धिः ॥३६५॥

पुष्करमूले स्यान्मूलं वीरं पुष्करनामकम्।
पौष्करं पुष्करजटा काश्मीरं पद्मवर्णकम् ॥३६६॥

15 पुष्करस्य मूलं **पुष्करमूलम्**, तत्र। "मूल प्रतिष्ठायाम्" मूलति **मूलम्**; मूयते वा, "शुक-शी-मूभ्यः कित्" [हैमोणादिसू० ४६३] इति किद् लः। विशेषेण ईरयति—प्रेरयति **वीरम्**। पुष्कर इति नामाऽस्य **पुष्करनामकम्**। पुष्करस्येदं **पौष्करम्**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६ ३ १६०] इत्यण्। पुष्करस्य जटा **पुष्करजटा**। कश्मीरदेशे भवं **काश्मीरम्**, "भवे" [सिद्ध०६.३.१२३] इत्यण्। पद्मवद् 20 वर्णोऽस्य पद्मवर्णम्, के **पद्मवर्णकम्**। आह च –

मूलं पुष्करमूलं च पौष्करं पुष्कराह्वयम्।
काश्मीरं पुष्करजटा वीरं तत् पद्मवर्णकम् ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० ६६] इति।

एतस्य लोके 'पुष्करमूल' इति प्रसिद्धिः ॥३६६॥

25 **[1]बस्तगन्धायां सुगन्धा खरपुष्पी शकम्भरा।**
[2]कबरी बर्बरी तुङ्गी पूतिमयूर इत्यपि ॥३६७॥

बस्तस्येव गन्धोऽस्या **बस्तगन्धा**, तस्याम्। शोभनो गन्धोऽस्याः **सुगन्धा**, अभ्रादित्वाद; [सुष्ठु] गन्धयति वा। खराणि पुष्पाण्यस्याः **खरपुष्पी**। शकं

[1] मस्तुगन्धाया तु गन्धा नि०॥ [2] कर्बरी बर्बरी चुङ्गी नि०।

भरति **शकम्भरा**, बाहुलकान्मोऽन्तः । कूयते **कबरी**, "ऋच्छि-चटि-वटि-" [हैमोणादिसू० ३९७] इत्यरः; कबरीव वा । अत एव **बर्बरी**—कुटिल-ह्रस्वकेशाभा । "तमुच् काङ्क्षायाम्" ताम्यति **तुङ्गी**, "कमि-तमि-शमिभ्यो डित्" [हैमोणादिसू० १०७] इति डिदुङ्गः । पूतिश्चासौ मयूरश्च **पूतिमयूरः** । आह च—

अजगन्धा खरपुष्पी बस्तगन्धा सुगन्धिका ।　　　　5
कबरी बर्बरी गन्धा तुङ्गी पूतिमयूरकः ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० १००] इति ।

एतस्या लोके 'जहारि' इति प्रसिद्धिः ॥३६७॥

बिम्ब्यां रक्तफला गोल्हा प्रवालफलघोषिका ।
ओष्ठोपमफला तुण्डी तुण्डिका पीलुपर्ण्यपि ॥३६८॥　　　　10

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते निघण्टुशेषे
चतुर्थः शाककाण्डः ॥

बध्नाति **बिम्बी**, "डी-नी-बन्धि-" [हैमोणादिसू० ३२५] इति डिदिम्बः, तस्याम् । रक्तं फलमस्याः **रक्तफला** । गोलं जहाति **गोल्हा**, पृषोदरादित्वात् साधुः । प्रवालफलं घोषति **प्रवालफलघोषिका** । ओष्ठोपमानि फलान्यस्या **ओष्ठोपमफला** । 15 "तुणत् कौटिल्ये" तुण्यते **तुण्डी**, "कु-गु-हु-नी-कुणि-तुणि-" [हैमोणादिसू० १७०] इत्यादिना किद् ड प्रत्ययः । तुण्डमस्त्यस्यास्**तुण्डिका**, "अतोऽनेकस्वरात्" [सिद्ध० ७.२.६] इति इकः; तुण्डयेव वा । पीलोरिव पर्णान्यस्याः **पीलुपर्णी** । आह च—

बिम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डकेरफला च सा ।
ओष्ठोपमफला गोल्हा पीलुपर्णी च तुण्डिका ॥　　　　20
[धन्व० वर्ग १ श्लो० २०२] इति ।

एतस्या लोके 'गोल्ह' इति प्रसिद्धिः । 'टिङ्कुरी' इति देशान्तरे प्रसिद्धिः ॥३६८॥

॥ इति श्रीमद्बृहत्खरतरगच्छे श्रीजिनराजसूरिशिष्यश्रीजयसागरमहोपाध्यायपट्टानुक्रमायातवाचनाचार्यधुर्यश्रीभानुमेरुगणिशिष्यसमस्तप्रशस्तग्रन्थावलीविचक्षणश्रीज्ञानविमलोपाध्यायशिष्य-　　　　25
वाचनाचार्यश्रीश्रीवल्लभगणिविरचितायां श्रीहेमचन्द्राचार्यकृतनिघण्टुशेषटीकायां शाककाण्डश्चतुर्थः-
समाप्तः ॥४॥

[पञ्चमस्तृणकाण्डः]

अथ प्रक्रमागतं तृणकाण्डं प्रतन्यते—

[1]रौहिषे श्यामकं पौरं पूतीकं भूरि कत्तृणम् ।
सौगन्धिकं देवजग्धं शकलं ध्याम-पुद्गले ॥३६९॥

5 यत्र तत्र रोहति **रौहिषम्**, "रुहेर्वृद्धिश्च" [हैमोणादिसू० ५४८] इति इषः वृद्धिश्च, पुं-क्लीबलिङ्गः, तत्र । **श्यामकं** श्यामवर्णत्वात् । पुरे भवं **पौरम्**, "भवे" [सिद्ध० ६.३.१२३] इत्यण् । पुनातीति **पूतीकम्**, "सृणीका-ऽस्तीक-" [हैमोणादिसू० ५०] इतीके निपात्यते । भवति **भूरि**, "भू-सू-कुशि-" [हैमोणादिसू० ६९३] इति किद् रिः । कुत्सितं तृणं **कत्तृणम्**, असारत्वात्, 10 "तृणे जातौ" [सिद्ध० ३.२.१३२] इति को' कदादेशः । सुगन्धः प्रयोजनमस्य **सौगन्धिकम्**, "प्रयोजनम्" [सिद्ध० ६.४.११७] इतीकण् । देवैर्जग्धमिव अन्तः-शुषिरत्वाद् **देवजग्धम्** । "शक्लृट् शक्तौ" शक्नोति **शकलम्**, "मृदि-कन्दि-" [हैमोणादिसू० ४६५] इत्यादिना अल प्रत्ययः । ध्यायते पशुभिर्ध्यामम्, "विलि-भिलि-" [हैमोणादिसू० ३४०] इति किन्मः, धूसरवर्णं वा । पूयते पुनाति 15 वा **पुद्गलम्**, "मुरलोरल-" [हैमोणादिसू० ४७४] इति अले निपात्यते । आह च—

कत्तृणं शकलं भूरि पूतीकं रौहिषं मतम् ।
ध्यामकं श्यामकं पौरं पुद्गलं देवजग्धकम् ॥
[धन्व० वर्ग १ श्लो० ८०] इति ।

एतस्य लोके 'रोहीस' इति प्रसिद्धिः ॥३६९॥

20 **[2]भूस्तृणे रौहिषं छत्रोऽतिच्छत्रश्च कुटुम्बकः ।**
पूतीकं भूरि पालघ्नं मालातृण-सुगन्धिके ॥३७०॥

भुवस्तृणः **भूस्तृणः**, पारस्करादित्वात् सुट्; भूरव्ययं वा, तत्र । रोहति **रौहिषम्** । छत्राकारस्तृणविशेषश्छत्रः । अतिक्रान्तश्छत्र**मतिच्छत्रः** । **छत्रातिच्छत्रमि-**

---

१ रौहिषं कामकं पौर भूतिक भूतिकतृणम् । स्तोगन्धिक धिकं देवजाध शकलि-पुद्गके ॥ नि० ॥ २ भूस्तृणं रोहित छत्रातिच्छत्रक-कटुम्बके । भूतीक भूतिकतृण माला° नि० ॥

त्येके। "कुटत् कौटिल्ये" कुटति कुटुम्ब., "कुटचुन्दि-चुरि-" [हैमोणादिसू० ३२६] इत्यादिना किदुम्बः प्रत्यय', स्वार्थिके के **कुटुम्बकः** । पुनाति पूयते वा **पूतीकम्**, "सृणीका-ऽस्तीक-" [हैमोणादिसू० ५०] इतीके निपात्यते । भवति **भूरि**, "भू-सू-कुशि-" [हैमोणादिसू० ६९३] इति किद् रिः । "पारुष्यात् पालं हन्ति **पालघ्नम्** " इति **क्षीरस्वामी** । मालारूपाणि तृणान्यस्य **मालातृणम्** । शोभनो गन्धोऽस्त्यस्य सुगन्धि, के **सुगन्धिकम्** । आह च—

भूस्तृणो गैहिषो भूरि' पूतीकोऽथ कुटुम्बकः ।
मालातृणश्च पालघ्नं छत्रकश्छत्रसंज्ञकः ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० ४७] इति ।

एतस्य लोके 'गन्धतृण' इति प्रसिद्धि' ॥३७०॥ 10

दर्भे दभ्रः खरो बर्हिर्वीरः सूची कुथः कुशः ।
सीरी वानीरजो गुन्द्रः पवित्र-कुतुकावपि ॥३७१॥

दृणाति पारुष्याद् **दर्भः**, "गृ-दृ-रमि-" [हैमोणादिसू० ३२७] इति भ', दम्यतेऽसाविति वा, तत्र । पृषोदरादित्वाद् **दभ्रः**, "खुर-क्षुर-" [हैमोणादिसू० ३९६] इति रे निपातनाद्वा । **खरः** परुषत्वात् । "बृहु शब्दे च" बृंहति **बर्हिः**, पुं-क्लीब- 15 लिङ्ग', "बंहि-बृहेर्नलुक् च" [हैमोणादिसू० ९९०] इति इस् । विशेषेण ईरयति **वीरः** । सूचीव **सूची**, अग्रे तैक्ष्ण्यात् । "कुन्थश् संक्लेशे" कुथ्नाति **कुथः**, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५ १.५४] इति क' । कौ शेते **कुशः**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५.१.१७१] इति ड', पुं-क्लीबलिङ्ग' । सीरोऽस्त्यस्य **सीरी**, हलाकाराग्रत्वात् । वानीरे जातो **वानीरजः**, "क्वचित्" [सिद्ध० ५.१.१७१] इति डः । गुणैर्दोषा 20 द्रान्ति अस्मिन् **गुन्द्रः**, पृषोदरादित्वात् । पूयतेऽनेन **पवित्रम्**, "ऋषि-नाम्नोः करणे" [सिद्ध० ५ २ ८६] इतीत्र' । कु'—भूमिस्तुद्यतेऽनेन **कुतुकः** , कुत्सितं तन्यते वा, 'निष्क-तुरुष्क-" [हैमोणादिसू० २६] इति के निपात्यते । आह च—

मृदुदर्भः कुशो बर्हि' सूची वीरस्तु पत्रक ।
खरोऽन्यः पृथुल. सीरी गुन्द्राह्वो नीरजो निशि' ॥ 25
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० १३३] इति ।

एतस्य लोके 'डाभ' इति प्रसिद्धि' ॥३७१॥

काशो स्यादिक्षुगन्धेक्षुकाण्ड[2]-इयामलपुष्पकाः ।
वायसेक्षुः पोटगलः कासेक्षुः कोकिलाक्षकः ॥३७२॥

---

१ बर्हिर्वीरास्तबीकुथः कुशः । सारीवानी रजो गुन्द्रा पवित्रा कुतसावपि ॥ मि० ॥
२ °ण्डश्यामरपुष्पकः मि० ॥ ३ °किला क्षकः मि० ॥

"काशृङ् दीप्तौ" काशते **काशः**, पुं-क्लीबलिङ्गः [तत्र] । इक्षोरिव गन्धोऽस्य **इक्षुगन्धः** । इक्षोरिव काण्डोऽस्य **इक्षुकाण्डः** । श्यामलं पुष्पमस्य श्यामलपुष्पः, के **श्यामलपुष्पकः** । वायस इव इक्षुः **वायसेक्षुः** । पोटेन–संश्लेषेण गलति **पोटगलः** । काशश्चासौ इक्षुश्च **कासेक्षुः** । कोकिलस्येव अक्षि अस्य कोकिलाक्षः, के **कोकिलाक्षकः** । आह च--

काशः काण्डेक्षुरुद्दिष्ट काकेक्षुर्वायसक्षुकः ।
इक्ष्वारक इक्षुकाण्ड स चैवेक्षुरक स्मृतः ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० १३०] इति ।

एतस्य लोके 'कासु' इति प्रसिद्धि ॥३७२॥

10 **[1]उलपे बल्वजा वालः केशी दृढलताऽपि च ।**

वलति **उलपः**, "विशिष्टपोलप-" [हैमोणादिसू० ३०७] इत्यपे निपात्यते, तत्र । वलन्ति **बल्वजाः**, पुंसि बहुवचनान्त, "बलेर्वोऽन्तश्च वा" [हैमोणादिसू० १३३] इत्यजः । वलति **वालः**, "वा ज्वलादि-" [सिद्ध० ५ १ ६२] इति णः । केशाः सन्त्यस्य **केशी** । दृढा लता **दृढलता** ।

15 **[2]इक्षौ रसालो गण्डीरी गण्डकी [3]खड्गपत्रकः ॥३७३॥**

"इषत् इच्छायाम्" इष्यते **इक्षुः**, पुंलिङ्गः, "मस्जीष्यशिभ्य. सुक्" [हैमोणादिसू० ८२६] इति कित् सुप्रत्यय, तत्र । रसमलति आलाति वा **रसालः** । गण्डीन् ईरयति **गण्डीरी** । गण्डका सन्त्यस्य **गण्डकी** । खड्गाकाराणि पत्राण्यस्य खड्गपत्रः, के **[4]खड्गपत्रकः** ।

20 एतस्य लोके 'गांडउ' 'सेलडी' इति वा प्रसिद्धि ॥३७३॥

तस्यैकादश भेदाः स्युः पुण्ड्र-कान्तारकादयः ।

'तस्य' इक्षोः 'भेदाः' जातय एकादश। पुणति पुण्ड्यते वा **पुण्ड्रः**, "खुर-क्षुर-" [हैमोणादिसू० ३९६] इति रे निपात्यते । काम्यते कान्तारः, "द्वार-शृङ्गार-" [हैमोणादिसू० ४११] इत्यारे निपात्यते, [के **कान्तारकः**] । आदिशब्दात्

25 कोषकाराद्याः । यदुवाच **वाचस्पतिः**—

१ उलपबल्वजो बालकेशी नि० ॥ २ ईक्षू रसालो नि० ॥ ३ क्षुद्रपत्रक नि ॥
४ "अथेक्षु. स्याद् रसालोऽसिपत्रकः" [अभि० का ४ श्लो० २६०] इत्यत्र 'असिपत्रक' इति नामापि दृश्यते ॥ ५ "काम्यते कान्तारः, कान्त ऊषमियर्त्तीति वा, कान्ता आरा –भागा अस्येति वा ।" इत्यभिधानचिन्तामणिस्वोपज्ञटीकायाम् ॥

पुण्ड्रेक्षौ पुण्ड्रकः सेव्यः पौण्ड्रकोऽतिरसो मधुः ।
श्वेतकाण्डो भीरुकस्तु हरितो मधुरो महान् ॥

शून्येश्वरस्तु कान्तारः कोषकारस्तु वंशकः ।
शतघोरस्त्वीषत्क्षारः पीतच्छायोऽथ तापसः ॥

सितनीलोऽथ नेपालो वंशप्रायो महाजलः । 5
अन्वर्थस्तु दीर्घपत्रो दीर्घपर्वा कषायवान् ॥

काष्ठेक्षुस्तु स्वल्पकाण्डो घनग्रन्थिर्वनोद्भवः ।
नीलघोरस्तु सुरसो नील-पीतलराजिवान् ॥

अनूपसम्भवः प्रायः खर्वटी[2] त्विक्षुवालिका ।
करङ्कशालिः शाकेक्षुः सूचिपत्रो गुडेक्षुकः[3] ॥ 10

[ ] इति ।

नले नडः शून्यमध्यो धमनो[4] नर्तको नटः ॥३७४॥
आरण्यनलको[5] रन्ध्री पोटगलो बिभीषणः ।

नलति-अर्दयति **नलः**, तत्र, ड-लयोरैक्ये **नडः**, पुं-क्लीबलिङ्गौ । शून्यो मध्ये **शून्यमध्यः** । धमि सौत्रः, धमत्यन्तःशुषिरत्वाद् **धमनः** । नृत्यतीव **नर्तकः**, णकः । 15
नटति **नटः** ॥३७४॥

आरण्यश्चासौ नलकश्च **आरण्यनलकः** । रन्ध्रमस्त्यस्य **रन्ध्री** । पोटेन—संश्लेषेण गलति **पोटगलः** । भीषि, बिभीषयते **बिभीषणः**, "नन्द्यादिभ्योऽनः" [सिद्ध० ५.१.५२] इत्यनः । आह च—

नलो नडो नटश्चैव स च पोटगलः स्मृतः । 20
धमनो नर्तको रन्ध्री शून्यमध्यो बिभीषणः ॥

[धन्व० वर्ग ४ श्लो० १४१] इति ।

एतस्य लोके 'नल्लु' इति प्रसिद्धिः ।

१ 'हस्वकाण्डो' इति अभिधानचिन्तामणिस्वोपज्ञटीकायां वाचस्पत्युद्धरणे पत्र ४८२ ॥ २ "खर्वटी" इति अभि०स्वोपज्ञटीकायां वाचस्पत्युद्धरणे पत्र ४८२ ॥ ३ "गुडेक्षव" इति अभिधान०स्वोपज्ञटीकायां वाचस्पत्युद्धरणे पत्र ४८२ ॥ ४ गमनो मि० ॥ ५ आरण्य° मि० ॥

नेली तु ग्रामनलिका नाकुली लेखकाविता ॥३७५॥

गौरादित्वाद् ङ्यां **नली** । 'तु' पुनरर्थे । ग्रामस्य नलिका **ग्रामनलिका** । नकुलानामियं **नाकुली**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३.१६०] इत्यण् ; न आकुलयति वा, नखादित्वान्नञोऽदभाव । लेखकैरविता--रक्षिता **लेखकाविता** ॥३७५॥

5 **शरे तु मुञ्जो बाणाख्यः स्थूलदर्भः पितामहः ।**
गुन्द्रस्तेजनको भद्रमुञ्जो याजनकः क्षुरः ॥३७६॥

शृणाति पारुष्यात् **शरः**, अच्, तत्र । मुञ्जति--शब्दायते वायुना **मुञ्जः** । बाणस्य आख्या अस्य **बाणाख्यः** । स्थूलश्चासौ दर्भश्च **स्थूलदर्भः** । **पितामहः** । गुणैर्दोषा द्रान्त्यस्मिन् **गुन्द्रः**, पृषोदरादित्वात् । "गुन्द्रो दर्भविशेष-
10 रूढः" इति **क्षीरस्वामी** । यदाहु--

दर्भाणां स्थाने शरैं प्रस्तरितव्यम् ।

यदमरश्च—

गुन्द्रस्तेजनक शर [का० २ वर्ग ४ श्लो० १६२] इति ।

तेजयति--शिनोति तेजन, स्वार्थिके के **तेजनकः** । भद्रश्चासौ मुञ्जश्च
15 **भद्रमुञ्जः** । **याजनको** यज्ञियत्वात् । क्षुरति **क्षुरः** । आह च—

शरो बाण इक्षुकाण्ड इक्ष्वट सायक क्षुर ।
स्थूलोऽन्य इक्षुर' प्रोक्त इक्ष्वारश्च पितामह' ॥
[धन्व० वर्ग ४ श्लो० १३५] इति ।

एतस्य लोके 'शरकड' इति प्रसिद्धि ॥३७६॥

20 **मुञ्जस्तु यज्ञियो मेध्यो दृढत्वग् ब्रह्ममेखलः ।**

'तु:' पुनरर्थे । यज्ञाय हितो यज्ञियो मुञ्जो **मेध्यः**, पवित्रत्वात् । दृढा त्वगस्य **दृढत्वक्** । ब्रह्मणो मेखलेव **ब्रह्ममेखलः** ।

अथ बालतृणे शष्पं शुकं शालिकमङ्कुलम् ॥३७७॥

बालं--नवं तृणं **बालतृणम्**, तत्र । "शष हिंसायाम्" शष्यते **शष्पम्**,
25 "शद्लृ शातने" शीयते वा **शष्पम्**, "शदि-बाधि-षनि-हन. ष् च" [हैमोणा-

१ °नलिर्ग्राम नि० ॥ २ लेखकाचिता नि० ॥ ३ गुजस्तजनको नि० ॥ ४ °नक-क्षुर. नि० ॥

दिसू० २९९] इति पः प्रत्ययः षश्चान्तादेशः, पुं-क्लीबलिङ्गः । "शुक गतौ" शोकति शुकम्, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५.१.५४] इति कः; शवति वा, "विचि-पुषि-" [हैमोणादिसू० २२] इति कित् कः । शालिकम् । "अगु गतौ" अङ्गति अङ्गुलम्, "ऋषि-वृषि-" [हैमोणादिसू० ३३१] इति बहुवचनादुल. ॥३७७॥

तृणे स्यादर्जुनं

तरत्यम्भसि तृणम्, तृंद्यते—अद्यते पशुभिरिति वा, पुं-क्लीबलिङ्गः, "भ्रूण-तृण-" [हैमोणादिसू० १८६] इति णे निपात्यते, तत्र । अर्ज्यते अर्जुनम्, "यम्यजि-शक्यर्जि-" [हैमोणादिसू० १८६] इत्युनः । 'सर्वं च तृणमर्जुनम्" इति भागुरिः ।

घासे यवसं चारिरित्यपि । 1

घस्यते—अद्यते पशुभिर्घासः, घञ् प्रत्ययः, तत्र । यूयते यवसम्, "वहि-युभ्यां वा" [हैमोणादिसू० ५७१] इति असः. क्लीबलिङ्गोऽयम् । वाचस्पतिस्तु —"अथाऽस्त्री यवसो घासः" इति पुंस्यप्याह । "चर भक्षणे च" चर्यते पशुभिरिति चारिः. "कृ-शृ-कुटि-प्रहि-खन्यणि-" [हैमोणादिसू० ६१९] इत्यादिना णिदिः । 1

दूर्वायां तु शतपर्वा भार्गवी विजया जया ॥३७८॥
मङ्गल्या शाद्वलाऽनन्ताऽमरी प्रतानिका रुहा ।

दूर्व्यते—हिंस्यते पशुभिरिति दूर्वा; दूरे वाति वा, पृषोदरादित्वात् साधुः, तस्याम् । शतं बहूनि—पर्वाण्यस्या शतपर्वा । भृगोरियं भार्गवी, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३.१६०] इत्यण् । विजयते विजया । जयति जया ॥३७८॥ 2

मङ्गले साधुः मङ्गल्या, "तत्र साधौ" [सिद्ध० ७.१.१५] इति यः । शादाः सन्त्यस्याः शाद्वला, "नड-शादाद् वलः" [सिद्ध० ६. २. ७५] इति वलः । नास्ति अन्तोऽस्या अनन्ता, दूरप्रसरणात् । न म्रियते अमरी । प्रतानोऽस्त्यस्याः प्रतानिका । रोहति मूले रुहा, "नाम्युपान्त्य-" [सिद्ध० ५.१.५४] इति कः । आह च— 2

नीली दूर्वा स्मृता शस्या शाद्वलं हरितं तथा ।

१ तृण्यते—अद्यते पशुभिरिति वा" इति अभिधानचिन्तामणिस्वोपज्ञटीकायाम् ॥

शतपर्वा शीतवीर्या शीतवल्ल्यसिता लता ॥

[धन्व० वर्ग ४ श्लो० १४३] इति ।

एतस्या लोके 'द्रोअ' इति प्रसिद्धिः । नीलीयम् ।

[सहस्रवीर्या श्यामाङ्गी हरिता हरितालयपि] ॥३७९॥

5 **श्वेतदूर्वा तु गोलोमी शीतवीर्या सिता लता ।**

[सहस्रं वीर्याणि अस्याः **सहस्रवीर्या** । श्याममङ्गं अस्याः **श्यामाङ्गी** । **हरिता** नीलवर्णत्वात् । हरितां नीलत्वमलति **हरिताली** ॥३७९॥]

श्वेता दूर्वा **श्वेतदूर्वा** । 'तु' पुनरर्थे । गोरिव लोमान्यस्या **गोलोमी** । शीतं वीर्यमस्याः **शीतवीर्या** । **सिता** शुक्ला । लानि लायते वा **लता**. "पृषि-रञ्जि-"
10 [हैमोणादिसू० २०८] इति किदत । आह च—

श्वेतदूर्वा तु गोलोमी श्वेतदण्डी सिता लता ।
सहस्रवीर्याऽनन्ता च दुर्मरा भार्गवी रुहा ॥

[धन्व० वर्ग ४ श्लो० १४४] इति ।

एतस्या लोके 'श्वेतदूर्वा' इति प्रसिद्धि ।

15 **गण्डदूर्वायां गण्डाली वारुणी शकुलाक्षकः ॥३८०॥**

श्वेतदूर्वाविशेषोऽयम् । गण्डै—ग्रन्थिभिरल्यते **गण्डाली** । [. . . . . **वारुणी** ।] शकुलस्येव अक्षि अस्य शकुलाक्ष, मत्स्याक्षितुल्यग्रन्थिः, स्वार्थिके के **शकुलाक्षकः** । आह च-

गण्डदूर्वा तु गण्डाली तीव्रा मत्स्याक्षिकाऽपि च ।
20 वल्ली नाडी कलायश्च धारणी शकुलाक्षिका ॥

[धन्व० वर्ग ४ श्लो० १४५] इति ॥३८०॥

मुस्तायां मुस्तको भद्रमुस्ता राजकशेरुकः ।
मुस्तो वराहो गाङ्गेयः कुरुविन्दोऽम्बुदाह्वया ॥३८१॥

मुस्यति—खण्डयति रोगान् **मुस्ता**, त्रिलिङ्गः, "शी-री-" [हैमोणादिसू० २०१]
25 इति कित् तः, तत्र । मुस्त एव **मुस्तकः** । भद्रा चासौ मुस्ता च **भद्रमुस्ता** ।

१ श्लो० ३७९ श्लोकस्योत्तरार्धं तद्व्याख्या चापि टीकादर्शे नास्ति ॥ २ शतवीर्या नि० ॥ ३ °या भद्रको भद्र° नि० ॥ ४ °रुक । गुन्द्री वरोहो नि० ॥

राजा चासौ कशेरुश्च राजकशेरुः, स्वार्थिके के **राजकशेरुकः** । **मुस्तः** पुंसि । म्रियते वृणोति वा **वराहः**, "वृ-कटि-शमिभ्य आहः" [हैमोणादिसू० ५९१] इत्याहः । गङ्गाया अपत्यमिव **गाङ्गेयः**, शुभ्रादित्वादेयण् । क्लीबेऽप्यन्ये । **कुरुन्** देशं विन्दति **कुरुविन्दः** । अम्बुदस्याऽऽह्वयोऽस्या **अम्बुदाह्वया** । आह च—

मुस्तमम्बुधरो मेघो घनो राजकशेरुकः । 5
भद्रमुस्तो वराहोष्ट्रो('ऽब्दो) गाङ्गेयः कुरुविन्दकः ॥

[धन्व० वर्ग १ श्लो० ४०] इति ।

एतस्या लोके 'मोथ' इति प्रसिद्धिः ॥३८१॥

कुटन्नटे तु कैवर्तीमुस्तकं जीविताह्वयम् ।
काण्डीरकं जीर्णबुध्नं गोनर्दं गोपुरं प्लवम् ॥३८२॥ 10

शतपुष्पं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ।
जलमुस्ता मुस्तकाभं शेवालदलसम्भवम् ॥३८३॥

कुटन्—वक्रीभवन् नटति—स्पन्दते **कुटन्नटः**, तत्र । 'तुः' अत्र विशेषार्थेऽव्ययम् । कैवर्त्या मुस्तकं **कैवर्तीमुस्तकम्** । जीवितस्य आह्वयोऽस्य **जीविताह्वयम्** । काण्डीमीरयति **काण्डीरकम्** । जीर्णं बुध्नमस्य **जीर्णबुध्नम्** । गवि नर्दतीव **गोनर्दम्** । 15 अत एव गा पिपर्त्ति **गोपुरम्** , गुप्यते वा, "श्वशुर-" [हैमोणादिसू० ४२६] इत्युरे निपात्यते । प्लवते लघुत्वात् **प्लवम्** , अच् ॥३८२॥

शतं—बहूनि पुष्पाण्यस्य **शतपुष्पम्** । दशपुरे भवं **दाशपुरम्**; दाशान् पिपर्त्ति वा, "श्वशुर-" [हैमोणादिसू० ४२६] इत्युरे साधुः । वने भवं **वानेयम्**, "भवे" [सिद्ध० ६.३.१२३] इत्येयण् । "पेलृ गतौ" परि—सामस्त्येन पेलति 20 **परिपेलवम्**, "वडि-वटि-पेल-चणि-पणि-पल्लि-वल्लेरवः" [हैमोणादिसू० ५१५] इत्यवः । जलस्य मुस्ता **जलमुस्ता** । मुस्तकस्य आभाऽस्य **मुस्तकाभम्** । शेवालदले सम्भवति **शेवालदलसम्भवम्** । आह च —

परिपेलं प्लवं वन्यं गोपुरं स्यात् कुटन्नटम् ।
शतपुष्पं दाशपुरं गोनर्दं जीर्णबुध्नकम् ॥ 25

[धन्व० वर्ग ३ श्लो० ५५] इति ।

---

१ गोपुरप्लवम् मि० ॥ २ दारपुरं मि० ॥

एतस्य लोके 'काकरहूले' इति प्रसिद्धिः ॥३८३॥

वीरणे तु वीरतरं वीरभद्रं सुमूलकम् ।

वीरयते **वीरणम्** , अनट् , तत्र । अतिशयेन वीरं **वीरतरम्** । वीरं च तद् भद्रं च **वीरभद्रम्** । शोभनं मूलमस्य सुमूलम् , के **सुमूलकम्** ।

5 **मूलेऽस्योशीरमभयं समगन्धि रणप्रियम् ॥३८४॥**

'अस्य' वीरणस्य मूले । उश्यते—काम्यते इति **उशीरम्** , "घसि-वशि-" [हैमोणादिसू० ४१९] इति किदीरः, [पुं-क्लीबलिङ्गः] । नास्ति भयमस्मादभयम् , रोगहृत्त्वात् । समो गन्धोऽस्त्यस्य **समगन्धि** । रणस्य प्रियं **रणप्रियम्** ; रणः प्रियोऽस्येति वा । आह च सामान्येन **धन्वन्तरिः**—

10 उशीरं च मृणालं स्यादभयं समगन्धिकम् ।
रणप्रियं वीरतरं वीरं वीरणमूलकम् ॥
[धन्व० वर्ग ३ श्लो० १४] इति ।

अमरस्तु पृथगाह—

स्याद् वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।

15 अभयम् [का० २ वर्ग ४ श्लो० १६४] इति ।

एतस्य लोके 'उसीर' इति प्रसिद्धिः ॥३८४॥

लामज्जके तु नलदममृणालं लयं लघु ।
इष्टकापथकं शीघ्रं दीर्घमूलं जलाशयम् ॥३८५॥

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते निघण्टुशेषे
20 पञ्चमस्तृणकाण्डः ॥५॥

लाति दोषान् ला, मज्जा—सारोऽस्य **लामज्जकम्** , तत्र । नलं द्यति **नलदम्** , अपारुष्यात्; नलति वा । अत एव **अमृणालम्**—अहिंस्रम् । लीयते **लयम्** । "**लघु** गुणेन" इति **क्षीरस्वामी**; "लङ्घते लघु" इत्यपरे, "रङ्घि-लङ्घि-" [हैमोणादिसू० ७४०] इत्यादिना उः प्रत्ययः नकारस्य च लोपः । इष्टं कापथमस्य, 25 अधोवातकृत्त्वादिति इष्टकापथम्, स्वार्थिके के **इष्टकापथकम्** । **शीघ्रं** लघुत्वात् । दीर्घं मूलमस्य **दीर्घमूलम्** । जले आशेते **जलाशयम्** ; शीतवीर्यत्वाद्वा । आह च—

१ लयं नि० ॥

लामज्जकं सुनालं स्यादमृणालं लयं लघु ।
इष्टकापथकं शीतवीर्यं मूलं जलाशयम् ॥
[धन्व० वर्ग ३ श्लो० ८६] इति ।

अमरोऽप्याह—

नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ 5
लामज्जकं लघु लयमवदाहेष्टकापथे ।
[का० २ वर्ग ४ श्लो० १६४–६५] इति ।

एतस्य लोके 'लावंजउ' इति प्रसिद्धिः ॥३८५॥

इति श्रीमद्बृहत्खरतरगच्छे श्रीजिनराजसूरिशिष्यश्रीजयसागर-
महोपाध्यायपट्टानुक्रमायातवाचनाचार्यधुर्यश्रीभानुमेरुगणि- 10
शिष्यसमस्तमस्तग्रन्थावलीविचक्षणश्रीज्ञानविम-
लोपाध्यायशिष्यवाचनाचार्यश्रीश्रीवल्लभ-
गणिविरचितायां श्रीहेमचन्द्राचार्य-
कृतनिघण्टुशेषटीकायां तृण-
काण्डः पञ्चमः 15
समाप्तः॥५॥

*

६

[षष्ठो धान्यकाण्डः]

अथावसरागतं धान्यकाण्डं षष्ठं विव्रियते–

अथ धान्ये सस्यं सीत्यं व्रीहि-स्तम्बकरी अपि ।

धन्यते **धान्यम्**, ध्यण्, "डुधागृक् धारणे" धीयते वा धान्यम्, "धाग्-
5 राजि-शृ-रमि-" [हैमोणादिसू० ३७९] इत्यादिना अन्य, व्रीह्यादि । यदाहुः—

व्रीहिर्यवो मसूरो गोधूमो मुद्ग-माष-तिल-चणकाः ।
अणवः प्रियङ्गु-कोद्रव-मयुष्ठका शालिराढक्यः ॥
[1]द्वौ च कुलाय-कुलथौ शणसप्तदशानि धान्यानि ।
[ ] इति ।

10 "षसक् स्वप्ने" सस्यते सुखमनेन **सस्यम्**, "स्था-छा मा-" [हैमोणादिसू० ३५७] इति यः । सीतया सङ्गत **सीत्यम्**, "सीतया सङ्गते" [सिद्ध० ७ १.२७] इति यः । व्रीयते–याच्यते **व्रीहिः** । "व्रीणाति **व्रीहिः**" इति **क्षीरस्वामी**, "व्रियो हिक्" [हैमोणादिसू० ७१०] इति किद् हि । स्तम्बं करोति **स्तम्बकरिः**, पुंल्लिङ्गाविमौ, "शकृत्स्तम्बाद् वत्स-व्रीहौ कृग" [सिद्ध० ५.१ १००] इति इः ।

15 **आशौ स्यात् पाटलो व्रीहिः**

अश्नुते अश्यते वा **आशुः**, [पुंल्लिङ्गः], "कृ-वा-पा-जि-" [हैमोणादिसू० १] इत्युण्, शीघ्रपाकत्वाद्वा । यद् **दुर्गः**—

आश्वाख्या शालि-शीघ्रयो [ ] इति ।

पाटलच्छाय **पाटलः**, पाटयति वा **पाटलः**, 'मृदि कन्दि-" [हैमोणादिसू० 20 ४६५] इत्यल । "व्री भरणे" व्रीणाति **व्रीहिः**–षष्टिकादिधान्यविशेषः । यदाह—

आशुर्व्रीहिः पाटल स्यात् [ ] इति ।

गर्भपाकिनि षष्टिकः ॥ ३८६॥

---

१ किंच कुलाय° अभिधानचिन्तामणिस्वोपज्ञटीकायां उद्धरणे ॥

गर्भे पच्यते स्वयमेवेत्येवंशीलो **गर्भपाकी**, णिनि प्रत्यये न्यङ्कादित्वात् साधुः, तत्र । षष्टिरात्रेण पच्यते **षष्टिकः**, "यव-यवक-षष्टिकाद् यः" [सिद्ध० ७.१.८१] इत्यत्र षष्टिकेति निर्देशात् साधुः । आह च—

षष्टिकः कङ्गुकः पीत-प्रमोदक-मुकुन्दकाः ।
[　　　　　　　] इति ॥३८६॥　　5

शालौ तु कलमाद्याः स्युः

शलति **शालिः**, पुंल्लिङ्गः, "कमि-वमि-" [हैमोणादिसू० ६१८] इति णिदिः । कलमः आद्यो येषां ते **कलमाद्याः** ।

कलमे तु कलामकः ।

कडति—माद्यति अनेन **कडमः**, लत्वे **कलमः**, "सृ-पृ-प्रथि-" [हैमोणादिसू० 10 ३४७] इत्यम्, तत्र । कलां—कलनाममति **कलामकः** ।

लोहिते रक्तशालिः स्यात्

लोहितो वर्णेन । रक्तश्चासौ शालिश्च **रक्तशालिः** ।

महाशालौ सुगन्धिकः ॥ ३८७॥

महांश्चासौ शालिश्च **महाशालिः**, तत्र । शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धिः, "सु- 15 पूत्युत्सुरभेः-" [सिद्ध ७.३.१४४] इति इत् समासान्तः, स्वार्थिके के **सुगन्धिकः** । एते सर्वेऽपि शालिविशेषाः । आह च—

रक्तशालिर्लोहितः स्याद् गरुडः शकुनाहृतः ।
पुण्डरीको महाशालिः कलमस्तु कलामकः ॥

रक्तशालिर्दीर्घशूकः पुण्ड्रो महिषमस्तकः ।　　20
पूर्णचन्द्रो महाशालिः पुण्डरीको प्रमोदनः ॥

पुष्पाण्डकः शीतभीरुः काञ्चनः शकुनाहृतः ।
पाण्डुर्गौरः शारिवाख्यो रोध्रपुष्पः सुगन्धिकः ॥

हायनो दीर्घनालश्च
[　　　　　　　] इति ॥३८७ ॥　　25

यवे हयप्रियस्तीक्ष्णशूकः

"युक् मिश्रणे" यूयते **यवः**, "युवर्ण-" [सिद्ध० ५.३.२८] इत्यल्, तत्र। हयानां प्रियो **हयप्रियः**। तीक्ष्णं शूकं-किंशारुरस्य **तीक्ष्णशूकः**। आह च—

यवे च तीक्ष्णशूको निःशूकोऽतियवोऽपरः।

5　　[　　　　　　] इति।

एतस्य लोके 'यव' इति प्रसिद्धिः।

तोक्मस्त्वसौ हरित्।

'असौ' यवः 'हरिद्' नील उच्यते **तोक्मः**. "रुक्म-ग्रीष्म-" [हैमोणादिसू० ३४६] इति मे निपात्यते।

10　**मङ्गल्यके मसूरः स्यात्**

मङ्गले साधुर्मङ्गल्यः, "तत्र साधौ" [सिद्ध० ७.१.१५] इति यः, स्वार्थिके के **मङ्गल्यकः**, तत्र। मस्यति- परिणमते **मसूरः**, पुं-स्त्रीलिङ्गः, "मी-मसि-" [हैमोणादिसू० ४२७] इत्यूरः। आह च—

मसूरिका मसूरी स्यान्मङ्गल्या पाण्डुराऽपरा।

15　　[　　　　　　] इति।

एतस्य लोके 'मसूर' इति प्रसिद्धिः।

कलाये तु सतीनकः ॥३८८॥

हरेणुः खण्डिकश्च

"कलि शब्द-सङ्ख्यानयोः" कल्यते **कलायः**, "कुलि-लुलि-कलि-कषिभ्यः कायः" 20 [हैमोणादिसू० ३७२] इति किदायः, कलम् -अतीसारमयते वा, कं लातीति वा, तत्र। सीदन्त्यनेन सतीनः, "दिन-नग्न-" [हैमोणादिसू० २६८] इति ने निपात्यते, स्वार्थिके के **सतीनकः**। **सतीनो**ऽपि ॥३८८॥

ह्रियते **हरेणुः**, पुंल्लिङ्गः, "कृ-हृ-भृ-" [हैमोणादिसू० ७७२] इत्येणुः। खण्ड्यते **खण्डिकः**, "कुशिक-" [हैमोणादिसू० ४५] इतीके निपात्यते। आह च—

25　कलायः खण्डिकः प्रोक्तस्त्रिपुटः क्षुद्रखण्डिकः।

[　　　　　　] इति।

---

१ यस्ताक्ष्र्यैशुकस्तोक्यस्तुसो हरित् नि०॥ २ °के स्यान्मसूर नि०॥

एतस्य लोके 'कलायरा' इति प्रसिद्धिः ।

अथ चणके हरिमन्थकः ।

"चण शब्दे" चणति दल्यमानः चणकः, 'दृ-कृ-नृ-' [हैमोणादिसू० २७] इत्यकः, तत्र । हरिभिर्मथ्यते **हरिमन्थकः** । आह च—

चणको हरिमन्थः स्याद् वाजिमन्थोऽश्वजीवकः । 5
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'चिणा' इति प्रसिद्धिः ।

माषे तु मदनो नन्दी वृष्यो बीजवरो बली ॥३८९॥

मीयते **माषः**, पुंक्लीबलिङ्गः, "वृ-कृ-तृ-मीङ्-माभ्यः षः" [हैमोणादिसू० ५४०] इति षः, तत्र । मदयति वृष्यत्वाद् **मदनः** । नन्दयत्यवश्यं **नन्दी** । वृषाय– 10 मैथुनाय हितो **वृष्यः**, "प्राण्यङ्ग-रथ-" [सिद्ध० ७.१.३७] इति यः, वृष्यते तैलादिनेति "कृ-वृषि-" [सिद्ध० ५.१.४२] इति क्यप् वा । बीजेषु वरो **बीजवरः**; बीजं–शुक्रं वृणोति वा । बल–रेतोऽस्त्यत्र **बली** । एतस्य लोके "उडद' इति प्रसिद्धिः ॥३८९॥

मुद्गे तु प्रथनो लोभ्यो बलाटो हरितो हरिः । 15

मोदते अनेन **मुद्गः**, "पू-मुदिभ्यां कित्" [हैमोणादिसू० ९३] इति किद् गः, तत्र । प्रथते **प्रथनः** । "लुभच् गार्ध्ये" गार्ध्यम्–अभिकाङ्क्षा, लुभ्यते **लोभ्यः** । बलमटति **बलाटः** । **हरितः**–नील । **हरिः** हरिद्वर्णत्वात्, पुंल्लिङ्गः । एतस्य लोके 'मुंग' इति प्रसिद्धिः ।

पीतेऽस्मिन् वसु-खण्डीर-प्रवेल-जय-शारदाः ॥३९०॥ 20

'अस्मिन्' मुद्गे पीतवर्णे वसति चिन्ने **वसुः**, पुंल्लिङ्गः, "भृ-मृ-तृ-त्सरि-" [हैमोणादिसू० ७१६] इत्युः । खण्ड्यते **खण्डीरः**, "जम्बीरा-ऽऽभीर-" [हैमोणादिसू० ४२२] इतीरे निपात्यते । प्रवेलत्यनेन **प्रवेलः** । जयत्यनेन **जयः** । शरदि भवः **शारदः**, "भर्तु-सन्ध्यादेरण्" [सिद्ध० ६.३. ८९] इत्यण् ॥३९०॥

कृष्णे प्रचर-वार्त्ताको हरिमन्थज-शिम्बिकौ । 25

१ °न्वी खरी बीज° मि० ॥ २ प्रथनो लोभ्यो बलाटो मि० ॥ ३ "खन्यते खण्डीरः" इति अभिधान०स्वोपज्ञटीकायाम् ॥ ४ °सन्त-हरिमन्थज-शिम्बिका. मि० ॥

कृष्णे मुद्गे प्रवियते **प्रवरः** । वसन्ते भवो **वासन्तः**, "भवे" [सिद्ध० ६.३.१२३] इत्यण् । हरिमन्थाज्जायते **हरिमन्थजः** । [शिम्बाऽस्त्यस्य **शिम्बिकः**, व्रीह्यादित्वादिकः; शिम्बिभिः कायति वा ।]

वनमुद्गे तुवरक-निगूढक-कुलीमकाः ॥३९१॥
5 **खण्डी च**

वनस्य मुद्गो **वनमुद्गः**, तत्र । तुवरः–कषाय', स एव **तुवरकः** । निगूहति स्म **निगूढकः** । कौ लीयते **कुलीमकः**, 'कीचक-पेचक-" [हैमोणादिसू० ३३] इत्यकान्तो निपात्यते ॥३९१॥

खण्डमस्त्यस्य **खण्डी** । आह च—

10 मुद्गो वलाटो मङ्गल्यो हरितः शारदोऽपर. ।
पीतः प्रचेतो वसुको माधवः प्रवरोऽसितः ॥

वनमुद्गस्तुवरको राजमुद्गस्तु मण्डकः ।
[ ] इति ।

एते मुद्गविशेषाः ।

15 **राजमुद्गे तु मकुष्ठक-मयुष्ठकौ ।**

मुद्गानां राजा प्रधानत्वाद् **राजमुद्गः**, राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः, तत्र । "मकुङ् मण्डने" मङ्क्यते अनेन मकुष्ठ., मीयतेऽसौ मयुष्ठः, "पष्टैधिठादयः" [हैमोणादिसू० १६६] इति ठे निपात्येते उभौ [स्वार्थिके के **मकुष्ठकः, मयुष्ठकः**] । आह च—

20 मकुष्ठको मयुष्ठः स्यान्निष(?ष्पा)वो वल्लकः स्मृतः ।
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'मोठ' इति प्रसिद्धि. ।

गोधूमे सुमनः

गुध्यति–परिवेष्टयति **गोधूमः**, "कुथि-गुधेरूमः" [हैमोणादिसू० ३५३] 25 इति ऊम.; गां धुनाति वा, "विलि-भिलि-" [हैमोणादिसू० ३४०] इत्यादिना

१ 'कुलीनकः' अभिधानचिन्तामणौ तत्स्वोपज्ञटीकायां च ॥ २ खण्डिको नि० ॥

"घूग्श् कम्पने" इत्यस्मात् किन्मः प्रत्ययः, तत्र । सुष्ठु मन्यते **सुमनः**, अच् । आह च—

गोधूमः सुमनः क्षुद्रो मधूली तु पिञ्गीतिका।
नन्दीमुखोऽल्पगोधूमो लोके सा पीसिकोच्यते ॥
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'गोहूं' इति प्रसिद्धिः ।

वल्ले निष्पावः श्वेतशिम्बिकः ॥३९२॥

"वलि वल्लि संवरणे" वल्लते **वल्लः**, तत्र । निष्पूयते **निष्पावः**, "निरभेः पू-ल्वः" [सिद्ध० ५.३.२१] इति घञ् । श्वेता शिम्बिरस्य **श्वेतशिम्बिकः** । [1]**सितशिम्बिकोऽपि** ॥३९२॥ 1

कुलत्थे तु कालवृन्तः

कुले तिष्ठति **कुलत्थः**, पृषोदरादित्वात् साधुः, तत्र । कालं वृन्तमस्य |ः । आह च—

[ ] इति । 1

एतस्य लोके 'कुलथी' इति प्रसिद्धिः ।

ताम्रवृन्ता कुलत्थिका ।

ताम्रं वृन्तमस्याः **ताम्रवृन्ता** । ह्रस्वः कुलत्थः **कुलत्थिका** । एतस्य विशेषोऽयम् ।

आढक्यां तुवरी वर्णा 2

आढौकते **आढकी**, "कीचक-पेचक-" [हैमोणादिसू० ३३] इत्यके निपात्यते, तस्याम् । तुवते **तुवरी**, "नी-मी-कु-तु-चेर्दीर्घश्च" [हैमोणादिसू० ४४३] इति वरट् प्रत्ययः दीर्घश्च ह्रस्वस्य । वर्ण्यते **वर्णा** ।

एतस्या लोके 'तुंअरि' इति प्रसिद्धिः ।

---

१ °वः शितिशिम्बिकः लि० ॥ २ 'सितशिम्बिकः' अभिधानचिन्तामणौ । "सिता शिम्बिरस्य सितशिम्बिकः" इति स्वोपज्ञवृत्तौ ॥

स्यात् [1]कुल्माषे तु यावकः ॥३९३॥

कोलति **कुल्माषः**, "कुलेश्च माषक्" [हैमोणादिसू० ५६३] इत्यनेन "कुल बन्धु-संस्त्यानयोः" इत्यस्मात् किद् माषः प्रत्ययः, तत्र। **कुल्मासो**ऽपि। यौत्यम्भसा **यावकः**, णकः, अर्द्धस्विन्नो माषादिः। "धान्यविशेषः" इत्यन्ये ॥३९३॥

5 **नीवारे तु वनव्रीहिः**

नियतैर्व्रियते **नीवारः**, [2]व्युत्पन्नत्वात्, "नेर्वृ" [सिद्ध० ५.३.७४] इति घञ्, तत्र। वनस्य व्रीहिर्वन**व्रीहिः**। आह च—

नीवारश्चन्द्रिका बोडी मुनिव्रीहिर्मुनिप्रियः।

[ ] इति।

10 एतस्य लोके 'नीवार' इति प्रसिद्धिः।

श्यामाक-श्यामकौ समौ।

श्यायते **श्यामाकः**—जघन्यो व्रीहिः, "मवाक-श्यामाक-" [हैमोणादिसू० ३७] इत्याके निपात्यते। "कीचक-पेचक-" [हैमोणादिसू० ३३] इत्यके निपातनात् **श्यामकः**।

15 **कङ्गौ तु कङ्गुनी कङ्गुः प्रियङ्गुः पीततण्डुला ॥३९४॥**

इत आरभ्य सर्वे कङ्गुविशेषा ज्ञेयाः। कायति **कङ्गुः**, "प्री-कै-पै-नीलेरङ्गुक्" [हैमोणादिसू० ७६१] इति किदङ्गुः, तत्र। "कगे रगे लगे सङ्गे" कगति **कङ्गुनी**, "दिन नग्न-" [हैमोणादिसू० २६८] इति ने निपात्यते। कुत्सितं अमति—गच्छति **कङ्गुः**, "फलि-वल्यमेर्गुः" [हैमोणादिसू० ७५८] इति गुः। 20 "प्रींग्श् तृप्ति-कान्त्योः" प्रीणाति **प्रियङ्गुः**, "प्री-कै-पै-नीलेरङ्गुक्" [हैमोणादिसू० ७६१] इत्यङ्गुक्। पीतास्तण्डुला अस्याः **पीततण्डुला**। एते स्त्रीलिङ्गाः ॥३९४॥

---

[1] 'कुल्मासस्तु यावकः' इति दन्त्यसकारमयः पाठोऽभिधानचिन्तामणौ। स्वोपज्ञवृत्तौ "कोलति कुल्मास, 'कुलेश्च मासक्' [हैमोणादिसू० ५६३]। कुलेन मस्यति—परिणमते वा, पृषोदरादित्वात्। कुल्माषोऽपि।" इत्येव व्याख्यातमस्ति। एतेनोपलक्षणेनैतद् ज्ञायते यद् आचार्यस्य 'माषक्'प्रत्ययवद् 'मासक्'प्रत्ययोऽप्यभिमतोऽस्तीति ॥ [2] "मुन्यन्नत्वात्" इत्यभिधानचिन्तामणिस्वोपज्ञटीकायाम् ॥

सा कृष्णा मधुका

'सा' कङ्गुः कृष्णवर्णा मन्यते—कल्यते **मधुका**, "कञ्चुकांशुक-" [हैमोणादिसू० ५७] इत्युके निपातनात् साधुः ।

रक्ता शोधिका

रक्तवर्णा कङ्गुः शोधयति **शोधिका** । 5

मुसटी सिता ।

'सिता' श्वेता कङ्गु मुस्यते—खण्ड्यते **मुसटी**, "कपट-" [हैमोणादिसू० १४४] इत्यटे निपात्यते ।

पीता माधवी

पीतवर्णा कङ्गु मधुन इवेयं तद्वर्णत्वाद् **माधवी**, "तस्येदम्" [सिद्ध० ६.३.१६०] इत्यण् । 10

अथोद्दाले कोद्रवः कोरदूषकः ॥३९५॥

उद्दाल्यते **उद्दालः**, तत्र । केन—अम्भसा उनत्ति—क्लिद्यते **कोद्रवः**, "कैरव-मैरव-" [हैमोणादिसू० ५१९]इत्यवे निपात्यते, केन उद्रौति वा । "कुरत् शब्दे" कुरन्त्यनेन कोरदूष, "कोरदूषा ऽऽटरूष-" [हैमोणादिसू० ५६१] इत्यूषे निपात्यते, कोरं— भक्तं दूषयति वा, स्वार्थे के **कोरदूषकः** ॥३९५॥ 15

चीनके तु काककङ्गुः

चीयते चीन', "दिन-नग्न-" [हैमोणादिसू० २६८] इति ने निपात्यते, के **चीनकः**, तत्र । काकप्रिया कङ्गु **काककङ्गुः** ।

आह च— 20

> पीततण्डुलिका कङ्गुः प्रियङ्गु' कुक्करी मता ।
> सितकङ्गुस्तु मूसली रक्तकङ्गुस्तु शोधिका ॥
> चीनक काककङ्गुः स्यात् श्यामाकस्तृणबीजकः ।
> रालादय. कङ्गुभेदा' कोद्रवः कोरदूषक' ॥
> अन्यो द्वितीयो विख्यात उद्दालो वनकोद्रवः । 25
> [ ] इति ।

---

१ शोधिता म० ॥ २ मुसटी नि० ॥

यवनाले तु योनलः ।

जूर्णाह्वयो देवधान्यं जोन्नोला बीजपुष्पिका ॥३९६॥

यवस्येव नालमस्य **यवनालः**, तत्र । यूयते **योनलः**, "मुरलोरल-" [हैमोणादिसू० ४७४] इत्यले निपात्यते । "जॄंचि जरायाम्" जूर्यते जूर्णा, "डीयश्व्यैदितः-" [सिद्ध० ४.४ ६१] इति क्तेऽनिट्त्वम्, जूर्ण इत्याह्वयोऽस्य **जूर्णाह्वयः** । देवप्रियं धान्यं **देवधान्यम्** । जुनद् नालमस्या **जोन्नाला**, पृषोदरादित्वात् । बीजाकारं पुष्पमस्या **बीजपुष्पिका** । एतस्य लोके 'जुवारि' इति प्रसिद्धि: ॥३९६॥

शणे भङ्गा मातुलानी स्यात्

शणति **शणम्**, तत्र । भज्यते **भङ्गा** । मा तोल्यते **मातुलानी**, "मुसुचान-" [हैमोणादिसू० २७८] इत्याने निपात्यते, मायाः—श्रियस्तुलया अनितीति वा । आह च—

शणः प्रोक्तो मातुलानी जन्तुतन्तुर्महाशणः ।
[ ] इति ।

एतस्य लोके 'सण' इति प्रसिद्धि: ।

उमा तु क्षुमाऽतसी ।

अव्यते **उमा**, "अवेर्हस्वश्च-" [हैमोणादिसू० ३४२] इति किति मे साधु । क्षौत्यनया भुक्तया **क्षुमा**, "क्षु-हिभ्यां वा" [हैमोणादिसू० ३४१] इति किन्मः । अतत्यनया **अतसी**, "तप्यणि-" [हैमोणादिसू० ५६९] इत्यसः, न तस्यतीति वा । आह च —

अतसी मसृणा नीलपुष्पी चेलुरुमा क्षुमा ।
[ ] इति ।

एतस्या लोके 'अलसी' इति प्रसिद्धि ।

गवेधुकायां गवेधुः

गूयते **गवेधुका**— [मुन्यन्नम्], "गुड ईधुक-एधुकौ" [हैमोणादिसू० ७४] इत्यनेन एधुक प्रत्ययः, तस्याम् । [गवा—अम्भसा एधते **गवेधुः**, स्त्रीलिङ्गः,]

१ जोर्णाला मि० ॥

"मृ-मृ-तृ-त्सरि-" [हैमोणादिसू० ७१६] इति बहुवचनादुः । गवीधुकाऽपि । आह च—

गवेधुका कर्षणी स्याद् गोजिह्वा कर्षिका मता ।

[ ] इति ।

एतस्या लोके 'गरही' इति प्रसिद्धिः । 5

वन्यतिले तु जर्तिलः ॥१९७॥

वन्य·—वनजस्तिलो वन्यतिलः, तत्र । जीर्यते जर्तिलः, "स्थण्डिल-कपिल-" [हैमोणादिसू० ४८४] इतीले निपात्यते । अरण्यजस्तिलोऽप्यम् ॥१९७॥

षण्ढतिले तिलपिञ्जस्तिलपेजः

षण्ढः—निष्फलस्तिल षण्ढतिलः, तत्र । निष्फलस्तिलः **तिलपिञ्जः** । 10
तिलपेजः, "निष्फले तिलात् पिञ्ज-पेजौ" [सिद्ध० ७.२.१५४] इति तिलशब्दात् निष्फले वर्तमानात् पिञ्ज पेज इत्येतौ प्रत्ययौ । "पिञ्ज-पेजशब्दौ निष्फलार्थाविति तिलविषयौ" इति चान्द्राः । आह च—

तिलपूतस्तिलफलस्तिलपिञ्जोऽपरः सितः ।

यस्तिलो वनजातः स्यात् [ ] इति । 15

एतयोर्लोके 'श्यामतिल' 'श्वेततिल' इति प्रसिद्धिः ।

अथ सर्षपे ।

कदम्बकस्तन्तुभः

सरति सर्षपः, "सर्तेः षप·" [हैमोणादिसू० ३१३] इति षपः प्रत्ययः, तत्र । कुत्सितमम्बते—शब्दायते कदम्बकः । तोतुभ्यते तन्तुभः, पृषोदरादित्वात् 20 साधुः । आह च—

सर्षपः कटुकः स्नेहो भूतघ्नो राजिकाफलः ।
तन्तुभोऽन्यः समुद्दिष्टः सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः ॥

[ ] इति ।

एतस्य लोके 'सरसव' इति प्रसिद्धिः ।

अथ सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः ॥३९८॥

सिद्धप्रयोजनो रक्षोघ्नत्वात् **सिद्धार्थः** । श्वेतश्चासौ सर्षपश्च **श्वेतसर्षपः** ॥३९८॥

राजिकायां तीक्ष्णगन्धा क्षुताभिजननः क्षवः ।
5 **असुरी कृष्णिका कृष्णसर्षपो राजसर्षपः ॥३९९॥**

राजते **राजिका**, णके आप्, तस्याम् । तीक्ष्णो गन्धोऽस्या **तीक्ष्णगन्धा** । क्षुतमभिजनयति **क्षुताभिजननः** । क्षौत्यनेन **क्षवः** । अस्यते—क्षिप्यते शाकादिना [[1] शाकादौ] **असुरी**, "वाश्यसि-" [हैमोणादिसू० ४२३] इत्युरः, असुरस्त्रीव वा । कृष्णैव **कृष्णिका**; वर्णेन कर्षति कृष्णा, "घृ-वी-ह्वा-" [हैमोणादिसू० १८३]
10 इति किण्णः, स्वार्थिके के **कृष्णिका** इति वा । कृष्णश्चासौ सर्षपश्च **कृष्णसर्षपः** । सर्षपाणां राजा **राजसर्षपः**, राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः । आह च—

राजक्षवक इत्यन्यो राजिका कृष्णसर्षपः ।
क्षुताभिजननश्चैव स चोक्तो राजसर्षपः ॥

[धन्व० वर्ग ४ श्लो० ४३] इति ।

15 एतस्या लोके 'राई' इति प्रसिद्धिः । "असुरी भिन्ना" इति [? अन्ये] मन्यन्ते । यदाह—

असुरी राजिका राजी कृष्णिका रक्तसर्षपः ।
तीक्ष्णगन्धा चातितीक्ष्णा क्षुरकः क्षुवकः क्षवः ॥

[धन्व० वर्ग ४ श्लो० ६०] इति ।

20 एतस्याश्च लोके 'असुरी' इति प्रसिद्धिः ॥३९९॥

माषादयः शमीधान्यं

माष आदिर्येषां मुद्गादीनां ते माषादयः । शमी—शिम्बा तत्प्रधानं धान्यं **शमीधान्यम्** ।

शूकधान्यं यवादयः ।

---

[1] माषादि तु शमी° नि० ॥

शूकप्रधानं धान्यं **शूकधान्यम्** । यव आदिर्येषां गोधूमादीनां ते **यवादयः** ।

स्यात् सस्यशूके किंशारुः

शवति शूकम्, पुं-क्लीबलिङ्गः, "घु-यु-हि-" [हैमोणादिसू० २४] इति कः प्रत्ययो दीर्घत्वं च, सस्यस्य शूकं **सस्यशूकम्** , तत्र । कुत्सितं शृणाति **किंशारुः**, पुंल्लिङ्ग., "किम' श्रो णित्" [हैमोणादिसू० ७२५] इत्यु' । एतस्य 5 लोके 'ऊंबी' इति प्रसिद्धिः ।

कणिशो सस्यशीर्षकम् ॥४००॥

"कण शब्दे" कणति वातेन **कणिशम्** , पुं-क्लीबलिङ्ग , "कुलि-कनि-कणि-" [हैमोणादिसू० ५३५] इति किद इशः, तत्र । **कनेशमपि**[1] । सस्यमयं शीर्षमिव **सस्यशीर्षकम्** , सस्यमञ्जरीत्यर्थः । लोके 'कणसडा' इति, 'प्रधान सिरा' इत्यर्थः ॥४००॥ 10

स्तम्बे तु गुच्छो धान्यादेः

स्तम्नाति **स्तम्बः**, "तुम्ब-स्तम्ब-" [हैमोणादिसू० ३२०] इति **बान्तो** निपात्यते, तत्र । धान्यादेर्य' स्तम्ब' स नालं गुध्यति अनेन **गुच्छः**, "गुलुञ्छ-पिलिपिञ्चैधिच्छादय" [हैमोणादिसू० १२६] इति छप्रत्यये निपात्यते । उच्यते इति शेष' । 15

एतस्य लोके 'गुंछउ' इति प्रसिद्धिः ।

नाले काण्डः

"णल गन्धे" नलति **नालम्**, अर्थाद् गुच्छस्य, त्रिलिङ्ग', ज्वलादित्वाद णः, तत्र । कणति—भज्यमान' शब्दायते **काण्डः**, पुं-क्लीबलिङ्गः, "कण्यणि-" [हैमोणादिसू० १६९] इति णिद डः । एतस्य लोके 'नाल' इति प्रसिद्धिः, 'धानना 20 कणसडा' इत्यर्थः ।

अफले त्विह ।

स्यात् पलालः

['अफले' फलरहिते 'तु' पुनः 'इह' नाले] "पल गतौ" पल्यते **पलालः**, "ऋ-कृ-मृ-" [हैमोणादिसू० ४७५] इत्यालः, पुं-क्लीबलिङ्गः । **पलोऽपि** । एतस्य लोके 25 'पराल' इति प्रसिद्धिः ।

धान्यत्वचि तुषः

१ अभिधानचिन्तामणिस्वोपज्ञवृत्तौ 'कनिशमपि' इति पाठः ॥

धान्यस्य त्वग् धान्यत्वक्, तत्र । तुष्यति अनेन अग्निः तुषः, स्थादित्वात् क । एतस्य लोके 'तुस' इति प्रसिद्धिः ।

बुसे कडङ्गरः ॥४०१॥

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते निघण्टुशेषे

5 षष्ठो धान्यकाण्डः ॥६॥

॥ इति श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितो निघण्टुशेषः समाप्तः ॥

बुस्यते–उत्सृज्यते बुसः, स्थादित्वात् क., पुं-क्लीबलिङ्गः, तत्र । कडन्ति–माद्यन्त्यनेन पशवः कडङ्गरः, "कडेरवरा-" [हैमोणादिसू० ४४५] इत्यङ्गर. । एतस्य लोके 'भुस' 'ढूंढा' वा इति प्रसिद्धिः ॥४०१॥

10 ॥ इति श्रीमद्बृहत्खरतरगच्छे श्रीजिनराजसूरिशिष्यश्रीजयसागरमहोपाध्यायपट्टानुक्रमायातवाचनाचार्यधुर्यश्रीभानुमेरुगणिशिष्यसमस्तप्रशस्तग्रन्थावलीविचक्षणश्रीज्ञानविमलोपाध्यायशिष्यवाचनाचार्यश्रीश्रीवल्लभगणिविरचितायां श्रीहेमचन्द्राचार्यकृतनिघण्टुशेषटीकायां धान्यकाण्डः

15 षष्ठः समाप्तः ॥ ६ ॥

तत्समाप्तौ च समाप्तेयं निघण्टुशेषटीका ॥

॥ ग्रन्थाग्रम्- ३५०० ॥

१

प्रथमं परिशिष्टम् ।

हेमचन्द्रीयनिघण्टुशेषमूलग्रन्थस्य पाठभेदाः ।

सङ्केताः

पु १ — सटीकस्य निघण्टुशेषस्य ७६ पत्रात्मिका मुनिश्रीपुण्यविजयस्य सम्पूर्णा प्रति ।

पु २— सटीकस्य निघण्टुशेषस्य ३२ पत्रात्मिका मुनिश्रीपुण्यविजयस्य अपूर्णा प्रति ।

पु०— निघण्टुशेषमूलमात्रस्य टिप्पणीयुता चतुष्पत्रात्मिका मुनिश्रीपुण्यविजयस्य प्रति ।

सं०— अणहिल्लपुरपत्तनसङ्घवीपाटकान्तर्गततालपत्रीयज्ञानभण्डारसत्का निघण्टुशेषमूलमात्रस्य पत्र ४त १४ पत्रपर्यन्ता त्रुटिताऽपूर्णा ताडपत्रीया प्रति ।

नि०— निर्णयसागरमुद्रणालयाधिपतिमुद्रिताभिधानसङ्ग्रहद्वितीयभागान्तर्मुद्रितो हेमचन्द्रीयो निघण्टुशेष ।

पुपा०— पु० आदर्शे मार्जनोल्लिखितं पाठान्तरम् ।

टी०— टीकाकृता टीकायां निर्दिष्ट पाठभेद ।

(पू०)— श्लोकस्य पूर्वार्द्धम् । (उ०)— श्लोकस्योत्तरार्द्धम् ।

*

श्लोक ४(उ०) **पिण्डपुष्पो** स्थाने **पिण्डीपुष्पो** पु० ॥ ५(पू०) **–दोहदः** स्थाने **–दोहदः** पु० ॥ १० (पू०) **कुसुमारोग्यः** स्थाने **कुसुमारेऽस्य** पु० ॥ ११ (पू०) **दर्वीसहो** स्थाने **दार्वीसहो** पु० ॥ १३(पू०) **कादम्बर्यः** स्थाने **कदम्बर्यः** पु० ॥ १८(उ०) **कपीतनः** स्थाने **कपीतकः** पुपा० ॥ १९ पू०) **स्थाल्यमोघा** स्थाने **स्थालीमोघा** पु० । **मोघाशब्दो** अमरकोश-व्याख्यासुधायामादृतोऽस्ति ॥ २०(पू०) **श्वेतपाटला** स्थाने **श्वेता पाटला** पु० नि० ॥ २१ (पू०) **वंशिका** स्थाने **वंशिकं** नि० । (उ०) **जौङ्गकमनार्यजम्** स्थाने **जोंगकमनार्यजम्** पु० **योगजमनार्यकम्** नि० ॥ २५(पू०) **पत्राङ्गं पतङ्गं** स्थाने **पत्तङ्गं पत्राङ्गं** पु० **पत्राङ्गं पत्तङ्गं** नि० ॥ २६(उ०) **सुगन्धिकः** स्थाने **सुगन्धकः** नि० ॥ २८(उ०) **अगस्त्ये तु वसु-सेनः** स्थाने **अथागस्त्ये वङ्गसेनः** नि० । अत्र **वसुसेनः**शब्दोपरि **तापस** इति टिप्पणी पु० । **शुकनाशो** स्थाने **शुकनासो** नि० ॥ २९(उ०) **–ऽश्वरोहः** स्थाने **अश्वरोधः** नि० ॥ ३०(उ०) **तमाले तु कालस्कन्धस्तापि-** स्थाने **कालस्कन्धस्तमाले स्यात् तापि-** नि० ॥ ३१(पू०) **वस्त्राख्यं** स्थाने **वल्काख्यं** पु०नि० । **रोमसं** स्थाने **रोमशं** पु०नि० । (उ०) **द्राविणी** स्थाने **द्राविडी** नि० ॥ ३२(उ०) **पत्रैला** स्थाने **भद्रैला** नि० ॥ ३३(उ०) **कर्पूरे स्याद् घनसारो** स्थाने **कर्पूरे घनसारः स्याद्** नि० । **हिमवा-लुका** स्थाने **हिमवालुकः** पु०नि० ॥ ३४(उ०) **कक्कोलके** स्थाने **कङ्कोलके** नि० ।

माघवोषितं स्थाने मागधोत्थितम् सं०पु०नि० ॥ ३५(पू०) द्वीप- स्थाने डीप- स० । (उ०) वारिजंपदोपरि करिजं पुपा० ॥ ३६(पू०) श्रीपुष्पं ह्याह्वयं स्थाने स्रोपुष्पं स्थ्याह्वयं स० । (उ०) कपोतांह्रि- स्थाने कपोताङ्घ्रि- नि० ॥ ३७(पू०) अञ्जनकेशी धमनी स्थाने धमन्यञ्जनकेशी च नि० । (उ०) मण्डकः स्थाने मुण्डकः सं० पु० ॥ ३८(उ०) पिप्पले स्थाने पिप्पले पु० ॥ ४० (पू०) प्लक्षो वटः प्लघः शुङ्गी स्थाने प्लक्षे वटप्लवः शुङ्गी नि० प्लक्षो वटप्लक्षः शुङ्गी सं० प्लक्षे वटप्लिवस्तुङ्गी पु० । (उ०) कपीतनः कपीतः स्थाने कपीतने कपोतः पु० कपीतने कपीनः सं० नि० ॥ ४१(पू०) पर्कट्यां पर्कटी स्थाने पर्कटौ पर्कट पु० पर्कटौ पर्टकी सं० कर्पटी पर्कटी नि० । सतीदो स्थाने सतीटो स० । लक्षणो जटी स्थाने लक्षणे नटी नि० ॥ ४३(उ०) फाल्गुनी फल्गुवाटिका स्थाने फाल्गुनी-फल्गु-घाटिकाः स० ॥ ४४(पू०) फल्गुराजी फलभारी मलयू- स्थाने फलाराजी फलभारी फलयू- नि० ॥ ४५(पू०) मधु गालफलो स्थाने मधु-राजफलो नि० ॥ ४६(पू०)-स्कन्धश्वार- स्थाने स्कन्धवार- पु० । (उ०)कपिचूतः स्थाने कपिभूतः स० ॥ ४७(पू०) -ऽम्ल पाटकः स्थाने -ऽम्रपाटकः स० पु० नि० (उ०) शुङ्गी स्थाने शृङ्गी स० पु० ॥ ४८(पू०) -ऽऽस्फोट-विष्किराः स्थाने-ऽऽफोत-विच्छूराः पु० -ऽऽस्फोत-वित्सु(च्छु)राः स० ॥ ४९(पू०) सदापुष्पी स्थाने सदापुष्पो नि० । (उ०) स्नुह्यां स्थाने त्रुटयां नि० ।-ऽसिपत्रः स्थाने -ऽसिपुत्रः स० । स्नुक् स्थाने छुक् पु० नि० । गुडा स्थाने गुड. पु० ॥ ५० (पू०) सीहुण्डो गण्डीरो वज्रकण्टकः स्थाने सीहुण्डः गण्डेरी वक्रकण्टकः स० मीहुण्डः शण्डेरी वज्रकण्टकः पु० सेहुण्डः शण्डेरी चक्रकण्टकः नि० । (उ० करमन्दः स्थाने करमदः नि० । कराम्लक- स्थाने कराम्रक- स० पु० नि० ॥ ५१(पू०) स्थूलपर्कट- स्थाने स्थलपर्कट- पु० स्थलपर्कट- नि० स्थलपटेक- स० । आविग्नः स्थाने आविघ्नः पु० । (उ०) जम्भीरो स्थाने जम्भीलो स० पु० नि० ॥५२ (पू०) दन्तशठो वक्त्रशोधी स्थाने वक्त्रशोधी दन्तशठो नि० । (उ०) -कुसुमः प्रियः स्थाने -कुसुमप्रिया स० ॥ ५४ (उ०) शीधुपादपः स्थाने सीधुपादपः पु० साधुपादपः स० नि० ॥ ५५(पू०) मातुलुङ्ग्यां स्थाने मातुलिङ्ग्यां पु० । मधुकर्कटी स्थाने मधुकुक्कुटी स० पु० । (उ०) पीतपुष्पी स्थाने पूतिपुष्पी स० पु० पूतिपुष्पा नि० । महाफला स्थान महाबला नि० ॥ ५६(पू०) अम्लीका- स्थाने अम्लिका नि० । शुक्तिका चाम्लिकाऽम्लिका स्थाने शुक्तिकाऽऽम्ली चिकाम्लिका सं० पु० नि० । (उ०) तिन्तिला गुडपु- स्थाने तिन्तिडी गुरुपु- नि० ॥ ५९ (उ०) बालद्रावक स्थाने वालद्रावक स० पु० लोहद्रावक नि० ॥ ६१(उ०) अक्षिस्पन्दो स्थाने अक्षिस्यन्दो स० नि० ॥ ६२ (पू०) सूक्ष्मपत्रः स्थाने श्लक्ष्णपत्रः स० पु० नि० । (उ०) -स्ताम्रपुष्पः स्थाने -स्ताम्रपत्रः नि० ॥ ६३(पू०) नारङ्ग नागरङ्गः स्यात् त्व- स्थाने नारङ्गे स्यान्नागर-ङ्गस्त्व- स० पु० नि० । (उ०) योषिद्वक्त्राधि- स्थाने योगी तक्राधि- स० पु० नि० ॥ ६४ (पू०)-धावनः स्थाने धावनम् पु० । (उ०) बालपत्रश्च जिह्वाशल्यः क्षितिद्रुमः स्थाने वालपत्रश्च जिह्वाशल्यं क्षितिक्षमः स० पु० चलपत्रश्च बहुशल्यः क्षितिक्षमः नि० ॥ ६५ (पू०) कामुकः स्थाने कार्मुकः स० पु० कार्मकः नि० । श्यामसारः स्थाने श्वेतसारः नि० ॥ ६६ (पू०) त्वरिमेदो स्थाने त्विरिमिदो नि० ॥ ६७(पू०) चिरजीविता

स्थाने विरजाविता नि० ॥ ६८ (उ०) कुशाल्मलौ शाल्मलिको स्थाने कुत्सिते शाल्मलौ प्रोक्तो नि० ॥ ६९ (पू०) शिंशपायां स्थाने शिंशिपायां नि० । (उ०) अगुरु- स्थाने अगरु- स० । -रम्या तु शिंशपा स्थाने -रल्पा तु शिंशिपा नि० ॥ ७० (पू०) कुशिंशपा स्थाने कुशिंशिपा नि० । (उ०) कुवली स्थाने कुवलिः नि० कवली पु० । कोलिः स्थाने केलिः स० । फलितच्छदा स्थाने फेनिलच्छदा स० पु० नि० । ७१ (पू०) वज्रशल्यिका स्थाने वज्रशिल्पिका पु० नि० । (उ०) घुट्टा स्थाने घुटा पु० नि० । गोपघोण्टा स्थाने कुद्दा घोट्टा नि० ॥ ७२ (पू०) सक्कुफला स्थाने शकुफला स० पु० । शिम्बा स्थाने शिम्या पु० शिवा नि० ॥ ७३ (पू०) शिवाऽलोमा स्थाने शिवलोमा नि० । विनाशिनी स्थाने विनाशनी पु० । (उ०) सक्करम् स्थाने सक्कर स० साक्कर. नि० ॥ ७४(पू०) कटकीलकः स्थाने कण्टकीलकः स० पु० कण्टकीटकः नि० । (उ०) बिन्दुक स्थाने विदुक- पु० ॥ ७५(पू०) महिषाक्षः स्थाने महिषाक्षः पु० नि० महिषाख्यः स० । (उ०) नक्तञ्चरः स्थाने नक्तचरः पु० । -खलकं स्थाने -खलकः नि० । ७७(पू०) शाकपुष्पो मृदूफलः स्थाने शाकपुष्पो मृदुफलः नि० । (उ०) -जन्मागूढपत्रो स्थाने जन्मा तथा पत्रो नि० । ७८(उ०) किङ्कणिः स्थाने किङ्किणिः स० केवणि. नि० । -पाद्गोप- स्थाने -पात्रोप- नि० ॥ ७९ (पू०) शलाटुः स्थाने शलापुः स० । (उ०) महाकपित्थः स्थाने महाकपित्थं नि० ॥ ८०(पू०) हृद्यगन्धो स्थान हृद्यः गन्धो सं० ॥ ८२(पू०) कल्को हार्यः स्थाने कलिवासः नि० । (उ०) द्रैन्यो स्थाने द्रैत्यो पु० द्विव्यो स० दोत्यो नि० । बिभेदकः स्थाने विभेदकः स० पु० । ८३(उ०) पर्वकीटा स्थाने पर्वकाढ्या नि० ॥ ८४(पू०) तर्कारी स्थाने तकारी स० । (उ०) गणकारिका स्थाने गणिकारिका स० पु० नि० ॥ ८५(उ०) टुण्टुको स्थाने टुण्टुको सं० टुन्दुको नि० । दीर्घवृन्तो नटः कुट- स्थाने दीर्घवृन्तश्चाथ कुट- नि० दीर्घवृन्दो नटः कुट- स० ॥ ८६(पू०) स्योनाकः स्थाने श्योनाक॰ नि० शोनाकः स० । शोनको जम्बूः शुकनाशः स्थाने॰ शोषणो जम्बुः शुकनासः नि० ॥ ८७(पू०) पत्रोर्णो स्थाने पत्तोर्णो स० पत्तूणो पु० । (उ०) -स्तीक्ष्णगर्भो स्थाने -स्तीक्ष्णगन्धो सं० पु० नि० ॥ ८८ (पू०) विद्रध्यरातिकोऽक्षीवो स्थाने विद्रध्यरातिः काक्षीवो नि० विद्रध्यरातिः काक्षीवो पु० विद्रध्यरातिकाक्षीवो स० । (उ०)दंशो-स्थाने दशो- नि० । सुभङ्गी स्थाने सुरङ्गी स० पु० नि० ॥ ८९(उ०) चित्रकृद् स्थाने रथकृद् नि० ॥ ९० पू०) -भ्रककारो स्थाने- भ्रककरो सं० पु० -भ्र कवरो नि० ॥ ९१(उ०) त्रिवृन्तास्यो स्थाने त्रिवृन्ताख्यो नि० । रक्तपुष्पः स्थाने रक्तपुष्पः स० पु० । क्षीरश्रेष्ठः समिद्वरः स्थाने क्षारश्रेष्ठः समिद्वरः स० पु० नि० ॥ ९२ (पू०) वातपोषो स्थाने वातपोथो नि० । यज्ञियो स्थाने याज्ञिको स० पु० नि० । (उ०) शकटाक्ष्यो स्थाने शकटाक्षो स० पु० नि० ॥ ९३(पू०) नन्दित- स्थाने नन्दिल- सं० । (उ०) कृष्ण- स्थाने कृष्णा नि० ॥ ९४(पू०) गम्भारी स्थाने कम्भारी टी० कज्जला स्थाने कट्फला नि० । (उ०) विहारी कुमुदा हीरा स्थाने विहीरा कुमुदा हारी नि० । हीरा स्थाने वीरा टी० ॥ ९५(पू०) मधुमत्यपि स्थाने मधुपर्ण्यपि नि० । (उ०) गुच्छपुष्पः स्थाने गन्धपुष्पः नि० । सुपर्णक स्थाने सुवर्णकः स० सवर्णकः नि० ॥ ९६(पू०) दीर्घवृक्षः स्थाने

दीपवृक्षः स० पु० नि० । शारदी स्थान शारदो नि० ॥ ९७(पू०) शिरोरुग् देवविटपी स्थाने शिरोरुर्गेहविटपः नि० । (उ०) सुपर्णकः स्थाने सुवर्णकः स० नि० ॥ ९८ (पू०) शम्याक- स्थाने शम्पाक- नि० । (उ०) -ऽऽरेवतश्चूली स्थाने रेचनशूली सं० पु० रेवतः स्थूलः नि० ॥ ९९(पू०) -शिम्बिका स्थाने-शिविका सं० । (उ०) शारिगौरो स्थाने शौरिगौरो पु० नि० ॥ १०० (पू०) मदासर्ज स्थाने महासर्जः नि० । (उ०) महासालः पीतसालो जीवक प्रियसालकः स्थाने महाशालः पीतशालो जीवकः प्रियशालकः सं० पु० नि०॥ १०१(पू०)-स्तिष्यः पुष्यो- स्थाने -स्तिष्यपुष्यो- स० पु० नि० । (उ०) गोमूत्रकोऽधमः स्थाने गोमूत्रगन्धकः नि० ॥ १०२(पू०)कषायी स्थाने कषायः नि०। (उ०) कार्शः शालो स्थाने कार्श्यः शालो स० पु० कार्श्यशालो नि०॥ १०३(पू०) देवसालः स्थाने देवशाकः स० पु० नि०। -ऽर्जुनाह्वयः स्थाने -ऽर्जुनाभिधः नि०। (उ०) अर्जुनः स्थाने अर्जुने नि०। ककुभ. सेव्यः सर्पणो स्थाने ककुभोऽसव्यः सूर्पणो सं० ककुभोऽसेव्यः सूर्पणो पु० ककुभः सेव्यः सुवर्णो नि० । श्लोकोऽय टीकाकृता उपलब्धादर्शानुसारेण पूर्वार्द्ध-उत्तरार्द्धविपर्यासेन व्याख्यातोऽस्तीति तदनुसरणेन तथैव मुद्रितेऽस्ति। किञ्च ग्रन्थारम्भे [श्लोक ७] ग्रन्थकाराचार्यपादविहितप्रसिद्धनामनिर्देशपूर्वकसम्यन्तपाठविधानप्रतिज्ञावलोकनेन प्राचीनासु प्रतिषु उपलब्धोऽय पाठभेदरूप श्लोक एव समीचीन आभाति । स चायम्-

अर्जुने ककुभोऽसव्यः सुपर्णो धूर्त्तपादपः । देवशाकः शक्रतरुर्नदीसर्जोऽर्जुनाह्वयः ॥

इति ॥ १०४ (उ०) ध्रुवको ध्रुवः स्थाने ध्रुवसाधनः स० पु० नि०॥ १०५(पू०) महापत्रो स्थाने महापात्रो सं०। बलेसारो स्थाने बलिसारो पु० बलसारो नि० । बलप्रदः स्थाने बलप्रभः नि०। (उ०) गोत्रपुष्पो स्थाने गोत्रवृक्षो नि०॥ १०६(पू०) फलः स्थाने फलम् नि०॥ १०७(पू०) सिल्हके स्थाने सेल्लूके स० सल्लिके पु० सिल्लके नि० ।-पत्रे तु जो- स्थाने -पत्रेऽप्यजो-पु०। (उ०) त्विङ्गुदी स्थाने त्वगदी स० पु० त्वगादी नि०॥ १०८(पू०)सिक्थदारु- स्थाने स्निग्धदारु- स० पु०।(उ०)पलाशिक. स्थाने पलाशिका पु०॥ १०९(पू०) पारिभद्रो स्थाने पारिभद्रे नि० । द्रुकिऽिमं किलिमं स्थाने द्रुकलिमं कलिमं पु०।(उ०) देवेन्द्र-स्वर्ग - स्थाने देवद्रुः स्वर्ग- नि०॥ ११०(पू०) देव भद्रेन्द्रात् स्थाने भद्र-देवेन्द्रात् स० पु०॥ १११(पू०) मधुस्रवः स्थाने मधुश्रवः सं० पु०। (उ०)रोध्रकोष-मधु- स्थाने रोध्रकेऽथ मधु- पु०॥ ११२(पू०) मधुलः स्थाने मधुलिः पु०। वारिजो स्थाने गिरिजो पु० नि०। (उ०) नीरवृक्षो स्थाने तीरवृक्षो स० पु० नि० । गैरिकाख्यो स्थाने गौरशाको स० पु० गौरशालो नि० ॥ ११३(पू०) तिन्दुक- स्थाने तिण्डाक- सं० । स्फूर्जन- स्थाने स्फूर्जक- नि० । (उ०) कालसारो रावणो स्थाने कालशाको द्रावणो स० पु० नि० ॥ ११४(पू०) द्वितोये तिन्दुके स्थाने द्वितीयतिन्दुके स० पु० नि० । काकतिन्दु- स्थाने कालस्तिन्दु- नि० ॥ ११५(पू०) रोध्रे लोध्रः स्थाने लोध्रे रोध्रः पु० । शाबरः स्थूलवल्कलः स्थाने शाम्बरस्तनुवल्कलः सं० पु० शाबरस्तनुवल्कलः नि० । (उ०) -रोध्रस्तरुः स्थाने -रोध्रो मैत्र्यः स० पु० । रोध्रोऽनम्भः नि०॥ ११६(उ०) तिरीटो स्थाने तिरीटी सं० । शशः स्थाने शिशुः स० पु० नि० ॥ ११७(पू०) स्थूलपत्रो स्थाने स्थूलवल्को सं० नि० स्थूलवक्षो पु० । कृष्णलोध्रे स्थाने कृष्णरोध्रे नि०। (उ०) बहुपुटो स्थाने बहुपटो नि० बहुपाटो पु० । मृदुत्वको स्थाने मृदुवल्को नि० ॥ ११८(पू०)-श्छत्रपत्रो स्थाने श्चित्रपत्रो पु०॥ ११९-

(पू०) फलेलु- स्थाने कफेलु- नि०। (उ०) शेलुः स्थाने शलुः सं० पु० -स्तथा नि०॥ १२०(पू०) लकुचो लिकुचो ग्र- स्थाने बकुले कण्टकी ग्र- नि०। ग्रन्थिमत्फलः प- स्थाने ग्रन्थिफलोऽम्बुप-पु० नि०। पनसे स्थाने पनसो सं० पु० नि०। डहुः स्थाने डुहुः सं०। (उ०)-पनसस्तस्य तु न्युब्जकं स्थाने-पनसस्तनु स्यात् कुब्जकं नि०॥ १२१(उ०) मदोत्सवः स्थाने मदोद्भवः पु० नि० महोद्भवः सं०॥ १२३(उ०) सुकोशको स्थाने सुकेशको सं० पु० नि०। कोशाम्बुश्च स्थाने केशाम्बुश्च स० पु० नि०। सुरक्तकः स्थाने सरक्तकः पु० सुरक्तसः नि० ॥ १२४(उ०) -म्बुजच्छदा स्थाने -म्बुकच्छदा नि० ॥ १२६(पू०) श्वसनो स्थाने छर्दनो नि०॥ १२७(पू०) -पुत्र कर्कटको स्थाने - पुत्र-कर्कटकौ नि०। विषगन्धो स्थाने विषघातो पु०॥ १२८(पू०) कामुकः स्थाने कामुकं नि० । फुल्लो स्थाने फुल्ली सं० । निमिद्रुमः स्थाने निमीद्रुमः स० पु० मिसिद्रुमः नि०॥ १२९(पू०) गन्धपुष्पो स्थाने गन्धपुष्पी सं० पु०। फलोऽम्बुजातः कच्छका-ल्यपि स्थाने -फलोऽनुवाकः कच्छकोल्यपि स० पु० नि० ॥ १३० (पू०) अभ्रपुष्पः स्थाने अभ्रपुष्पं पु०। (उ०) स्यादम्बुवेतसे स्थाने स्यादम्लवेतसे सं०॥ १३१(उ०) तिक्तशाकः स्थाने तिक्तशाकं सं०॥ १३२(उ०) शीधुवृक्षः स्थाने साधु-वृक्षः स० पु० नि०। -रसमरि- स्थाने -रस्मरि- पु०॥ १३३(उ०) अङ्कोल्लक- स्थाने अङ्कोलक- नि०॥ १३५(उ०) कृष्णबीजो रक्षाबीजो- स्थाने कृष्णवर्णो रक्तबीजो- नि०॥ १३६(पू०)शीतफेनः स्थाने पीतफेनः पु० नि० ॥ १३७(पू०)शक्रेष्टः स्थाने शुकेष्टः पु० नि०॥ १३८(पू०) निम्बरकः कामुको स्थाने निम्बकश्च कार्मुको नि०। (उ०) वृका- स्थाने वृक्षा- सं० पु० वृक्षो- नि०॥ १३९ (पू०) सहस्राङ्गो स्थाने सहस्राङ्कः नि० । (उ०)-फलश्च तस्मिं- स्थाने -फलश्चा-थास्मिं- नि० ॥ १४०(पू०) अक्षोटः स्थाने अक्षोटे पु०। गुहाश्रय स्थाने गुहाशयः नि०। (उ०) पारापते स्थाने पारावा(?व)ते नि०। कृतमालः स्थाने रक्तमालः नि० ॥ १४३ (उ०) कुमार- स्थाने कुमारं पु०॥ १४४(पू०) पूतिकञ्चिरिबि- स्थाने पूतीकञ्चिरबि-पु० नि० । (उ०)प्रकीर्णः स्थाने प्रकीर्य नि० । कलिनाशकः स्थाने कलिनाशनः पु० नि० ॥ १४५(पू०) पूतिकरञ्जो स्थाने पूतीकरञ्जो पु०। घृतपर्णकः स्थाने घृतपूर्णक पु० ॥ १४६(पू०) षड्ग्रन्थे स्थाने षड्ग्रन्था नि०। हस्तिवारणी स्थाने हस्तिवारुणी पु० नि० ॥ १४७(उ०) रोहेडकः स्थाने रोहडकः नि० । रोचनः स्थाने रोचना नि० ॥ १४८ (पू०) गोपभद्रिका स्थाने गोपभद्रिकः पु० ॥ १४९(पू०) फलषाण्डवः स्थाने फलषाडवः पु०। (उ०) रक्तबीज- स्थाने वृन्तबीज-पु० नि०। जवा स्थाने जपा पु०॥ १५०(पू०) स्याद् धातुपुष्पी बह्निपुष्प्यग्नि- स्थाने तु धातुपुष्पा बह्निपुष्पाऽग्नि-पु० तु धातुपुष्पी बहु-पुष्प्यग्नि-नि० । (उ०) ताम्रपुष्पी स्थाने ताम्रपर्णी नि० ॥ १५१ (पू०) ह्लादा स्थाने ह्लुद्या पु०। (उ०) अम्बमूर्त्तो कुन्दुरुकी स्थाने अम्बमूर्तिः कुन्दुरुकी नि०। -भक्षा महेरणा स्थाने -भक्ष्या महेरुहा पु० नि० ॥ १५२ (उ०)दीर्घदण्डो स्थाने दीर्घचन्द्रो पु०। डवडुम्बरः स्थाने डवडुम्बकः नि० ॥ १५३ (पू०)-मान आमण्डो स्थाने-मानश्चा-मण्डो पु० मान आर(?द)ण्डो टी० ॥ १५४(पू०) -रवुण्डो स्थाने -राऽऽवुण्डो पु० नि० ॥ १५५(उ०) काम्पिल्यके तु कपिलो स्थाने काम्पिल्लके तु काम्पिल्यो पु० नि० ॥ १५६(पू०) रेचनकः स्थाने रोचनकः नि०। पटोद्रकः

स्थाने **पटोदयः** नि० ॥ १५७(पू०) **कर्पास्यां** स्थाने **कार्पास्यां** नि०। **बदरी** स्थाने **बदरा** नि०। (उ०) **भारद्वाजी** स्थाने **भरद्वाजी** पु० नि० ॥ १५८(पू०) **तटरुहा** स्थाने **तरुरुहा** नि०। **शेखरी पादरोहणी** स्थाने **शेखर्यपदरोहिणी** पु० **शौरवयेद्‌रोहिणी** नि०। (उ०) **वृक्षरुहा** स्थाने **वृक्षभक्ष्या** नि० ॥ १५९(पू०) **नन्दीमुखो** स्थाने **नन्दीवृक्षो** नि०। (उ०) **वासिका** स्थाने **वाशिका** पु० नि० ॥ १६० (उ०) **तुम्बुरा** स्थाने **तुम्बरो** पु० नि०। **सारसो** स्थाने **सौरसो** पु० **सौरभो** नि०। **-ऽम्निकः** स्थाने **-ऽन्दकः** पु० पु१ पु२ **-ऽन्धकः** नि० ॥ १६२(पू०) **वारणबुसा** स्थाने **वारणबुशा** नि० **वारणतसा** पु०। **कोलीरस** स्थाने **कालीरस** पु० नि०। (उ०) **वक्राख्यो नहुषो नृपः** स्थाने **चक्राख्यो मधुरो नृपः** नि०। **नहुषो** स्थाने **नघुषो** पु० ॥ १६३(पू०) **ब्रह्मदारु** स्थाने **ब्रह्मचारु** नि०। (उ०) **यूपं** स्थाने **दाप** नि० ॥ १६४(पू०) **मूषको घण्टा झाटलो** स्थाने **मोक्षको घण्टा क्रन्दालो** नि० ॥ १६५(पू०) **मस्कर-**स्थाने **तस्कर-**पु०। **-सार कर्मार-तेजनाः** स्थाने **-सारः कर्मारतेजनः** पु० ॥ १६६(पू०) **विश्वदेवा झषा** स्थाने **विश्वदेवदेवा** नि०। **झषा** स्थाने **रुषा** पु०। **ह्रस्वगवेधुका** स्थान **ह्रस्वा गवेधुका** नि० पु१ पु२। (उ०) **खञ्जा** स्थाने **खण्डा** पु० नि०। **-गन्धनि-**स्थाने**-बन्धनि-** नि० ॥ १६७(पू०) **दार्वी दारुहरिद्रायां** स्थाने **दारुहरिद्रायां दार्वी** पु०। **हरिद्रुः कण्टकेरुका** स्थाने **पीता कटङ्कटेङ्गिका** नि०। (उ०) **पीतदारुः** स्थाने **पीतदारु** नि० ॥ १६८ (पू०) **पर्जनी च कण्टकिनी कालीयकः** स्थाने **पर्जनी कर्कटकिनी कालेयकः** पु० नि०। (उ०) **ग्रन्थिपर्णं** स्थाने **ग्रन्थिपर्णी** पु० ॥ १६९ अय श्लोक नि० आदर्शे इत्थम्प्रकारेणोपलभ्यते—**कुक्कुरं च तथा गुच्छं शुकपुष्पं शुकच्छदम्। स्थौणेयकं वह्निचूडा सुगन्ध-ग्रन्थिकायपि** ॥ इति ॥ १७१(पू०) **लङ्कोयिका** स्थाने **लङ्कातिका** नि०। (उ०) **मरुद् माला** स्थाने **मरन्माला** नि० ॥ १७२(पू०)**-ऽमोघा तन्दुलश्चित्रतन्दुला** स्थाने **मोघा तन्दुलः कृष्णतन्दुलः** पु० नि०। (उ०) **भस्मक.** स्थाने **वेल्लकः** नि०। १७३(उ०) **धूर्वहो** स्थाने **धूर्धरो** पु० **धूर्धुरो** नि० ॥ १७४(पू०) **सिद्धियुगं** स्थाने **सिद्धियुगं** पु०। **वसु** स्थाने **तथा** नि०। (उ०)**-सृष्टा सुखं** स्थाने **-सृष्टसुखं** नि०। **-रथ्याह्वया** स्थाने**-रथाह्वया** पु० ॥ १७५ (पू०) **पीतरक्तश्चारुश्च सुप्रभः** स्थाने **पीतो रक्तश्चरुसरुश्यवः** नि० **पीतरक्तश्चारुसरुस्सव** पु०। (उ०) **सुरभिः** स्थाने **सुसभः** नि० ॥ १७७(पू०)—**दृल्पास्थि** स्थान **दृल्पास्ति** पु० नि०। (उ०)**परापरः परुश्चेरुः** स्थाने **परापरः परुश्चैष** पु० **परोऽपरः परश्चैष** नि० ॥ १७८(पू०) **त्वग्रजः** स्थाने **त्वग्रुजः** नि०। **काकपर्कटी**स्थाने **काककर्कटी** नि० **काकपर्कटिः** पु० ॥ १७९ (पू०) **तले तालो** स्थाने **ताले तलो** पु० नि० ॥ १८० (पू०) **नालिकेलो** स्थाने **नारिकेरो** नि०। (उ०) **पूगे क्रमुकगूवाक खपुरा नील-** स्थाने **पूगे गूवाकः क्रमुकः पूगी च नील-** नि०। **-वल्कलः** स्थाने**-कल्कलः** नि० ॥ १८१ (पू०) **घोण्टाऽस्य फल-** स्थाने **पतस्य फल-** नि० ॥ १८२ (पू०) **मृत्युपुष्पा** स्थान **मृत्युपुष्पा** पु० **मृतुपुष्पा** पुपा० ॥ १८३ (उ०) **स्युरेतास्तृणजातयः** स्थाने **स्युरेते तृणपादपाः** पु० नि० ॥

१८४ (पू०) **च** स्थाने **तु** पु० नि०। **नीलसिन्दुकः** स्थाने **नीलसन्धिकः** पु० नि०। (उ०) **शीतसहेन्द्रसुरसाविन्द्राणी सिन्दुवारिका** स्थाने **शीतसहा च सुरसा चेन्द्राणी सिन्दुवारकः** पु० नि० ॥ १८५ (उ०) **गोलोमी** स्थाने

गोलोमा नि०। भूतवेश्यपि स्थाने भूतकेश्यपि पु० नि० पु१ पु२ ॥ १८६ (पू०) नीलिका च सा स्थाने नीलिका सुता पु० नालिका सुता नि० ॥ १८७ (पू०) भूतवेशी स्थाने भूतकेशी पु० नि० । सत्यनामा स्थाने सत्यनाम्नी नि० ॥ १८८ (पू०) गन्धफली स्थाने गन्धफला पु०। फली स्थाने फला पु० । (उ०) वर्णभेदिनी स्थाने पर्णभेदिनी नि० ॥ १८९ (पू०) मधुयष्ट्यां स्थाने मधुरायां नि०। –स्तलक्षणं स्थाने –तल्लक्षणा नि० । (उ०) नीरजा– स्थाने जलजा– पु० नि० ॥ १९० (पू०) तुरगी कञ्चुका स्थाने तुरङ्गी कम्बुका नि०। (उ०) लोककर्ण्यपि स्थाने कोलकर्ण्यपि पु० नि०॥ १९१ (उ०) वृश्चिकाली स्थाने वृश्चिकाला नि०॥ १९२ (पू०) उष्ट्रधूमकपुष्पा स्थाने दुग्धवम्यामपुष्पी पुपा० । –पुष्पा स्थाने पुच्छा नि० । -घानती स्थाने -घानिनी पु०नि० । (उ०) कर्कटश्रृङ्ग्यां तु शृङ्गी स्थाने शृङ्गी तु कर्कटशृङ्ग्या नि०॥ १९३ (पू०) मञ्जीर– स्थाने मञ्जरि- नि० मञ्जरी– पु२ ।। १९४ (उ०) क्षुद्रा भण्टाकी स्थाने क्षुद्रभण्टाकी पु० नि० ॥ १९५ (पू०) विशदा स्थाने विशदः नि० विशिखा पुपा० । (उ०) शृगालिका स्थाने मृगालिका नि० ॥ १९६ (पू०) कूष्माण्डी चाश्व-स्थान भूकूष्माण्डयश्व–पु०नि०। (उ०)–ऽपरा स्थाने मता पु०।। १९७(उ०)कृष्णगन्धे– स्थाने कृष्यगन्धे–पु०नि० । १९८ (पू०) पृष्णिपर्ण्यां स्थाने पृश्निपर्ण्यां नि० पृष्ठिपर्ण्यां पु० । पृथक्पर्णी स्थाने पृथुकर्णी पु० । (उ०) शृगालविन्ना स्थाने शृगालवित्ता पु० शृगालवर्णा नि० । कलशिर्धृतिला स्थाने कलशी घृतिला नि० कलसी घृतेला पु० ॥ १९९ (पू०) –र्यङ्घ्रिपर्णी स्थाने –र्यङ्घ्रिपर्णी नि० । (उ०) –गोखुराः स्थाने–कोखुराः पु० ॥ २०० (पू०) पडङ्गो गोकण्टस्त्रिकण्टस्त्रिककण्टकः स्थाने पडङ्गी गोकण्टस्त्रिकण्टस्तु त्रिकस्त्रिकः नि० । –स्त्रिककण्टकः स्थाने –स्त्रिकटस्त्रिकः पु० । (उ०) श्वदंष्ट्रः स्थाने स्वदंष्ट्रा पु० स्वदंष्ट्रः नि० ॥ २०१ (पू०) षडङ्गो भूक्षुरः स्थाने पडङ्गस्तुक्षुरः नि० । (उ०) शीघ्रोपशल्योपचित्रो–स्थाने शीघ्रा विशल्या च चित्रो– नि० ॥ २०२ (उ०) वारुणी गजचिर्भिटी स्थाने वारुणी चापि चिर्भिटी नि० ॥ २०३ (पू०) तु गजस्फुटा स्थाने भुजगस्फटा पु०नि० । (उ०) श्वेतपुष्पी मधुपुष्पी पर्वपुत्री विषौषधी स्थाने श्वेतपुष्पा मधुपुष्पा पर्वपुष्पा विषौषधिः नि० श्वेतपुष्पा मधुपुष्पी पर्वपुष्पी विषौषधी पु० ॥ २०४ (पू०) –शल्या स्थाने –शल्यः नि० –शल्यी पु० ॥ २०७ (पू०) वृश्ची च दीर्घपत्रः शिलाटकः स्थाने वृश्चीवो दीर्घपत्रः शिलारिका पु० वृश्चीरो दीर्घपत्रा शिलाटिका नि० ॥ २०८ (पू०) क्रूरा मण्ड– स्थाने क्रूरमण्ड– नि० । (उ०) –वर्षाकेतु– स्थाने –वर्षकेतु– नि० –वर्षः केतु– पु० । २०९ (पू०)–लता दुर्मदा लव–स्थाने लता दुर्मना लव– पु लता कङ्गुनी लव– नि० ॥ २१० (पू०) माषपर्ण्यामार्द्रमाषा मांसमाषा महासहा स्थाने म षपर्णा सूर्यपर्णी पाण्डुश्चापि महासहा नि० । (उ०) अश्वपुच्छी स्थाने अश्वपुच्छा पु० नि० । सिंहवृन्ता स्थाने सिंहवृत्ता पु० ॥ २११ (पू०) काकमुद्रा स्थाने काकमुद्गा पु० नि० । वर्णा स्थाने वन्या नि० पर्णी पु० । (उ०) शिम्बी स्थाने शिवा नि० । ह्रासा रङ्गणी शूर्प– स्थाने ह्रासी रिङ्गिणी सूर्प– पु० ह्रासी रङ्गणी सूर्य–नि० ॥ २१२ (पू०) –मामला स्थाने–ममला पु० नि०। बहुपत्री स्थाने बहुपुत्री

पु० बहुपुत्रा नि० । (उ०) तामलक्यजझटाऽज्झाटा ता-स्थाने तामलक्युत्कटा झाटा ता-पु० तामलक्युज्झटा झायता-नि० । च तमालिनी स्थाने तुन्नमालिनी पु० तुन्नमालिनी नि० ॥ २१३ (उ०) रजनिर्गौरी स्थाने रजनी गौरी पु० नि० ॥ २१४ (पू०) पिक्षा स्थाने पिण्डा पु० पु१ । (उ०) प्रपुनाटे स्थाने प्रपुन्नाटे पु० नि० । -अकड़- स्थाने -अकक-पु० -अकाक- नि० ॥ २१५ (पू०) पद्माटैड-स्थाने पुन्नाटैड- पु० । (उ०) मुण्डनिका स्थाने मुण्डितिका पु० । -बोधनी स्थाने बोधिनी नि० ॥ २१६ (उ०) तु व्यथा स्थाने त्वव्यथा नि० ॥ २१७ (पू०) लोचनीया स्थाने लोभनीया पु० नि० । (उ०)-नाशनी स्थाने -नाशिनी नि० ॥ २१८ (उ०) कृष्णफलीन्दुलेखा स्थाने कृष्णफला दुर्लेखा नि० ॥ २२० (पू०)-गन्धा सुगन्धा वीरितपत्रिका स्थाने -गन्धा तु सुगन्धा वारिपत्रका नि० । (उ०) विषमर्दनी स्थाने विषमर्दिनी नि० ॥ २२१ (पू०) छत्राकी स्थाने छत्राक्षी पु० । (उ०) कठिञ्जरः स्थाने कुठिञ्जरः पु० नि० ॥ २२२ (उ०) करालकः स्थाने खरालकः नि० ॥ २२३ (पू०) कालतालः स्थाने काकतालः नि० । (उ०)-ऽऽपीता राक्षसी स्थाने प्रेतराक्षसी पु० नि०॥ २२४ (पू०) प्राम्या स्थाने प्रस्या पु० यस्या नि० । (उ०) मरिचकः खरपत्रोऽल्पपत्रकः स्थाने प्रस्थपुष्पः खरपत्रोऽपत्रकः नि० ॥ २२५ (पू०) जम्भीरो स्थाने जम्भारो पु० । (उ०) त्रायमाणायां त्रायन्ती कृतत्राणाऽद्रिसानुजा स्थाने त्रायन्ती त्रायमाणायां कृतत्राणाऽङ्घ्रिसानुजा नि०॥ २२६ (पू०) बलभद्रिका स्थाने बीलभद्रिका पु० । (उ०) सुहृत्त्राणा स्थाने सुहृत् त्राणा पु० नि० ॥ २२७ (उ०) वीरमूलो स्थाने दूरमूलो पु० नि० ॥ २२८ (पू०) अधिकण्टकः कुनाशस्ताम्रमूली प्रतोदनी स्थाने कुनाशकोऽधिप्रकश्च ताम्रमूली प्रबोदनः नि० । अधिकण्टकः स्थाने अविकण्टकः पु० । (उ०) दुःस्पर्शा स्थाने दुःस्पर्शः पु०नि० । -ऽनन्ता स्थाने-ऽमन्ला पु० ॥ २३० (पू०) वाप्य-स्थाने बाष्प- पु० । (उ०) पारिभव्यं कौरव्यं स्थाने पारिभाव्यं कौरवं नि० पारिभद्रं कौरवं पु० ॥ २३१ (उ०) वक्राणि स्थाने वक्त्राणि पु० । कचम् स्थाने रुचम् पु० नि० ॥ २३२ (पू०) शटर्या स्थाने शठ्यां पु०नि० । गन्धोली स्थाने गन्धाली नि० । (उ०) कर्चूरः स्थाने कर्बुरः नि० । पृथुपलाशिका स्थाने पृथुपलासिका पु० पृथुफलाशिका नि०॥ २३३ (पू०) पलावालुके स्थाने पलुवालुके पु० । (उ०) -लुकमेल्वालं स्थाने -लुकमेल्वालु पु०नि० । दुर्वर्णं स्थाने दुर्वर्ण- नि० दुर्वारं पु० ॥ २३४ (पू०) सङ्कोच-स्थाने सङ्कोचं पु० टी० । वरम् स्थाने शकम् पु० शुकम् नि० । (उ०) धीरं स्थाने ह्रीरं पु०नि० ॥ २३५ (पू०) वर्णं स्थाने वरम् पु० नि० । (उ०) रजनि स्थाने रजनी पु० नि०॥ २३६ (उ०)-सायनी स्थाने -सायिनी नि० ॥ २३७(उ०) जातिसूतं स्थाने जात्यमृतं पु० नि० ॥ २३८ (पू०) बालपुष्पी स्थाने बालपुष्पा नि० वालुपुष्पा पु० । गन्धयूथिका स्थाने शङ्खयूथिका पु० नि० ॥ २३९ (उ०) सदापुष्पी स्थाने सदापुष्पो नि०॥ २४ (पू०) शाल्योदलोपमश्च सः स्थाने शाल्योश्नो यमश्च सः नि० । (उ०) नेमाली स्थाने नेवाली पु० मोमाली नि० । वनमालिनी स्थाने नवमालिनी नि०॥ २४१ (पू०)ससला सुकुमाराऽतिसुरभिः स्थाने सत्सला सुकुरारातिसुरतिः नि० । शशिगन्धिका स्थाने शिशुगन्धिका पु० नि० ॥ २४२ (पू०) प्रमोदनी स्थाने प्रमोदिनी पु० । (उ०) गवाक्षी स्थाने गवाक्षा नि० ॥ २४३ (पू०)

-नन्दा स्थाने -नन्दी नि० । त्र्यक्षा सुरूपा स्थाने त्र्यक्षसुरूपा नि० । -बन्धनी स्थाने बन्धना पु० नि० ॥ २४४ (पू०)कुमार्यां कर्णिका चारु-स्थाने कुमार्यां तु वर्णिचारु-नि० । -केसरा स्थाने-केशरा पु० । (उ०)-तरणी गन्धा-स्थाने -तरणिर्गन्धा-नि० ॥ २४५ (उ०) कुरबकः स्थाने कुरुबकः नि० कुरकः स्यात् पु० ॥ २४६ (पू०) सैरेयकः स्थाने सैरेयके पु० ॥ २४७(उ०) पीतभद्रः प्रलोभ्यपि स्थाने पीत-भद्रा प्रलोल्यपि पु० ॥ २४९ (उ०) शोकरा स्थाने शीतला पु० नि० ॥ २५०(पू०) काली स्थाने काला पु० नि० । (उ०) तुत्था स्थाने तुच्छा पु० नि० ॥ २५२ (पू०) पाण्डु-राङ्गः स्थाने पाण्डुरागः पु० नि०॥ २५३ (उ०) मातुलपुत्रकम् स्थाने मातुलपत्रकम् नि० ॥ २५४ (पू०) क्षीरपुष्पी स्थाने क्षीरपुष्पा पु० । शिवा ब्राह्मी कि-स्थाने शिवब्रह्मी कि-पु० शिवब्रह्म कि- नि० ॥ २५५ (उ०) द्राविडः स्थान द्राविडं पु० द्रविडः नि० ॥ २५६ (पू०) अजमोदायां तु मोचा स्थाने मोचा मस्त्वजमोदायां नि० ॥ २५७ (पू०) ब्रह्मदर्भो स्थाने ब्रह्मदर्भा नि० । (उ०) यमानी स्थाने यमनी नि० । यवसाह्वया स्थाने यवसाह्वयः पु० नि० ॥ २५८ (पू०) सहदेवायां तु दण्डो-स्थाने सहदेव्यां तथा दण्डो- नि० । गोवन्दनी स्थाने गोव-न्दना नि० ॥ २५९ (पू०) रजको रजनामकः स्थाने रजः कवचनामकः पु० नि० । (उ०)गोजिह्वायां स्थान गोजिकायां नि०॥ २६० (पू०)भद्रावन्यो स्थाने भद्रोवन्यो-नि०।(उ०) वाटी वाट्यालको वाट्य-स्थाने वाट्यालकस्तथा वाट्य-नि० ॥ २६१(उ०)ऋक्षगन्धा स्थाने ऋष्यगन्धा पु० नि०॥ २६३ (पू०) वाट्यायनी स्थाने वाट्यायिनी नि० । (उ०) गन्धवल्ली स्थाने गन्धवली पु० नि० । मङ्गल्या च प्रसा- स्थाने मङ्गल्यार्थप्रसा-पु० नि०॥ २६४(पू० मुसल्यां स्थाने मुशल्यां पु० । महावृषा स्थाने महाविषा नि० । (उ०) वृष्यकन्दा स्थाने वृक्षकन्दा पु० । सुमूला स्थाने समूला नि० ॥ २६५ (उ०) भूतघ्नं स्थाने सूतघ्नं नि० ॥ २६६ (उ०) जतुका स्थाने जातूका नि० । वंशपत्री स्थाने वंशपत्रा नि० ॥ २६७ (पू०) कबरी स्थाने करवी पु० नि० । बिल्वि-के-स्थाने बिल्वके-पु० नि० । (उ०) प्रचीबला स्थाने प्रचीबलः पु० नि० ॥२६८ (पू०) नदीकान्ता नदीकान्तो नि० । नद्यास्था स्थाने नद्यास्या पु० नि० । (उ०) काकना-सायां सुरङ्गा स्थाने काकनाशायां सुभङ्गा पु० ॥ २६९ (पू०) तस्करा स्नायुः स्थाने तस्करस्नायुः पु० नि० । (उ०) वृषभः स्थाने नगभित् नि० ॥ २७० (पू०) हपुषायां स्थाने हवुषायां पु० हमुषायां नि० । विगन्धा वपुषा च सा स्थाने विगन्धा मत्स्यगन्धिनी नि० । वपुषा स्थाने विपुषा पु० ॥ २७३ (पू०)-शिखं-महारजनं स्थाने-शिखं महारञ्जनं पु० नि० । (उ०) शालपर्ण्यां स्थाने शालिपर्ण्यां पु० । पीतनी स्थाने पीतिनी नि० ॥ २७४ (पू०) शून्यांशु- स्थाने सौम्यांशु-पु० भौमांशु- नि० । (उ०) बर्बरकः स्थाने बर्बरका पु० । वर्द्रको स्थाने वन्द्रको पु० नि० ॥ २७५ (उ०) आवर्त्त-क्या स्थाने आवर्त्तक्यां पु० नि० । पोटिका स्थाने पीतिका पु० पिच्छिका नि० ॥ २७६ (पू०) रक्तपुष्पी स्थाने रक्तपुष्पा पु० नि० । रक्तपुष्पी बिन्दुकिनी स्यान्महा-जालिनी च सा स्थाने रक्तपुष्पा तुकिनी स्यान्महाजालिनिका च सा नि० । (उ०) नेत्रपीका विसर्पणी स्थाने वेत्रमूला विसर्पिणी पु० नि० । २७७ (पू०) हद्रपादा स्थाने वृक्षपादा नि० । यशस्करी स्थाने यशीश्वरा पु०-ऽऽयशीश्वरा नि० । (उ०) शीता-

ऽम्बष्ठी स्थाने पीताऽम्बष्ठा पु० नि० ॥ २७८ (पू०) तेजनी स्थाने तेजिनी पु० नि० । वल्कलेति च स्थाने वल्कलेत्यपि नि० । (उ०) मिश्नेयायां ताम्रपर्णी स्थाने मिश्रेयायां तालपत्री पु० ॥२७९ (पू०)–स्तालकर्ण्यपि स्थाने–स्तालपर्ण्यपि पु० ॥ २८० (पू०) कन्द-पत्री त्वचं पत्री तलपत्रकमुन्दुरा स्थाने कन्दपत्रा त्वचं पत्रा तलपत्रकमुत्तरा पु० कन्दपत्रत्वचं पत्राऽमलपत्रकमुत्तरा नि० । (उ०) पेशी स्थाने यशी नि० ॥ २८२ (पू०) पूतना स्थाने भूतना नि० ॥ २८३ (पू०) गन्धकुटी स्थाने गन्धकटी नि० । (उ०) पौण्डर्यं स्थाने शौण्डर्यं नि० ॥ २८४ (उ०) जतूका– स्थाने जतुका नि० ॥ –वर्त्तनी स्थाने–वर्तिनी पु० नि० ॥ २८५ (पू०) संस्पर्शा स्थाने संहर्षा पु० सहर्षा नि० । (उ०) वृन्ता चर्मकशा स्थाने वृत्ता चर्मकसा पु० ॥ २८६ (पू०) समाङ्गा-ऽञ्जलिका– स्थाने ममङ्गाऽञ्जलिका– नि० समङ्गा जलका– पु० ॥ २८७ (उ०) –मण्डलको– स्थाने –मण्डलिको– पु० –मण्डलिका– नि० ॥ २८८ (पू०) –पिप्पल्यां स्थाने–पिप्पल्यां पु० । (उ०) पिप्पली स्थाने पिप्पली पु०॥ २८९ (पू०) वुकः स्थाने वृकः पु० । (उ०) पाण्डुराङ्गः प्रियः स्थाने –पाण्डुरोगप्रियः नि० ॥ २९० (उ०)–विषा विषा स्थाने विषाऽरुणा नि०॥ २९१ (पू०) शालपर्ण्यपि स्थाने शालिपर्ण्यपि पु० शल्यपर्ण्यपि नि० ॥

२९२ (पू०) काकचिञ्चिका स्थाने काकविम्बिका पु० । काकनिन्दिका स्थाने काकणिन्दिका पु० नि० ॥ २९३ (उ०) -णिर्द्रुमोद्घा च शीत– स्थाने -णिस्त्वमोघा च शत- पु० –णिर्द्रुमौघा च शत– नि० ॥ २९४ (पू०) पापचेलिका स्थाने पापाचालिका पु० । विद्धकर्णिका स्थाने वृद्धकणिका नि० । (उ०) बृकतिक्ता वनतिक्ता स्थाने वृकं तिक्ता वरतिक्ता नि० । स्थापनी स्थान स्थायिनी नि० स्थायिनी पु० ॥ २९५ (पू०) रसाऽम्बष्ठा–स्थाने रसा त्वष्टा पु० ॥ २९६ (पू०) शतमूली स्थाने शतमूला नि०। (उ०) –ऽभीरु स्थाने भीरु पु० नि० ॥ २९७ (पू०) पुरुषदन्तोर्ध्व– स्थाने पुरुषदन्तोर्ध्व– पु० । (उ०) भीरुः स्थाने भीरु– पु० ॥ २९९ (पू०) कटंवरा स्थाने कटम्भरा पु० नि०॥ ३०० (पू०) कपिकच्छू रात्मगुप्ता स्थाने कपिकच्छा महागुप्ता नि० कपिकच्छान्मा(च्छ्वामा)त्मगुप्ता पु० । दुरभिग्रहा स्थान दुरतिग्रहा पु० । (उ०) व्यण्डा स्थाने स्यण्डा पु० ॥ ३०१ (पू०) –शिम्बिर्ला– स्थाने –शिम्बी ला– पु० नि० । (उ०) ऋषभी स्थाने आर्षभो पु० आर्यभी नि० । दुरालसा स्थाने च दुर्लभा पु० ॥ ३०२ (उ०) भण्डी मञ्जियोजनवल्लिका स्थाने चण्डी जिङ्गी योजनवल्लिका पु० भण्डी जिङ्गी योजनवल्ल्यपि नि० ॥ ३०३ (पू०) मण्डूक स्थाने माण्डूक पु० । ३०३ श्लोकपूर्वार्धानन्तरमयमर्धश्लोक पु० आदर्शेऽधिक उपलभ्यते-क्षत्रिणी विजया रक्ता रक्तगी वरभूषणा इति । (उ०) धार्मप–स्थाने घर्मप-पु० नि० ॥ ३०४ (पू०) यवनेष्टं शिरोवृत्तमूष– स्थाने यवनेष्टं शिरोवृन्तं मूष– नि० । (उ०) पिप्पल्यां स्थाने पिप्पल्यां पु० ॥ ३०५ (पू०) तण्डुला स्थाने तन्दुला पु० नि० ॥ ३०६ (पू०) सुमूलकं स्थाने समूलकं नि० । -कमोषणम् स्थाने-कमूषणम् नि० । (उ०) पुनश्चव्य चवनं कोल–स्थाने तथा चव्यं चवनं काल–नि० ॥ ३०७ (पू०) वशिरो स्थाने वसिरो नि० । –पिप्पली स्थाने –पिप्पली

पु० । (उ०) स्याद् गिरिकर्ण्यामास्फोता स्थाने गिरिकर्ण्यामरस्फोता मि० ॥ ३०८ पू०) श्वेतनामिका स्थाने श्वेतपुष्पिका पु० नि० ॥ ३०९ (पू०)-श्वेता गवादनी स्थाने श्वेता गवादिनी पु० -श्वेताक्षवन्दना नि० । (उ०)-वारुण्यां स्थाने-वारुणी नि० ॥ ३१० (पू०) गोडुम्बा स्थाने गोदुगुबा नि० ॥ ३१२ (पू०) भूतनाशनी स्थाने सूतनाशनी नि० ॥ ३१३ (उ०) शारदी स्थाने शरटा पु० नि० ॥ ३१४ (पू०) कृष्णा भद्रा स्थाने कृष्णा-भद्रा पु० नि० । (उ०)चन्द्रनोत्पल-स्थाने शारिवोत्पल-पु० । ३१५ (उ०) स्रवा स्थाने श्रवा पु० ॥ ३१६ (पू०)-वल्कला स्थाने वल्कली नि० ।(उ०) पीलुपर्णी स्थाने पीलुपर्णा नि०॥ ३१७ (पू०) पातनी स्थाने-पातिनी नि० । (उ०)-ऽग्निमुखी सैरी दुष्पुष्पी कलि-स्थाने -ऽग्निशिखा शक्रपुष्पिका कलि-नि० । सैरी दुष्पुष्पी स्थाने सीरीन्दुपुष्पी पु० ॥ ३१८ (पू०) गुडूच्या स्थाने गडूच्या-पु० । ३१९ (पू०) लम्बा स्थाने छिन्ना पु० नि० । ३२० (पू०) देवताली स्थाने देवदाली पु० नि० । बृसकोशो स्थाने वृसकोशा नि० ॥ ३२१ (पू०) कृष्णच्छत्रा स्थाने कृतच्छत्रा पु० नि० । सुतिक्तिका स्थाने सुतिक्तका पु० नि० । (उ०) कृतवेधना स्थाने रक्तवेधना पु० नि० ॥ ३२२ (पू०) धामार्गवः स्थाने धामार्गवे पु०नि० । महाजाली महाफली स्थाने महाजला महाफला नि० । (उ०) कोशफलो स्थाने कोशफला पु० नि० ॥ ३२३ (पू०) त्वैभी स्थाने त्वभ्या नि०। (उ०) पटुपर्णी स्थाने कटुपर्णी पु० नि० ॥ ३२४ (पू०) करीषिणी स्थाने करीषणी नि० । (उ०) हेमशिखा स्थान हेमशिखी पु० नि० ॥ ३२५ (पू०) धनहरी स्थाने वनहरी पु० नि० । (उ०) चण्डा स्थाने रण्डा पु० ॥ ३२६ (पू०) पुष्पश्रेणी न्यग्रोधी स्थाने पुत्रश्रेणी न्यग्रोधा पु० नि० । (उ०) रण्डा च स्थाने रण्डाखुः पु० रण्डाख्युः नि० ॥ ३२७ (पू०) बिशिनी बिशवत्यपि स्थान बिसिनी बिसनाभयः पु० नि० । (उ०) पलाशिनी नालीकिनी स्थाने पलासिनी नालकिनी पु० नि० ॥ ३३१ (पू०) कुवलं कुवम् स्थाने कवलं वलम् नि० । (उ०) तत्र कुमुदं स्थाने कुमुदं चैव मि० ॥ ३३२ (पू०) रक्तसन्ध्यकम् स्थाने रक्तसन्धिकम् नि० । (उ०) कह्लारं स्थाने कल्हारं पु० नि० ॥ ३३४ (पू०) कन्दे पाद्मे स्थाने पद्मकन्दे नि० । शिफे स्थाने शफे पु० । (उ०) पद्माख्यं स्थाने पद्माक्षं पु० मि० ॥ ३३५ (पू०) पानीया पृष्ठगा स्थाने पानीयपृष्ठगा पु० नि० । (उ०) नीली स्थाने तथा मि० ॥

३३६ (पू०) मिसिः स्थाने मिषिः नि० । (उ०) छत्रपुष्प्यथवा-स्थाने छत्रपुष्पाऽथवा-नि० ॥ ३३७ (उ०) सुषवी स्थाने तुषवी नि० ॥ ३३८ (पू०) कुञ्ची कालोपकालोपकुञ्चिकोत्कुञ्चिकाऽपि च स्थाने उपकुञ्ची कुञ्चिका च कालापकुञ्चिकाऽपि च नि० -कोत्कुञ्चिका-स्थाने -का कुञ्चिका पु० ॥ ३३९ (उ०) सुकन्दो स्थाने कुकन्दो पु० । वक्त्रदूषणः स्थाने वक्त्रभूषणः पु० नि० ॥ ३४० (पू०) हरणः स्थाने फरणः पु० नि० । (उ०) बिमला मता स्थाने बिन्दुलाऽमला पु० बिन्दुलाऽमली मि० ॥ ३४१ (पू०) चर्मकसा स्थाने चर्मकिसा पु० चर्मा-कसा नि० ॥ ३४२ (उ०) सारणा सरणा सुप्रसरा राजबला च सा स्थाने सारणी सरणी सुप्रसरा राजबला च सा पु० सारणी सुप्रसारा च राजबला च साऽपि

च नि० ॥ ३४३ (पू०) **ब्राह्म्यां** स्थाने **ब्राह्मी** नि० ॥ ३४४ (उ०) **वृद्धदारके** स्थाने **वृद्धदारुके** पु० नि० । **-वालक-**स्थाने**-वालुक-** नि०॥ ३४५ (पू०) **अजाण्डी च ऋक्षगन्धा स्यादन्तःकोटपुष्प्यपि** स्थाने **अजाण्डी ऋक्षगन्धा स्यादन्तःकोटरपुष्प्यपि** पु० **अजाण्डी ऋक्षगन्धा स्यादन्तःकोटकपुष्प्यपि** नि० । (उ०) **बदरा** स्थाने **वरदा** पु० ॥ ३४६ (पू०) **सुखोद्भवा** स्थाने **सुखोद्भिदा** नि० ॥ ३४७ (पू०) **अङ्गारको** स्थाने **अङ्गारुको** पु० **अमारको** नि० । (उ०) **कासमर्दे** स्थाने **काशमर्दे** पु० । **कनक-कर्कशौ** स्थाने **कतक-कर्कशौ** पु० **कतककर्कशः** नि० ॥ ३४८ (पू०) **शाकज्येष्ठः** स्थाने **शाकश्रेष्ठः** नि० ॥ ३४९ (पू०) **क्षुरिका** स्थाने **छुरिका** नि० । (उ०)**-नीया जीवनी जीववर्धनी** स्थाने**--नीयजीवनी जीववर्धिनी** नि० । ३५० (पू०) **मङ्गल्य-** स्थाने **माङ्गल्य-**नि० । (उ०) **चुक्रिका** स्थाने **चुक्रिया** पु० ॥ ३५१ (पू०)**--ऽस्फोटिका** स्थाने**-ऽस्फोटिका** पु० **-ऽम्लोलिका** नि० । **लोलाऽम्ललोलिका** स्थाने **टोलाऽम्लटोलकः** पु० नि० । (उ०) **नरेन्द्रमाला** स्थाने **नरेन्द्रमाता** पु० नि० ॥ ३५२ (पू०) **तण्डुलीये मेघनादस्तण्डुली तण्डुलेरकः** स्थाने **तन्दुलीये मेघनादस्तन्दुली तन्दुलेरकः** पु० नि० । (उ०) **विषहार्य** स्थाने **विषहर्य-**पु० ॥ ३५३ (पू०) **शमठे तु** स्थाने **समंपे तु** पु० **समण्ठो तु** नि० । (उ०) **समष्ठिला** स्थाने **समष्ठोला** नि० । **-मार्गी ओलकः** स्थाने **-मार्गतुल्यक** नि० ॥ ३५४ (पू०) **कर्बुर-**स्थाने **कर्बर-**नि० । (उ०) **तु कामाची** स्थाने **काकमाची** नि० । **च वायसी** स्थाने **वृषायणी** पु० नि० ॥ ३५५ (पू०) **भूरण्डी कुरण्डी** स्थाने **भूरुण्डी कुरुण्डी** नि० । **कुरण्डो कास्मरो** स्थाने **कुरण्डिकाऽश्मरी-**पु० । (उ०) **शितिवारकः** स्थाने **शिरिवारकः** नि० ॥ ३५६ (पू०) **शितिः** स्थाने **शिखिः** पु० ॥ ३५७ (पू०) **बस्तिका** स्थाने **बुस्तिका** पु० नि० । **सेकिमो** स्थाने **सेकिमं** टि० ॥ (उ०) **शाला-मर्कटो** स्थाने **शालमर्कटो** पु० नि० ॥ ३५८ (पू०) **मिश्रो वालेयो** स्थाने **मिश्र. स्थालेयो** पु० नि० । (उ०) **हिलमोच्यां** स्थाने **हलिमोच्यां** पु० ॥ ३५९ (पू०) **शतपर्वा** स्थाने **शतपूर्वा** पु० । **कडम्बी वायसी** स्थाने **कलम्मूर्वायसी** पु० **केलम्बूर्वायसी** नि० । (उ०) **कारवेल्ले** स्थाने **कारवेल्ल्यां** नि० ॥ ३६० (उ०) **राजमान्योऽमृ-**स्थाने **राजिमानमृ-**पु० नि० ॥ ३६१ (पू०) **कर्कोटे** स्थाने **कङ्कोटे** नि० । **किलास-**स्थाने **विलास-**पु० । **-स्तिक्तपत्रः** स्थान **-स्तिक्तपर्व.** नि० । **सुगन्धकः** स्थान **सुगन्धिकः** पु० । (उ०) **कालिङ्ग्यां** स्थान **कलिङ्ग्यां** पु० नि० ॥ ३६२ (पू०)**-स्तिक्तबीजा** स्थाने **-स्तिक्तबीजो** पु० । (उ०) **अलाबूः** स्थान **अलाम्बूः** पु० । **-लाबुनी** स्थाने**-लाम्बुनी** पु० ॥ ३६३ (उ०) **ऊर्वाक.** स्थाने **ऊर्वारु** पु० ॥ ३६४ (पू०) **स्फुटी** स्थाने **स्फटी** पु० ॥ ३६५ (पू०) **-धेये च जी-**स्थाने **-धेये प्रजी-**नि० ॥ ३६६ (पू०) **वीरं** स्थाने **चीरं** पु० । (उ०) **पद्म-वर्णकम्** स्थाने **पद्मकर्णकम्** पु० ॥ ३६७ (पू०) **बस्तगन्धायां** स्थाने **मस्तुगन्धायां** नि० । **सुगन्धा खरपुष्पी** स्थाने **तु गन्धा खरपुष्पा** पु० नि० । (उ०) **कबरी बर्बरी तुङ्गी** स्थाने **कर्बरी वर्बरी चुङ्गी** नि० ॥

३६९ श्लोक **रौहिषे श्यामकं पौरं पूतीकं भूरि कत्तृणम् । सौगन्धिकं देवजग्धं शाकलं ध्याम-पुष्कले ॥** स्थाने **रौहिषे ध्यामकं पौरभूतीकं भूतिकं तृणम् । सौगन्धिकं देवजग्धं शाकलि ध्याम-पुष्कले ॥** पु० **रौहिषं कामकं**

पौरं भूतीकं भूतिकतृणम् । सौगन्धिकं धिकं देवजग्धं शकलि-पुद्गले ॥ नि० ॥ ३७० श्लोक भूस्तृणे रौहिषं छत्रोऽतिच्छत्रश्च कुटुम्बकः। पूतीकं भूरि पालध्नं मालातृण-सुगन्धिके ॥ स्थाने भूतृणे रोहितं छत्रातिच्छत्रक-कुटुम्बके। भूतीकं भूतपालध्नं माला-तृण-सुगन्धिकाः॥ पु० भूस्तृणं रोहितं छात्रातिच्छत्रक-कुटुम्बके । भूतीकं भूति कतृणं मालातृण-सुगन्धिके ॥ नि०॥ ३७१ श्लोक-दर्भे वभ्रः खरो बर्हिर्वीरः सूची कुथः कुशः। सीरी वानीरजो गुन्द्रः पवित्र-कुतुकावपि ॥ स्थाने दर्भे वभ्रः खरो बर्हिवारा सूची कुशः कुथः । सीरी वानीरजो गुन्द्रा पवित्र-कुतुपावपि ॥ पु० दर्भे वभ्रः खरो बर्हिर्वारा-स्तवी कुथः कुशः। सारी वानीरजो गुन्द्रा पवित्र-कुतसावपि ॥ नि०॥ ३७२(पू०) -काण्ड-श्यामलपुष्पकाः स्थाने -काण्डश्यामरपुष्पकः पु० नि०। (उ०) कासेक्षुः स्थाने काषाक्षुः पु०। कोकिलाक्षकः स्थाने कोकिनाक्षकः नि०॥ ३७३(पू०) बल्वजा वालः केशी स्थाने बल्वजो वालकेशी पु० नि० । (उ०) इक्षौ रसालो स्थाने इक्षू रसालो नि० । क्षुद्रपत्रकः स्थाने क्षुद्रपत्रकः नि०॥ ३७४ (उ०) धमनो स्थाने गमनो नि० ॥ ३७५ (पू०) आरण्य-स्थाने अरण्य-पु० नि० । (उ०) नली तु ग्राम-स्थाने नाली तु ग्राम-पु० नलिनुर्ग्राम-नि०। लेखकाविता स्थाने लेखकाञ्चिता पु० नि० ॥ ३७६ (उ०) गुन्द्रस्ते-स्थाने गुञ्जस्ते पु०नि० । याजनकः क्षुरः स्थाने याजनकक्षुरः नि० ॥ ३७८ (पू०) घासे स्थाने घासं पु० ॥ ३८० (पू०) शीतवीर्या स्थाने शतवीर्या पु० नि० ॥ ३८१ (पू०) मुस्तको स्थाने भद्रको नि० । (उ०) मुस्तो वराहो स्थाने गुन्द्रा वराहो पु० गुन्द्री वराहो नि । -द्राह्वया स्थाने -द्राह्वयः पु० नि० ॥ ३८२ (पू०) जीविता-स्थाने जीवना-नि० । (उ०) काण्डीरकं स्थाने काञ्चीरकम् पु० । गोनर्दं स्थाने गोनन्दं पु०। गोपुरं प्लवम् स्थाने गोपुरप्लवम् नि० ॥ ३८३ (पू०) वाशपुरं स्थाने वारपुरं नि० ॥ ३८५ (पू०) लयं स्थाने लवं नि० । (उ०) इष्टकापथकं स्थाने इष्टकापुष्पकं पु० ॥

३८६ (पू०) सीत्यं स्थाने शैत्यं पु०। (उ० गर्भपाकिनि स्थाने गर्भपाकिणि पु० नि० ॥ ३८७ (पू०) कलामकः स्थाने कलायकः नि० ॥ ३८८ (पू०)-प्रियस्तीक्ष्ण-शुकस्तोकमस्त्वलौ हरित् स्थाने -प्रियस्तार्क्ष्यशुकस्तोकपस्तुलो हरित् नि० । (उ०) मसूरः स्यात् स्थाने स्यान्मसूरः नि० ॥ ३८९ (उ०) कृष्णो स्थाने सरी पु० नि० ॥ ३९० (पू०) प्रथनो स्थाने प्रघनो नि० ॥ ३९१ (पू०) वासन्तौ हरिमन्थज-शिम्बिकौ स्थाने वासन्त-हरिमन्थज-शिम्बिकाः नि० । (उ०) तुवरक-निगूढक-कुलीमकाः स्थाने तुवरका गुलीमक-निगूढकौ पु०॥ ३९२ (पू०) खण्डी च स्थाने खण्डिको पु० नि० । (उ०) श्वेतशिम्बिकः स्थाने शितिशिम्बिकः नि० ॥ ३९३ (पू०) कुलत्थे स्थाने कुलित्थे पु० । तालवृन्ता स्थाने तालवृन्ते नि० । तालवृत्ता पु० । (उ०) वर्णा स्थाने वर्ण्या पु० । कुल्माषे तु स्थाने कुल्माषस्तु नि० ॥ ३९४ (पू०) नीवारे तु स्थाने नीवारस्तु नि० ॥ ३९५ (पू०) शोधिका स्थाने शोधिता पु० नि० । मुसटी स्थाने मुराटी नि० । सिता स्थाने शिता पु० नि० । (उ०) कोरदूषकः

स्थाने क्षूरदूषकः पु० ॥ ३९६ (उ०) ओम्नाला स्थाने ओर्णाला नि० ॥ ३९७ (पू०) उमायां क्षुमा स्थाने उमा तु क्षुमा नि० उमाऽत्र क्षुमा पु१ ॥ ३९९(उ०) असुरी स्थाने आसुरी पु० ॥ ४०० (पू०) माषादयः स्थाने माषादि तु नि०। (उ०) कणिशे स्थाने कणिशं नि०॥ ४०१ (पू०) नाले स्थाने नालः नि०। (उ०) स्यात् पलालो धान्यत्वचि तुषः स्थाने पलालो धान्यत्वचि तु तुषः पु० नि० ॥

द्वितीयं परिशिष्टम् ।

हेमचन्द्रीयनिघण्टुशेषान्तर्गतानां शब्दानां तल्लिङ्ग-तदर्थनिर्देशपूर्वकमकारादिवर्ण-क्रमेणानुक्रमणिका ।

अ

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
अक्ष	पु०	बहेडा	८१
अक्षकर्ष	पु०	,,	८२टी०
अक्षफल	पु०	पुत्रञ्जीव	१४३
अक्षिपीडा	स्त्री०	जवासी	२७६
अक्षिपीलु	पु०	बकायणि	१३८
अक्षिस्पन्द	पु०	कउठो	६१
अक्षिस्यन्द	पु०	,,	६१पा०
अक्षीब	पु०	शिरघू	८८
अक्षीव	,,	,,	८८
अक्षोट	,,	अखोड	१४०
अगदी	स्त्री०	महापत्र	१०७पा०
अगरु	पु० न०	अगर	२१
अगस्त्य	पुं०	अगथियउ	२८
अगादी	स्त्री०	महापत्र	१०७पा०
अगुरु	पु० न०	अगर	२१
,,	,,	सीसमविशेष	६९
अगूढगन्ध	न०	हिङ्गु	२६५
अग्निक	पु०	तुम्बुरु	१६०
अग्निपादप	,,	खेजडी	७२
अग्निपुष्पिका	स्त्री०	धाहुडी	१५०
अग्निभा	,	मालकांगुणी	२०९
अग्निमन्थ	पुं०	अरणी	८४
अग्निमुखी	स्त्री०	भीलामा	१३५
,,	,,	राडागारी	३१७
अग्निशिख	न०	कुसुंभउ	२७३
अग्निशिखा	स्त्री०	राडागारी	३१७पा०

शब्द	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
अग्निसंज्ञ	पु०	भीलामा	१३५
अग्रज	,,	महाखजूरी	१७८
अङ्कोठ	,,	आंकुलु	१३३
अङ्कोल्लक	,,	,,	,,
अङ्गचन्दना	स्त्री०	कृष्णगिरणई	३०९पा०
अङ्गारक	पु०	भांगरउ	३४७
अङ्गारकी	स्त्री०	भांगरउ	३४७पा०
अङ्गारवर्णा	,,	सीसम	६९
अङ्गारवल्लिका	,,	भाडंगि	२७४
अङ्गारवल्ली	,,	करजविशेष	१४६
अङ्गारुक	पु०	भांगरउ	३४७पा०
अङ्गुल	न०	बालतृण	३७७
अङ्घ्रिघानुजा	स्त्री०	त्रायमाण	२२५पा०
अजप्रिया	स्त्री०	खेजडी	७२
अजमोदा	,,	अजमोद	२५६
अजशृङ्गी	,,	मीढासिंगी	१९१
अजहा	,,	कउछि	३००
अजाजी	,,	श्वेतजीरा	३३७
अजाण्डी	,,	वृद्धदारा	३४५
अजटा	,,	भूइंआमली	२१२
अज्झटा	,,	,,	,,
अञ्जनकेशी	,,	नलिका	३७
अञ्जलिकारिका	,,	लाजरी	२८६
अट्टहास	पु०	कुंद	२४०
अतसी	स्त्री०	अलसी	३९७
अतिगुहा	,,	सामलीक	२७४
अतिच्छत्र	पुं०	गन्धतृण	३७०

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
अतिच्छत्रा	स्त्री०	सोआ	३३६
अतिबला	,,	महाबला	२६२
अतिमुक्त	पु०	अमीतउ	३७
अतिमुक्तक	,,	तिनिश	९०
अतिरसा	स्त्री०	राठ	२१९
अतिविषा	,,	अतिविसु	२९०
अतिसुरभि	,,	नीमाली	२४१
अत्रपत्रक	पु०	मरुअउ	२२४पा०
अद्रिसानुजा	स्त्री०	त्रायमाण	२२५
अध शल्य	पु०	आझाझाडा	२०४पा०
अध·शल्या	स्त्री०	,,	२०४
अधिकण्टक	पु०	धमासउ	२२८
अधिष्ठकण्ट	,,	,,	२२८पा०
अनन्ता	स्त्री०	,,	२२८
,,	,,	राडागारी	३१७
,,	,,	गुडूची	३१९
,,	,,	द्रोअ	३७९
अनम्भस्	न०	श्वेतलोध्र	११५पा०
अनाक्रान्ता	स्त्री०	डोल्हरी	१९५
अनार्यक	न०	अगर	२२पा०
अनार्यज	न०	,,	२१
अनार्यतिक्तक	पु०	किरायता	२२९
अनुवाक	,,	इजर	१२९पा०
अन्तकोटकपुष्पी	स्त्री०	वृद्धारा	३४५पा०
अन्त कोटपुष्पी	,,	,,	३४५
अन्त कोठरपुष्पी	,,	,,	३४५पा०
अन्दक	पु०	तुम्बुरु	१६०पा०
अन्धक	,,	,,	,,
अन्वाक्य	,,	चित्रक	२४८
अपदरोहिणी	स्त्री०	कामवृक्षा	१५८पा०
अपराजिता	,,	गिरणई	३०७
अपरिम्लान	पु०	वानउ	२४५
अपामार्ग	,,	आझाझाडा	२०४
अभय	न०	उसीर	३८४
अभया	स्त्री०	हरडइ	८०
अभीरु	,,	शतावरी	२९७
अभीरुपत्रिका	,,	शतावरी	२९६
अभ्रपाटक	पु०	अषाडओ	४७पा०
अभ्रपुष्प	न०	वेतस	१३०पा०
,,	पु०	,,	१३०
अभ्रलिह	,,	शाक	१०५
अमन्ता	स्त्री	धमासउ	२२८पा०
अमरी	,,	द्रोअ	३७९
अमला	स्त्री०	भुइआमली	२१२पा०
,,	,,	साधरि	३४०पा०
अमली	,,	,,	,,
अमिलात	पु०	वानउ	२४५
अमृणाल	न०	लावजउ	३८५
अमृतवल्ली	स्त्री०	गुडूची	३१९
अमृता	,,	हरडइ	८०
,,	,,	आमला	८३
,,	,,	गुडूची	३१८
अमृताफल	पु०	पटोल	३६०
अमोघा	स्त्री०	पाटला	१९
,,	,,	विडग	१७२
,,	,,	चिणउठी	२९३पा०
अम्बष्ठ	पुं०	धूलीकयब	१३
अम्बष्ठकी	स्त्री०	पाठ	२९५
अम्बष्ठा	,,	जूही	२३९
,,	,,	पाठ	२९५
,,	,,	आबउत्री	३५१
अम्बु	न०	वडहर	१२०पा०
अम्बुज	पु०	इजर	१२८
अम्बुजात	,,	,,	१२९
अम्बुदाह्वय	,,	मोथ	३८१ पा०
अम्बुदाह्वया	स्त्री०	,,	३८१
अम्बुप्रसादनफल	पुं०	कतकफल	१५६
अम्बुवेतस	पुं०	वेतसविशेष	१३०
अम्बोटिका	स्त्री०	आंबउत्री	३५१
अम्लिका	,,	आबिली	५६
अम्ल	पु०	अम्लवेतस	५९
अम्लकेसर	,,	बीजउरउ	५३

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
अश्वकर्ण	पु	साग़ु	१०१
अश्वखुर	,,	श्वेतगिरणई	३०८
अश्वगन्धा	स्त्री०	आसगंधि	१९०
अश्वघ्न	पु०	श्वेतकणयर	२९टी०
अश्वघ्ना	स्त्री०	तेजवती	२७७पा०
अश्वघ्नी	,,	,,	२७७
अश्वत्थ	पु०	पीपल	३८
अश्वत्थफला	स्त्री०	हयुषाविशेष	२७०
अश्वपुच्छा	,,	माषवनी	२१०पा०
अश्वपुच्छी	,,	,,	२१०
अश्वमारक	पु०	श्वेतकणयर	२९
अश्वमूत्री	स्त्री०	सालरि	१५१
अश्वरोध	पुं०	श्वेतकणवीर	२९पा०
अश्वरोह	,,	श्वेतकणयर	२९
अश्ववल्लभा	स्त्री०	विदारि	१९६
अश्वहन्	पुं०	श्वेतकणयर	२९टी०
अश्वावरोहक	,,	आसगंधि	१९०
असन	,,	अर्जुन	१०३पा०
असन	पु०न०	बीअउ	१००
असिपत्र	पु०	थोहरी	४९
असिपुत्र	,,	,,	९पा०
असुरी	स्त्री०	राई	३९९टी०
,,	,,	,,	३९९
अश्मरिकारिपु	पु०	वरुणा	१३२पा०
अष्टपदी	स्त्री०	केवडा	२०३
अहिमार	पु०	अरजु	६६
अशुमती	स्त्री०	सावनील	२७४
अंशुमत्फला	स्त्री०	केलि	१६१
अहिपर्णी	,,	पीठवनी	१९९

आ

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
आखुपर्णी	स्त्री०	उंदिरकनी	३२६
आखुविष-घातिनी	,,	देवदाली	३२०
आघाट	पु०	आझाझाडा	२०५
आचमन	न०	वालउ	२३१
आजि	स्त्री०	कालुंबरी	४४
आजी	,,	,,	,,
आटरूष	पुं०	अरडूसा	१५९
आढकी	स्त्री०	तूंअरि	३९३
आत्मगुप्ता	,,	कउंछि	३००
आत्मरक्षा	,,	इन्द्रवारुणीभेद	३११
आदित्यवल्लभा	,,	सूचलि	३४५
आदित्यवल्ली	,,	,,	३४६
आपीता	,,	तुलछी	२२३
आमण्ड	पु०	एरंड	१५३
आमपुष्पी	स्त्री०	मेषशृङ्गी	१९२पा०
आमलकी	त्रि०	आमला	८३
आमला	स्त्री०	भूइआमली	२१२
आमिषी	,,	छड	२८१
आम्र	पुं०	आंबउ	१२१
आम्रातक	,,	अंबाडो	४६
आयतफला	स्त्री०	खेजडी	७३
आयसीश्वरा	,,	अवासी	२७७पा०
आरग्वध	पु०	किरमालउ	९७
आरण्यमलक	,,	मल्लु	३७५
आराम	न०	थूणीयउ	१६९
आरेवत	पु०	किरमालउ	९८
,,	,,	पारापत	१४१
आरोग्य-शिबिका	स्त्री०	किरमालउ	९९पा०
आरोग्य-शिम्बिका	,,	,,	९९
आर्त्तगल	पु०	कटासेलउ	२४७
आर्द्रक	पुं०न०	सूंठि	२०६
आर्द्रमाषा	स्त्री०	माषवनी	२१०
आर्षभी	स्त्री०	कउछि	३०१पा०
आलुक	न०	एलीयउ	२३३
आलूक	,,	,,	२३३पा०
आवर्त्तकी	स्त्री०	भाडंगि	२७५
आविग्न	पु०न०	करमदा	५१
आविघ्न	,,	,,	५१पा०
आवेगिन्	,,	वृद्धदारा	३४४
आशु	,,	व्रीहि	३८६
आसुरी	स्त्री०	राई	३९९पा०

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
उशीरपत्रा	स्त्री०	जातूविशेष	१२५
उषणा	,,	पींपली	३०५
उष्ट्रपुष्पा	,,	मेषशृङ्गीप्रकार	१९२
ऊर्ध्वकण्टका	,,	शतावरी	२९७
ऊर्वारु	पु०स्त्री०	चीभडी	३६३
ऊषण	न०	मिरी	३०४
,,	,,	पींपलीमूल	३०६पा०
		ऋ	
ऋक्षगन्धा	स्त्री०	क्षीरविदारि	१९७
,,	,,	महाबला	२६२
,,	,,	वृद्धारा	३४५
ऋद्धि	,,	ऋद्धि-वृद्धि	१७४
ऋषभ	पु०	ऋषभु	१७३
ऋषभी	स्त्री०	कउछि	३०१
ऋषिपुत्रक	पु०	दमणउ	२५१
ऋषिसृष्टसुख	न०	ऋद्धि-वृद्धि	१७४पा०
ऋषिसृष्टा	स्त्री०	,,	१७४
ऋष्यगन्धा	,,	क्षीरविदारि	१९७पा०
,,	,,	बला	२६२पा०
ऋष्यप्रोक्ता	,,	महाबला	२६२
,,	,,	कउछि	३०१
		ए	
एकपत्रफला	स्त्री०	ताडी	१८२
एकाष्ठील	पु०	आकुमदारु	४९
एकाष्ठीला	स्त्री०	पाठ	२९५
एडगज	पु०	पमाड	२१५
एरण्ड	,,	एरंड	१५२
एर्वारु	पु० स्त्री०	चीभडी	३६३
एलापर्णी	स्त्री०	राठ	२१९
एलावालुक	न०	एलीयउ	२३३
एलुवालुक	न०	,,	२३३पा०
एल्वाल	,,	,,	२३३
एल्वालु	,,	,,	२३३पा०
		ऐ	
ऐन्द्री	स्त्री०	इन्द्रवारुणी	३०९
ऐभी	,,	हस्तिकोशातकी	३२३
ऐरावत	पु०	नारिंगु	६३
ऐलेय	न०	एलीयउ	२३३
		ओ	
ओदनपाकी	स्त्री०	कंटासेलउ	२४७
ओदनाह्वया	,,	बला	२६०
ओलक	पु०	शमठ	३५३
ओषण	न०	पींपलीमूल	३०६
ओष्ठोपमफला	स्त्री०	गोल्ह, टिंडूरी	३६८
		औ	
औड्रपुष्प	न०	जपा	१४९
		क	
ककुभ	पु०	अर्जुन	१०३
कक्कोलक	न०	कक्कोल	३४
कङ्कता	स्त्री०	महाबला	२६२
कङ्कुष्ठ	पु०न०	कङ्कुष्ठ	१५६
कङ्केलि	स्त्री०	अशोक	४
कङ्गु	पु०	प्रियङ्गु	१८७
,,	स्त्री०	काग	३९४
कङ्गुनी	,,	मालकांगुणी	२०९पा०
,,	,,	काग	३९४
कच	न०	वालउ	२३१
कच्छकोली	पु०	इजर	१२९पा०
कच्छपाली	स्त्री०	,,	१२९
कच्छुनाशनी	,,	हयुषाविशेष	२७०
कच्छुनाशिनी	,,	हउसि	२७०पा०
कच्छुरा	,,	धमासउ	२२८
,,	,,	कउछि	३००
कज्जला	,,	सिवनी	९४
कञ्चुका	,,	आसगंधि	१९०
कटकीलक	पु०	हिंगोढ	७४
कटङ्कटेरिका	स्त्री०	दारुहलद	१६७पा०
कटभी	,,	मालकांगुणी	२०९
,,	,,	श्वेतगिरणई	३०८
कटम्भर	पु०	अरलू=टींटू	८६
कटम्भरा	स्त्री०	कडू	२९९पा०
कटम्बरा	,,	,,	२९९
कटिल्ल	पु०	साठहडा	२०७
,,	,,	कारेली	३५९

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
कटु	स्त्री०	कडू	२९९
कटुका	,,	,,	२९८
कटुकालाबुनी	,,	तूंबिणि	३६२
कटुकालाम्बुनी	,,	,,	३६२पा०
कटुग्रन्थिक	न०	पींपलीमूल	३०६
कटुपर्णी	स्त्री०	क्षीरिणी	३२३पा०
कटुफल	न०	कङ्कोल	३४
कटुभङ्ग	,,	सूंठि	२०६
कटुरोहिणी	स्त्री०	कडू	२९८
कटूत्कट	न०	संठि	२०६
कट्फल	पु०	कायफल	१५८
कट्फला	स्त्री०	सिवर्नी	१४३पा०
कट्वङ्ग	पु०	अरलू=टींट	८६
कठिञ्जर	,,	आजकू	२२१
कडङ्गर	,,	भुस, ठुंठा	४०१
कडम्बी	स्त्री०	शतपर्वा	३५९
कणजीरक	पु०	श्वेतजीरा	३३७
कणवीर	,,	श्वेतकणयर	२९
कणा	स्त्री०	पींपली	३०४
,,	,,	श्वेतजीरा	३३७
कणिका	,,	अरणी	८४
कणिकार	पु०	किरमालउ	९७
कणिश	पु०न०	कणसडा	४००
कण्टकाढ्या	स्त्री०	सांमळो	६८
कण्टकारिका	,,	रींगणी	१९३
कण्टकिन्	पु०	खदिर	६४
,,	,,	बडहर	१२०पा०
कण्टकिनी	स्त्री०	दारुहलद्द	१६८
कण्टकीटक	पुं०	हिंगोटु	७४पा०
कण्टकीलक	,,	,,	,,
कण्टकेरुका	स्त्री०	दारुहलद्र	१६७
कण्टफल	पुं०	गोखरू	२०१
कण्टाली	स्त्री०	रींगणी	१९३
कण्टिन्	पु०	गोखरू	२००
कण्ठनाशनी	स्त्री०	बावची	२१७
कण्डुर	पुं०	सूरणकंद	३४४

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
कण्डुरा	स्त्री०	कउंछि	३००
कत	पु०	कतकफल	१५६
कतक	पु०	,,	१५६
,,	,,	कासंदउ	३४७ पा०
कत्तृण	न०	रोहीस	३६९
कदम्ब	पु०	कयब	१२
कदम्बक	,,	सरसव	३९८
कदम्बपुष्पिका	स्त्री०	महामुडी	२१६
कदम्बर्य	पु०	कयब	१२पा०
कदर	पु०	श्वेतखदिर	६५
कदली	स्त्री०	केलि	१६१
कनक	पु०	कासंदउ	३४७
कनकाहृय	,,	धत्तूरउ	२५३
कनेश	न०	कणसडा	४०० टी०
कन्द	पु०न०	सूरणकन्द	३४४
कन्दपत्रा	स्त्री०	तालीसपत्र	२८० पा०
कन्दपत्री	,,	,,	२८०
कन्दराल	पु०	पींपरी	३९
,,	,,	अखोड	१४० टी०
कन्दाल	,,	मोषउ	१६४ पा०
कन्यका	स्त्री०	सेवत्री	२४४
कपिकच्छ	स्त्री०	कउछी	३००
कपिकच्छा	,,	,,	३०० पा०
कपिकच्छुरा	,,	,,	३००
कपिचूत	पु०	अंबाडओ	४६
कपित्थ	,,	कउठी	६०
कपिपिप्पली	स्त्री०	आझाझाडा	२०४
कपिप्रिय	पु०	रायणी	४५
,,	,,	अंबाडओ	४६
,,	,,	कउठी	६०
कपिरसाढ्य	,,	अंबाडओ	४७
कपिरोमा	स्त्री०	कउछि	३०१
कपिल	पुं०	कपीलउ	१५५
कपिला	स्त्री०	सीसमविशेष	७०
कपिवल्ली	स्त्री०	आझाझाडा	२०५

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
कपीत	पु०	पींपरी	४०
कपीतक	”	सिरोसु	१८ पा०
कपीतन	पु०	पींपरा	४०
”	”	अबाडओ	४७
”	”	सिरीसु	१८
कपोतवर्णिका	स्त्री०	एलची	३२
कपोताण्डतुल्यफल	पु०	महापारापत	१४१
कपोताङ्घि	”	नलिका	३६
कफवर्धन	”	मयणहल	१२७
कफहर	”	पटोल	३६०
कबरी	स्त्री०	हिंगुउत्री	२६७
”	”	जहारि	३६७
कमण्डलु	पु०	पींपरी	३९
कमल	पु०न०	श्वेतकमल	३२८
कमलोत्तर	न०	कुसुभउ	२७३
कम्पिल्लक	पु०	कपीलउ	१५५ पा०
कम्बुका	स्त्री०	मीढासिंगी	१९० पा०
कम्भारी	”	सिवनी	९४ टि०
करक	पु०	दाडिमसार	१४९
करज	”	करंजयउ	१४४
करञ्ज	”	”	”
करण	”	हुगली	३४० पा०
करतालिका	स्त्री०	करजविशेष	१४६
करभवल्लभ	पु०	पीलु=वेणु	१३९
करमन्द	पुं०न०	करमदा	५०
करमर्द	”	”	”
करवी	स्त्री०	हिंगुउत्री	२६७ पा०
करवीर	पुं०	श्वेतकणयर	२९
करहाट	”	मयणहल	१२६
”	”	पद्मकंद	३३४
कराम्रक	”	करमदा	५० पा०
कराम्ल	”	बीजउरउ	५४
कराम्लक	पु०न०	करमदा	५०
करालक	पुं०	कृष्णआजक	२२२
करिकुसुम	पु०न०	नागकेसरपुष्पचूर्ण	१२
करिज	न०	लवङ्ग	३५पा०
करीर	पु०न०	कइर	७७
करीषिणी	स्त्री०	क्षीरिणी	३२४
करुण	पुं०	करणा	५२
कर्कट	”	बोली	८०
कर्कटक	”	मयणहल	१२७
कर्कटकिनी	स्त्री०	दारुहलद्र	१६८ पा०
कर्कटच्छदा	”	हस्तिकोशातकी	३२३
कर्कटशृङ्गी	”	काकडासिंगी	१९२
कर्कटाह्वा	”	”	१९३
कर्कटी	”	चीभडी	३६३
कर्कन्धु	पु०न०	बोरी	७०
कर्कश	पु०	कासदउ	३४७
कर्कशच्छद	”	पटोल	३६०
कर्कशाङ्ग	”	कपीलउ	१५६
कर्कारु	”	कोहला	३६१
कर्कारुम्	”	”	३६१ टी०
कर्कोट	”	ककोडा	३६१
कर्कोटकी	स्त्री०	घींसोडो	३२२
कर्चूर	पु०	शठि	२३२
”	”	कचूर	२५५
कर्णपूर	”	अशोक	४
”	”	सिरीसु	१८
कर्णिका	स्त्री०	ककोली एला	३३
”	”	सेवत्री	२४४
”	”	बीजकोश	३३३
कर्णिकार	पु०	निर्गन्ध कणयर	२७
कर्णिन	”	किरमालउ	९९
कर्पटी	स्त्री०	पर्कटि	४१ पा०
कर्पराल	पु०	अखोड	१४०
कर्पासी	स्त्री०	वमनी	१५७
कर्पूर	पु०न०	कपूर	३३
कर्बरी	स्त्री०	जहारि	३६७पा०
कर्बुर	पु०	शामठभेद	३५४
कर्मार	”	वांस	१६५

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः	शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
काण्डरुहा	स्त्री०	कडू	२९९	कालनिर्यास	पु०	गूगल	७५
काण्डीरक	न०	काकरडुले	३८२	कालमेषी	स्त्री०	बाबची	२१७
कादम्बर्य	पु०	कयब	१३	,,	,,	मजीठि	३०३
कानीन	,,	मुनिलोध्र	११६	कालवल्ली	,,	चविक	३०६ पा०
कान्ता	स्त्री०	नीमाली	२४१	कालवृन्त	पु०	कुलथी	३९३
कान्तारक	पु०	इक्षुप्रकार	७४	कालवृन्तिका	स्त्री०	पाडला	१९
कामक	न०	रोहीस	३६९ पा०	कालशाक	पु०	टींडू	११३ पा०
कामदूती	स्त्री०	पाडला	१९	कालसार	,,	,,	११३
कामपादप	पु०	?ामवृक्ष	१०८	कालस्कन्ध	,,	तमाल	३०
कामाङ्ग	,,	आबउ	१२१	,,	,,	टींडू	११३
कामाची	स्त्री०	कमाइ	३५४	काला	स्त्री०	पाडला	१९ टी०
कामुक	पु०	अमीतउ	३८	,,	,	गुली	२५० पा०
,,	,,	श्वेतखदिर	६५	,,	,,	कालउ जीरउ	३३८
,,	,,	कुबउ	१०८	कालानुसार्य	न०	तगर	१६२
,,	,,	बकायणि	१३८	कालिङ्ग	त्रि०	कुडउ	१६ टी०
काम्पिल्य	,,	कपीलउ	१५५ पा०	कालिङ्गी	स्त्री०	कालिंगी	३६१
काम्पिल्यक	,,	,,	१५५	काली	स्त्री०	मेषशृंगीप्रकार	१९२
काम्पिल्ल	,,	,,	१५५ पा०	,,	,,	गुली	२५०
काम्बोजी	स्त्री०	माषवनी	२१०	कालीयक	पु०	दारुहलद्र	१६८
कायस्था	,,	हरडइ	८१	कालारस		केलि	१६२ पा०
कारम्भा	,,	प्रियङ्गु	१८८	कालेयक	,,	दारुहलद्र	१६८ पा०
कारवी	,,	अजमोद	२५६	काल्य	,,	कचूर	२५५
,,	,,	हिंगउत्री	२६७	काश	पु० न०	कासु	३७२
,,	,,	सोआ	३३६	काशमर्द	पु०	कासदउ	३४७ पा०
,,	,,	कालउ जीरउ	३३७	काश्मरी	स्त्री०	सिविनी	९३
कारवेल्ल	पु०	कारेला	३५९	काश्मर्य	पु०	,,	९५
कार्तिकेय	,,	षण्मुखी रुद्राक्ष	१४२	काश्मीर	न०	पुष्करमूल	३६६
कार्मक	,,	श्वेतखदिर	६५ पा०	काष्ठपाटला	स्त्री०	पाटलाविशेष	२०
कार्मुक	,	,,	,,	काष्ठशारिवा	,,	उत्पलशारिवा	३१३
कार्श	,,	सागु	१०२	काष्ठिका	,,	बला	२६१
कार्श्य	,,	,,	१०२ पा०	काष्ठीरा	,,	केलि	१६२ टी०
कार्श्यशाल	,,	,	,,	काष्ठीला	,,	,,	१६२
काल	,,	काकटींडू	११४ पा०	कासघ्नी	स्त्री०	करञ्जविशेष	१४६
,,	न०	कासंदउ	३४७	कासमर्द	पु०	कासदउ	३४७
कालगोष्ठी	स्त्री०	मजीठि	३०३	कासेक्षु	,,	कासु	३७२
काकताल	पुं०	आजऊ	२२३	कास्मरीरिपु	,,	श्रीहस्तिनी	३५५

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
किङ्कणि	पु०	काक	७८
किङ्कणी	स्त्री०	शण	२७२
किङ्किणि	,,	काक	७८ पा०
किङ्किराट	पु०	किंकिरात	२४७
किङ्किरात	,,	,,	,,
किञ्जल्क	न०	केसर	३३३
किणिह्री	स्त्री०	आझाझाडा	२०४
किण्वमूल	पु०	बूअ	२८९
कितव	,,	धत्तूरउ	२५२
किम्पाक	,,	किम्पाक	१५४
किरातक	,,	किरायता	२२९
किराततिक्त	,,	,,	,,
किरीटिनी	स्त्री०	शखाहूली	२५४
किलासघ्न	पु०	ककोडा	३६१
किलिम	न०	देवदारु	१०९
किशारु	पु०	ऊबो	४००
किंशुक	,	पलाश	०१
कोरवल्लभ	,,	दाडिमसार	१४९
कुकन्द	,,	डूंगली	३३९पा०
कुकुर	न०	थूर्णायउ	१६९
कुक्कुट	पु०	षडकुतिर	३५६
कुक्कुटी	स्त्री०	सोमळो	६७
कुङ्कुम	न०	केसर	२३४
कुचन्दन	,,	चन्दनविशेष	२७
कुजम्बुका	स्त्री०	जाबूविशेष	१२५
कुञ्चिका	,,	कालउजीरउ	३३८ पा०
कुञ्ची	,,	,,	३३८
कुञ्जरा	,,	धाहुडो	१५०
कुट	पु०	चित्रक	२४८
कुटज	,,	कुडउ	१५
कुटन्नट	,,	भरड=टीट्ट	८५
,,	,,	काकरहूले	३८२
कुटिल	,,	तगर	१६२टी०
कुटी	स्त्री०	एकांगी	२८३
कुटुम्बक	पु०	गन्धतृण	३७०
कुट्टिम	,,	दाडिमसार	१४९
कुठिञ्जर	पु०	आजऊ	२२१पा०
कुठेरक	,,	,	२२१
कुण्डलिन्	,,	काचणयरु	८
कुण्डली	स्त्री०	गुडूची	११९
कुतप	पु०	डाभ	३७१पा०
कुतुक	,,	,,	३७१
कुथ	,,	,,	,,
कुदार	,,	काचणयरु	८
कुद्दाल	,,	,,	८
कुनाश	,,	धमासउ	२२८
कुनाशक	,	,,	२२८पा०
कुन्द	न०	कुन्द	२३९
कुन्दुरुकी	स्त्री०	सालरि	१५१
कुपीलु	पु०	काकटोंडू	११४
कुबेराक्षी	स्त्री०	पाटलाविशेष	२०
कुब्जक	न०	पनस	१२०पा०
,,	पु०	कुवउ	१२८
कुब्जकण्टक	,,	श्वेतखदिर	६५
कुमारक	,,	वरुणा	१३१
कुमारनामक	,,	पुत्रञ्जीव	१४३
कुमारी	स्त्री०	सेवत्र	२४४
,,	,,	,,	२४४टी०
कुमारीवल्लभ	पु०	चापउ	९
कुमुद	न०	श्वेत उत्पल	३३१ टी०
कुमुद	पु०न०	,,	३३१
कुमुदा	स्त्री०	सिवनी	९४
कुमुदिका	,,	कायफल	१४८
कुमुदिनी	,,	कुमुदिनी	३३०टी०
कुमुदेद्भव	पु०	श्वेतकणयर	२९
कुमुद्वती	स्त्री०	कुमुदिनी	३३०
कुम्भफल	पुं०	नागकेसर	११
कुम्भिका	स्त्री०	पाडला	१९८
,	,,	फगा शाक	३३५
कुम्भी	,,	कायफल	१४८
कुम्भीक	पु०	पुन्नाग	१८
कुम्भीका	स्त्री०	पाडला	१९

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
कुम्भोलूखलक	पु०	गूगल	७६ पा०
कुम्भोलूखलक	न.	,,	७६
कुरक	पु०	वानउ	२४५ पा०
कुरण्टक	,,	,,	२४५
,,	,,	पीतसेहरीओ	२४६
कुरण्डिका	स्त्री०	श्रीहस्तिनी	३५५ पा०
कुरण्डी	,,	,,	३५५
कुरबक	पु०	वानउ	२४५
,,	,,	रक्तसेहरीओ	२४६
कुरुण्डी	स्त्री०	श्रीहस्तिनी	३५५ पा०
कुरुविन्द	पु०	मोथ	३८१
कुल	,,	बूअ	२८९
कुलक	,,	काकर्टोंडू	११४
,,	,,	पटोल	३६०
कुलत्थ	,,	कुलथी	३९३
कुलत्थिका	स्त्री०	कुलर्थीविशेष	,,
कुलपुष्प	पु०	बूअ	२८९
कुलाव	,,	धव	९३
कुलिन्	,,	काचणयरु	८
कुली	स्त्री०	डोल्हरी	१९४
कुलीनक	पु०	वनमुद्ग	३९१ टि०
कुलीमक	,,	,,	३९१
कुल्माष	,,	कुल्माष	३९३
कुल्मास	,,	,,	३९४
कुवल	पु०न०	उत्पल	३३१
कुवलय	न०	,,	,,
कुवलि	स्त्री०	बोरि	७० पा०
कुवली	त्रि०	,,	७०
कुवेल	न०	उत्पल	३३१
कुश	पु०न०	डाभ	३७१
कुशलिन्	पु०	आसन्ना	६२
कुशाल्मलि	,,	शाल्मलिविशेष	६८
कुशिंशपा	स्त्री०	सीसमविशेष	७०
कुशिशिपा	,,	सीसमभेद	७० पा०
कुशेशय	न०	श्वेतकमल	३२८
कुसुमारोग्य	पु०	चापउ	१०
कुसुमेन्द्र	पु०	चापउ	९
कुसुम्भ	न०	केसर	२३४
,,	पुं०न०	कुसुंभउ	२७३
कुष्ठ	,,	उपलोठ	२३०
कुहा	स्त्री०	बोरि	७१पा०
कूटशाल्मलि	पु०	शाल्मलिविशेष	६८
कूरदूषक	,,	कोद्रव	३९५पा०
कूर्चक	,,	जीवक	३६४
कूर्चकेशर	,,	नालेर	१७९पा०
कूर्चकेसर	,,	,,	१७९
कूर्चशीर्षक	,,	जीवक	३६४
कूष्माण्डक	,,	कोहला	३६१
कूष्माण्डी	स्त्री०	विदारि	१९६
कृतच्छत्रा	,,	कड्डई	३२१पा०
कृतत्राणा	,,	त्रायमाण	२२५
कृतमाल	पु०	किरमालउ	९७
,,	,,	पारापत	१४०
,,	,,	करञ्जविशेष	१४६
कृतवेधना	स्त्री०	घोंसोडी	३२१
कृमिघ्न	पु०	बीजउरउ	५४
कृमिज	न०	अगर	२१
कृमिजग्ध	,,	,,	२१ टी०
कृमितरु	पु०	राजाम्र	१२३
कृमिफल	,,	उंबरा	४३ टी०
कृमिहन्	,,	विडंग	१७२
कृष्ण	न०	मिरी	३०३
कृष्णच्छत्रा	स्त्री०	घोंसोडी	३२१
कृष्णजटा	,,	छड	२८०
कृष्णतन्दुल	पु०	विडंग	१७२ पा०
कृष्णतन्दुला	स्त्री०	पींपली	३०५
कृष्णत्वग्	पु०	बकुल	५
कृष्णपाकफल	पु०न०	करमदा	५१
कृष्णफला	स्त्री०	बाबची	२१८ पा०
कृष्णफला	,,	,,	२१८
कृष्णबीज	पु०	अरीठा	१३५

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
कङ्कचच्छद	पु०	केतक	१८२
कङ्कर	,,	कङ्गर	७७
क्रमसन्धारण	,,	तिनिश	९०
क्रमुक	,,	मुनिलोध्र	११६
,,	,,	पद्मनस	१६३
,,	,,	सोपारी	१८०
,,	,	तृणवृक्षजाति	१८३
क्रूरमण्डलपत्रक	,,	साटहडी	२०८ पा०
क्रूरा	स्त्री०	,,	२०८
क्रोष्टुपुच्छिका	,,	पीठवनी	१९८
क्लीतक	न०	जेठामधु	१८९
क्लीतकिका	स्त्री०	गुली	२११
क्वङ्गु	,	काग	३९४
क्षत्रियवरा	,,	भूबिणि	३६२
क्षव	पु०	राई	३९९
क्षारपत्रक	,,	वथुआ	३४८
क्षारश्रेष्ठ	,,	पलाश	९१ पा०
,,	,,	मोषउ	१६४
क्षितिक्षम	,,	खदिर	६४ पा०
क्षितिद्रुम	,,	,,	६४
क्षीवक	,,	बकायणि	१३८
क्षीरकन्दा	स्त्री०	क्षारविदारि	१९७
क्षीरपुष्पा	,,	शङ्खाहूली	२५४ पा०
क्षीरपुष्पी	,,	,,	२५४
क्षीरवल्ली	,,	क्षीरविदारि	१९७
क्षीरविदारिका	,,	,,	,,
क्षीरवृक्षभव	पु०	वन्दाविशेष	१५९
क्षीरशुक्ला	स्त्री०	क्षीरविदारि	१९७
क्षीरश्रेष्ठ	पु०	पलाश	९१
क्षीरिका	स्त्री०	रायणी	४४
क्षीरिन्	पु०	वड्ड	४२
क्षुताभिजनन	,,	राई	३९९
क्षुद्रचन्दन	न०	रक्तचन्दन	२४
क्षुद्रपत्र	पु०	आजऊ	२२१
क्षुद्रपनस	,,	पनस	१२०
क्षुद्रफला	स्त्री०	इन्द्रवारुणी	३१०
क्षुद्रभण्टाकी	स्त्री०	डोल्हगी	१९४ पा०
क्षुद्रवर्षाभू	पु०	माटहडा	२०७
क्षुद्रसहा	स्त्री०	मुद्गवनी	२११
क्षुद्रा	,,	डोल्हगी	१९४
,,	,,	रींगणी	,,
क्षुद्राम्र	पु०	राजाम्र	१२३
क्षुद्राम्ली	स्त्री०	आंबउत्री	३५१
क्षुमा	,,	अलसी	३९०
क्षुर	पु०	गोखरू	२०१
,,	,,	शरनड	३७६
क्षुरक	,,	तिलक	७
क्षुरिका	स्त्री०	पलाक	३४९
क्षेत्रमण्डन	पु०	शण	२७२
क्ष्वेडा	स्त्री०	घींसोडी	३२१

ख

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
खञ्जा	स्त्री०	गागेटी	१६६
खड्गपत्रक	पु०	गांडउ	३७३
खण्डा	स्त्री०	गागेटी	१६६ पा०
खण्डिक	पु०	कलायग	३८९
,,	,,	वनमुद्ग	३९२ पा०
खण्डिन्	,,	,,	३९२
खण्डीर	,	पीतमुग	३९०
खदिर	,,	खदिर	६४
खदिरिका	स्त्री०	खयरी	२८६
खपुर	पु०	सोपारी	१८०
खर	,,	डाभ	३७१
खरगन्धनिका	स्त्री०	गागेटी	१६६
खरपत्र	पु०	मरुअउ	२२४
खरपर्ण	,,	पलाश	९१
खरपुष्पा	स्त्री०	अहारि	३६७ पा०
खरपुष्पी	,,	,,	३६७
खरमञ्जरी	,,	आघाझाडा	२०४
खरयष्टिका	,,	बला	२६०
खरस्कन्ध	पु०	चारु	४६
खराश्वा	स्त्री०	अजमोद	२५६
खर्जूर	पु०	महाखर्जूरि	१७८

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
खर्जूर	पु०	तृणवृक्षजाति	१८३
खर्जूरिका	स्त्री०	पिंडखजूरि	१७८
खर्जूरी	,,	तृणवृक्षजाति	१८३
खलिपादप	पु०	सरलद	१०८
	ग		
गजचिर्भिटी	स्त्री०	दन्तीप्रकार	२०२
गजद्विष्	पु०	सातवनउ	९६
गजभक्षा	स्त्री०	सालरि	१५१
गजभक्ष्या	,,	,,	१५१पा०
गजस्फुटा	,,	दन्तीप्रकार	२०३
गडूची	,,	गुडूची	३१८पा०
गणकारिका	,,	अरणी	८४
गणरूपक	पु०	आकुमदारु	४८
गणिका	स्त्री०	जूही	२३९
गणिकारिका	,,	अरणी	८४पा०
गण्डकाली	,,	खयरी	२८६
गण्डकिन्	पु०	गांडउ	३७३
गण्डदूर्वा	स्त्री०	गडदूर्वा	३८०
गण्डाली	,	,,	,,
गण्डीर	पु०	थोहरी	५०
,,	,,	शमठ	३५३
गण्डीरक	,,	तडुलेआ	३५२
गण्डीरी	स्त्री०	गाडउ	३७३
गण्डेरी	,,	थोहरी	५०पा०
गन्धकारी	,,	सालरि	१५२
गन्धकुटी	,,	एकाङ्गी	२८३
गन्धकुसुम	पु०	बीजउरउ	५४
गन्धनाकुलिका	स्त्री०	गन्धनउली	२२०
गन्धपत्र	पु०	कउठी	६०
गन्धपुष्प	,,	सातवनउ	९५पा०
,,	,,	इजर	१२९
गन्धपुष्पक	,,	आंकुल्ल	१३३
गन्धपुष्प	,,	इजर	१२९पा०
गन्धफला	स्त्री०	प्रियङ्गु	१८८पा०
गन्धफली	,,	,,	१८८
गन्धमादनी	स्त्री०	एकांगी	२८२
गन्धमांसी	,,	कृष्णमांसी	२८१
गन्धमूलक	पु०	कचूर	२४५
गन्धमूला	स्त्री०	राठ	२१९
गन्धमूली		शठि	२३२
गन्धयूथिका	,,	जूही	२३८
गन्धर्वहस्तक	पु०	एरण्ड	१५४
गन्धवती	स्त्री०	एकाङ्गी	२८३
गन्धवर्णा	,,	श्वेतपुष्पा	२५८
गन्धवल्ली	,,	महाबला	२६३
गन्धवीरा	,,	सालरि	१५२
गन्धवृक्ष	पु०	वरुणा	१३१
गन्धसार	पु०न०	चन्दन	२३
,,	पु०	शाक	१०४
गन्धा	स्त्री०	जहारि	३६७पा०
गन्धाढ्या	,,	सेवत्री	२४४
,,	,,	एकाङ्गी	२८२
गन्धाली	,,	शठि	२३२पा०
गन्धोत्कट	पु०	दमणउ	२५२
गन्धोली	स्त्री०	शठि	२३२
गम्भारी	,,	सिवनी	९४
गम्भीर	पु०	जम्बीर	५२
गरागरी	स्त्री०	देवदाली	३२०
गर्दभशाक	पु०	भाङ्गि	२७५
गर्दभाण्ड	,,	पीपरी	३९
गर्दभाह्वय	न०	श्वेतउत्पल	३३१
गर्भपाकिन्	पु०	व्रीहिभेद	३८६
गर्भपातन	,,	अरीठा	१३६
गर्भपातनी	स्त्री०	रावागारी	३१७
गवाक्षी	,,	केवडी	२४२
,,	,,	इन्द्रवारुणी	३१०
गवादनी	,,	कालीगिरणइ	३०९
,,	,,	इन्द्रवारुणी	,,
गवादिनी	,,	कालीगिरणई	३०९पा०
गवेधुका	स्त्री०	गररी	३९७

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः	शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
गवेधु	स्त्री०	गरारी	३९७ टी०	गुहाशय	पु०	अखोड	१४० पा०
गवेधुका	,,	,,	३९७	गुहाश्रय	,,	,,	१४०
गाङ्गेरुकी	,,	गागेटी	१६६	गूढपत्र	,,	कइर	७७
गायत्री	,,	खदिर	६४	गूढपुष्प	,,	बकुल	५
गालव	पु०	कृष्णलोध्र	११७	गवाक	,,	गोपारी	१८०
गाहिन्	,,	कउठी	६१	गृञ्जन	,,	लहसणभेद	३३९
गिरिकर्णी	स्त्री०	गिरणई	३०७	गृध्रनखी	स्त्री०	बोरि	७१
गिरिज	पु०	महाडोलु	११२ पा०	गेहविटप	पु०	सातवनउ	९७ पा०
गिरिमल्लिका	स्त्री०	कुडउ	१५	गैरिकाख्य	,,	महाडोलु	११२
गुग्गलु	पु०	गूगलु	७५	गोकण्ट	,,	गोखरू	२००
गुच्छ	न०	थूर्णीयउ	१६९ पा०	गोकर्णी	स्त्री०	पोलउनी	३१५
,,	पु०	गुछउ	४०१	गोक्षुर	पु०	गोखरू	१९९
गुच्छपुष्प	,,	सातवनउ	९७	,,	,,	,,	१९९ पा०
गुच्छफल	,,	इजर	१२९	गोखुर	,,	,,	१९९
गुञ्ज	,,	शरकड	३७६ पा०	गोजिह्वा	स्त्री०	गोभी	२५९
गुञ्जा	स्त्री०	चिणउठी	२९२	गोडुम्बा	,,	इन्द्रवारुणी	३१०
गुड	पु०	थोहरी	४९ पा०	गोत्रपुष्प	पु०	धमणउ	१०५
गुडपुष्प	,,	बकुल	६	गोत्रवृक्ष	,,	,,	१०५ पा०
,,	,,	महुडउ	१११	गोदुग्धा	स्त्री०	इन्द्रवारुणी	३१० पा०
गुडपुष्पिका	स्त्री०	आंबिली	५६	गोधास्कन्ध	पु०	अरंजु	६६
गुडफल	पुं०	पीलु=वेणु	१३९	गोधूम	,,	गोहू	३९२
गुडा	स्त्री०	थोहरी	४९	गोनन्द	न०	काकरहूले	३८२ पा०
गुडूची	,,	गुडूची	३१८	गोनर्द	,,	,,	३८२
गुणोज्ज्वला	,,	जूही	२३८	गोपकण्टक	पु०	कोक	७८
गुन्द्र	पु०	डाभ	३७१	गोपकन्या	स्त्री०	उत्पलशारिवा	३१३
,,	,,	शरकड	३७६	गोपघोण्टा	,,	बोरि	७१
गुन्द्रा	स्त्री०	प्रियङ्गु	१८८	गोपति	पु०	ऋषभु	१७३
,,	,,	डाभ	३७१ पा०	गोपभद्रिक	,,	कायफल	१४८ पा०
,,	,,	मोथ	३८१ पा०	गोपभद्रिका	स्त्री०	,,	१४८
गुरुपुष्पिका	,,	आंबिली	५६ पा०	गोपवल्ली	स्त्री०	उत्पलशारिवा	३१३
गुलीमक	पु०	वनमुदग	३९ पा०	गोपवृक्ष	पु०	अरलू=टींट	८७
गुल्म	पु०	गुल्म	२	गोपी	स्त्री०	उत्पलशारिवा	३१३
गुल्मक	,,	रक्तकणयर	३०	गोपुर	न०	काकरहूले	३८२
गुल्मारि	,,	पीलु=वेणु	१३९	गोमिन्	पु०	पीक	१७१
गुहा	स्त्री०	पीठवनी	१९८	गोमूत्रक	,,	अघमकीअउ	१०१

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
गोलफल	पु०	महुडउ	१११
गोलिह	,,	मोषउ	१६४
गोलोमा	स्त्री०	निर्गुण्डीभेद	१८५पा०
गोलोमी	,,	श्वेतनिर्गुंडी	१८५
,,	,,	वज्र	३१२
,,	,,	श्वेतदूर्वा	३८०
गोल्हा	,,	गोल्हा, टिडुरी	३६८
गोवन्दना	,,	सहदेवी	२५८ पा०
गोवन्दनी	,,	प्रियगु	१८८
,,	,,	सहदेवी	२५८
गोशीर्षक	न०	चन्दन	२३
गौ	स्त्री०	प्रियगु	१८८टी०
गौर	पु०	धव	९२
,,	,,	बीअउ	९९
,,	,,	वरजुयउ	१४५
गौरबन्धूकपुष्पक	,,	बीअउ	९९ पा०
गौरशाक	,,	महाडोलु	११२पा०
गौरशाल	,,	,,	,
गौरी	स्त्री०	हलद्र	२१३
,,	,,	तुलछी	२२४
गौशीर्ष	न०	चन्दन	२३टी०
,,	पु०	,,	२३टी०
ग्रन्थिक	न०	पींपलीमूल	३०५
ग्रन्थिका	स्त्री०	थूणीयउ	१६९
,,	स्त्री०	महामुण्डी	२१७
,,	,,	शखिनी	३२५
ग्रन्थिपर्ण	न०	थूणीयउ	१६८
ग्रन्थिमत्फल	पु०	वडहर	१२०
ग्रन्थिल	पु०	कइर	७७
,,	,,	कोक	७८
ग्रस्या	स्त्री०	तुलछी	२२४पा०
ग्रहनाशन	पु०	सातवनउ	९७
ग्रामनलिका	स्त्री०	नली	३७५
ग्राम्या	,,	तुलछी	२२४
,,	,,	गुली	२५१
ग्रीष्मा	,,	नीमाली	२४१

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
ग्रैष्मिका	स्त्री०	नीमाली	२४१
		घ	
घण्टा	स्त्री०	मोषउ	१६४
घण्टापुष्प	पु०	कदम्बविशेष	१५
,,	,,	धत्तूरउ	२५३
घण्टारवा	स्त्री०	घूघरु	२७१
घण्टाली	,,	घींमोडी	३२१
घनसार	पु०	कपूर	३३
घनस्कन्ध	,,	राजाम्र	१२३
घास	,,	घास	३७८
घुटा	स्त्री०	बोरि	७१ पा०
घुट्टा	,,	,,	७१
घुणवल्लभा	,,	सींमळो	६७
,,	,,	दांती	२०२
घुसृण	न०	केसर	२३४
घृतपर्णक	पु०	करंजुयउ	१४५
घृतपूर्णक	,,	,,	१४५पा०
घृतमण्डलक	,,	हंसपदी	२८७
घृतमण्डलिक	,,	,,	२८७पा०
घृतमण्डलिका	स्त्री०	,,	,,
घृष्टि	,,	त्रायमाण	२२६
घोट्टा	,,	बोरि	७१पा०
घोण्टा	,,	,,	७१
घोषा	,,	घींसोडी	३२१
,,	,,	सोआ	३३६
		च	
चक्रक	पु०	पमाड	२१४पा०
चक्रकण्टक	,,	थोहरी	५०पा०
चक्रकर	,,	तिनिश	९०पा०
चक्रकार	,,	,,	९०
चक्रमर्दक	,,	पमाड	२१४
चक्रलक्षणा	स्त्री०	गुडूची	३१९
चक्रवर्तनी	,,	जन्तुवार	२८४
चक्रवर्तिनी	,,	,,	२८४पा०
चक्रशल्या	,,	चिणउठी	२९३
चक्राह्व	पु०	पमाड	२१४

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
चक्राङ्गी	स्त्री०	बहू	२९९
चक्षुष्य	न०	पद्म-स्थलपद्म	२८४
चञ्चु	पु०	एरड	१५३
चञ्चुरदण्ड	,,	,,	१५४
चटकाशिर.	न०	पींपलीमूल	३०५
चटिकाशिर	,,	,,	३०५टि०
चणक	पु०	चिणा	३८९
चण्ड	,,	रक्तकणयर	३०
चण्डा	स्त्री०	शङ्खिनी	३२५
चण्डात	पु०	रक्तकणयर	३०
चण्डी	स्त्री०	मजीठि	३०२पा०
चतुरङ्गुल	पु०	किरमालउ	९८
चतुष्पर्णी	स्त्री०	आंबउत्री	३५१
चन्दन	पु०न०	चन्दन	२२
चन्दनपुष्पक	,,	लवङ्ग	३६
चन्दनबीजिका	स्त्री०	बन्यकपांसी	१५७
चन्दनशारिवा	,,	चन्दनशारिवा	३१४
चन्दना	,,	,,	,,
चन्द्रनामक	पु०	कपूर	३४
चन्द्रबाला	स्त्री०	एलची	३१
चन्द्राह्वय	पु०	कपीलउ	१५६
चपला	स्त्री०	पींपली	३०४
चमरिक	पु०	काञ्चनार	८
चम्पक	,,	चापउ	९
चरुसरुद्भव	,,	पदमाकु	१७५पा०
चर्मकशा	स्त्री०	रोहा	२८५पा०
चर्मकषा	,,	विदारि	१९६
,,	,,	रोहा	२८५ पा०
चर्मकसा	,,	,,	,,
,,	,,	साथरि	३४१
चर्मकिसा	,,	,,	३४१पा०
चर्मरङ्गा	,,	भाडगि	२७५
चर्माकसा	,,	साथरि	३४१पा०
चर्मिन्	पु०	भूर्ज	११८
चल	,,	चापउ	९
चलपत्र	,,	खदिर	६४पा०

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
चलपत्रक	पु०	पींपल	३८
चवन	न०	चविक	३०६
चविका	स्त्री०	,,	,,
चव्य	न०	,,	,,
चाङ्गेरी	स्त्री०	आंबउत्री	३५०
चाणक्यमूलक	न०	बृहन्मूलक	३५७
चापगुणा	स्त्री०	पीलउनी	३१६
चापपट	पु०	चारु	४६ टी०
चामरपुष्पक	,,	कासु	३७२ पा०
चाम्पक	,,	चापउ	९ टी०
चाम्पेय	,,	,,	१०
,,	,,	नागकेसर	११
चार	पु०	चारु	४६
चारि	स्त्री०	घास	३७८
चारु	पु०	पदमाकु	१७५
चारुकेशरा	स्त्री०	सेवत्री	२४५ पा०
चारुकेसरा	,,	,,	२४४
चारुदर्शन	पु०	पींपरी	४०
चारुपर्णी	स्त्री०	प्रसारणी	३४१
चारुमोटा	,,	जूही	२३८
चारुसरुम्भव	पु०	पदमाकु	१७५ पा०
चिक्काम्लिका	स्त्री०	आंबिली	५६ पा०
चिक्क	न०	फोफल	१८१
चिक्कण	,,	,,	,,
चिञ्चा	स्त्री०	आंबिली	५६
चित्र	पु०	एरंड	१५२
चित्रक	,,	तिलक	७
,,	,,	चित्रक	२४८
चित्रकृत्	,,	तिनिश	८९
चित्रतण्डुला	स्त्री०	बिडङ्ग	१७२
चित्रदण्डक	पु०	सूरणकन्द	३४४
चित्रपत्र	,,	भूर्ज	११८ पा०
चित्रपर्णक	,,	पाषाणभेद	२६९
चित्रपर्णी	स्त्री०	पांठवनी	१९९
चित्रफला	,,	इन्द्रवारुणीभेद	३१०
चित्रा	,,	दांती	२०१पा०
,,	,,	उंदिरकनी	३२६

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थ	श्लोकः
जम्भील	पु०	जबीर	५१पा०
जय	,,	पीनमुग	३९०
जयद्रुम	,,	चन्दाविशेष	१५९
जयन्त	,,	अरणी	८५टी०
जयन्ती	स्त्री०	,,	८४
,,	,,	कामवृक्ष	१५८
जयपर्ण	पु०	अरणी	८५टी०
जया	स्त्री०	हरडइ	८०
,,	,,	अरणी	८४
,,	,,	द्रोअ	३७८
जरण	न०	हिंगु	२६५
,,	पु०	श्वेतजीरा	३३७
,,	,,	चित्रक	२४८
जर्तिल	,,	वनतिल	३९७
जलकारिका	स्त्री०	खयगी	२८६पा०
जलज	न०	श्वेतकमल	३२९
जलजन्म	,,	,	,
जलजा	स्त्री०	जेठीमधु	१८९पा०
जलनीली	,,	नीलिका	३३५
जलपिप्पली	,,	जलपिंपली	२८८
जलपिप्पली	,,	,,	२८८पा०
जलब्राह्मी	,	जलब्राह्मी	३५८
जलमुस्ता	,,	काकरहूले	२८३
जलरुह्	न०	श्वेतकमल	३२९
जलरुह	,,	,	,,
जलशूक	पु० न०	नीलिका	३३५
जलाख्य	न०	वालउ	२३१
जलापामार्ग	पु०	शमठ	३५३
जलापामार्गतुल्यक	,,	,,	३५३पा०
जलाशय	न०	लावजउ	२८५
जवा	स्त्री०	जपा	१४९
जाति	,,	जाइ	२३५
जातिकोश	न०	जाइफल	२३७
जातिसूत	,,	,,	,,
जातीफल	,,	,,	,,
जालिन्	पु०	शण	२७२

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
जाली	स्त्री०	घीसोडी	३२१
जिङ्गि	,,	मजीठि	३०२पा०
जिह्म	न०	तगर	१६२टी०
जिह्मशल्य	पु०	खदिर	६४
जिह्मशल्य	न०	,,	६४पा०
जीमूतक	पुं०	देवदाली	३२०
जीरक	पु० न०	श्वेतजीरा	३३७
जीर्णबुध्न	न०	काकरहूले	३८२
जीर्णरोमक	,,	थूणीयउ	१६८
जीर्णवालक	पु०	वृद्धाग	३४४
जीर्णवालुक	,,	,,	३४४पा०
जीवक	,,	बीअउ	१००
,,	,,	जीवक	३६५
जीवनामक	,,	पुत्रञ्जीव	१४३
जीवनी	स्त्री०	दोडी	३४९
जीवनीया	,,	,,	,,
जीवन्ती	,,	गुडूची	३१९
,,	,,	दोडी	३४९
जीवबोधनी	,,	मोडथेरी	२१५
जीववर्द्धनी	,,	दोडी	३४९
जीविनाह्वय	न०	काकरहूले	३८२
जुङ्गक	पु०	वृद्धाग	३४४
जूर्णाह्वय	,,	जुवारि	३९६
जूहु	स्त्री०	त्रायमाण	२२६
जोंगक	न०	अगर	२२पा०
जोन्नाला	स्त्री०	जुवारि	३९६
जोरण	पु०	कोलिपत्र	१०७
जोङ्गक	न०	अगर	२१
ज्ञायतालिका	स्त्री०	भुइआमली	२१२ पा०
ज्योतिष्क	पु०	चित्रक	२४८
ज्योतिष्का	स्त्री०	मालकागुणी	२०९
ज्योतिष्मती	,,	,,	,,

झ

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
झषा	स्त्री०	गागेरी	१६६
झाटल	पु०	मोषउ	१६४
झाटा	स्त्री०	भुइआमली	२१२पा०

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
झिण्टी	पुं०	अमिलातभेद	२४६
		ट	
टङ्कदेशज	पु०	स्थलगण्डीर	३५४
टङ्क	पुं०न०	राजाम्र	१२४
टुण्टुक	पु०	अरलु=टींट	८५
टोला	स्त्री०	आबउत्री	३५१पा०
		ड	
डहु	पु०	पनस	१२०
डुण्डुक	,,	अरलू	८५ पा०
		त	
तक्राधिवासन	पु०	नारिंगु	६३ पा०
तगर	,,	तगर	१६२
तटरुहा	स्त्री०	कामवृक्षा	१५८
तण्डुल	पु०	विडग	१७२
तण्डुलिन्	,,	तडुलेजा	३५२
तण्डुलीय	,,	,,	,,
तण्डुलेरक	,,	,,	,,
तनुक्षीर	,,	अवाडओ	४७
तनुवल्कल	,,	श्वेतलोध्र	११५पा०
तन्तुभ	,,	सरसव	३९८
तन्तुल	न०	बिसु	३३३
तन्त्रिका	स्त्री०	गुडूची	३१९
तन्दुल	पु०	विडग	१७२पा०
तन्दुली	स्त्री०	तडुलेजा	३५२पा०
तन्दुलीय	पु०	,,	,,
तन्दुलेरक	,,	,,	,,
तन्वी	स्त्री०	हिंगुउत्री	२६७
तपस्विन्	पु०	दमणउ	२५२
तपस्विनी	स्त्री०	मोडथेरी	२१६
,,	,,	छड	२८१
तमाल	पु०न०	तमाल	३०
,,	,,	वरुणा	१३२
तमालपत्र	न०	तमालपत्र	३१
तामालिनी	स्त्री०	भूइआमली	२१२
तरङ्गिणी	,,	हलद	२१४
तरणी	,,	सेवंत्री	२४४

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
तरु	पु०	श्वेतलोध्र	११५
तरुण	,,	एरण्ड	१५२
तर्कारी	स्त्री०	अरणी	८४
तल	पु०	ताड	१७९
तलपत्रक	न०	तालीसपत्र	२८०
तलफल	पु०	धतूरउ	२५३
तलक्षण	न०	जेठीमधु	१८९
तस्करा	स्त्री०	कायणी	२६९
तस्करी	,,	शङ्खिनी	३२५
ताडी	,,	ताडी	१८२टी०
तापमतरु	पु०	हिंगोटु	७४
तापसवल्लभ	,,	चारु	४६
तापिच्छ	,,	तमाल	३०
तामरस	न०	श्वेतकमल	३२९
तामलकी	स्त्री०	भूइआमली	२१२
तामस	न०	तमालपत्र	३१
ताम्रपत्र	पु०	आसद्रा	६२ पा०
ताम्रवर्णी	स्त्री०	धाहुडी	१५० पा०
ताम्रपुष्प	पु०	काचणयरु	८
,,	,,	आसद्रा	६२
,,	,,	वथुआ	३४८
ताम्रपुष्पी	स्त्री०	धाहुडी	१५०
ताम्रफल	पु०	आकुल्ल	१३३
ताम्रमूली	स्त्री०	धमासउ	२२८
ताम्रवृत्ता	,,	कुलथीविशेष	३९३
ताम्रवृन्ता	,,	,,	,,
ताम्रसार	न०	रक्तचन्दन	२५
ताम्रिका	स्त्री०	चिणउठी	२९३
ताल	पु०	ताड	१७९
,,	,,	तृणवृक्षजाति	१८३
तालक	,,	देवदाली	३२०
तालकर्णी	स्त्री०	मीहाली	२७९
तालकिनी	,,	पोयणि	३२७ पा०
तालपत्री	,,	मीहाली	२७८ पा०
,,	,,	तालीसपत्र	२७९
तालपर्णी	,,	मुसली	२६४

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
तालपर्णी	स्त्री०	मोहाली	२७८
तालमूली	,,	मुसली	२६४
तालिका	,,	भूईआमली	२१२
ताली	,,	ताडी	१८२
,,	,,	तृणवृक्षजाति	१८३
तिक्त	पु०	पीतपापडा	२५९टी०
तिक्तरोहिणी	स्त्री०	कटू	२९९
तिक्तपत्र	पुं०	ककोडा	३६१
तिक्तबीज	,,	त्रूविणि	३६२पा०
तिक्तबीजा	स्त्री०	,,	३६२
तिक्तमज्जा	,,	हिंगोटु	७४
तिक्तवल्कला	,,	पीलउनी	३१६
तिक्तशाक	पु०	वरुणा	१३१
,,	न०	,,	१३१पा०
तिक्ता	स्त्री०	कटू	२९९
तिण्डाक	पु०	टींडू	११३पा०
तिनिश	,,	तिनिश	८९
तिन्तडीका	स्त्री०	आंबिली	५६ टी०
तिन्तिडी	,,	,,	५६पा०
तिन्तिडीक	पु०	तिन्तिडीक	५७
,,	,,	अम्लवेतस	५९
तिन्तिडीका	स्त्री०	आंबिली	५६
तिन्तिला	,,	,,	,,
तिन्दुक	पु०	टींडू	११३
तिरीट	,,	मुनिलोध्र	११६
तिरीटी	स्त्री०	,,	११६पा०
तिलक	पु०	तिलक	६
तिलकरोहिणी	स्त्री०	कटू	२९८
तिलपर्णिका	,,	चन्दनविशेष	२६
तिलपर्णी	,,	पीठवनी	१९९
तिलपिञ्ज	पु०	श्यामतिल श्वेततिल	३९८
तिलपेज	,,	,,	,,
तिल्व	,,	मुनिलोध्र	११६
तिष्य	,,	बीभउ	१०१
तिष्यपुष्प	,,	,,	१०१ पा०
तिष्यफला	स्त्री०	आमळा	८३
तिष्या	स्त्री०	महाबला	२६३
तीक्ष्णगन्ध	पु०	शिरघू	८७ पा०
,,	,,	आजरू	२२२
तीक्ष्णगन्धा	स्त्री०	राई	३९९
तीक्ष्णगर्भ	पु०	शिरघू	८७
तीक्ष्णपत्र	,,	तुम्बुरु	१६१
तीक्ष्णफल	,,	,,	१६१
तीक्ष्णवल्क	,,	,,	,,
तीक्ष्णशूक	,,	जव	३८८
तीक्ष्णसार	,,	कइर	७७
तीरवृक्ष	,,	महाडोलु	११२ पा०
तुङ्ग	,,	पुन्नाग	२८
तुङ्गा	स्त्री०	खेजडी	७२
तुङ्गिनी	,,	शतावरी	२९७
तुण्डी	,,	पींपरी	४० पा०
,,	,,	जहारि	३६७
तुच्छा	,,	एलची	३२
,,	,,	गुली	२५० पा०
तुटि	,,	एलची	३१
तुण्डिका	,,	गोल्ह, टिण्डूरी	३६८
तुण्डिकेरी	,,	वमनी	१५७
तुण्डी	,,	गोल्ह, टिण्डूरी	३६८
तुत्था	,,	गुली	२५०
तुन्नमालिनी	,,	भुइआमली	२१२ पा०
तुम्बसी	,,	इन्द्रवारुणीभेद	३११
तुम्बी	,,	त्रूबिणि	३६२
तुम्बुरु	पु०	तुबुरु	१६०
तुरगी	स्त्री०	आसगंधि	१९०
तुरङ्गी	,,	मीढासिंगी	१९० पा०
तुलसी	,,	तुलछी	२२३
,,	,,	तालीसपत्र	२७९
तुला	,,	एलची	३२
तुवरक	पु०	वनमुद्ग	३९१
तुष	,,	तुस	४०१
तुष्ट	,,	टींडू	११३
तूणी	स्त्री०	गुली	२५०

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः	शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
दर्भ	पु	डाभ	३७१	दीर्घमूल	न०	लावअउ	३८५
दर्वीसह	,,	नागकेसर	११	दीर्घमूला	स्त्री०	सावनील	२७३
दल	न०	तमालपत्र	३१	दीर्घरोमक	न०	बालउ	२३१
दल	पु०	शिरघू	८८	दीर्घवृक्ष	पुं०	तिनिश	९०
दाक्षिणात्य	,,	नालेर	१८०	,,	,,	सातवनउ	९६
दाडिम	,,	दाडिममार	१४९	दीर्घवृन्त	,,	अरलू=टींटू	८५
दाडिमपुष्पक	,,	रोहीडउ	१४७	दीर्घवृन्द	,	,,	८५ पा०
दान्त	,,	दमणउ	२५१	दीर्घायुस्	न०	जीवक	३६४
दारपुर	न०	काकरहुले	३८३ पा०	दीर्घिका	स्त्री०	हिंगुउत्री	२६६
दारु	,,	देवदारु	१०९	दुग्धवमी	,,	मेषशृङ्गी	१९२पा०
दारुण	पु०	चित्रक	२४८	दुन्दक	पु०	अरलू	८५पा०
दारुहरिद्रा	स्त्री०	दारुहलद्र	१६७	दुरभिसहा	स्त्री०	कउछि	३००
दार्विका	,,	गोभी	२५९	दुरालभा	,,	धमासउ	२२८
दार्वी	,,	दारुहलद्र	१६७	,,	,,	कउछि	३०१
दार्वीसह	पुं०	नागकेसर	११	दुर्ग	पुं०	गूगलु	७५
दाशपुर	न०	काकरहुले	३८३	दुर्गन्धा	स्त्री०	बाबची	२१७
दासी	स्त्री०	नीलसेहरीओ	२४७	दुर्मह	पुं०	आझाझाडा	२०५
,,	,,	कालउथाडउ	२६७	दुर्द्रुम	,,	हूगलीविशेष	३४०
दिव्य	न०	लवङ्ग	३५	दुर्नामारि	,,	मुसली	२६४
,,	पुं०	बहेडा	८२पा०	दुर्मदा	स्त्री०	मालकागुणी	२०९
दीपन	,,	कदम्बविशेष	१४	दुर्मना	,,	,,	२०९पा०
दीपवृक्ष	,,	सातवनउ	९६पा०	दुर्मेधा	,,	चिणउठी	२९३
दीप्तभद्रा	स्त्री०	कुडउ	१६	दुर्लभा	,,	कउछि	३०१पा०
दीप्ता	,,	साथरि	३४१	दुर्लेखा	,,	बाबची	२१८पा०
दीप्य	पु०	अजमोद	२५७	दुर्वर्ण	,,	एलीयउ	२३३
दीर्घकील	,,	आकुलु	१३३	दुर्वार	,,	,,	२३३पा०
दीर्घदण्ड	,,	एरंड	१५२	दु:स्पर्श	पु०	धमासउ	२२८पा०
दीर्घपत्र	,,	सागु	१०२	दु:स्पर्शा	स्त्री०	रींगणी	१९३
,,	,,	साटहडा	२०७	,,	,,	धमासउ	२२८
दीर्घपत्रक	,,	महाडोलु	११२	दुष्पुष्पी	,,	राडागारी	३१७
,,	,,	ल्हसणभेद	३३९	दुष्प्रधर्षा	,,	रींगणी	१९४
दीर्घपत्रा	स्त्री०	साटहडा	२०७पा०	दुष्प्ररोह	पु०	नागकेसर	११
दीर्घफल	पु०	किरमालउ	९८	दूरमूल	,,	धमासउ	२२७पा०
दीर्घमूल	,,	धमासउ	२२७	दूर्वा	स्त्री०	द्रोअ	३७८
				दूष्यफल	पु०	अबाडओ	४७

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
दृढ	न०	एलीयड	२३३
दृढत्वक्	पु०	यज्ञिय भुज	३७७
दृढपादा	स्त्री०	जवासी	२७७
दृढफल	पु०	नाळेर	१८०
दृढलता	स्त्री०	उलप	३७३
दृढस्कन्ध	पु०	रायणी	४५
देवकाष्ठ	पु०न०	देवदारु	११०
देवजग्ध	न०	रोहीस	३६९
देवता	स्त्री०	धत्तरड	२५२
देवताड	पुं०	देवदाली	३२०
देवताली	स्त्री०	,,	,,
देवदारु	न०	देवदारु	१०८
,,	पु० न०	,,	११०
देवदाली	स्त्री०	देवदाली	३२०पा०
देवदुन्दुभि	,,	तुलछी	२२४
देवदूती	,,	बीजपूरविशेष	५५
देवद्रुम	पुं०	देवदारु	१०९
देवधान्य	न०	जुवारि	३९६
देवनिर्मिता	स्त्री०	गुडूची	३१८
देवपुत्रिका	,,	पीक	१७०
देवपुष्प	पु०न०	लवग	२६
देवमणि	पुं०	मेद	२९१
देववल्लभ	,,	पुन्नाग	२८
,,	,,	देवदारु	१०८
देवविटपिन्	,,	सातवनड	९७
देवशाल	,,	अर्जुन	१०३पा०
देवश्रेणी	स्त्री०	पीलउमी	३१५
देवसह्वा	,,	महाबला	२६२
देवसाल	पु०	अर्जुन	१०३
देवाह्व	न०	देवदारु	१०८
देवी	स्त्री०	पीक	१७१
,,	,,	पीलउनी	३१५
,,	,,	गुडूची	३१९
दैत्य	पु०	बहेडा	८२पा०
दैत्या	स्त्री०	एकांगी	२८२
दैन्य	पुं०	बहेडा	८२
दौत्य	,,	,,	८२पा०
दोला	स्त्री०	गुली	२५०
द्रवन्ती	,,	उदिरकनी	३२६
द्रविड	पु०	कचूरड	२५५पा०
द्राक्षाफल	पु०	बकुल	५
द्रावण	,,	टींढ्	११३पा०
द्राविड	,,	कचूरड	२५५
,,	न०	,,	२५५पा०
द्राविडी	स्त्री०	एलची	३१पा०
द्राविणी	,,	,,	३१
द्रुकलिम	न०	देवदारु	१०९पा०
द्रुकिलिम	,,	,,	१०९
द्रुमोत्पल	पु०	कणयर	२६
द्रुमोह्वा	स्त्री०	चिणउठी	२९३
द्रुमौघा	स्त्री०	चिणउठी	२९३पा०
द्रोणी	,,	गुली	२५१
द्वारदारु	पु०	शाक	१०४
द्विजकुत्सित	,,	गूंदी	११८
द्विपाह्वय	,,	नागकेसर	११
द्विरदाशन	पुं० न०	पीपल	३९
द्वीप	न०	कक्कोल	३५
द्वीपिका	स्त्री०	शतावरी	२९६
द्वीपिन्	पुं०	चित्रक	२४८
द्वीपिशत्रु	,,	शतावरी	२९६

-ध

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
धत्तूर	पु०	धत्तूरड	२५२
धनहरी	स्त्री०	शंखिनी	३२५
धनु	पुं०	भीलामा	१३४
धनुर्वृक्ष	,,	धमणड	१०५
धनुःश्रेणी	स्त्री०	पीलउमी	३१६
धनुष	न०	भीलामा	१३४
धनुष्पट	पु०	चारु	४५
धन्वन	,,	धमणड	१०६टी०
धन्वफल	,,	,,	१०६
धन्वयवासक	पुं०	धमासड	२२७

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
धन्वयास	पु०	धमासउ	२२७
धमन	,,	नलु	३७४
धमनी	स्त्री०	नलिका	३७
धरा	,,	गुडूची	३१८
धर्मण	पु०	धमणो	१०५
धर्मद्वेषिन्	,,	बहेडा	८२
धर्मपत्तन	न०	मिरी	३०३पा०
धर्षणी	स्त्री०	क्षिरिणी	३२३
धव	पुं०	धव	९२
धातकी	स्त्री०	धाहुडी	१५०
धातुपुष्पा	,,	,,	१५०पा०
धातुपुष्पी	,,	,,	१५०
धात्री	,,	आमला	८३
धान्य	न०	धान्य अनाज	२
,,	,,	,,	३८६
धामार्गव	पु०	आघाझाडा	२०४
,,	,,	घोंसोडी	३२२
धाराकदम्ब	,,	धाराकयब	१४
धार्मपत्तन	न०	मिरी	३०३
धावनी	स्त्री०	रींगणी	१९४
,,	,,	पीठवनी	१९८
धिक	न०	रोहीस	३६९पा०
धुत्तूर	पु०	धत्तूरउ	२५२
धुरन्धर	,,	धव	९२
धूमकपुच्छा	स्त्री०	मेषशृङ्गी	१९१पा०
धूमपुष्पा	,,	मेषशृङ्गीप्रकार	१९२
धूर्त	पु०	कदम्बविशेष	१४
,,	,,	धतूरउ	२५२
धूर्तपादप	,,	अर्जुन	१०३
धूर्धर	,,	ऋषभु	१७३पा०
धूर्धुर	पुं०	,	१७३पा०
धूर्वह	,,	,,	१७३
धूलीकदम्ब	पुं०	धूलीकयब	१३
धूवारक	,,	कदम्बविशेष	१४
धूसरच्छदना	स्त्री०	शखाहुली	२५५
धृतिला	स्त्री०	पीठवनी	१९८
धृतेला	,,	,	१९८पा०
ध्याम	न०	रोहीस	३६९
ध्रुव	पु०	वडु	४१
,,	,,	शाक	१०४
ध्रुवक	,,	,,	,,
ध्रुवसाधन	,,	,,	१०४पा०
ध्रुवा	स्त्री०	सावनील	२७३
ध्वजद्रुम	पु०	ताड	१७९
ध्वाङ्क्षनासिका	स्त्री०	हयुषाविशेष	२७०
		न	
नकुलप्रिया	स्त्री०	गधनउली	२२१
नक्तचर	पु०	गूगलु	७६
नक्तमाल	,,	करंजूयउ	१४४
नगभिन्	,	पाषाणभेद	२६९पा०
नघुष	,,	नगर	१६२पा०
नट	,,	अरलू=टींटू	८५
,,	,,	नलु	३७४
नटी	स्त्री०	नलिका	३६
,,	,,	पर्कटि	४१पा०
नड	पु० न०	नलु	३७४
नताङ्गी	स्त्री०	काकडासिंगी	१९२
नदीकान्त	पु०	इजर	१२८
नदीकान्ता	स्त्री०	कालउधाडउ	२६८
नदीकूलप्रिय	पु०	वेतस	१२९
नदीसर्ज	,,	अर्जुन	१०३
नद्याख्या	स्त्री०	कालउधाडउ	२६८
नन्दा	,,	राढागारी	३१७
नन्दित	पु०	धव	९३
नन्दिन्	,,	उडद	३८९
नन्दिल	,,	धव	९३पा०
नन्दीमुख	,,	वन्दाविशेष	१५९
नमस्कारी	स्त्री०	खयरी	२८६
नमेरु	पु०	सरलउ	१०८
नम्र	,,	वेतसविशेष	१३१

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
नरेन्द्रमाला	स्त्री०	आंबउग्री	३५१
नर्त	पु०	कदम्बविशेष	१४
नर्तक	,,	नलु	३७४
नल	पु० न०	,,	,,
नलद	न०	लावजउ	३८५
नलफली	स्त्री०	सीमळो	६८
नलिका	,,	नलिका	३६
नलिन	पुं० न०	श्वेतकमल	३२८
नलिनी	स्त्री०	पोयणि	३२७
नली	,,	नली	३७५
नवमालिका	,,	नीमाली	२४०
नवमालिनी	,,	,,	२४०पा०
नहुष	पु०	तगर	१६२
नाकुली	स्त्री०	नउली	२२०
,,	,,	जवासी	२७६
,,	,,	नली	३७५
नाग	पु०	नागकेसर	१०
नागकेसर	,,	,,	,,
नागजिह्वा	स्त्री०	उत्पलशारिवा	३१४
नागदन्ती	,,	दन्तीप्रकार	२०२
नागपुष्प	पुं०	नागकेसर	११
नागबला	स्त्री०	गागेटी	१६६
नागर	न०	सूठि	२०६
नागरङ्ग	पु०	नारिंगु	६३
नादेयी	स्त्री०	अरणी	८५
,,	,,	जांबूविशेष	१२५
,,	,,	वेनसविशेष	१३०
नारङ्ग	पु०	नारिंगु	६३
नारायणी	स्त्री०	शतावरी	२९६
नारिकेर	पुं०	नालेर	१८०पा०
नाल	न०	धानना कणसला, नाल	४०१
नालिका	स्त्री०	शेफालिका	१८६पा०
नालिकेर	पुं०स्त्री०	नालेर	१७९
,,	पुं०	तृणवृक्षजाति	१८३
नालिकेल	पु०स्त्री०	नालेर	१८०
नाली	स्त्री०	नली	३७५ पा०
नालीक	पु०न०	श्वेतकमल	३२९
नालीकिनी	स्त्री०	पोयणि	३२७
निकुञ्जक	पु०	वेतसविशेष	१३१
निकुम्भ	,,	दांती	२०२
निकोचक	,,	आंकुल्ल	१३३
निगूढक	,,	वनमुद्ग	३९१
निघण्ट	,,	सङ्ग्रह	१टी०
निघण्टु	,, (पु०न०)	,,	१
निचुल	पु०	इजर	१२८
नित्यभद्रा	स्त्री०	सिवनी	९५
निमिद्रुम	पु०	कुबड	१२८
निमीद्रुम	,,	,,	१२८पा०
निम्ब	,,	नींब	१३६
निम्बतरु	,,	पारिभद्र	७६
निम्बरक	,,	बकायणि	१३८
नियमन	,,	नींब	१३७
निर्गन्ध	न०	बाबरउ चन्दन	२४
निर्गुण्डी	स्त्री०	निर्गुंडी	१८४
,,	,,	शेफालिका	१८६
निर्दिग्धिका	स्त्री०	रींगणी	१९३
निर्मध्या	,,	नलिका	३६
निर्माल्या	,,	पोक	१७०
निशाख्या	,,	हलद्र	२१३
निशाचरी	,,	शङ्खिनी	३२५
निःश्रेणि	,,	महाखजूरी	१७८
नि.स्यन्दन	पु०	टींह	११३
निषीध	,,	निर्गन्धकणयर	२७
निष्कुटि	स्त्री०	एलची	३१
निष्पाव	पुं०	वाल	३९२
नीप	,,	कदम्बविशेष	१४
नीर	न०	वालउ	२३१टी०
नीरजा	स्त्री०	जेठीमधु	१८९
नीरवृक्ष	पुं०	महाडोल्ल	११२

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः	शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
नीलकण्ठ	पु०	मूला	३५७			प	
नीलकपित्थ	,,	राजाम्र	१२४	पङ्कज	न०	श्वेतकमल	३२९
नीलकेशी	स्त्री०	गुली	२५१	पङ्कजन्म	,,	,,	,,
नीलनिर्यास	पु०	बीअउ	१०१	पङ्कजमुष्टिका	स्त्री०	पीक	१७१
नीलपर्णक	,,	फल्हहा	१७७	पङ्कमुष्टिका	,,	,,	१७०
नीलपुष्पी	स्त्री०	कालीगिरणई	३०९	पङ्करुह्	न०	श्वेतकमल	३२९
नीलमञ्जरी	,,	नीलनिर्गुंडी	१८५	पङ्करुह	,,	,,	,,
नीलमल्लिका	,,	नीली	७९	पचम्पत्रा	स्त्री०	दारुहलद	१६८
नीलवल्कल	पु०	सोपारी	१८०	पञ्चाङ्गुलि	पु०	एरण्ड	१५३
नीलसन्धिक	,,	निर्गुण्डी	१८४पा०	पटुपर्णी	स्त्री०	क्षीरिणी	३२३
नीलसारक	,,	टींहू	११३	पटोदक	पु०	कपीलउ	१५६
नीलसिन्दुक	,,	निर्गुण्ड	१८४	पटोदय	,,	,,	१५६पा०
नीलस्यन्दा	स्त्री०	कालीगिरणई	३०९	पटोल	पु० स्त्री०	पटोल	३६०
नीलाम्बुकच्छदा	,,	जाबू	१२४पा०	पट्टरञ्जन	न०	चन्दनविशेष	२५
नीलाम्बुजच्छदा	,,	,,	१२४	पट्टिका	स्त्री०	मुनिलोध्र	११६
नीलिका	,,	शेफालिका	१८६	पट्टी	,,	,,	,,
नीली	,,	गुली	२५०	पण्या	,,	मालकागुणी	२०९
,,	,,	नीलिका	३३५	पतङ्ग	न०	चन्दनविशेष	२५
नीवार	पु०	नीवार	३९४	पत्तङ्ग	न०	चन्दनविशेष	२५पा०
नुन्नमालिनी	स्त्री०	भुइआमली	२१२पा०	पत्तूर	,,	,,	२६
नूद	न०	पद्मनस	१६३	पत्त्रर्ण	पु०	अरलू	८७पा०
नृप	पु०	रायणी	४५	पत्त्रोर्ण	,,	,,	,,
,,	,,	तगर	१६२	पत्र	,,	कट्फर	७७पा०
नृपात्मज	,,	राजाम्र	१२४	पत्रपुष्पी	स्त्री०	आझाझाडा	२०५
नेत्र	,,	नींब	१३७	पत्रमालिन	पु०	वेतस	१३०
नेत्रपीडा	स्त्री०	जवासी	२७६	पत्रा	स्त्री०	तालीसपत्र	२८०पा०
नेत्रमूला	,,	,,	२७६पा०	पत्राङ्ग	न०	चन्दनविशेष	२५
नेमाली	,	नीमाली	२४०	पत्री	स्त्री०	जाइकलिका	२३६
नेमि	पु०	तिनिश	८९	,,	,,	तालीसपत्र	२८०
नेमिवृक्ष	,,	श्वेतखदिर	६५	पत्रैला	,	कक्कोली एला	३२
नेवाली	स्त्री०	नीमाली	२४०पा०	पत्रोर्ण	पु०	अरलू=टींटू	८७
न्यग्रोध	पु०	वडु	४१	पथिका	स्त्री०	तालीसपत्र	२७९
न्यग्रोधा	स्त्री०	उदिरकनी	३२६पा०	पथिद्रुम	पु०	श्वेतखदिर	६५
न्यग्रोधी	,,	,,	३२६	पथ्या	स्त्री०	हरडइ	८०
न्युब्जक	न०	पनसफल	१२०				

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
पद्म	पु० न०	श्वेतकमल	३२८
पद्मक	पु०	पद्माक	१७५
पद्मकर्कटिका	स्त्री०	गठ	३३४
पद्मकर्ण	न०	पुष्करमूल	३६६पा०
पद्ममाल	,,	बिसु	३३३
पद्मबीज	,,	गठ	३३४
पद्मवर्णक	,,	पुष्करमूल	३६६
पद्मा	स्त्री०	भाङ्गि	२७४
पद्माक्ष	न०	पद्मबीज	३३४ पा०
पद्माख्य	न०	गठ	३३४
पद्माट	पु०	पमाड	२१५
पद्मिनी	स्त्री०	पोयणि	३२७
पनस	पु०	वब्हर	१२०
पयस्विनी	स्त्री०	क्षीरबिदारि	१९७
परपुष्टमहोत्सव	पु०	आंबउ	१२१
परापर	,,	फल्हहा	१७७
परावत	,,	पारापत	१४०
पराश्रय	,,	अमीतउ	३८
परिपेलव	न०	काकरहूले	३८३
परिमण्डल	पु०	फल्हहा	१७७
परिव्याध	,,	कणयर	२६
,,	,,	वेतसविशेष	१३१
परुष	,,	फल्हहा	,,
परुषक	,,	,,	,,
परुस्	,,	,,	१७७
परोपर	,,	,,	१७७ पा०
पर्कट	न०	पर्कटि	४१पा०
पर्कटिन्	पु०	पिप्पलवृक्ष	४१
पर्कटी	स्त्री०	,,	,,
पर्वनी	,,	दारुहलद्र	१६८
पर्टकी	,,	पर्कटि	४१पा०
पर्ण	पुं०	पलाश	९१
पर्णभेदनी	स्त्री०	प्रियङ्गु	१८८ पा०
पर्णास	पुं०	आजकप्रकार	२२२
पर्णी	स्त्री०	मुदगवनी	२११ पा०

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
पर्पट	न०	बकुलफल	६
पर्पटक	पुं०	पीतपापडा	२५९
पर्वकाढ्या	स्त्री०	आमला	८३ पा०
पर्वकीटा	,,	,,	८३
पर्वताह्वय	पुं०	कयब	१३
पर्वपुत्री	स्त्री०	दन्तीप्रकार	२०३
पर्वपुष्पा	स्त्री०	दन्तीविशेष	२०३पा०
पर्वपुष्पी	,,	,,	,,
पलङ्कष	पु०	गूगल्लु	७५
पलङ्कषा	स्त्री०	गोखरू	२०१
पलाण्डु	पु०	ड्गली	३३९
पलाल	,,	पराल	४०१
पलाश	,,	पलाश	९१
,,	,,	शाढि	२३२
पलाशक	,,	महापत्र	१०७
पलाशिक	,,	देवदारु	१०८
पलाशिका	स्त्री०	,,	१०८पा०
पलाशिनी	,,	पोयणि	३२७
पवनारि	पु०	देवदारु	१०८
पवित्र	न०	डाभ	३७१
पाकल	,,	उपलोठ	२३०
पाटल	पु०	पद्माकु	१७५
,,	,,	व्रीहि	३८६
पाटला	स्त्री०	पाडला	१९
,,	,,	श्वेतपाडला	२० पा०
पाटलि	पु०स्त्री०	,,	,,
,,	पु०	मोषउ	१६४
पाठा	स्त्री०	पाठ	२९४
पाठिन्	पु०	चित्रक	२४८
पाठीन	,,	,,	,,
पाण्डु	स्त्री०	माषवनी	२१० पा०
पाण्डुफल	पु०	पटोल	३६०
पाण्डुरच्छदा	स्त्री०	सीसम	६९
पाण्डुरद्रुम	पुं०	कुडउ	१६
पाण्डुराग	,,	दमनउ	२५२पा०

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
पाण्डुराङ्ग	पु०	दमनउ	२५२
,,	,,	बूअ	२८९
पाण्डुरोगप्रिय	,,	,,	२८९ पा०
पादरोहणी	स्त्री०	कामवृक्षा	१५८
पानीयपृष्ठगा	,,	फगा–शृषा	३३५ पा०
पानीया	स्त्री०	फंगाशाक	३३५
पापचेलिका	,,	पाठ	२९४
पापाचलिका	,,	,,	२९४पा०
पामनाशनी	,,	खेजडी	७३पा०
पामविनाशिनी	,,	,,	७३
पारापत	पु०	पारापत	१४०
पारापतपदी	स्त्री०	कालउघाडउ	१६८
पारावतपदी	,,	मालकागुणी	२०९
पारावा(व)त	पु०	पारापत	१४०पा०
पारिजातक	,,	पारिभद्र	७६
पारिजाता	स्त्री०	तेजवती	२७७
पारिभद्र	पु०	पारिभद्र	७६
,,	,,	देवदारु	१०९
,,	,,	नींब	१३६
,,	न०	उपलोठ	२३०पा०
पारिभव्य	,	,	२३०
पारुणतसा	स्त्री०	केलि	१६२पा०
पालक्या	,,	पलांक	३४९
पालघ्न	न०	गन्धतृण	३७०
पालङ्क्या	स्त्री०	पलांक	३४९
पाशुपत	पु०	बूअ	२८९
पाषाणभेद	,,	पाषाणभेद	२६९
पाषाणान्तक	,,	अ.सद्र	६२
पांशु	,,	पीतपापडा	२५९टी०
पिकबान्धव	,,	आंबउ	१२१
पिङ्ग	न०	वालउ	२३१
पिङ्गा	स्त्री०	हलद्र	२१४
पिचुमन्द	पु०	नींब	१३७
पिच्छा	स्त्री०	सीमळानो रस	६८
पिच्छिका	,,	भाडंगी	२७६पा०

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
पिच्छिल	पु०	गूंदी	११८
पिच्छिला	स्त्री०	सीमळो	६७
,,	,,	सीसम	६९
पिण्डपुष्प	पु०	अशोक	४
पिण्डफला	स्त्री०	कूबिणि	३६२
पिण्डा	स्त्री०	हलद्र	२१४पा०
,,	,,	हिंगुडत्री	२६६
पिण्डिन्	पुं०	मयणहल	१२६
पिण्डि	स्त्री०	महाखजूरि	१७८
पिण्डीतक	पु०	मयणहल	१२६
पिण्डापुष्प	,,	अशोक	४पा०
पितामह	,,	शरकड	३७६
पिप्पल	,,	पीपल	३८
पियाल	,,	चारोळी	४५
पिशाचिका	स्त्री०	कृष्णमासी	२८१
पिशुन	न०	केसर	२३४
,,	,,	,,	२३४पा०
पिशुना	स्त्री०	पीक	१७०
पिप्पल	पु०	पीपल	३८पा०
पिप्पली	स्त्री०	पीपली	३०४
,,	,,	,,	३०४पा०
पिप्पलीमूल	न०	पीपलीमूल	३०५पा०
पीठिका	स्त्री०	भाडंगि	२७५
पीत	पुं०	पद्माकु	१७५पा०
,,	न०	केसर	२३४
पीतकाष्ठ	पु०न०	देवदारु	११०
पीतक्षीरा	स्त्री०	क्षिरिणी	३२४
पीतचन्दन	न०	दारुहलद्र	१६७
पीततन्दुला	स्त्री०	कांग	३९४
पीतदारु	पु० न०	कयब	१२
,,	,,	देवदारु	११०
,,	पुं०	दारुहलद्र	१६७
पीतदुग्धिका	स्त्री०	क्षिरिणी	३२३
पीतद्रुम	पुं०	दारुहलद्र	१६७
पीतन	,,	पींपरी	४०

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
पूतिपुष्प	पुं०	हिंगोट्ट	७४
पूतिपुष्पा	स्त्री०	बीजपूरविशेष	५५५
पूतिपुष्पी	,,	,,	,,
पूतिफल	पुं०	हिंगोट्ट	७४
पूतिफली	स्त्री०	बावची	२१८
पूतिमयूर	पुं०	जहारि	३६७
पूतिमारुत	,,	बीली	७९
पूतीक	,,	करंजूयउ	१४४पा०
,,	न०	रोहीस	३६९
,,	,,	गधतृण	३७०
पूतीकरञ्ज	पुं०	करजूयउ	१४५पा०
पूयरिमेद	,,	अरजु	६६
पूरक	,,	बीजउरउ	५३
पूरणी	स्त्री०	सीमळो	६७
पूर्णक	पुं०	तिलक	६
पूतना	स्त्री०	हरडइ	८१टी०
पृथक्त्वच्	,,	पीलडनी	३१६
पृथक्पर्णी	,,	पीठवनी	१९८
पृथिवीपति	पुं०	ऋषभ्रु	१७३
पृथु	स्त्री०	हिंगुडग्री	२६६
,,	,,	कालउजीरउ	३३७
पृथुकर्णी	,,	पीठवनी	१९८पा०
पृथुपलाशिका	,,	शठि	२३२
पृथुपलासिका	,,	,,	२३२पा०
पृथुपलाशिका	,,	,,	,,
पृथ्वी	स्त्री०	हिंगुडग्री	२६६
,,	,,	कालउजीरउ	३३७
पृथ्वीका	,,	कंकोलीएला	३३
पृश्निपर्णी	,,	पीठवनी	१९८पा०
पृष्णा	,,	कंगाशाक	३३५
पृश्निपर्णी	,,	पीठवनी	१९८
पेशी	,,	छड	२८०
पोतगल	पुं०	कानु	३७२
,,	,,	नलु	३७५
पौण्डरीयक	न०	पद्म=स्थलपद्म	२८३
पौण्डर्य	,,	,,	,,
पौर	,,	रोहीस	३६९
पौरभूतीक	,,	,,	३६९पा०
पौलोमीद्रुम	पुं०	अशोक	४
पौष्कर	न०	पुष्करमूल	३६६
प्रकीर्ण	पुं०	करंजूयउ	१४४
प्रकीर्य	,,	,,	१४४पा०
प्रकीर्यक	,,	करजविशेष	१४
प्रग्रह	,,	किरमालउ	९८
प्रचीबला	स्त्री०	कालउघावउ	२६७
प्रचोदन	पुं०	धमासउ	२२८पा०
प्रतानिका	स्त्री०	उत्पलशारिवा	३१३
,,	,,	प्रसारणी	३४१
,,	,,	प्रोभ	३७९
प्रतापस	पुं०	आकुमंदार	४९
प्रतिविषा	स्त्री०	अतिविषु	२९०
प्रतिहास	पुं०	श्वेतकणवर	२९
प्रतोदनी	स्त्री०	धमासउ	२२८
प्रत्यक्पुष्पी	,,	आघाझाडा	२०५
प्रत्यक्श्रेणी	,,	उंदिरकनी	३३६
प्रथन	पुं०	मुग	३९०
प्रपुण्डरीक	न०	पद्म=स्थलपद्म	२८३
प्रपुनाट	पुं०	पमाड	२१४
प्रपुन्नाट	,,	,,	२१४पा०
प्रपौण्डरीक	न०	पद्म=स्थलपद्म	२८४
प्रमोदनी	स्त्री०	केवडी	२४२
प्रमोदिनी	,,	,,	२४२पा०
प्रलोमिन्	पुं०	किङ्किरात	२४७
प्रलोलिन्	,,	,,	२४७पा०
प्रवर	न०	अगर	२१
प्रवर	पुं०	कृष्णमुंग	३९१
प्रवाल	,,	मधुका	३४८
प्रवालफलशोषिका	स्त्री०	गोल्ह, टिंकुरी	३६८
प्रवेल	पुं०	पीतमुंग	३९०

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
प्रमजिता	स्त्री०	मोडवेरी	२१६
प्रसर	न०	एलीवउ	२११
प्रसादक	पुं०	बधुआ	३४८
प्रसारणी	स्त्री०	महाबला	२६३
प्रसारणी	,,	प्रसारणी	३४१
प्रस्थपुष्प	पुं०	मरुअउ	२२४पा०
प्रहसन्ती	स्त्री०	वासन्ती	२४९
प्राचीना	,,	पाठ	२९४
प्राणक	पुं०	जीवक	३६५
प्रावृषायणी	स्त्री०	साटहुवा	२०७
,,	,,	कउछि	३०१
प्रावृषेण्य	पु०	कदंब	१२
प्रिय	,,	करणा	५२
,,	,,	धूप	२८९
प्रियक	,,	कदम्बविशेष	१५
,,	,,	बीअउ	९९
,,	,,	प्रियंगु	१८७
प्रियङ्गु	स्त्री०	,,	,,
,,	,,	कांग	३९४
प्रियजीवक	पु०	अरलु=टींटू	८६
,,	,	जीवक	३६५
प्रियदर्शन	,,	राजणी	४४
प्रियवल्ली	स्त्री०	प्रियंङ्गु	१८७
प्रियशालक	पुं०	बीअउ	१००पा०
प्रियसालक	,,	,,	१००
प्रियंवदा	स्त्री०	आइ	२३६
प्रिया	,,	प्रियगु	१८७
,,	,,	मल्लिकाविशेष	३४३
प्रेतराक्षसी	,,	तुलसी	२२३पा०
प्लक्ष	पुं०	पींपरी	४०
,,	,,	पिप्पलवृक्ष	४१
प्लव	,,	पींपरी	४०
,,	न०	काकरतूले	३८२
प्लवक	पुं०	पींपरी	४०
प्लीहशत्रुघ्न	,,	रोहीडउ	१४७

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
प्लीहहन्	पुं०	रोहीडउ	१४७पा०
	फ		
फणिज्झक	पु०	मरुअउ	२२४
फणिन्	,,	,,	२२५
फनस	,,	फणस	१२०
फरण	,,	हुंगली	३४० पा०
फल	,,	मयणहल	१०६
,,	न०	,,	१०६ पा०
,,	पुं०	मयणहल	१२६
फलकिन्	,,	वन्धन	२३
फलपूरक	,,	बीजउरउ	९३
फलभारी	स्त्री०	कालुंबरी	४४
फलभू	,,	,,	४४पा०
फलस्नेह	पुं०	अखोड	१४०
फलश्याडव	,,	दाडिमसार	१४९पा०
फलषाडव	,,	,,	१४९
फला	स्त्री०	प्रियंगु	१८८पा०
फलितोच्छदा	,,	बोरि	७०
फलिनी	,,	प्रियङ्गु	१८८
फली	,,	,,	,,
फलेरुहा	,,	पाटलाविशेष	२०
फल्गु	पुं०	गूल्वी	११९
फल्गु	स्त्री०	काळुंबरी	४४
फल्गुवाटिका	,,	,,	४३
फाल्गुनी	,,	,,	,,
फुल्ल	पुं०	फुलउ	१२८
फुल्ली	स्त्री०	,,	१२८पा०
फेनक्षीरा	,,	खिरिणी	३२४
फेना	,,	सावरि	३४१
फेनिल	पुं०	अरीठा	१३६
फेनिलच्छदा	स्त्री०	बोरि	७०पा०
	ब		
बकुल	पुं०	बकुल	५
बर्हिण	,,	अगविषउ	२८पा०
बदरा	स्त्री०	भाववाल	२२६
,,	,,	हुंबलि	३४५

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः	शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
बदरी	स्त्री०	बोरि	७०	बहुपट	पुं०	भूर्जे	११७पा०
,	,,	वमनी	१५७	बहुपत्र	,,	भीलामा	१३५
बन्धन	पुं०	धमणउ	१०६पा०	बहुपत्री	स्त्री०	भुइंआमली	२१२
बन्धुर	,,	ऋषभु	१७३	बहुपाद	पुं०	वड	४१
बन्धूकपुष्पक	,,	बीअउ	९९	बहुपुट	,,	भुर्जे	११७
बर्बरक	न०	बाबरउ चन्दन	२४	बहुपुत्रिका	स्त्री०	कालिंगी	३६१
,,	पु०	भाडङ्गि	२७४	बहुपुत्री	,,	भुइंआमली	२१२पा०
बर्बरका	स्त्री०	,,	२७४पा०	बहुफेना	,,	साथरी	३४०
बर्बरोद्भव	न०	बाबरउ चन्दन	२४	बहुमञ्जरी	,,	तुलछी	२२३
बर्बरी	स्त्री०	हिंगुडत्री	२६७टी०	बहुला	,,	एलची	३२
बर्बरी	,,	जहारि	३६७	बहुवल्क	पु०	चारु	४५
बस्तगन्धा	,,	अजमोद	२५६	बहुवार	,,	गूंदी	११९
,,	,,	जहारि	३६७	बहुशल्य	,,	खदिर	६४पा०
बस्तिका	,,	मूला	३५७	बहुसुता	स्त्री०	शतावरी	२९५
बर्हि	पुं० न०	डाभ	३७१	बहुसेन	पुं०	अगथियउ	२८
बर्हिपुष्पा	स्त्री०	चाहुडी	१५०पा०	बहेटक	,,	बहेडा	८१
बर्हिपुष्पी	,,	,,	१५०	बाकुची	स्त्री०	बावची	२१७
बर्हिष्ठ	न०	वालउ	२३१	बाण	पु० न०	नीलसेहरीओ	२४७
बलदा	स्त्री०	मुसली	२६४	बाणाह्वय	पु०	शरकड	३७६
बलदेवा	,,	त्रायमाण	२२६	बालकेशी	स्त्री०	उलप	३७३पा०
बलप्रद	पु०	शाक	१०५	बालतृण	न०	बालतृण	३७७
बलभद्रिका	स्त्री०	त्रायमाण	२२६	बालद्रावक	पु०	अम्लवेतसविशेष	५९
बलवत्	पु०	शण	२७२	बालपत्र	,,	खदिर	६४
बलसार	,,	शाक	१०५पा०	,,	,,	,,	६४पा०
बला	स्त्री०	बला	२६०	,,	,,	धमासउ	२२७
बलाक	पुं०	मुंग	३९०	बालपुष्पा	स्त्री०	जूही	२३८पा०
बलिका	स्त्री०	महाबला	२६१	बाह्यपुष्पिका	,,	बला	२६२पा०
बलिन्	पुं०	उडद	३८९	बालपुष्पी	,,	जूही	२३८
बलिन	,,	चित्रक	२४८	बालभीरुक	पु०	वेतसविशेष	१३०
बलिसार	पु०	शाक	१०५पा०	बाष्प	न०	उपलोठ	२३०पा०
बल्लेसार	,,	,,	१०५	बाष्पिका	स्त्री०	हिंगुडत्री	२६७
बल्वज	,,	उलप	३७३पा०	बिन्दुक	पुं०	हिंगोट्ठ	७४
बल्वजाः	,, बहु०	उलप	३७३	बिन्दुकिनी	स्त्री०	भाडगी	२७६
बहुक्षमा	स्त्री०	श्वेत शेफालिका	१८७	बिन्दुला	,,	साथरि	३४०पा०
बहुगन्धा	,,	आसगंधि	१९०	बिभीतक	त्रि०	बहेडा	८१
बहुत्वच्	पु०	भूर्जे	११८	बिभीषण	पुं०	अंबाडओ	४७

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
बिभीषण	पुं०	मल्ल	३७५
बिभेदक	,,	बहेडा	८२
बिम्बी	स्त्री०	जहारि	३६८
बिल्व	पुं०	बीली	७९
बिल्वका	स्त्री	हिंगुउत्री	२६७पा०
बिल्वगंध	पुं०	आअउप्रकार	२२२
बिल्विका	स्त्री०	हिंगुउत्री	२६७
बिशवती	,,	पोयणि	३२७
बिशिनी	,,	,,	,,
बिस	न०	बिसु	३३३
बिसनाभि	स्त्री०	पोयणि	३२७पा०
बीसप्रसूत	न०	श्वेतकमल	३२९
बिसनी	स्त्री०	पोयणि	३२७पा०
बीजक	पु०	बीजउरउ	५४
,,	,,	बीअउ	९९
बीजकोश	,,	बीजकोश	३३२
बीजपुष्पिका	स्त्री०	जुवारी	३९६
बीजपूर	पु०	बीजउरउ	५३
बीजपूर्ण	,,	,,	,,
बीजवर	,,	उडद	३८९
बीजस्नेह	,,	पलाश	९१पा०
,,	,,	,,	९२
बीलभ्रिका	स्त्री०	त्रायमाण	२२६पा०
बुस	पुं० न०	भुस, तुश	४०१
बुस्तिका	स्त्री०	मूला	३५७पा०
बृहती	,,	डोल्हरी	१९४
बृहत्पत्र	पु०	मुनिलोध्र	११७
बृहत्पुष्पी	स्त्री०	घूघर	२७१
बृहदेला	,,	कंकोली एला	३२
बृहद्बला	,,	महाबला	२६३
बोधि	पुं०	पीपल	३८
ब्रह्मकाष्ठक	न०	पद्मनस	१६३
ब्रह्मचारिणी	स्त्री०	ब्राह्मी	३४३
ब्रह्मचारिन्	पुं०	पद्मनस	१६३
ब्रह्मजटा	स्त्री०	दमनक	२५१

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
ब्रह्मण्य	न०	पद्मनस	१६३
ब्रह्मदर्भ	पुं०	अजमोद	२५७
ब्रह्मदर्भा	स्त्री०	,,	२५७पा०
ब्रह्मदारु	न०	पद्मनस	१६३
ब्रह्मन्	पु०	चतुर्मुखी रुद्राक्ष	१४२
ब्रह्मनिष्ठ	न०	पद्मनस	१६३
ब्रह्मपादप	पुं०	पलाश	९२
ब्रह्ममेखल	,,	यज्ञिय मुंज	३७७
ब्राह्मणयष्टिका	स्त्री०	भाडगी	२७५
ब्राह्मणी	,,	पीक	१७०
,,	,,	भाडंगी	२७५
,,	,,	ब्राह्मी	३४३
ब्राह्मी	,,	शखाहूली	२५४
,,	,,	ब्राह्मी	३४३

भ

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
भङ्गा	स्त्री०	सण	३९७
भङ्गुरा	,,	अतिविसु	२९०
भण्टाकी	,,	डोल्हरी	१९४
भण्डिर	पुं०	सिरीसु	१७
भण्डिल	,,	,,	१८
भण्डी	स्त्री०	मजीठि	३०२
भण्डीर	पु०	सिरीसु	१७
भण्डीरी	स्त्री०	मजीठि	३०२
भद्रकाली	,,	प्रसारणी	३४२
भद्रकाष्ठ	पु० न०	देवदारु	११०
भद्रदारु	पुं०	काञ्चनार	७
,,	पुं० न०	देवदारु	११०
भद्रपर्णिका	स्त्री०	सिवणी	९४
भद्रपर्णी	,,	प्रसारणी	३४१
भद्रबला	,,	,,	३४२
भद्रमुञ्ज	पुं०	शरकड	३७६
भद्रमुस्ता	स्त्री०	मोथ	३८१
भद्रयव	न०	कुटजबीज	१७
भद्रलता	स्त्री०	प्रसारणी	३४२
भद्रवती	,,	कायफल	१४८
भद्रवल्ली	,,	चन्दनशारिवा	३१४

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
भद्रश्री	पुं०	चन्दन	२३
भद्रा	स्त्री०	कायफल	१४८
,,	,,	वन्यकर्पासी	१५७
,,	,,	चन्दनशारिवा	३१४
भद्रैला	,,	कक्कोली एला	३२पा०
भद्रोदनी	,,	बला	२६०
भद्रौदनी	,,	,,	२६०पा०
भल्लातक	पुं०(त्रि०)	भीलामा	१३४
भल्ली०	स्त्री०	,,	१३५
भस्मक	पुं०	विडंग	१७२
भस्मकाष्ठा	स्त्री०	खेजडी	७२
भस्मगर्भा	स्त्री०	सीसमविशेष	७०
भस्मपिङ्गला	,,	,,	,,
भारद्वाजी	,,	वन्यकर्पासी	१५७
भारवाही	,,	गुली	२५०
भारोद्वह	पुं०	यव	९२
भार्गवी	स्त्री०	द्रोण	३७८
भार्गी	,,	भारंगी	२७४
भास्करप्रिय	न०	रक्तचन्दन	२४
भास्कराह्व	पु०	आकु	४८टी०
भिक्षु	स्त्री०	मोढवेरी	२१५
भिषग्मातृ	,,	अरडूसा	१६०
भीम	पुं०	अम्लवेतस	५८
भीरु	,,	वेतसविशेष	१३०
भुजगदन्ता	स्त्री०	दन्तीविशेष	२०३पा०
भूकूष्माण्डी	,,	विदारि	१९६पा०
भूक्षुर	पुं०	गोखरू	२०१
भूर्ज	,,	भूर्ज	११७
भूतकेशी	स्त्री०	श्वेतनिर्गुण्डी	१८५
,,	,,	श्वेतनिर्गुण्डीभेद	१८५पा०
,,	,,	शुक्ल शेफालिका	१८७पा०
,,	,,	कृष्णमांसी	२८१
भूतघ्न	न०	हिङ्गु	२६५
भूतघ्नी	स्त्री०	तुलसी	२७४
भूतजटा	,,	कृष्णमांसी	२८२
भूतनाशनी	स्त्री०	वज	३११
भूतपालघ्र	न०	गन्धतृण	३७०पा०
भूतद्रुह	पुं०	भीलामा	१३४
भूतवास	,,	बहेडा	८१
भूतवृक्ष	,,	गुंदी	११८
भूतवेशी	स्त्री०	श्वेतशेफालिका	१८७
भूतिक	न०	रोहीस	३६९पा०
भूतिकतृण	,,	,,	,,
भूतीक	न०	गन्धतृण	३७०पा०
भूतृण	,,	,,	,,
भूनिम्ब	पु०	चिरायता	२२१
भूपदी	स्त्री०	केवडी	२४२
भूमिकाञ्चिका	,,	गोभी	२५९
भूमीखर्जूरी	,,	पिण्डखजूरि	१७८
भूम्यामलकी	,,	भूइं आंवली	२१२
भूरुण्डी	,,	श्रीहस्तिनी	३५५
भूरि	न०	रोहीस	३६९
,,	,,	गन्धतृण	३७०
भूरिगन्धा	स्त्री०	एकाङ्गी	२८३
भूरिबला	,,	महाबला	२६३
भूरिस्नेह	पु०	भीलामा	१३४
भूरुण्डी	स्त्री०	श्रीहस्तिनी	३५५पा०
भूर्ज	पुं०	भूर्ज	११७
भूस्तृण	,,	गन्धतृण	३७०
भृङ्ग	,,	भांगरा	३४७
भृङ्गमित्र	न०	कुन्द	२४०
भृङ्गरज	पुं०	भांगरा	३४६
भृङ्गराज	,,	,,	३४६
भृङ्गसम्मता	स्त्री०	सेवती	२४४
भृङ्गार	न०	लवङ्ग	३५
,,	पुं०	भांगरा	३४६
भेकरज	,,	,,	३४७
भेदन	,,	अम्लवेतस	५८
भौतिक	,,	भीलामा	१३४
भ्रमरोत्सव	,,	अतिमुक्त	३७

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
मधुमती	स्त्री०	पीलडमी	३१६
मधुयष्टी	,,	जेठीमधु	१८९
मधुर	पुं०	तगर	१६२पा०
मधुरक	,,	जीवक	३६५
मधुरसा	स्त्री०	पीलडमी	३१५
मधुरा	,,	बीजपूरविशेष	५५
,,	,,	मेद	२९१
मधुरिका	,,	मीहाली	२७९
मधुवल्ली	,,	बीजपूरविशेष	५५
मधुशाक	पुं०	महूवड	११०
मधुशिग्रुक	,,	लालसरगवो	८९
मधुश्रव	,,	महूवड	१११पा०
मधुश्रेणी	स्त्री०	पीलडमी	३१५
मधुसूदनी	,,	पलांक	३४९
मधुस्रव	पुं०	महूवड	१११
मधुस्रवा	स्त्री०	जेठीमधु	१८९
,,	,,	शतावरी	२९६
मधुष्ठील	पुं०	महूवड	१११
मधूक	,,	,,	११०
मधूल	,,	महाडोल्ल	११२
मधूलि	स्त्री०	,,	११२पा०
मधूलिका	,,	जेठीमधु	१८९
,,	,,	पीलडनी	३१५
मध्यकेशव	पुं०	बीजउरउ	५४
मध्वष्ठील	,,	महूवड	१११
मनोज्ञा	स्त्री०	जाइ	२३६
मनोहर	पुं०	कुन्द	२३९
मन्दार	पुं०	आकु मंदारु	४९
,,	,,	पारिभद्र	७६
मन्मथ	,,	कउठी	६१
मयुष्ठक	,,	मोठ	३९२
मयूर	,,	अजमोद	२५६
मयूरक	,,	आघाझाडा	२०५
मयूरजङ्घ	,,	अरलु=टींढ	८६
मरन्माला	स्त्री०	पीक	१७१पा०
मरालिका	स्त्री०	सावरि	३४१
मरिच	न०	मिरी	३०३
मरिचक	पुं०	मरुअड	२२४
मरुजन्मन्	,,	करुर	७७
मरुत्	स्त्री०	पीक	१७१
मरुन्माला	,,	,,	१७०
मरुबक	पुं०	मयणहल	१२६
,,	,,	मरुअउ	२२५
मरुसम्भव	,,	बृहन्मूलक	३५७
मरुद्भव	,,	धमासउ	२२७
मरुवक	,,	मरुअउ	२२५
मर्कट	,,	बृहन्मूलक	३५८
मर्कटतिन्दुक	,,	काकटींडु	११४
मर्कटिका	स्त्री०	आघाझाडा	२०५
मर्कटी	,,	करजविशेष	१४६
,,	,,	कउछि	३००
मलदा	,,	छड	२८०
मलयज	पुं०न०	चन्दन	२२
मलय	स्त्री०	कालुवरी	४४
मलिन	न०	मिरी	३०३
मल्लिका	स्त्री०	केवडो	२४२
मल्लिकाकुसुम	पुं०	करणा	५२
मल्लिकाकुसुमप्रिया	स्त्री०	,,	५२पा०
मल्लिकापुष्प	पुं०	कुडउ	१६
मल्लिगन्धि	न०	मल्लिगन्धिअगर	२२
मशकिन्	पुं०	उबरा	४३
मसूर	,,	मसूर	३८८
मस्कर	,,	वांसु	१६५
मस्तु	न०	अजमोद	२५६पा०
मस्तुगन्धा	स्त्री०	जहारि	३६७पा०
महाघोषा	,,	काकडासिंगी	१९३
महत्	पुं०	महापारापत	१४१
महती	स्त्री०	कोल्हुरी	१९५
महाकच्छ	पुं०	बीली	७९

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः	शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
महाकदम्ब	पुं०	कदम्बविशेष	१५	महामेदा	स्त्री०	मेद	२९१
महाकन्द	,,	लहसणु	३३९	महारजन	न०	कुसुंभउ	२७३
,,	,,	मूला	३५६	महारसा	स्त्री०	गुली	२५१
महाकपित्थ	न०	बीली	७९पा०	महारोध्र	पुं०	श्वेतलोध्र	११५
महाकाल	पुं०	किम्पाक	१५५	महार्ह	न०	चन्दन	२३
महाकाष्ठ	पुं०न०	देवदारु	११०	महावर्षाभू	स्त्री०	साटहडी	२०८
महाकुम्भी	स्त्री०	मिवनी	९४	महावल्ली	,,	पोयणि	३२७
महागन्धा	,,	महाबला	२६३	महाविषा	,,	मुसली	२६४पा०
महागुप्ता	,,	कउंछि	३००पा०	महावृक्ष	पुं०	थोहरी	४९
महाजला	,,	कडूई	३२२पा०	,,	,,	धमणउ	१०६
महाजालिनी	,,	आडंगि	२७६	महावृषा	स्त्री०	मुसली	२६४
महाजाली	,,	घोंसोडी	३२२	महाशण	पुं०	घूअड	२७१
महादारु	पुं०न०	देवदारु	११०	,,	,,	शण	२७२
महानाग	पुं०	पुन्नाग	२७	महाशाल	,,	बीअउ	१००पा०
महानिम्ब	,,	बकायणि	१३८	महाशालि	,,	महाशालि	३८७
महापत्र	,,	शाक	१०५	महाश्यामा	स्त्री०	सीसम	६९
,,	,,	महापत्र	१०७	महाश्रावणिका	,,	महामुंडी	२१६
महापात्र	,,	शाक	१०५पा०	महाश्वेता	,,	क्षीरविदारि	१९६
महापारावत	,,	महापारापत	१४१	,,	,,	कालीगिरणई	३०९
महापुरुषदत्ता	स्त्री०	शतावरी	२९७	महासर्ज	पुं	बीअउ	१००पा०
महापुरुषदन्ता	,,	,,	२९७पा०	महासहा	स्त्री०	माषवनी	२१०
महाफल	पुं०	बीली	७९	,,	,,	वामउ	२४५
महाफला	स्त्री०	बीजपूरविशेष	५५	महासाल	पुं०	बीअउ	१००
,,	,,	आंबू	१२४	महासुगन्धा	स्त्री०	गधनउली	२२१
,,	,,	इन्द्रवारुणीभेद	३१०	महिषाक्ष	पुं०	गूगलु	७५पा०
,,	,,	कडूई	३२२पा०	महिषाख्य	,,	,,	,,
,,	,,	त्रूबिणि	३६२	महिषाख्य	,,	,,	७५
महाफली	,,	घोसोडी	३२२	महीरुह	,,	तिन्तिडीक	५७
महाबल	पुं०	धमणउ	१०६	महेरणा	स्त्री०	साकरि	१५१
महाबला	स्त्री०	बीजपूरविशेष	५५पा०	महेरुहा	,,	,,	१५१पा०
,,	,,	महाबला	२६१	महोटिका	,,	डोल्हरी	१९५
,,	,,	प्रबारणी	३४२	महोत्पल	न०	श्वेतकमल	३२९
महाम्भ्रा	,,	सिवनी	९५	महोदरी	स्त्री०	बला	२६१
महामुनि	पुं०	रुद्राक्ष	१४१	महोद्भव	पुं०	आंबउ	१२२पा०
,,	,,	तुम्बुरु	१६१	महोजस्	स्त्री०	बाराकबंब	१४

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
महौजसी	स्त्री०	तेजवती	२७७
महौषध	न०	सूंठि	२०६
,,	,,	ल्हसणु	३३८
माकन्द	स्त्री०	आमळा	८३
,,	पु०	आंबउ	१२१
मागधी	स्त्री०	जूही	२३८
,,	,,	पींपली	३०४
मागधोत्थित	न०	कक्कोल	३४पा०
माध्य	पु०	कुद	२३९
माण्डूकपर्णिका	स्त्री०	मजीठि	३०३पा०
मातुल	पुं०	धत्त्‌उ	२५३
मातुलपुत्रक	न०	धत्तूरफल	,,
मातुलानी	स्त्री०	सण	३९७
मातुलुङ्ग	पु०	बीजउरउ	५३
मातुलुङ्गी	स्त्री०	बीजपूरविशेष	५५
माधव	पुं०	महूडउ	११०
,,	,,	एकमुखीरुद्राक्ष	१४३
माधवी	स्त्री०	अमीतउ	३८
,,	,,	सोआ	३३६
,,	,,	पीतकांग	३९५
माधवोषित	न०	कङ्कोल	३४
मारीच	पुं० न०	,,	३५
मारुत	पु०	मरुअउ	२२५
मारुतापह	,,	वरुण	१३२
मारुतापहा	स्त्री०	राठ	२१९
मार्कव	पुं०	भांगरउ	३४७
मार्जन	,,	मुनिलोध्र	११६
मार्जार	,,	हिंगोटु	७४
मार्जारगन्धिका	स्त्री०	मुदगवनी	२११
मालक	पुं०	पदमाकु	१७५
मालती	स्त्री०	जाइ	२३५
मालतीफल	न०	जाइफल	२३७
माला	स्त्री०	पीक	१७१
,,	,,	गन्धतृण	३७०पा०
मालातृण	न०	,,	३७०
मालुक	पुं०	कृष्ण आजक	२२१
मालुकापर्ण	,,	काश्मीर	८
मालूर	,,	बीली	८०
माल्यपुष्पिका	स्त्री०	घूघर	
माष	पु०	उडद	३८९
माषपर्णी	स्त्री०	माषवनी	२१०
मांसमाषा	,,	,,	,,
मांसरोहा	,,	रोहा	२८५
मांसारि	पु०	अम्लवेतस	५८
मांसी	स्त्री०	छड	
मिशि	,,	मीहालि	२७८पा०
,,	,,	सोआ	३३६पा०
मिश्र	पुं०	बृहन्मूलक	३५८
मिश्रेया	स्त्री०	मीहाली	२७८पा०
मिसि	,,	,,	२७८
,,	,,	सोआ	३३६
मिसिद्रुम	पु०	कुबउ	१२८पा०
मिस्रेया	स्त्री०	मीहाली	२७८
मुक्तबन्धना	स्त्री०	मल्लिकाविशेष	२४३ पा०
मुक्तबन्धनी	,,	मल्लिका	२४३
मुखप्रिय	पुं०	नारिंगु	६३
मुखभञ्ज	पु०	शिरघू	८८
मुखमण्डन	,,	तिलक	६
मुखवास	,,	नारङ्गी	६३टी०
मुखशोधन	,,	भरंजु	६६
मुचक	,,	मोचउ	१६४
मुञ्ज	,,	शरकड	३७६
मुण्डक	,,	अमीतउ	३७पा०
मुण्डनिका	स्त्री०	मोडथेरी	२१५
मुण्डितिका	,,	,,	२१५पा०
मुण्डी	,,	,,	२१५
मुद्ग	पु०	मुंग	३९०
मुद्गपर्णी	स्त्री०	मुदगवनी	२११
मुनि	पु०	दमणउ	२५१
मुनिद्रुम	,,	अगथियउ	२८

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
मुनिद्रुम	पुं०	अरलू=टींटू	८७
मुरा	स्त्री०	एकाङ्गी	२८२
मुशली	,,	मुसली	२६४पा०
मुष्कक	पु०	मोषड	१६४
मुसटी	,,	श्वेतशांग	३९५
मुसली	,,	मुसली	२६४
मुस्त	पुं०	मोथ	३८१
मुस्तक	,,	,,	,,
मुस्तकाभ	न०	काकरहुके	३८३
मुस्ता	स्त्री०	मोथ	३८१
मूत्रफला	स्त्री०	चीभडी	३६३
मूर्वा	,,	पीलउनी	३१५
मूल	न०	पुष्करमूल	३६६
मूलक	पु० न०	मूला	३५६
मूलकपल्लव	पु०	शिरघू	८७
मूषक	,,	मोषड	१६४
मृगगामिनी	स्त्री०	विडङ्ग	१७२
मृगाक्षी	,,	दन्तीप्रकार	२०३
मृगादनी	,,	,,	२०३
मृगेर्वारु	,,	,,	,,
मृणाल	त्रि०	बिसु	३३३
मृत्युपुष्पा	स्त्री०	ताडी	१८२
मृत्युफल	पुं०	धमणउ	१०६
मृदङ्गकलिका	स्त्री०	घींसोडी	३२१
मृदुच्छद	पु०	भूर्जे	११७
मृदुत्वक्क	,,	,,	,,
मृदुपर्णक	,,	कारेली	३५९
मृदुपुष्पा	स्त्री०	ताली	१८२पा०
मृदुपुष्प	पुं०न०	सिरीसु	१८
मृदुपुष्पा	स्त्री०	ताली	१८२पा०
मृदुवल्क	पु०	भूर्जे	११७पा०
मृदूफल	,,	कहर	७७
मेघनाद	,,	तंडुकेजा	३५२
मेदा	स्त्री०	मेद	२९१
मेध्य	पुं०	यज्ञियमुंज	३७७
मेध्या	स्त्री०	श्वेतवज	३१२
मेला	,,	गुली	२५०
मेषकुसुम	पुं०	पमाड	२१५
मेषशृङ्गी	स्त्री०	मीढासिंगी	१९१
मेषाक्ष	पुं०	पमाड	२१५
मेहघातिनी	स्त्री०	हलद्र	२१३
मैध्य	पुं०	श्वेतलोध्र	११५पा०
मोक्ष	,,	मोषड	१६४
मोक्षक	,,	,,	१६४पा०
मोचा	स्त्री०	पाडला	१९पा०
मोचक	पुं०	शिरघू	८८
मोचा	स्त्री०	सीमळो	६७
,,	,,	केलि	१६१
,,	,,	अजमोद	२५६
मोचिका	,,	जलब्राह्मी	३५८
मोमाली	,,	नीमाली	२४०पा०
मोरटा	,,	पीलउनी	३१५
म्लेच्छकन्द	पुं०	ल्हसणु	३३८

य

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
यज्ञाङ्ग	पुं०	उंबरा	४२
यज्ञिय	,,	पलाश	९२
यमनि	स्त्री०	यवानि	२५७पा०
यमलच्छद	पु०	आसट्रा	६२
यमलपत्रक	,,	कांचणयरु	८टी०
यमश्वस	,,	कुन्द	२४०पा०
यमानी	स्त्री०	यवानि	२५७
यव	पु०	जव	३८८
यवतिक्ता	स्त्री०	जवासी	२७७
यवनप्रिय	न०	मिरी	३०४टी०
यवनाल	पुं०	जुवारि	३९६
यवनेष्ट	,,	नींब	१३७
,,	न०	मिरी	३०४
,,	पु०	डूंगली	३३९
यवफल	,,	कुडड	१६
,,	,,	वांसु	१६५

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
यवस	न०(पु०न०)	घास	३७८
यवसाह्व	पुं०	यवानि	२५७पा०
यवसाह्वया	स्त्री०	,,	२५७
यवा	,,	साथरि	३४१
यवानी	,,	यवानि	२५७
यवासक	पुं०	धमासउ	२२७
यशस्करी	स्त्री०	जवासा	२७७
,,	,,	दोडी	३५०
यशीश्वरा	,,	जवासी	२७७पा०
यष्टीमधु	पु०	जेठीमधु	१८९
याजनक	,,	शरकण्ड	३७६
याज्ञिक	,,	पलाश	९२पा०
यावक	,,	कुल्माष	३९३
यास	,,	धमासउ	२२७
युग	न०	ऋद्धि–वृद्धि	१७४
युगच्छद	पुं०	काचनार	७
यूथिका	स्त्री०	जूहा	२३८
यूप	न०	पद्मनस	१६३
योगज	,,	अगर	२१पा०
योगसार	पु०	नारिंग	६३
योगिन्	,,	,,	६३पा०
,,	,,	शाक	१०४
योग्य	न०	ऋद्धि–वृद्धि	१७४
योजनवल्लिका	स्त्री०	मजीठि	३०२
योनल	पुं०	जुवारि	३९६
योषाह्वा	स्त्री०	प्रियङ्गु	१८८
योषिद्वक्त्राधिवासन	पु०	नारिंगु	६३

र

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
रक्त	पुं०	पद्माक्ष	१७५पा०
रक्तकाण्ड	,,	तण्डुलेजा	३५२
रक्तकाष्ठ	न०	चन्दनविशेष	२६
रक्तकुसुमा	स्त्री०	सीमळो	६७
रक्तकेसर	पुं०	पुन्नाग	२७
रक्तचन्दन	न०	रक्तचन्दन	२४
रक्तचूर्णक	पुं०	कपीलउ	१५५
रक्तपर्याय	न०	केसर	२३४
रक्तपादी	स्त्री०	खयरी	२८६
रक्तपुष्प	पुं०	पलाश	९१
,,	,,	वानउ	२४५
रक्तपुष्पा	स्त्री०	भाङ्गी	२७६पा०
रक्तपुष्पी	,,	,,	२७६
रक्तपूरक	पु०	आंबलीविशेष	५७
,,	,,	अम्लवेतस	५८
रक्तफल	,,	वड	४२
रक्तफला	स्त्री०	गोल्ह, टिहूरी	३६८
रक्तबीज	पु०	अरीठा	१३५पा०
,,	,,	दाडिमसार	१४९
रक्तमाल	,,	पारापत	१४०पा०
,,	,,	करजूयउ	१४४टी०
रक्तयष्टि	स्त्री०	मजीठि	३०२
रक्तवृन्ता	,,	शेफालिका	१८६
रक्तवेधना	,,	कड्डई	३२१पा०
रक्तशालि	पु०	रक्तशालि	३८७
रक्तसन्ध्यक	न०	रक्तसन्धि उत्पल	३३२
रक्तसरोरुह	,,	रक्तकमल	३३०
रक्तसार	,,	रक्तचन्दन	२५
,,	पु०	खदिर	६४
रक्तहृन्	,,	रोहीडउ	१४७टी०
रक्ताङ्ग	,,	कंपीलउ	१५५
रक्तिका	स्त्री०	चिणउठी	२९२
रक्तोत्पल	न०	रक्तकमल	३३०
रक्षाबीज	पुं०	अरीठा	१३५
रङ्गणी	स्त्री०	मुदगवनो	२११
रङ्गदायक	पु०न०	कङ्कुष्ठ	१७६
रङ्गपुष्प	पुं०	पलाश	९१पा०
रज	,,	पीतपापडा	२५९पा०
रजक	,,	,,	२५९
रजनामक	,,	,,	,,
रजनि	स्त्री०	हलद्र	२१३
,,	,,	दारु	२३५
रजनी	,,	,,	२३५पा०

हैमनिघण्टुशेषान्तर्गतानां शब्दानामनुक्रमः ।

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
रुचिष्य	पु०	मूला	३५६
रुबु	,,	एरंड	१५३
रुजासह	,,	धमणउ	१०५
रुद्राक्ष	,,	रुद्राक्ष	१४१
रुधिरस्रावक	,,	अम्लवेतस	५८
रुहा	स्त्री०	रोहा	२८५
,,	,,	द्रोभ	३७९
रेखापत्र	पुं०	भूर्ज	११८
रेचक	,,	आकुलु	१३३
रेचन	,,	किरमालउ	९८ पा०
,,	पु०न०	कङ्कुष्ठ	१७६
रेचनक	पु०	कपीलउ	१५६
रेचिन्	,,	तिलक	७
रेणु	,,	पीतपापडा	२५९ टी०
रोचन	पुं०	जबीर	५२
,,	,,	शाल्मलिविशेष	६८
,,	,,	रोहीडउ	१४७
रोचनक	,,	कपीलउ	१५६ पा०
रोचना	स्त्री०	रोहीडउ	१४७ पा०
रोध्र	पु०	लोध्र	११५
रोध्रक	,,	महुडउ	१११ पा०
रोध्रपुष्प	,,	,,	१११
रोमश	न०	तमालपत्र	३१पा०
रोमस	,,	,,	३१
रोहीडक	पु०	रोहडउ	१४७ पा०
रोहणद्रुम	,,	चन्दन	२३ टी०
रोहणोद्भव	न०	,,	२३
रोहिणी	स्त्री०	कटू	२९०
रोहिणीद्रुम	पुं०	अशोक	४
रोहित	न०	गन्धतृण	३७० पा०
रोहितक	पु०	रोहीडउ	१४७
रोहिन्	,,	,,	,,
रोहीतक	,,	,,	,,
रोहेडक	,,	,,	,,
रौहिष	पु०न०	रोहीस	३६९

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
रौहिष	न०	गन्धतृण	३७०
		ल	
लकुच	पुं०	बडहर	१२०
,,	,,	पनस	,,
लक्षण	,,	पिप्पलवृक्ष	४१
लक्ष्मी	स्त्री०	खेजडी	७२
,,	,,	ऋद्धि-वृद्धि	१७४
लगुड	पु०	रक्तकणयर	३०
लघु	,,	पीक	१७१
,,	न०	लावंजउ	३८५
लङ्कातिका	स्त्री०	पीक	१७१ पा०
लङ्कोयिका	,,	पीक	१७१
लता	,,	लता	२
,,	,,	अमीलउ	३८
,,	,,	पीक	१७१
,,	,,	प्रियङ्गु	१८७
,,	,,	आइ	२३६
,,	,,	आकमि	२७५
,,	,,	उत्पलशारिवा	३१३
,,	,,	चीमर्डी	३६३
,,	,,	श्वेतदूर्वा	३८०
लताङ्कुर	पु०	हिन्ताल	१८१
लतातरु	,,	सागु	१०२
,,	,,	नालेर	१८०
लतार्क	,,	डूगलीविशेष	३४०
लतावृक्ष	,,	अशोक	४
लम्बा	स्त्री०	गुडूची	३१९
लय	न०	लावजउ	३८५
लव	,,	लवण	३५
लवङ्ग	,,	,,	,,
लवङ्गक	,,	तालीसपत्र	२७९
लवणा	स्त्री०	मालकंगुणी	२०९
लशुन	पुं०न०	ल्हसणु	३३८
लाक्षाप्रसादन	पु०	मुनिकौध्र	११६

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः	शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
लाक्षावृक्ष	पुं०	राजाम्र	१२३	वक्रभूषण	न०	कूंगली	३३९ पा०
लाङ्गलिन्	,,	माडेर	१७९	वक्त्रशोधि	,,	जम्बीर	५२
लाङ्गली	स्त्री०	पीठवनी	१९८	वक्रकण्टक	,,	थोहरि	५० पा०
,,	,,	जलपिंपली	२८८	वक्रा	स्त्री०	काकडासिंगी	१९३
,,	,,	कडुछि	३०१	वक्राह्व	पुं०	तगर	१६२
,,	,,	राडागारी	३१७	वचा	स्त्री०	वज	३११
लामज्जक	न०	लावजड	३८५	वज्र	पुं० न०	वालउ	२३१
लिकुच	पु०	वडहर	१२०	,,	पुं	थोहरी	४९
लुङ्ग	,,	बीजउरउ	५४	वज्रकण्टक	,,	,,	५०
लेखकाञ्जिना	स्त्री०	मजी	३७५ पा०	वज्रशल्यिका	स्त्री०	बोरि	७१
लेखकाविता	,,	,,	३७५	वज्रशिल्पिका	,,	,,	७१ पा०
लेखशाटक	पु०	गूंदी	११९	वञ्जुल	पु०	अशोक	३
लेख्यपत्र	,,	ताड	१७९	,,	,,	वेतस	८९
लोककर्णी	स्त्री०	आसगंधि	१९०	,,	,,	तिनिश	१३०
लोचनीया	,,	महामुंडी	२१७	वट	त्रि०	पींपरी	४०
लोचमर्कट	पु०	अजमोद	२५७	,,	पु०	वड	४१
लोचमस्तक	,,	,,	२५६	वटपत्रक	,,	आजऊप्रकार	२२२
लोणिका	स्त्री०	आंबउत्री	३५१	वटप्लक्ष	,,	पींपरी	४० पा०
लोध्र	पु०	लोध्र	११५	वत्सक	,,	कुडउ	१५
लोभनीया	स्त्री०	महामुण्डी	२१७ पा०	वत्सादनी	स्त्री०	गुडूची	३१८
लोभ्य	पुं०	मुंग	३९०	वधू	,,	पीक	१७०
लोमनाशनी	स्त्री०	खेजडो	७३ पा०	,,	,,	शालि	२३२
लोमविनाशिनी	,,	,,	७३	वनकर्णिका	,,	सालरि	१५२
लोमशा	,,	काकडवाडउ	२६७ टी०	वनज	पुं०	तुम्बुरु	१६०
,,	,,	वज	३१२	वनतिक्ता	स्त्री०	पाठ	२९४
लोमहीना	,,	कालउवाडउ	२६७	वनपुष्पोत्सव	पुं०	आंबउ	१२१
लोला	,,	आंबउत्री	३५१	वनमालिनी	स्त्री०	नीमाली	२४०
लोह	पु, न०	अगर	२१	वनमुद्ग	पु०	वनमुद्ग	३९१
लोहद्रावक	पु०	उत्तम अम्लवेतस	५९ पा०	वनविलासिनी	स्त्री०	शाखाहूली	२५५
लोहित	न०	रक्तचन्दन	२५	वनव्रीहि	पु०	नीवार	३९४
,,	पुं०	रक्तशालि	३८७	वनशृङ्गाट	,,	गोखरू	१९९
लोहितचन्दन	न०	केसर	२३५	वनशेफाली	स्त्री०	नीलनिर्गुंडी	१८५
		व		वनस्पति	पु०	वड	४२
				वन्दक	,,	भारंगी	२७४ पा०
वक्र	न०	वालउ	२३१ पा०	वन्दनी	स्त्री०	प्रियङ्गु	१८८ टी०
वक्रभूषण	पुं०	कूंगली	३३९	वन्दा	,,	कामवृक्ष	१५८

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
वन्यतिल	पुं०	वनतिल	३९७
वन्या	स्त्री०	मुद्गपर्णी	२११ पा०
वपुषा	,,	हपुषा	२७०
वय:स्था	,,	हरडइ	८१ टी०
,,	,,	आमळा	८३
,,	,,	ब्राह्मी	३४३
वर	न०	केशर	२३४
,,	पुं०	पीतपापडा	२५९ टी०
वरकण्टका	स्त्री०	शतावरी	२९७
वरतिक्त	पुं०	पीतपापडा	२५९
वरतिक्ता	स्त्री०	पाठ	२९६ पा०
वरदा	,,	सूंवलि	३४५ पा०
वरलब्ध	पुं०	चांपउ	९
वरवर्णिनी	स्त्री०	हलद्र	२१३
वराटक	पुं०	बीजकोष	३३२
वरांगल	,,	द्विमुखीरुद्राक्ष	१४२
वराह	,,	मोथ	३८१
वरी	स्त्री०	शतावरी	२९५
वरुण	पुं०	वरुणा	१३१
वर्ण	न०	केशर	२३५
वर्णभेदिनी	स्त्री०	प्रियंगु	१८८
वर्णवती	,,	हलद्र	२१३
वर्णा	,,	मुद्गपर्णी	२११
,,	,,	नूअरि	३९३
वर्त्तिका	,,	मीढासिंगी	१९१
वर्द्धक	पुं०	भाडंगि	२७४
वर्धमान	,,	एरण्ड	१५३
वर्धमाना	स्त्री०	बीज	५५
वर्वरक	पुं०	भाडगि	२७६टी०
वर्षकेतु	,,	साटहुडी	२०८पा०
वर्षपाकिन्	,,	अंबाडओ	४६
वर्षपुष्पिका	स्त्री०	महाबला	२६२
वर्षाकेतु	पु०	साटहुडी	२०८
वल्कला	स्त्री०	तेजवती	२७८
वल्ल	पुं०	वाल	३९२
वल्लकी	स्त्री०	सालरि	१५१
वल्लरी	,,	चित्रक	२४८
वल्ली	,,	अजमोद	२५७
वशिर	पु०	आघाझाडा	२०४
,,	,,	गजपींपली	३०७
वसन्तकुसुम	,,	गूंदी	११९
वसन्तजा	स्त्री०	वासंती	२४९
वसन्तदूती	,,	पाटला	१९
वसन्तपादप	पु०	आंबउ	१२२
वसु	,,	तमाल	३०
,,	न०	ऋद्धि–वृद्धि	१७४
,,	पु०	मेद	२९१
,,	,,	पीतंग	३९०
वसुक	,,	बूअ	२८९
वसुच्छिद्रा	स्त्री०	मेद	२९१
वसुवृक्ष	पु०	उबरा	४३
वस्त्राख्य	न०	तमालपत्र	३१पा०
वस्वाह्य	,,	,,	३१
वह्निचूड	,,	थूणीयउ	१६९
वह्निचूडा	स्त्री०	,,	१६९पा०
वह्निपर्याया	,,	कलंछि	३०१
वह्निशिख	न०	केसर	२३५
वह्निशोषन	पु०	अरणी	८५
वंश	,,	वांसु	१६५
वंशपत्री	स्त्री०	हिंगुपत्री	२६६
वंशिका	स्त्री०न०	अगर	२१
वाजिदन्तक	पुं०	अरडूसा	१५९
वाटी	स्त्री०	बला	२६०
वाट्यपुष्पिका	,,	,,	,
,,	,,	महाबला	२६२
वाट्यायनी	,,	,,	२६३
वाट्यालक	पुं०	बला	२६०
वाट्यालिका	स्त्री०	,,	,,
वातपोथ	पु०	पलाश	९२पा०
वातपोष	,,	,,	९२

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
वितुन्नक	पुं०	भूहंआमली	२१२
विदा	स्त्री०	विदारि	१९५
विदारिगन्धा	,,	सावनील	२७४
विदुक	पुं०	हिंगोट्ठ	७४पा०
विदुल	,,	वेतस	१२९
,,	,,	वेतसविशेष	१३१
विद्रध्यरातिक	,,	शिरघू	८८
विद्रध्यरातिका	स्त्री०	,,	८८पा०
विद्रुमवल्ली	,,	नलिका	३७
विद्धकर्णिका	,,	पाठ	२९४
विपाण्डु	,,	चीभडी	३६४
विपुषा	,,	हउसी	२७०पा०
विभाण्डी	,,	भाडगि	२७५
विभावरी	,,	नीमाली	२४१
विभेदक	पु०	बहेडा	८२पा०
विमला	स्त्री०	साथरि	३४०
विरआविता	,,	सींबली	६७पा०
विरूपक	पु०	टींडू	११३
विलासक्न	,,	ककोडा	३६१पा०
विशद	पु०	डोल्हरी	१२५पा०
विशदा	स्त्री०	,,	१९५
विशल्या	,,	दाती	२०१पा०
,,	,,	राडागारी	३१७
,,	,,	गुडूची	३१९
विशाख	पुं०	साटहडा	२०७
विशारद	,,	बकुल	६
विशालत्वग्	,,	सातवनउ	९६
विशाला	स्त्री०	इन्द्रवारुणीभेद	३११
,,	,,	हस्तिकोशातकी	३२३
विशिखा	,,	डोल्हरी	१९५पा०
विशोधनी	,,	गुली	२५०
विष्वक्सेना	,,	प्रियगु	१८८
विश्वदेवा	,,	गांगेटी	१६६
,,	,,	रक्तपुष्पा सहदेवी	२५८
विश्वभेषज	न०	सूंठि	२०६
विश्वरूप	पु०	धाराकदंब	१४
विश्वरूपक	पु०न०	अगर	२१
विश्वा	स्त्री०न०	सुंठी	२०६
,,	स्त्री०	अतिविसु	२९०
विषगन्ध	पु०	मयणहल	१२७
विषग्रन्थि	स्त्री०	हंसपादी	२८७
विषघात	पु०	मयणहल	१२७पा०
विषघातनी	स्त्री०	मेषशृङ्गीप्रकार	१९२
विषघातिन्	पु०	गूंदी	११९
विषघातिनी	स्त्री०	मेषशृङ्गी	१९१पा०
विषघ्नी	,,	गुडूची	३१८
विषमाशन	पु०	मयणहल	१२६
विषमच्छद	,,	सातवनउ	९६
विषमर्दनी	स्त्री०	गधनवली	२२०
विषमर्दिनी	,,	,,	२२०पा०
विषमुष्टिक	पु०	बकायणि	१३८
विषशङ्कु	,,	महापत्र	१०७
विषहन्	,,	सिरीसु	१७
विषहरी	स्त्री०	तण्डुलेजा	३५२पा०
विषहारिन्	पु०	,,	३५२
विषा	स्त्री०	अतिविसु	२९०
विषाणिका	,,	मेषशृङ्गीप्रकार	१९१
विषादनी	,,	इन्द्रवारुणी	३०९
विषोदर	पु०	मयणहल	१२७
विषौषधी	स्त्री०	दन्तीप्रकार	२०३
,,	,	दन्तीविशेष	२०३पा०
विष्किर	पुं०	आकु	४८
विष्णुकान्ता	स्त्री०	गिरणई	३०७
विष्णुगुप्त	पुं०	बृहन्मूलक	३५८
विष्णुमत	,,	,,	,,
विष्वक्सेनप्रिया	स्त्री०	त्रायमाण	२२६
विसर्पणी	,,	जवासी	२७६
विसर्पिणी	,,	,,	२७६पा०
विस्रगन्धा	,,	हवुषा	२७०
विहारी	,,	सिवनी	९४

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
व्याघ्रतल	पु०	एरण्ड	१५३
व्याघ्रनखी	स्त्री०	बोरी	७१
व्याघ्रपात्	पु०	कोक	७८
व्याघ्रपादोपकण्टक	पु०	,,	७८ पा०
व्याघ्रपुच्छ	,,	एरण्ड	१५३
व्याघ्री	स्त्री०	रींगणी	१९४
व्याडपत्रिका	स्त्री०	चीभडी	३६३
व्याध	पुं०	कणयर	२६
व्याधिनामक	न०	उपलोठ	२३०
व्याधिहन्	पु०	किरमालउ	९८
व्याप्य	न०	उपलोठ	२३०टी०
व्याल	पु०	चित्रक	२४८
व्यालदंष्ट्र	,,	गोखरु	२००
व्रण	,,	भीलामा	१३४
व्रीहि	,,	व्रीहि धान्य	३८६
		श	
शक	न०	केसर	२३४ पा०
शकटाक्ष	पु०	धव	९२ पा०
शकटाख्य	,,	,,	९२
शकम्भरा	स्त्री०	जहारि	३६७
शकल	न०	रोहीस	३६९
शकलिन्	,,	,,	३६९ पा०
शकुफला	स्त्री०	खेजडी	७२ पा०
शकुलाक्षक	पु०	गडदूर्वा	३८०
शकुलादनी	स्त्री०	जलपिंपली	२८८
,,	,,	कटू	२९९
शक्र	पु०	कुडउ	१६ टी०
शक्रतरु	,,	अर्जुन	१०३
शक्रपत्नी	स्त्री०	तुलछी	२२४
शक्रपुष्पिका	,,	शडागारी	३१७ पा०
शक्रेष्ट	पुं०	नींब	१३७
शङ्कुर	,,	खेजडी	७२
,,	,,	पंचमुखीरुद्राक्ष	१४२
शङ्खद्रावक	,,	अम्लवेतसविशेष	५९
शङ्खधरा	स्त्री०	जलब्राह्मी	३५८
शङ्खपुष्पी	स्त्री०	शङ्खाहूली	२५४
शङ्खमालिनी	स्त्री०	शङ्खाहूली	२५४
शङ्खयूथिका	,,	जूही	२३८ पा०
,,	,,	शङ्खयूथिका	२३९टी०
शङ्खाह्वा	,,	शङ्खाहूली	२५४
शङ्खिनी	,,	जवासी	२७७
,,	,,	शङ्खिनी	३२५
शङ्खिनीफल	पुं०	सिरीष	१७
शटी	स्त्री०	श्वेतकचूर	३९५
,,	,,	शठि	२३२
शठ	पुं०	धत्तूरउ	२५२
शण	,,	शण	२७२
,,	न०	,,	३९७
शणघण्टिका	स्त्री०	घूघरु	२७१
शणपुष्पी	,,	,,	,,
शण्डेरी	,,	बोहरी	५० पा०
शतपत्र	न०	श्वेतकमल	३२८
शतपदी	स्त्री०	शतावरी	२९६
शतपर्वन्	पुं०	वांस	१६५
शतपर्वा	स्त्री०	शतपर्वा	३५९
,,	,,	द्रोब	३७८
शतपर्विका	,,	वज	३११
शतपादी	,,	चिणउठी	२९३ पा०
शतपुष्प	न०	काकरहूले	३८३
शतपुष्पा	स्त्री०	सोआ	३३६
शतपूर्वा	,,	कलंबी	३५९ पा०
शतप्रास	पु०	श्वेतकणयर	२९
शतमूला	स्त्री०	शतावरी	२९६ पा०
शतमूली	,,	,,	२९६
शतवीर्या	,,	,,	,,
,,	,,	श्वेतदूर्वा	३८०
,,	,,	,,	३८० पा०
शतवेधिन्	पुं०	अम्लवेतसविशेष	६०
शतावरी	स्त्री०	शतावरी	२९५
शताह्वा	स्त्री०	सोआ	३३६

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
शफा	स्त्री०	पद्मकंद	३३४ पा०
शबरपादप	पु०	श्वेतलोध्र	११५
शमठ	,,	शमठ	३५३
शमी	स्त्री०	खेजडी	७२
शमीधान्य	न०	माषादि	४००
शमीपत्रा	स्त्री०	खयरी	२८३
शम्पाक	पु०	किरमालउ	९८ पा०
शम्बरी	स्त्री०	उ दिरकनी	३२६
शम्याक	पुं०	किरमालउ	९८
शर	,,	शरकड	३७६
शरटा	स्त्री०	उत्पलशारिवा	३१३पा०
शलाटु	पु०	बीली	७९
शलापु	,,	,,	७९ पा०
शल्यक	,,	मयणहल	१२६
शश	,,	मुनिलोध्र	११६
शशिगन्धिका	स्त्री०	नीमाली	२४१
शष्प	पु०न०	बालतृण	३७७
शस्त्रधारण	पु०	एकमुखीरुद्राक्ष	१४३
शाक	पुं०	शाक	२
,,	,,	,,	१०४
शाकज्येष्ठ	,,	वथुआ	३४८
शाकपुष्प	,,	कइर	७७
शाकवीर	,,	वथुआ	३४८
शाकश्रेष्ठ	,,	,,	३४८ पा०
शाकश्रेष्ठा	स्त्री०	डोडी	३५०
शाकाम्ल	पु०	तिन्तिडीक	५७
शाखाम्ल	,,	अम्लवेतस	५९
शाण्डिल्य	,,	बीली	७९
शाड्वला	स्त्री०	द्राक्ष	३७९
शाबर	पुं०	श्वेतलोध्र	११५
शारद	पुं०	सातवनउ	९६पा०
,	,,	अमरः ,,	९६टी०
,,	,,	पीतमुंग	३९०
शारदी	स्त्री०	सातवनउ	९६
,,	,,	जलपिंपली	२८८
शारवी	स्त्री०	उत्पलशारिवा	३१३
शारि	पु०	बीअउ	९९
शारिवा	स्त्री०	उत्पलशारिवा	३१३
,,	,,	चन्दनशारिवा	३१४पा०
शार्ङ्गस्था	,,	करञ्जविशेष	१४६
शाल	पु०	साग	१०२
शालपर्णी	स्त्री०	सादनील	२७३
,,	,,	मेद	२९१
शालमर्कट	पु०	बृहन्मूलक	३५७पा०
शालामर्कट	,,	,,	३५७
शालि	,,	कलमोदन	३८७
शालिक	न०	बालतृण	३७७
शालिपर्णी	स्त्री०	सावनील	२७३पा०
,,	,,	मेदा	२९१पा०
शालीन	पु०	मीहाली	२७९
शालूक	न०	जाइफल	२३७
,,	,,	पद्ममूल	३३४
शालेय	पु०	मीहाली	२७९
शाल्मलि	पु० स्त्री०	सींबली	६७
शाल्मलिक	पुं०	शाल्मलिविशेष	६८
शाल्मली	स्त्री०	कुशाल्मली	६८पा०
शाल्मलीदल	पु०	सातवनउ	९६
शाल्योदनोपम	,,	कुन्द	२४०
शिखण्डिनी	स्त्री०	जूही	२३८
,,	,,	चिणउठी	२९३
शिखर	न०	लवङ्ग	३५
शिखरिणी	स्त्री०	नीमाली	२४१
शिखरी	स्त्री०	आघाझाडा	२०५
शिखिग्रीव	पु०	श्रेष्ठबीअउ	१०१
शिखिन्	,,	षडकूतिर	३५६पा०
शिग्रु	पुं०न०	शिरघू	८७
शिति	स्त्री०	षडकूतिर	३५६
शितिवर	पुं०	,,	,,
शितिवारक	,,	,,	३५५
शिफा	स्त्री०	पद्मकन्द	३३४

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
शिम्बा	स्त्री०	खेजडी	७३
शिम्बिक	पु०	कृष्णमुग	३९१
शिम्बी	स्त्री०	मुदगवनी	२११
शिम्या	,,	खेजडी	७२पा०
शिरिवारक	पु०	पक्कतिर	३५५पा०
शिरीष	,,	सिरीष	१७
शिरोरु	,,	सातवनउ	९७पा०
शिरोरुज्	,,	,,	९७
शिरोवृत्त	न०	मिरी	३०४
शिरोवृन्त	,,	,,	३०४पा०
शिलाटक	पु०	साटहडा	२०७
शिलाटिका	स्त्री०	,,	२०७पा०
शिलाभित्	पु०	पाषाणभेद	२६९
शिलारिका	स्त्री०	साटहडा	२०७पा०
शिव	पु०	कदम्बविशेष	१४
,,	न०	गूगल	७६
शिवकोलिका	स्त्री०	खेजडी	७२
शिवधूप	पु०	गूगल	७६
शिवमही	स्त्री०	शखाहूली	२५४पा०
शिवमल्ली	,,	बूअ	२८९
शिवलोमा	,,	खेजडी	७३पा०
शिवा	,,	,,	७२पा०
,,	,,	,,	७३
,,	,,	हरडइ	८१
,,	,,	आमला	८३
शिवा	स्त्री०	मुदगवनी	२११पा०
,,	,,	शखाहूली	२५४
,,	,,	मुसली	२६४
शिवाटिका	,,	हिंगुउत्री	२६६
शिशिरेफला	,,	काकडासिंगी	१९२
शिशु	पु०	मुनिलोध्र	११६पा०
शिशुगन्धिका	स्त्री०	नीमाली	२४१पा०
शिंशपा	,,	सीसम	६९
शिंशिपा	,,	सीसमभेद	६९पा०
शीकरा	,,	वासन्ती	२४९
शीघ्र	न०	लावंजउ	३८५
शीघ्रप्ररोहिन्	पुं०	शण	२७२
शीघ्रा	स्त्री०	दांती	२०१
,,	,,	,,	२०१पा०
शीत	पु०	गूही	११९
,,	,,	वेतस	१२९
,,	,,	पीलु=वेणु	१३९
शीतपाकी	स्त्री०	बला	२६०
,,	,,	चिणउठी	२९३
शीतफेन	पु०	अरीठा	१३६
शीतभीरु	स्त्री०	केवडी	२४२
शीतलरज	न०	कपूर	३४
शीतला	स्त्री०	पाटलाविशेष	२०
,,	,,	वासन्ती	२४९पा०
शीतवीर्य	पु०	पदमाकु	१७५
शीतशिवा	स्त्री०	श्रीहाली	२७८
शीतसह	पुं०	निर्गुण्डी	१८४
शीतसंवासा	स्त्री०	वासन्ती	२४९
शीता	,,	तेजवती	२७७
शीधुपादप	पु०	बीजउरउ	५४
शीधुवृक्ष	,,	वरुणा	१३२
शुक	न०	केसर	२३४पा०
शुक	,,	वाल्तृण	३७७
शुकगुच्छ	न०	थूणीयउ	१६९
शुकच्छद	,,	,,	,,
शुकनाश	पु०	अगथियउ	२८
,,	,,	अरलु=टोंटू	८६
शुकनास	,,	अगथियउ	२८पा०
शुकपुष्प	पुं०न०	सिरीष	१८
,,	न०	थूणीयउ	१६९पा०
शुकप्रिय	पुं०	सिरीष	१८
शुकमालक	,,	नींब	१३७
शुकवृक्ष	,,	सिरीष	१८
शुकेष्ट	,,	नींब	१३७पा०
शुक्तिका	स्त्री०	आंबिली	५६

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
शुक्तिकाम्ली	स्त्री०	आंबिली	५६पा०
शुक्तिपर्ण	पु०	सातवमड	९५
शुङ्गी	स्त्री०	पींपरी	४०
,,	,,	वड	४२
,,	,,	अबाडओ	४७
शुचिपत्रा	,,	खेजडी	७३
शुण्ठी	,,	सूंठि	२०६
शुभनामन्	पु०	अरीठा	१३६
शुषिरा	स्त्री०	नलिका	३६
शूकधान्य	न०	यवादि	४००
शूकशिम्बि	स्त्री०	कउंछि	३०१
शूकशिम्बी	,	,,	३०१पा०
शून्यमध्य	पुं०	नलु	३७४
शून्या	स्त्री०	नलिका	३७
,,	,,	सावनील	२७४
शूर	पुं०	साग	१०२
शूर्पपर्णिका	स्त्री०	मुदगवनी	२११
शूलिन्	पु०	किरमालउ	९८पा०
शृगालवर्णा	स्त्री०	पीठवनी	१९८पा०
शृगालविन्ना	,	,,	,,
शृगालविन्ना	,,	,,	१९८
शृगालिका	स्त्री०	विदारी	१९५
शृङ्गक	पुं०	जीवक	३६४
शृङ्गबेर	न०	सूंठि	२०६
शृङ्गबेरी	स्त्री	गोभी	२५९
शृङ्गिन्	पुं०	अबाडओ	४७पा०
,,	,,	ऋषभु	१७३
शृङ्गी	स्त्री	काकडासिंगी	१९२
,,	,,	अतिविसु	२९०
शेखरी	,,	कामवृक्षा	१५८
शेपाल	न०	नीलिका	३३५टी०
शेफालिका	स्त्री	शेफालिका	१८६
शेलु	पुं०	गूंदी	११९
शेवल	न०	नीलिका	३३५टी०
शैवाल	,,	,,	,,
शैवालदलसम्भव	न०	काकरतूंडे	३८३
शेष	पु०	अतिरिक्त	१
शैखरिक	,,	आघाझाडा	२०४
शैत्य	न०	धान्य	३८६पा०
शैलूष	पु०	बीली	७९
शैवल	न०	नीलिका	३३५
शैवाल	न०	,,	,,
शोकनाशन	पुं०	अशोक	३
शोणक	,,	अरलु	८६टी०
शोधन	पु०न०	कंकुष्ठ	१७६
शोधिका	स्त्री०	रक्तकाग	३९५
शोनक	पु०	अरलुटींटू	८६
शोनाक	,,	,,	८६पा०
शोफकर	,,	भीलामा	१३४
शोफघ्नी	स्त्री०	साटहडा	२०८
शोभाञ्जन	पु०	शिरघू	८७
शोषण	,,	अरलु	८६पा०
शोषहरी	स्त्री०	शमठ	३५३
शौण्ड	न०	जाइफल	२३७
शौण्डी	स्त्री०	पींपली	३०५
शौरि	पु०	बीअउ	९९पा०
श्यामक	न०	रोहीस	३६९
,,	पुं०	सामउ	३९४
श्यामकन्दा	स्त्री०	अतिविसु	२९०
श्यामल	पुं०	पीपल	३९
श्यामलपुष्पक	,,	कासु	३७२
श्यामवल्कल	,,	सिरीसु	१८
श्यामसार	,,	श्वेतखदिर	६५
,,	,,	कुबड	१२८
श्यामा	स्त्री०	प्रियङ्गु	१८८
,,	,,	पींपली	१०५
श्यामाक	पुं०	सामउ	३९४
श्यामाङ्गी	स्त्री०	श्वेतदूर्वा	३७९
श्योनाक	पुं०	अरलु	८६पा०
श्रवणशीर्षा	स्त्री०	मोडबेरी	२१६

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः	शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
श्रवणा	स्त्री०	मोडबेरी	,,	श्वेतकुन्द	पुं०	श्वेतकणयर	२९०
श्रवा	,,	पीलडजी	३१५पा०	श्वेतकुम्भीका	स्त्री०	पाटलाविशेष	२०
श्रावणी	,,	मोडबेरी	२१५	श्वेतचन्दन	न०	चन्दन	२२
श्रीखण्ड	न०	चन्दन	२२	श्वेतदूर्वा	स्त्री०	श्वेतदूर्वा	३८०
श्रीपर्ण	,,	अरणी	८५टी०	श्वेतनामा	,,	श्वेतगिरणई	३०८
श्रीपर्णी	स्त्री०(न०)	,,	८४	श्वेतनामिका	,,	,,	,,
,,	,,	सिवनी	९३	श्वेतपाटला	,,	पाटलाविशेष	२०
,,	,,	कायफल	१४८	श्वेतपुष्प	पु०	श्वेतकणयर	२९
श्रीपुष्प	पु०न०	लवग	३६	,,	,,	वरुणा	१३२
श्रीफल	पुं०	बीली	८०	श्वेतपुष्पा	स्त्री०	दन्तीविशेष	२०३पा०
श्रीफला	स्त्री०	आमला	८३	श्वेतपुष्पिका	,,	श्वेतगिरणई	३०७
श्रीफलिका	,,	गुली	२५०	श्वेतपुष्पी	,,	दन्तीप्रकार	२०३
श्रीमत्	पु०	ऋषभ	१७३	,,	,,	शाखाहूली	२५५
श्रीमती	स्त्री०	मल्लिकाविशेष	२४३	श्वेतफल	पु०	वरुणा	१३२
श्रीवराक	पु०	षडकूतिर	३५६	श्वेतबुध्ना	स्त्री०	शङ्खिनी	३२५
श्रीवारक	पु०	षडकूतिर	३५६	श्वेतमरिच	पु०	श्वेत शिरघू	८९
श्रीवास	,,	बीली	८०	श्वेतमूला	स्त्री०	साटहडी	२०८
श्रीवृक्ष	,,	पीपल	३८	श्वेतवचा	,	श्वेतवज	३१२
श्रीहस्तिनी	स्त्री०	श्रीहस्तिनी	३५५	श्वेतवल्क	पु०	उबरा	४३
श्रेयसी	,,	हरडइ	८१	श्वेतवृक्ष	,,	वरुणा	१३२
,,	,,	राठ	२१९	श्वेतशिम्बिक	,,	वाल	३९२
,,	,,	पाठ	२९४	श्वेतसर्षप	,,	श्वेतसरसव	३९८
,,	,,	गजपींपली	३०७	श्वेतसार	,,	श्वेतखदिर	६५पा०
श्वाङ्ग	पु०	बीली	७९	श्वेतसुरसा	स्त्री०	श्वेतनिर्गुंडी	१८५
श्लाघ्य	न०	लवम	३६	श्वेतस्यन्दा	,,	श्वेतगिरणई	३०८
श्लक्ष्णपत्र	पु०	आसन्ना	६२पा०	श्वेता	,,	श्वेतपाटला	२०पा०
श्लिष्टपर्ण	न०	थूणीयउ	१६८	,,	,,	उत्पलशारिवा	३१३
श्लीपदारि	पु०	करजूयउ	१४४			**ष**	
श्लेष्मातक	,,	गून्दी	११८	षट्पदातिथि	पु०	चांपउ	९
श्वदंष्ट्र	,,	गोखरू	२००	षट्पदानन्दा	स्त्री०	मल्लिकाविशेष	२४३
श्वदंष्ट्रा	स्त्री०	,,	२००पा०	षडङ्ग	पु०	गोखरू	२००
श्वसन	पु०	मयणहल	१२६	षडङ्गी	स्त्री०	,,	२००पा०
श्वित्रघ्नी	स्त्री०	शेफालिका	१८६	षडन्त	पु०	,,	२०१
श्वेत	न०	बाबरडचन्दन	२४	षड्ग्रन्थ	,,	करञ्जविशेष	१४५
श्वेतकन्दिका	स्त्री०	अतिविषा	२९०	षड्ग्रन्था	स्त्री०	शठि	२३२

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
षड्ग्रन्था	स्त्री०	श्वेतवज	३१२
षडूसा	स्त्री०	आमला	८३
षण्डतिल	पुं०	श्यामतिल श्वेततिल	३९८
षष्टिक	,,	व्रीहिभेद	३८६
	स		
सक्तुफला	स्त्री०	खेजडी	७२
सङ्कोच	न०	केसर	२३४
,,	,,	,,	२३४पा०
सङ्कोचपिशुन	,,	,,	२३४
सङ्गर	,,	सांगरी	७३
,,	पुं०	,,	७३पा०
सङ्गरण	न०	,,	७३टी०
सउजक	पुं०	सागु	१०२
सतीद	,,	पिप्पलवृक्ष	४१
सतीन	,,	कलायरा	३८८टी०
सतीनक	,,	,,	३८८
सत्पुष्प	न०	पद्म–स्थलपद्म	२८४
सत्यनामा	स्त्री०	श्वेतशेफालिका	१८७
सत्यनाम्नी	,,	,,	१८७ पा०
सत्यवती	,,	ब्राह्मी	३४३
सदापुष्प	पुं०	रोहीडउ	१४७
सदापुष्पिन्	,,	आकुमदारु	४९
सदापुष्पी	स्त्री०	कुन्द	२३९
सदाफल	पुं०	उंबरा	४३
सन्नकद्रु	,,	चारु	४६
सप्तच्छद	,,	सातवणउ	९५
सप्तला	स्त्री०	भीमाली	२४१
,,	,,	साथरि	३४०
समगन्धिन्	न०	उसीर	३८४
समङ्गा	स्त्री०	लाजरी	२८६पा०
,,	,,	मजीठि	३०२
समन्तदुग्धा	,,	थोहरी	५०
समराह्वा	,,	बला	२६१
समष्ठिला	,,	,,	३५३
समांशा	,,	,,	२६१
,,	,,	लाजरी	२८६

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
समिद्वर	पुं०	पलाश	९१
समिद्वर	,,	,,	९१पा०
समुद्रान्ता	स्त्री०	कमनी	१५७
,,	,,	पीक	१७०
,,	,,	जवासउ	१९८
समूलक	न०	पींपलीमूल	३०६पा०
सरफक	पुं०	राजाम्र	१२३पा०
सरणा	स्त्री०	प्रसारणी	३४२
सरणी	,,	,,	३४२पा०
,,	,,	,,	३४२टी०
सरसीरुह्	न०	श्वेतकमल	३२९टी०
सरस्वती	स्त्री०	ब्राह्मी	३४३
सरालक	पुं०	आजक	२२२पा०
सरी	स्त्री०	उडद	३८९पा०
सरोज	न०	श्वेतकमल	३२९
सरोजन्म	,,	,,	,,
सरोरुह्	,,	,,	,,
सरोरुह	,,	,,	,,
सर्ज	पुं०	जीवक	३६४
सर्जक	,,	सागु	१०२
सर्पगन्धा	स्त्री०	नडली	२२०
सर्पण	पुं०	अर्जुन	१०३
सर्पदंष्ट्रिका	स्त्री०	मीढासिंगी	१९१
सर्पाक्षी	,,	गन्धनडली	२२०
सर्पाह्वय	पुं०	नागकेसर	११
सर्वग्रन्थिक	न०	पीपलीमूल	३०५
सर्वतोभद्र	पु०	नींब	१३६
सर्वतोभद्रा	स्त्री०	शिवनी	९४
सर्वसार	पु०	तिनिश	९०
सर्षप	,,	सरसव	३९८
सल्लक	,,	अरलू=टींट	८६
सल्लकी	स्त्री०	सालरि	१५१
सल्लिक	पुं०	सिल्हक	१०७पा०
सवर्णक	,,	सातवणउ	९५पा०
सस्य	न०	धान्य	३८६

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
सत्वशीर्षक	न०	कणसवा	४००
सत्वयुक	,,	कवी	,,
सत्वसंवर	पुं०	सागु	१०२
सहकार	,,	सुगन्धेआंबड	१२२
सहचर	,	वानडविशेष	२४६
सहदेवा	स्त्री०	सहदेवी	२५८
,,	,,	महाबला	२६२
सहदेवी	,,	सहदेवी	२५८पा०
सहस्रपत्र	न०	श्वेतकमल	३२८
सहस्रवीर्या	स्त्री०	शतावरी	२९७
,,	,,	श्वेतदूर्वा	३७९
सहस्रवेधि	न०	हिंगु	२६५
सहस्रवेधिन्	पु०	अम्लवेतसविशेष	६०
सहस्राङ्गिन्	पु०	पीलु=वेणु	१३९
सहा	स्त्री०	सेवत्री	२४४
,,	,,	सोभा	३३६
सहाचर	पु०	वानडविशेष	२४६
संवरणी	स्त्री०	शतावरी	२९७
संवर्तक	पुं०	बहेडा	८२
संस्पर्शा	स्त्री०	जंतुवार	२८५
संहर्षा	,,	,,	२८५ पा०
साङ्गर	पुं०	सांगरी	७३ पा०
सातला	स्त्री०	सायरि	३४०
साधुपादप	पु०	बीजउरड	५४ पा०
साधुवृक्ष	,,	बरुणा	१३२ पा०
सानुज	,,	तुम्बुरु	१६०
,,	न०	पद्म-स्थलपद्म	२८३
सानुमानक	,,	,,	२८४
सार	,,	चन्दन	२३
सारणा	स्त्री०	प्रसारणी	३४२
सारणी	,,	,,	३४२ पा०
सारफल	पुं०	पारापत	१४१
सारवृक्ष	पुं०	चमणड	१०६
सारस	,,	तुम्बुरु	१६०
साराम्ल	,,	पारापत	१४०
सारी	स्त्री०	सायरि	३४१
साल	पुं०	सागु	१०२ टी०
सितशिम्बिक	,,	वाल	३९२ टी०
सिता	स्त्री०	श्वेतदूर्वा	३८०
सिताभ्र	न०	कपूर	३४
सिताम्भोज	,,	श्वेतकमल	३३०
सिद्धदारु	पु०न०	सरलड	१०८
सिद्धवृक्ष	पु०	सिल्हक	१०७
सिद्धार्थ	,,	श्वेतसरसव	३९८
सिद्धि	स्त्री०	ऋद्धि-वृद्धि	१७४
सिद्धियुग	न०	,,	१७४ पा०
सिन्दुक	पुं०	निर्गुण्डी	१८४
सिन्दुवार	,,	,,	,,
सिन्दुवारक	,,	,,	१८४पा०
सिन्दुवारिका	स्त्री०	,,	१८४
सिल्लक	पु०	सिल्हक	१०७ पा०
सिल्हक	,,	,,	१०७
सिंहकेसर	,,	बकुल	५
सिंहपर्णिका	स्त्री०	अरडूसा	१६०
सिंहपुच्छी	,,	पोठवनी	१९९
सिंहमुख	पु०	अरडूसा	१६०
सिंहवृत्ता	स्त्री०	माषवनी	२१० पा०
सिंहवृन्ता	,,	,,	२१०
सिंहिका	,,	अरडूसा	१६०
सिंही	,,	डोल्हरी	१९५
सीत्य	न०	धान्य	३८६
सीधुपादप	पु०	बीजउरड	५४ पा०
सीधुवृक्ष	,,	बरुणा	१३२ पा०
सीरिन्	,,	राडागारी	३१७पा०
,,	,,	डाभ	३७१
सीहुण्डी	पुं०	थोहरी	५०
सुकन्द	,,	हुगली	३३९
सुकुमारा	स्त्री०	नीमाली	२४१
सुकेशक	पुं०	राजाम्र	१२३पा०
सुकोशक	,,	,,	१२३

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः	शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
सुख	न०	ऋद्धि–वृद्धि	१७४	सुभगा	स्त्री०	मल्लिकाविशेष	२४३
सुखोद्भवा	स्त्री०	सूंचलि	३४६	सुमञ्जिन्	पुं०	सिरघू	८८
सुगन्ध	पुं०	थूणीयड	१६९पा०	सुमज्जन	,,	,,	,,
सुगन्धक	,,	कणयर	२९पा०	सुभिक्षा	स्त्री०	धाहुडी	१५०
,,	,,	कंकोडा	३६२	सुमन	पुं०	सातवनउ	९७
,,	न०	गन्धतृण	३७०पा०	सुमनस्	,,	करंजुयउ	१४५
सुगन्धा	स्त्री०	नउली	२२०	,,	न०	पदमाकु	१७५पा०
,,	,,	कालउजीरउ	३३७	,,	,,	गोहूं	३९२
,,	,,	अहारि	३६७	सुमना	स्त्री०	जाइ	२३६
सुगन्धि	पु०	बीअउ	१०१	सुमूलक	न०	पींपलीमूल	३०६
,,	न०	एलीयउ	२३३	,,	,,	बीरण	३८४
सुगन्धिक	पु०	कणयर	२६	सुमूला	स्त्री०	मुसली	२६४
,,	,,	कंकोडा	३६१पा०	सुरक्तक	न०	चन्दनविशेष	२६टी०
,,	न०	गन्धतृण	३७०	,,	पुं०	राजाम्र	१२३
,,	पु०	महाशालि	३८७	सुरङ्गक	न०	चन्दनविशेष	२६
सुगन्धिपत्रा	स्त्री०	जांबू	१२५	सुरङ्गा	स्त्री०	कायणी	२६८
सुता	,,	शेफालिका	१८६पा०	सुरङ्गी	,,	शिरघू	८८पा०
सुतिक्तक	पु०	नींब	१३६	सुरभि	पु०	चन्दन	२३
सुतिक्तका	स्त्री०	कडूई	३२१पा०	,,	स्त्री०	सालरि	१५२
सुतिक्तिका	,,	चींसोडी	३२१	,,	पुं०	पदमाकु	१७५
सुतेजन	पु०	धमणउ	१०६	,,	स्त्री०	एकांगी	२८२
सुधा	स्त्री०	थोहरी	४९	सुरसा	,,	शेफालिका	१८६
सुनिषण्ण	पु०	चउकूतिर	३५५	,,	,,	तुलछी	२२३
सुपर्णक	,,	सातवनउ	९५	सुरूपा	,,	मल्लिकाविशेष	२४३
,,	,,	किरमालउ	९७	सुलोमशा	,,	कृष्णमांसी	२८१
सुपादी	स्त्री०	हंसपदी	२८७	सुवर्चला	स्त्री०	सूचलि	३४५
सुपार्श्व	पुं०	पींपरी	४०	सुवर्ण	पुं०	अर्जुन	१०३पा०
सुपुष्प	,,	शण	२७२	सुवर्णक	,,	सातवनउ	९५पा०
सुपुष्पक	पुं०	कदम्बविशेष	१५	,,	,,	किरमालउ	९७पा०
सुपुष्पा	स्त्री०	नीलनिर्गुंडी	१८५	सुवर्णा	स्त्री०	मल्लिकाविशेष	२४३
सुपूरक	पुं०	बीजउरउ	५३	सुवल्ली	,,	बावची	२१८
सुप्रभ	,,	पदमाकु	१७५	सुवसन्त	पुं०	अमीतउ	३८
सुप्रसरा	स्त्री०	प्रसारणी	३४२	सुवसन्ता	स्त्री०	वासन्ती	२४९
सुप्रसारा	,,	,,	३४२पा०	सुवहा	,,	सालरि	१५१
सुफल	पुं०	आंबउ	१२२	,,	,,	शेफालिका	१८६

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः	शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
सुवहा	स्त्री०	राठ	२१९	सैरीयक	पुं०	सैरेयक	२४६टि०
,,	,,	गवमडली	२२१	सैरेयक	,,	बाणविशेष	२४६
सुवास	पुं०	धूलीकदंब	१३	सोमराजी	स्त्री०	बावची	२१८
सुवासन्ती	स्त्री०	अमीतड	३८पा०	सोमवल्क	पु०	श्वेतखदिर	६५
सुव्रत	पुं०	वृक्ष	२८९	,,	,,	कायफल	१४८
सुव्रता	स्त्री०	ऋद्धि	२३२	सोमवल्लरी	स्त्री०	ब्राह्मी	३४३
सुषवी	,,	कालडजीरड	३३७	सोमवल्लिका	,,	बावची	२१८
,,	,,	कारेली	३५९	सोमवल्ली	,,	गुडूची	३१८
सुषेणक	पुं०न०	करमदा	५०	सौगन्धिक	न०	शुक्लक्षारवउत्पल	३३२
सुसवा	स्त्री०	सालरि	१५१	,,	,,	रोहीस	३६९
सुस्वरा	,,	ब्राह्मी	३४३	सौमनस	,,	जाइफल	२३७
सुहृत्	पु०	त्रायमाण	२२६पा०	सौमनसायनी	स्त्री०	जाइफलिका	२३६
सूक्ष्मपत्र	,,	आसद्र	६२	सौर	पु०	तुम्बुरु	१६०
सूक्ष्मपर्णी	स्त्री०	पीठवनी	१९८	सौरभ	,,	,,	१६०पा०
सूक्ष्मैला	,,	एलची	३१	सौरस	,,	,,	,,
सूचिपत्र	पुं०	षडकुतिर	३५५	सौवीरी	स्त्री०	बोरि	७१
सूची	स्त्री०	डाभ	३७१	स्कन्धजन्मन्	पुं०	वड	४२
सूतमाशनी	,,	वज	३१२पा०	स्कन्धभूषण	,,	नागकेसर	११
सूपधूपन	न०	हिङ्गु	२६५	स्तम्ब	,,	गुछड	४०१
सूरण	पुं०	सूरणकद	३४४	स्तम्बकरि	,,	धान्य	३८६
सूर्यण	,,	अर्जुन	१०३पा०	स्त्रीनिरीक्षणदोहद	पुं०	तिलक	७
सूर्यपर्णिका	स्त्री०	मुदगवनी	२११पा०	स्त्रीपादाहतिदोहद	,,	अशोक	३
सूर्यपर्णिका	,,	,,	,,	स्त्रीपुष्प	न०	लवङ्ग	३६पा०
सूर्यपर्णी	स्त्री०	माषवनी	२१०पा०	स्त्रीप्रिय	पुं०	अशोक	३
सूर्यपुत्र	पुं०	मयणहल	१२७	स्त्र्याह्वय	न०	लवङ्ग	३६पा०
सूर्यलता	,,	मीलामा	१३५	स्थलगण्डीर	पुं०	,,	३५४
सेकिम	,,	मूला	३५७	स्थलपर्कट	,,	करमदा	५१पा०
,,	न०	,,	३५७टि०	स्थलपर्केट	,,	,,	,,
सेतु	पुं०	वरुणा	१३२	स्थलशृङ्गाट	,,	गोखरू	१९९
सेल्ह	,,	गूंदी	११९	स्थापनी	स्त्री०	पाठ	२९४
सेल्हक	,,	सिल्हक	१०७पा०	स्थापिनी	,,	,,	२९४पा०
सेव्य	,,	अर्जुन	१०३	स्थाली	,,	पाटला	१९
सेव्या	स्त्री०	वासंती	२४९	स्थालेय	पुं०	बृहन्मूलक	३५८पा०
सेहुण्ड	पु०	थोहरी	५०पा०	स्थिरक	,,	शाक	१०४
सैरी	स्त्री०	रामागारी	३१७	स्थिरसार	,,	,,	,,

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
स्थिरा	स्त्री०	सावनील	२७४
स्थूल	पुं०	किरमालड	९९पा०
स्थूलदर्भ	,,	शरकड	३७६
स्थूलपत्र	,,	मुनिलोध्र	११७
स्थूलपर्कट	पु०न०	करमदा	५१
स्थूलपर्ण	पुं०	सातवनड	९६
स्थूलवक्ष	,,	मुनिलोध्र	११७पा०
स्थूलवल्क	,,	,,	,,
स्थूलवल्कल	,,	श्वेतलोध्र	११५
स्थूलैला	स्त्री०	कंकोली एला	३२
स्थौणेयक	न०	थूणीयड	१६९
स्नायु	स्त्री०	कायणी	२६९
स्निग्धदारु	पुं०	सरलड	१०८पा०
स्निग्धपर्णी	स्त्री०	पीलडनी	३१६
स्नुक्	,,	थोहरी	४९
स्नुहि	,,	,,	,,
स्नेहविद्ध	न०	देवदारु	१०९
स्पृक्का	स्त्री०	पीक	१७०
स्फटिक	पु०	कपूर	३४
स्फुटी	स्त्री०	चीभडीपक्वफल	३६४
स्फूर्जक	पु०	टींड्ड	११३पा०
स्फूर्जन	,,	,,	११३
स्यन्दन	,,	अशोक	३
स्योनाक	,,	अरलू=टींडू	८६
स्रवा	स्त्री०	पीलवनी	३१५
स्रसिन्	पुं०	पीलु=वेणु	१३९
स्रुवावृक्ष	,,	कोक	७८
स्वर्गद्रुम	,,	देवदारु	१०९
स्वर्णलता	स्त्री०	पीक	१७१
,,	,,	मालकांगुणी	२०९
स्वर्णशेफालिका	,,	किरमालड	९९
स्वल्पकेसर	पुं०	कांचनार	८
स्वस्तिक	,,	वक्कृतिर	३५५
स्वादुकण्टक	,,	कोक	७८
,,	,,	गोखरू	२००

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
स्वादुकन्दा	स्त्री०	बिदारि	१९५
स्वादुफल	पुं०	धमणड	१०६
स्वादुमस्तक	,,	महाखजूरि	१७८
	ह		
हञ्जी	स्त्री०	भारङ्गि	२६५
हट्टविलासिनी	,,	हलद्र	२१४पा०
हठ	पुं०	कंगाशाक	३३५
हपुषा	स्त्री०	हबुषा	२७०पा०
हयप्रिय	पुं०	जव	३८८
हबुषा	स्त्री०	हबुषा	२७०
हरण	पु०	ढूगली	३४०
हरि	,,	मुग	३९०
हरिचन्दन	पु०न०	रक्तचन्दन	२५
हरित	न०	थूणीयड	१६९
,,	पु०	मुंग	३९०
हरिता	स्त्री०	हलद्र	२१४
,,	,,	श्वेतदूर्वा	३७९
हरिताली	,,	,,	,,
हरिद्रा	,,	हलद्र	२१३
हरिद्रु	पु०	दारुहलद्र	१६७
हरिपर्णक	,,	मूला	३५७
हरिमन्थक	,,	चिणा	३८९
हरिमन्थज	,,	कृष्णमुंग	३९१
हरिवालुक	न०	एलीयड	२३३
हरीतकी	स्त्री०	हरडइ	८०
हरेणु	पुं०	कलायरा	३८९
हलिनी	स्त्री०	राडागारी	३१७
हलिप्रिय	पुं०	कयंब	१२
हलिमोची	स्त्री०	जलब्राह्मी	३५८पा०
हलीमक	पुं०	शाक	१०४
हल्लक	न०	रक्तसंधितपल	३३२
हविर्मन्थ	पुं०	अरणी	८५
हस्तिकर्ण	,,	एरण्ड	१५४
हस्तिकोशातकी	स्त्री०	हस्तिकोशातकी	३२३
हस्तिदन्तक	पुं०न०	मूला	३५६

शब्दः	लिङ्गम्	अर्थः	श्लोकः
हस्तिदन्ती	स्त्री०	दन्तीप्रकार	२०२
हस्तिपर्णक	पुं०	एरंड	१५४
हस्तिपिप्पली	स्त्री०	गजपीपली	३०७
हस्तिपिप्पली	,,	,,	३०७पा०
हस्तिमयूरक	पुं०	अजमोद	२५६
हस्तिवारणी	स्त्री०	करञ्जविशेष	१४५
हस्तिवारुणी	,,	करञ्जभेद	१४५पा०
हस्तिविषा	,,	केलि	१६१
हंसपदी	,,	हंसपदी	२८७
हंसपादिका	,,	हंसपदी	,,
हारिद्रक	पुं०	कदम्ब	१३
हारी	स्त्री०	सिवनी	९४पा०
हार्य	पुं०	बहेडा	८२
हिङ्गु	पु०न०	हिंगु	२६५
हिङ्गुनिर्यास	पुं०	नींब	१३७
हिङ्गुपत्री	स्त्री०	हिंगुपत्री	२६६
हिज्जल	पुं०	इजर	१२८
हिन्ताल	,,	हिंताल	१८१
,,	,,	तृणवृक्षजाति	१८३
हिमजा	स्त्री०	शठि	२३२
हिमवालुका	,,	कपूर	३३
हिमावती	,,	क्षिरिणी	३२४
हिमाह्व	पुं०	कपूर	३३
हिलमोची	स्त्री०	अलब्राझी	३५८
हिंस्रा	,,	छड	२८१
हीर	न०	केसर	२३४पा०
हीरा	स्त्री०	सिवनी	९४
हयगन्ध	पु०	बीली	८०
हयगन्धा	स्त्री०	आइ	२३६
हया	,,	सालरि	१५१पा०
हेमकेसर	पुं०	नागकेसर	१०
हेमक्षीरा	स्त्री०	क्षिरिणी	३२४
हेमदुग्धक	पु०	उंबरा	४२
हेमपुष्प	,,	अशोक	४
हेमपुष्पक	,,	चांपा	९
हेमपुष्पिका	स्त्री०	रींगणी	१९४
,,	,,	सुवर्णजूही	२३९
हेमशिखा	,,	क्षिरिणी	३२४
हेमशिखी	,,	,,	३२४पा०
हेमाह्वय	पु०	नागकेसर	११
हेमाह्वया	स्त्री०	क्षिरिणी	३२४
हैम	पु०	किरायता	२२९
हैमवती	स्त्री०	हरडइ	८०
,,	,,	श्वेतवज	३१२
,,	,,	क्षिरिणी	३२४
ह्रस्वगवेधुका	,,	गांगेटी	१६६
ह्रस्वपुष्प	पु०	महाडोलु	११२
ह्रस्वफल	,,	,,	,,
ह्रस्वाङ्गक	,,	जीवक	३६५
हादा	स्त्री०	सालरि	१५१
हास	पु०न०	कङ्कुष्ठ	१७६
हासा	स्त्री०	भुवगवमी	२११
हासी	,,	,,	२११पा०
होवेर	न०	वालउ	२३१

*तृतीयं परिशिष्टम् ।

हेमचन्द्रीयनिघण्टुशेषटीकाकृन्निर्दिष्टलोकभाषारूढनाम्नां संस्कृतभाषारूढान्यैकार्थिकानि नामानि ।

[प्रस्तुतपरिशिष्टगतसंस्कृतशब्दकदम्बकमध्यगता अङ्का निघण्टुशेषमूलश्लोकाङ्कसूचकाः समवगन्तव्याः ।]

[1]असोक—अशोक स्त्रीप्रिय शोकनाशन स्यन्दन अलस वञ्जुल मदनावास स्त्रीपादाहतिदोहद [स्त्रीपादाहतिदोहद पु०]३ हेमपुष्प कर्णपूर कङ्केलि मधुमण्डन पिण्डपुष्प [पिण्डीपुष्प पु०] लतावृक्ष पौलोमीद्रुम रोहिणीद्रुम ४ ।

[2]बउल—बकुल मदिरागन्ध कृष्णत्वक् मद्यदोहद [मद्यदोहद पु०] शाक्षाफल गूढपुष्प केसर सिंहकेसर ५ विशारद गुडपुष्प ।

बकुलफल—पर्पट ।

[3]तिलकु—तिलक पूर्णक क्षवकुसुम मुखमण्डन ६ चित्रक क्षुरक रेचिन् स्त्रीनिरीक्षणदोहद ।

[4]कांचणयरु—कोविदार भद्रदारु काञ्चनार युगपच्छद ७ ताम्रपुष्प चमरिक कुद्दाल कुण्डलिन् कुलिन् काञ्चन मालुकापर्ण कुदार स्वल्पकेसर [यमलपत्रक टी०] ८ ।

[5]चांपउ—चम्पक काञ्चन हेमपुष्पक षट्पदातिथि कुसुमेन्द्र वरलब्ध कुमारीवल्लभ चल ९ चाम्पेय कुसुमारोग्य कलिकागन्धफलिन् ।

[6]नागकेसर—नागकेसर नाग केसर हेमकेसर १० दर्वीसह [दार्वीसह पु०] दुष्प्ररोह चाम्पेय स्कन्धभूषण नागपुष्प कुम्भफल हेमाह्वय सर्पाह्वय द्विपाह्वय ११ ।

नागकेसरपुष्पचूर्ण—करिकुसुम पुष्परोचन ।

[7]कदम्ब—कदम्ब पीतदारु प्रावृषेण्य हलिप्रिय १२ हारिद्रक कादम्बर्य [कदम्बर्य पु०] पुलकिन् पर्वताह्व ।

धूलीकदम्ब—धूलीकदम्ब अम्बष्ठ सुवास वृत्तपुष्पक १३ ।

धाराकदम्ब—धाराकदम्ब अरणि विश्वरूप महौजस् ।

नीपकदंबभेद—नीप दीपन धूर्त नर्त धूवारक शिव १४ महाकदम्ब प्रियक षण्डापुष्प सुपुष्पक ।

[8]कुडउ—कुटज कोटज कोहिन् वत्सक गिरिमल्लिका १५ वृक्षक मल्लिकापुष्प कलिङ्ग पाण्डुरद्रुम इन्द्रवृक्ष यवफल दीप्तभद्रा शक्रमल्लिका १६ ।

* प्रस्तुतपरिशिष्टगताः टिप्पण्यः सूरतनिवासिश्रीबापालालभाईवैद्यमहाशयात्सकाशान्निबद्धिताः

१. स्त्रीपादाहतिदोहदप्रत्ययोऽशोको न दृश्यते । योऽस्य गूर्जरगिरायां 'आसोपालव' इति प्रवादो वर्तते सोऽसमीचीनः । अशोक=Saraca indica, आसोपालव=Polyalthia longiolia इति आंग्लभाषाप्रसिद्धं वृक्षद्वयं सम्भाव्यते, अत्रापि स्त्रीपादाहतिदोहदलक्षणं न निर्णीतमस्माभिः ॥ २. (१) बोरसल्ली (२) मोरसल्ली ॥ ३. अस्य सम्यक् परिचयो न ज्ञातः, अस्य Wedlandia linctoria इति लेटीनशब्दः सम्भाव्यते ॥ ४. (१) कचनार (२) कांचनार (३) पीळो चंपो (ग्रामीणगुर्जरभाषायाम्) ॥ ५. चंपो । अस्य (१) क्षीरचंपक, खरचंपो, खेरचंपो (२) नागचंपो (३) पीतचंपक, स्वर्णचंपक (४) कीलो चंपो इत्यादि भेदा उपलभ्यन्ते ॥ ६. नागकेसर ॥ ७. कदंब ॥ ८. कडो ॥

कुटजफल--इन्द्रयव ।

कुटजबीज--भद्रयव ।

[1]**सिरीसु**--शिरीष विषहन् भण्डिन् भण्डीर शङ्खिनीफल १७ मृदुपुष्प शुकपुष्प शुकवृक्ष शुकप्रिय कपीतन [कपीतक पुपा०] कर्णपूर भण्डिल श्यामवल्कल १८ ।

[2]**पाडला**--पाटली पाटला स्थाली [काचस्थाली टी०] अमोघा [मोघा पु०] तोयाधिवासिनी वसन्तदूती कामदूती कुम्भीका [कुम्भिका टी०] कालवृन्तिका [काला टी०] १९ ।

श्वेतपाटला--श्वेतपाटला [श्वेता पाटला पु० नि०] काष्ठपाटला शीतला श्वेतकुम्भीका कुबेराक्षी फलेरुहा २० ।

[3]**अगर**--अगरु अगुरु लोह वशिका [वशिकम् नि०] विश्वरूपक कृमिज प्रवर राजार्ह जोङ्गक [जोगक पु० योगज नि०] अनार्यज [अनार्यक पु० नि०] २१ ।

मल्लिगन्ध अगरु--मल्लिगन्ध मङ्गल्या ।

कृष्णागरु--काकतुण्डक ।

[4]**चन्दन**--श्रीखण्ड मलयज चन्दन श्वेतचन्दन २२ गोशीर्षक [गोशीर्ष टी०] गन्धसार भद्रश्री तैलपर्णिक फलकिन् सुरभि सार महार्ह रोहणोद्भव २३ ।

बाबरउ चन्दन--बर्बरक श्वेतनिर्गन्ध बर्बरोद्भव ।

[5]**रतांजणी=रक्तचन्दन**-रक्तचन्दन क्षुद्रचन्दन भास्करप्रिय २४ ताम्रसार रक्तसार लोहित हरिचन्दन ।

पतंग--कुचन्दन पत्राङ्ग पतङ्ग [पतङ्ग पु० नि०] पट्टरञ्जन २५ सुरङ्ग रक्तकाष्ठ पत्तूर तिलपर्णिका ।

[6]**कणयर**--द्रुमोत्पल व्याध परिव्याध सुगन्धिक [सुगन्धक नि०] २६ ।

गन्धरहितकणयर--कर्णिकार निषीध पीतपुष्पक ।

[7]**पुन्नाग**--पुन्नाग महानाग केसर रक्तकेसर २७ देववल्लभ कुम्भीक तुङ्ग पुरुषनामक ।

[8]**अगथियउ**--अगस्त्य वहुसेन [वङ्गसेन नि०] शुकनाश [शुकनास नि०] मुनिद्रुम २८ ।

श्वेतकणवीर--करवीर कणवीर श्वेतपुष्प अश्वमारक प्रतिहास शतप्रास अम्बरोह [अम्बरोध नि०] कुसुमोद्भव [अश्वहन् अश्वघ्न श्वेतकुन्द टी०] २९ ।

रक्तकणवीर--लगुड चण्डात [चण्डातक टी०] चण्ड गुल्मक ।

[9]**तमाल**--तमाल कालस्कन्ध तापिच्छ रञ्जन वसु ३० ।

[10]**तमालपत्र**--तमालपत्र वस्त्राख्य [वस्त्राख्य पु० नि०] रोमश [रोमश पु० नि०] तामस दल ।

[11]**एलची**--सूक्ष्मैला चन्द्रबाला द्राविणी [द्राविडी नि०] निष्कुटि त्रुटि ३१ कपोतवर्णिका तुच्छा कोरङ्गी बहुला तुला ।

[12]**कक्कोली एला**- स्थूलैला बृहदेला पत्रैला [भद्रैला नि०] त्वक्सुगन्धिका ३२ त्रिदिवोद्भवा पृथ्वीका कर्णिका त्रिपुटा पुटा ।

---

१. (१) काळीयो सरस (२) सरसडो ॥ २. पाडला ॥ ३. अगर ॥ ४. चदन ॥ ५. रतांजली ॥ ६. कणेर ॥ ७. (१) पुन्नाग (२) ऊडी (महाराष्ट्रे) दीपप्रज्वालनेऽस्य तैलमुपयुज्यते ॥ ८. अगथिओ ॥ ९. तमाल ॥ १०. तमालपत्र । ११. एलची ॥ १२. एलचो ॥

[1]कपूर—कर्पूर घनसार हिमाह्व हिमवालुका [हिमवालुक पु० नि०] ३३ सिताभ्र शीतलरजस् स्फटिक चन्द्रनामक ।

[2]कक्कोल—कक्कोलक [कङ्कोलक नि०] कटुफल कोलक [कोमक नि०] माधवोचित [[3]मागधोचित सं० पु० नि०] ३४ कोल कोशफल कोर मारीच द्वाप [द्वीप सं०] ।

[4]लवङ्ग—लवङ्ग शिखर दिव्य भृङ्गार वारिज लव ३५ श्रीपुष्प रुग्याह्वय [स्त्रीपुष्प रुग्याह्वय सं०] देवपुष्प चन्दनपुष्पक ।

नलिका—नलिका कपोतांह्रि [कपोताङ्घ्रि नि०] निर्मध्या शुषिरा ३६ नटी नर्तनकेशी धमनी शून्या वि नवली ।

अमोलड—अतिमुक्त मण्डक [मुण्डक सं० पु०] पुण्ड्रक भ्रमरोत्सव ३७ पराश्रय सुवसन्त [सुवासन्ती नि०] कामुक माधवी लता ।

[5]पीपल—पिप्पल [पिप्पल पु०] बोधि अश्वत्थ श्रीवृक्ष चलपत्रक ३८ मङ्गल्य केशवावास श्यामल द्विरदाशन ।

[6]पींपरी—गर्दभाण्ड कन्दराल छायावृक्ष कमण्डलु ३९ प्लक्ष वटप्लव [वट प्लक्ष सं० वटप्लव नि० वटप्लिव पु०] शुङ्गी [तुङ्गी पु०] सुपार्श्व चारुदर्शन कपीतन कपीत [कपीन सं० नि०] पीतन प्लवक ४० ।

पर्कटि पिप्पलविशेष—पर्कटि [कर्पटी नि०] पर्कटिन् [पर्टकिन् सं० पर्कट पु०] प्लक्ष सतीट [सतीट सं०] लक्षण जटिन् नटी ।

[7]वड—वट वैश्रवणावास न्यग्रोध बहुपाद् ध्रुव ४१ स्कन्धजन्मन् रक्तफल क्षीरिन् शृङ्गी वनस्पतिः ।

[8]उंबरा—उदुम्बर जन्तुफल[कृमिफल टी०]यज्ञाङ्ग हेमदुग्धक ४२ सदाफल वसुवृक्ष श्वेतवल्क मशकिन् ।

[9]कालुबरी—काकोदुम्बरिका फाल्गुनी फल्गुवाटिका [फल्गु वाटिका सं०]४३ फल्गु आजी फलभारी मलयू [फलयू नि०] [फला(ल)राजी नि०] ।

[10]रायणी राजादन राजन्या क्षीरिका प्रियदर्शन ४४ कपिप्रिय दृढस्कन्ध मधुफल राजफल[राजफल नि०] नृप. ।

[11]पियाल—पियाल राजवृक्ष बहुवल्क धनुष्पट ४५ सन्नकद्रु खरस्कन्ध चार [खरस्कन्धचार पु०]तापसवल्लभ ।

अंबाडओ—आम्रातक वर्षाकिन् कपिचूत [कपिभूत सं०] कपिप्रिय ४६ कपीतन पीतनक तनुक्षीर अम्लपाटक [अम्रपाटक सं०पु०नि०] शृङ्गी [श्रृङ्गी सं०पु०] कपिरसाढ्य पृथ्वफल विभीषण ४७।

[12]आकु—अर्क विक्षीरण अर्काह्व [भास्कर रवि टी०] जम्भल आस्फोट [आस्फोत सं०पु०] विक्षिर [विच्छुर सं० विच्छूर पु०] क्षीर अर्कपर्ण ।

आकुमंदार—राजार्क अलर्क गणरूपक ४८ एकाष्ठील सदापुष्पिन् [सदापुष्प नि०] मन्दार प्रतापस ।

---

१. कपूर ॥ २. (१) कंकोलशाखा (२) चीनिकशाखा ॥ ३. 'मागधोचित' इति पाठः सम्यगवभासते ॥ ४. (१) लवग (२) लवींग ॥ ५. पीपळो ॥ ६. पींपळो ॥ ७. वड ॥ ८.(१) उंबरो (२) उमरडो ॥ ९. ठेड उमरडी ॥१०. (१) रायण (२) राण ॥ ११. चारोळी ॥ १२. आकडो ॥

[1]थोहरी—स्नुही वज्र महावृक्ष असिपत्र [अक्षिपत्र सं०] स्नुह [स्नुक् पु० नि०] सुधा गुडा [गुड पु०] ४९ समन्तदुग्धा सीहुण्ड [सिंहतुण्डा टी०, सेहुण्ड नि०] गण्डीर [गण्डेरी सं०] खण्डेरी पु० नि०] वज्रकण्टक [वक्रकण्टक सं० चक्रकण्टक नि०] ।

[2]करमद्दा—करमर्द करमन्द [करमद नि०] कराम्लक [कराम्रक सं० पु० नि०] सुषेणक ५० स्थूलपर्कट [स्थलपर्कट पु० स्थलपर्कट नि० स्थलपर्टक सं०] आविग्न [आविघ्न पु०] कृष्णपाकफल ।

[3]जम्बीर—जम्बीर जम्मल जम्भ जम्भीर [जम्भील सं०पु०नि०] दन्तहर्षण ५१ दन्तशठ वक्त्रशोधिन् गम्भीर रोचन ।

[4]करणा—करुण छागलाख्य मल्लिकाकुसुम प्रिय ५२ ।

[5]बीजउरउ—बीजपूर बीजपूर्ण पूरक फलपूरक सुपूरक मातुलुङ्ग केसराम्ल अम्लकेसर ५३ वराम्ल बीज लुङ्ग रुचक मध्यकेसर कृमिघ्न गन्धकुसुम केसर साधुपादप [सीधुपादप पु० साधुपादप सं० नि०] ५४ ।

बीजपूरविशेष मातुलङ्गी [मातुलिङ्गी पु०] वर्धमाना मधुरा मधुकर्कटी [मधुकुक्कुटी सं०पु०] मधुवल्ली पीतपुष्पी [पूतिपुष्पी सं० पु० पूतिपुष्पा नि०] देवदूती महाफला [महाबला नि०] ५५ ।

[6]आंबिली—अम्लीका [अम्लिका नि०] चुक्रिका अम्ला शुक्तिका अम्लिका अम्लिलिका [शुक्तिकाम्ली चिकाम्लिका सं० पु० नि०] चुक्रा चिञ्चा तिन्तिडीका [तिन्तडीका टी०] तिन्तिला गुडपुष्पिका [तिन्तिडी गुडपुष्पिका नि०] ५६ ।

तिन्तिडीक[7]—वृक्षाम्ल अम्लवृक्ष तिन्तिडीक महीरुह शाकाम्ल अम्लशाक अम्लपूर रक्तपूरक ५७ ।

[8]अम्लवेतस—अम्लवेतस भीम भेदन रक्तपूरक रुधिरस्रावक चुक मासारि वातिकप्रिय ५८ शाखाम्ल वेतसाम्ल अम्ल तिन्तिडीक रसाम्लक ।

[9]हीनमम्लवेतस—शङ्खद्रावक । एतद्भेदनाम-शतवेधिन् सहस्रवेधिन ।

[10]उत्तममम्लवेतस—बालद्रावक [वालद्रावक सं०पु० लोहद्रावक नि०] । एतद्भेदनाम-शतवेधिन् सहस्रवेधिन् ५९ ।

[11]कउठी—कपित्थ वानरावास गन्धपत्र कपिप्रिय ६० पुष्पफल दधिफल दधित्थ ग्राहिन् मन्मथ अक्षिस्पन्द [अक्षिस्यन्द सं० नि०] दन्तशठ राजाम्र चिरपाकिन् ६१ ।

[12]आसन्द्रा—अश्मन्तक सूक्ष्मपत्र [लक्ष्णपत्र सं० पु० नि०] पाषाणान्तक इन्द्रक अम्लाम्र ताम्रपुष्प [ताम्रात्र सं० पु० नि०] कुशलिन् यमलच्छद ६२ ।

[13]नारिंगु—नारङ्ग नागरङ्ग त्वक्सुगन्ध मुखप्रिय ऐरावत योगसार योषिद्वक्त्राधिवासन [योगिन् तकाधिवामन स० पु० नि०] ६३ ।

[14]खदिर—खदिर रक्तसार कण्टकिन् दन्तधावन [दन्तधावनम् पु०] गायत्री बालपत्र जिह्वाशल्य [वालपत्र जिह्वाशल्य स० पु० चलात्र बहुशल्य नि०] क्षितिक्षुम [क्षितिक्षम सं० पु०नि०] ६४ ।

---

१. थोर ॥ २. करमदा । ३ लींबु ॥ ४. न सम्यगवगम्यते ॥ ५. बीजोरू ॥ ६. (१) आंबली (२) आमली ॥ ७ (१) गिर्देशमाक् (युनानी) (२) दासरीया (राजस्थानी) ॥ ८. अमलवेत ॥ ९–१०. हीनोत्तमभेदा प्रायोऽस्यैवोपलभ्येते ॥ ११. कोठ ॥ १२. (१) आसोतरो (२) आसोतरी (३) झींझी ॥ १३. नारंगी ॥ १४. खेर ॥

श्वेतखदिर—सित कदर कामुक [कार्मुक सं० पु० कार्मक नि०] कुब्जकण्टक सोमवल्क मेधिष्ठ श्यामसार [श्वेतसार नि०] पथिद्रुम ६५।

[1]**अरंजु**—विदखदिर अरिमेद [इरिमेद नि०] गोधास्कन्द अरिमेदक अहिमार अरिम पूर्वास्मेद मुखशोधन ६६।

[2]**सींबली**—शाल्मलि तूलिनी मोचा पिच्छिला चिरजीविना [चिरजीविता नि०] कुक्कुटी पूरणी रक्तकुसुमा युगवल्लभा ६७ कण्टकाढया मलफली।

[3]**शाल्मलिनिर्यास**—पिच्छा वेष्टक।

शाल्मलिविशेष—कुशाल्मलि शाल्मलिक शेचन कूटशाल्मलि ६८।

[4]**सीसम**—शिशपा [शिंशिपा नि०] महाश्यामा पिच्छिला पाण्डुरच्छदा कृष्णसारा अङ्गारवर्णा।

शिंशपाविशेष—अगुरु [अगुरु सं०] ६९।

शिंशपाविशेष—कुशिंशपा [कुशिंशिपा नि०] भस्मगर्भा कपिला भस्मपिङ्गला।

[5]**बोरि**—बदरी कुवले [कुवलि नि० कवली पु०] कोली [केलि सं०] कर्कन्धु फलितच्छदा[फेनिलच्छदा सं०पु०नि०] ७०राजद्रुमवृद्धिकरी कोली सौवीरी वज्रशल्यिका [वज्रशिल्यिका पु०नि०] घुट्टा [घुत्ता पु०नि०] घोण्टा गोपघोण्टा [कुहाघेट्टा नि०] व्याघ्रनखी गृध्रनखी ७१।

[6]**खेजड़ी**—शमी सक्तुफला [शकुफला सं०पु०] लक्ष्मी शिम्बा [शिम्पा पु० शिवा नि०] तुङ्गा अग्निपाद्प अग्निशिखा भस्मकाष्ठा शङ्कर शिवकीलिका ७२ शिवा अशोमा [शिवलोमा नि०] अयनफला लोमविनाशिनी पामविनाशिनी [लोमविनाशनी पामविनाशनी पु०] मङ्गल्या शुचिपत्रा।

[7]**सांगरी**—सङ्गरम् [सङ्गरण टी० साङ्गर नि०] ७३।

[8]**हिंगोटु**—इङ्गुदी तापसतरु मार्जार कण्टकीलक [कण्टकीलक सं०पु० कण्टकीटक नि०] बिन्दुक [बिदुक पु०] तिक्तमज्जा पूतिपुष्प पूतिफल ७४।

[9]**गूगलु**—गुग्गुलु पुर दुर्ग महिषाख्य [महिषाक्ष सं०नि० महिषाक्ष्य पु०] पलङ्कष जटायु कालनिर्यास वासवनामक उलूकनामक ७५ नक्तञ्चर [नक्तचर पु०] शिवधूप कुम्भोलूखलकम् [कुम्भोलूखलक नि०] शिव।

[10]**पारिभद्र**—पारिभद्र निम्बतरु मन्दार पारिजातक ७६।

[11]**कइर-कयर**—करीर तीक्ष्णसार शाकपुष्प मृदुपुष्प [शाकपुष्प मृदुफल नि०] मरुजन्मन् गूढपत्र [पत्र नि०] ग्रन्थिल क्रकर ७७।

[12]**कांक**—विकङ्कत स्रुवावृक्ष ग्रन्थिल स्वादुकण्टक किङ्कणि [किङ्किणि सं० केकणि नि०] काकपाद व्याघ्रपाद् गोपकण्टक [व्याघ्रपादोपकण्टक नि०] ७८।

[13]**बीली**—बिल्व महाफल श्याह शलाटु [शलापु सं०] पूतिमारुत महाकपित्थ. [महाकपित्थ नि०] शाण्डिल्य शैलूष नीलमल्लिका ७९ श्रीवास श्रीफल हृद्यगन्ध [हृद्य गन्ध सं०] मालूर कर्कट।

---

१. (१) गंधीलो खेर (२) गोरक ॥ २. (१) सीमळे (२) सेंबळो ॥ ३. मोचरस ॥ ४. सीसम ॥ ५. बोरडी ॥ ६. खेजडी ॥ ७. सांगरी ॥ ८. हिंगोरी ॥ ९. गूगळ ॥ १० पांडरवो ॥ ११. केर ॥ १२. बीकळो ॥ १३. बीली ॥

[1]**हरडइ**—हरीतकी जया पथ्या हैमवती अभया अमृता ८० कायस्था [वयःस्था टी०] पूतना [पूतमा टी०] चेतकी अव्यथा श्रेयसी शिवा ।

[2]**बहेडा**—बिभीतक भूतवास वासन्त अक्ष बहेटक ८१ संवर्तक कर्षफल कल्क हार्य[कलिवास नि०] कलिद्रुम कर्ष वैन्य [वैश्य पु० दोश्य नि० दिव्य सं०] मधुबीज धर्मद्वेषिन् बिभेदक [विभेदक सं० पु०] ८२ ।

[3]**आमळा**—आमलकी शिवा धात्री वयःस्था षड्रसा अमृता पर्वकीरा [पर्वकाख्या नि०] तिष्यफला माकन्दी श्रीफला ८३ ।

[4]**अरणी**—अरणी अग्निमन्थ तर्कारी [तर्कारी सं०] वैजयन्तिका जया जयन्ती श्रीपर्णी कणिका गणकारिका [गणिकारिका सं०पु०नि०] ८४ तेजोमन्थ हविर्मन्थ नादेयी वह्निशोषम ।

[5]**अरलू-टींटू**—अरलु टुण्टुक [टुण्टुक सं० टुन्टुक नि०] दीर्घवृन्त [दीर्घवृन्द सं०] नट कुटन्नट ८५ स्योनाक [श्योनाक नि० शोनाक सं०] शोनक जम्बू शुकनाश [शोषण जम्बु-शुकनास नि० शोणक टी०] कटम्भर मयूरजङ्घ कट्वङ्ग सल्लक प्रियजीवक ८६ मण्डूकपर्ण पत्रोर्ण [पत्तोर्ण सं० पत्तूर्ण पु०] गोपवृक्ष मुनिद्रुम ।

[6]**शिरघू**—शिग्रु शोभाञ्जन तीक्ष्णगर्भ [तीक्ष्णगन्ध सं० पु० नि०] मूलकपल्लव ८७ विद्रध्यरातिक अक्षीव [विद्रध्यरातिका क्षीव सं० विद्रध्यराति पु० नि० काक्षीव नि० काक्षीव पु०] मुखभञ्ज सुभञ्जन दैश [दश नि०] अक्षीव सुभञ्जिन् [सुरञ्जिन् सं० पु० नि०] मोचक मधुगुञ्जन ८८ ।

श्वेतशिग्रु—श्वेतमरिच ।

रक्तशिग्रु—मधुशिग्रुक ।

[7]**तिनिश**—तिनिश चित्रकृत् [रथकृत् नि०] नेमि वञ्जुल रथसाधक ८९ दीर्घवृक्ष चक्रदार [चक्रकर सं० पु० कवर नि०] रथमामन् अतिमुक्तक अश्मगर्भ सर्वसार क्रमसन्धारण ९० ।

[8]**पलाश**—पलाश किंशुक पर्ण खरपर्ण त्रिपत्रक त्रिवृन्ताख्य [त्रिवृन्ताख्य नि०] रक्तपुष्प [रक्तपुष्प सं० पु०] क्षीरश्रेष्ठ समिद्वर [क्षारश्रेष्ठ समिद्वर सं० पु० नि०] ९१ बीजस्नेह वातपोथ [वातपोथ नि०] याज्ञिय [याज्ञिक सं० पु० नि०] ब्रह्मपादप ।

[9]**धव**—धव भारोद्वह गौर शकटाख्य [शकटाक्ष सं० पु० शकटाक्ष नि०] धुरन्धर ९२ कुठाव नन्दित [नन्दिल सं०] ।

[10]**सिवनी**—श्रीपर्णी काश्मरी कृष्णवृन्तिका [कृष्णा वृन्तिका नि०] मधुपर्णिका ९३ गम्भारिन् [कम्भारिन् टि०] सर्वतोभद्रा कट्फला [कट्फला नि०] भद्रपर्णिका विहारिन् [विहीरा नि०] कुमुदा हीरा [हारिन् नि०] महाकुम्भी कश्मरी ९४ नित्यभद्रा महाभद्रा काश्मर्य मधुमती [मधुपर्णी नि०] ।

---

१. हरडे ॥ २. बहेडा ॥ ३. आंबळा ॥ ४. अरणी ॥ ५. अरलू = अरलवो (गु०), टींटू = टेंटू (गु०)। भिन्नवृक्षद्वयमिदम् ॥ ६. (१) सरगवो (उत्तरगुर्जरे) (२) सेमटो (दक्षिणगुर्जरे) ॥ ७. तणछ ॥ ८खाखरो ॥ ९. (१) धावडो (२) भूतखाकरो ॥ १०. सीवण ॥

[1]सातवनउ-सादडिउ-सप्तालू—सप्तच्छद शुक्तिपर्ण गुच्छपुष्प [गन्धपुष्प नि०] सुपर्णक [सुवर्णक सं० सवर्णक नि०] ९५ स्थूलपर्ण दीर्घवृक्ष [दीपवृक्ष सं० पु० नि०] शारदी [शारद नि०] विषमच्छद मद गन्धि विशालत्वच् गजद्विष् शाल्मलीदल ९६ शिरोरुज् देवविटपिन् [शिरोरु गेहविटप नि०] सुमनस् प्रहमाशन।

[2]किरमालउ—आरग्वध कृतमाल कर्णिकार सुपर्णक [सुवर्णक सं० नि०] ९७ पीतपुष्प दीर्घफल शम्याक [शम्पाक पु० नि०] चतुरङ्गुल व्याधिहन् आरेवत चूडिन् [रेचनचूलिन् सं० पु० रेवत स्थूल नि०] प्रग्रह राजपादप ९८ आरोग्यशिम्बिका [आरोग्यशिम्बिका सं०] कर्णिन् स्वर्णशेफालिका।

[3]बीअउ—बीजक प्रियक शौरि [शौरि पु० नि०] गौर बन्धूकपुष्पक ९९ कृष्णसर्ज महासर्ज [महा-सर्ज नि०] कल्याण पीवर असन महासाल पीतसाल [महाशाल पीतशाल सं० पु० नि०] जीवक प्रियसालक [प्रियशालक सं० पु० नि०] १०० सुगन्धि नीलनिर्यास तिष्य पुष्य [तिष्यपुष्य सं० पु० नि०] अलकप्रिय।

श्रेष्ठबीजक—शिखिग्रीव।

अधमबीजक—गोमूत्रक १०१।

[4]सागु—अश्वकर्ण दीर्घपत्र कषायिन् [कषाय नि०] सस्यसंवर सज्जक सर्जक शूर कार्श शाक [कार्श्य सं० पु० कार्श्यशाल नि०] लताहरु १०२।

[5]अर्जुन—देवसाल [देवशाक सं० नि०] शक्रतरु [इन्द्रद्रु टी०] नदीसर्ज अर्जुनाह्वय [अर्जुनाभिध नि०] अर्जुन ककुभ सेव्य सर्पण [असव्य सुपर्ण सं० असेव्य सुपर्ण पु० सेव्य सुवर्ण नि०] धूर्तपादप १०३।

[6]शाक—शाक कोलफल द्वारदारु योगिन् हलीमक गन्धसार स्थिरसार स्थिरक ध्रुवक ध्रुव [ध्रुव-साधन सं० पु० नि०] १०४ अभ्रंलिह महापत्र [महापात्र सं०] बलिसार [बलिसार पु० बलसार नि०] बलप्रद [बलप्रभ नि०]।

[7]धमणउ—धर्मण धनुर्वृक्ष गोत्रपुष्प [गोत्रवृक्ष नि०] रुजासह १०५ महाबल महावृक्ष राजाह धन्वफलः [धन्वफलम् नि० धन्वन टी०] स्वादुफल मृत्युफल सारवृक्ष सुतेजन १०६।

[8]सिल्हक—सिल्हक [सेल्हक सं० सहिल्क पु० सिल्लक नि०] सिद्धवृक्ष।

[9]कोलिपत्र—कोलिपत्र जोरण [अजोरण पु०]।

महापत्र—महापत्र इङ्गुदी [अगरी पु० अगादी नि०] विषसकृत् पलाशक १०७।

[10]सरलउ-कुंदुरु—सरल सिद्धदारु [स्निग्धदारु सं० पु०] नमेरु खलिपादप।

[11] देवदारु—देवदारु देवाह्व पवमारि पलाशिक. [पलाशिका पु०] १०८ पारिभद्र द्रुकिलिम किलिम[द्रुक-लिम कलिम पु०] देववल्लभ दारु स्नेहविद्ध देवद्रुम इन्द्रद्रुम स्वर्गद्रुम [देवद्रु स्वर्गद्-द्रुम नि०] १०९ पीतकाष्ठ पीतदारु पूतिकाष्ठ पूतिदारु महाकाष्ठ महादारु देवकाष्ठ देवदारु भद्रकाष्ठ भद्रदारु इन्द्रकाष्ठ इन्द्रदारु।

---

१. सातवीन ॥ २. गरमाळो ॥ ३. बीयो ॥ ४. गुर्जरगिरायामेतस्य 'सागु=साग' इति प्रसिद्धिर्नास्ति, अपि तु शाकस्यास्ति ॥ ५. (१) अरजणीयो (पालनपुरपरिसरगुर्जभाषा)(२) सादडो (दक्षिणगुर्जरे) ॥ ६. साग ॥ ७. धामण ॥ ८. सिल्लारस ॥ ९. (?) कद्दा ॥ १०. चीड ॥ १०. देवदार ॥

[1]**महूडउ**—मधूक मधुस्राव माधव मधुक मधु ११० मध्वष्ठीळ मधुकाष्ठ मधुलव [मधुस्रव सं० पु०] रोध्रपुष्प [रोध्रक पु०] कोषपुष्प मधुपुष्प गुडपुष्प गोलफल १११ ।

महाडोलु-मधूकविशेष—मधुल [मधुलि पु०] वारिज [गिरिज पु०नि०] दीर्घपत्रक क्षीरवृक्ष [तीरवृक्ष सं०पु०नि०] गैरिकाख्य [गौरशाक सं०पु०] ह्रस्वपुष्प ह्रस्वफल ११२ ।

[2]**टींबु**—तिन्दुक [तिण्डुक सं०] स्फूर्जन [स्फूर्जक नि०] तुष्ट कालस्कन्ध विकाक नि स्यन्दन कालसार रावण [कालशाक द्रावण सं०पु०नि०] नीलसारक ११३ ।

काकटींबु—काकतिन्दुक मर्कटतिन्दुक काकेन्दुक काकपीलु कुपीलु कुलक ११४ ।

[3]**रोध्र**—रोध्र लोध्र ।

श्वेतलोध्र—शाबर स्थूलवल्कल [शाम्बर तनुवल्कल सं०पु०नि०] महारोध्र तरु [मैत्र्य सं० पु० अनम्भस् नि०] शबरपादप ११५ ।

मुनिलोध्र-रक्तलोध्र—पट्टिका तिल्व पट्टिन् लाक्षाप्रासादन तिरीट [तिरीटिन् सं०] मार्जन चिल्लिन् कानीन क्रमुक शश [शिशु सं०पु०नि०] ११६ स्थूलपत्र [स्थूलवल्क सं०नि० स्थूलवक्षस् पु०] बृहत्पत्र ।

कृष्णलोध्र—कृष्णलोध्र गालव ।

[4]**भूर्ज**—भूर्ज भूज बहुपुट [बहुपाट पु० बहुपट नि०] मृदुत्वक्क [मृदुवल्क नि०] मृदुच्छद ११७ रेखापत्र छत्रपत्र [चित्रपत्र पु०] बहुत्वक् चर्मिन् ।

[5]**गुंदी**—श्लेष्मातक भूतवृक्ष पिच्छिल द्विजकुत्सित ११८ वसन्तकुसुम शेलु फलेलु [कफेलु नि०] लेखशाटक विषघातिन् बहुवार शीत उद्दालक सेलु [शालु सं०पु०] ११९ ।

[6]**वडहर**—लकुच लिकुच [लकुच कण्टकिन् नि०] ग्रन्थिमत्फल [ग्रन्थिफल पु०नि०] ।

[7]**कटहर**—पनस [अम्पुपनस पु०नि०] डहु [दुहु स०] लकुच क्षुद्रपनस ।

लकुचफल--[तनु नि०] न्युब्जक [कुब्जक नि०] १२० ।

[8]**आंबउ**—आम्र रसाल माकन्द कामाङ्ग पिकबान्धव वनपुष्पोत्सव चूत परपुष्टमहोत्सव [परपुष्टमहोद्भव स० परपुष्टमदोद्भव पु० नि०] १२१ मधुदूत मधुफल सुफल मदिरासख वसन्तपादप ।

सुगन्धिआम्र—सहकार १२२ ।

क्षुद्राम्र—क्षुद्राम्र कृमितरु लाक्षावृक्ष अतुद्रुम सुकोशक [सुकेशक सं०पु०नि०] घनस्कन्ध कोशाम्बु [केशाम्बु स०पु०नि०] सुरक्तक [सरक्तक पु०] १२३ टङ्क नीलकपित्थ ।

अन्यआम्र—राजपुत्र नृपात्मज ।

[9]**जांबू**—जम्बू महाफला राजजम्बू नीलाम्बुजच्छदा [नीलाम्बुकच्छदा नि०] १२४ सुगन्धिपत्रा ।

जम्बूविशेष—काकजम्बू कुजम्बुका उशीरपत्रा नादेयी वैदेशी काकवल्लभा १२५ ।

---

१. महूडो ॥ २. टिंबरवो ॥ ३. लोधर ॥ ४. भोज ॥ ५. गुंदी ॥ ६. बडहर (हिंदी) ॥ ७. फनस ॥ ८. आंबो ॥ ९. जाबू ॥

मयणहल—मदन श्वसन [छर्दन नि०] राठ शल्यक विषनाशन करहाट मदक पिण्डिन् पिण्डतक फल १२६ सूर्यपुत्र कर्कटक विषगन्ध [विषघात पु०] विषोद्र मत्स्यान्तकफल राजपुत्रक कफवर्धन १२७।

[1]**कुबड**—कुब्जक कामुक [कामुक नि०] श्यामसार फुल्लः [फुल्ली सं०] निम्बिद्रुम [निम्बीद्रुम सं०पु० मिसिद्रुम नि०] ।

[2]**इज्जर**—निचुल नदीकान्त अम्बुज हिज्जल इज्जल १२८ गन्धपुष्प [गन्धपुष्प स०पु०] गुच्छफल अम्बुजात कच्छपाली [अनुवाक कच्छकोली स०पु०नि०]।

[3]**वेतस**—वेतस विदुल शीत नदीकूलप्रिय रथ १२९ अभ्रपुष्पः [अभ्रपुष्पं पु०] पत्रमालिन् वानीर वञ्जुल ।

जलवेतस—अम्बुवेतस [अम्लवेतस सं०] भीरु नादेयी बालभीरुक १३० विदुल मञ्जरी नम्र परिव्याध निकुञ्जक ।

[4]**वरुणा**—वरुण [वरण टी०] गन्धवृक्ष तिक्तशाक [तिक्तशाक स०] कुमारक १३१ श्वेतपुष्प श्वेतफल तमाल मारुतापह शीधुवृक्ष [सीधुवृक्ष स०पु०नि०] श्वेतवृक्ष सेतु अश्मरिकारिपु [अश्मरिकारिपु पु०] १३२ ।

[5]**आंकुलु**—अङ्कोठ पीनसार दीर्घकील निकोचक अङ्कोल्लक [अङ्कोलक नि०] ताम्रफल रेचक गन्धपुष्पक १३३ ।

[6]**भीलामा**—भल्लातक वीरतरु अरुष्क अरुष्कर व्रण भौतिक भूतहृ भृरिस्नेह शोफकर धनुष् [धनु टी०] १३४ अग्निमुखी बहुपत्र भल्ली सूर्यसंज्ञक अग्निसंज्ञक ।

[7]**अरीठा-अरीठउ**—अरिष्ट कृष्णबीज [कृष्णवर्ण रक्तबीज नि०] अर्थसाधन १३५ शुभनामन् शीतफेन [पीतफेन पु०नि०] फेनिल गर्भपातन ।

[8]**नींब**—निम्ब सर्वतोभद्र पारिभद्र सुतिक्तक १३६ पिचुमन्द [पिचुमर्द टी०] यवनेष्ट शकेष्ट [शुकेष्ट पु०नि०] शुकमालक [शुकमाल मालक टी०] अरिष्ट हिङ्गुनिर्यास नेतृ नियमन १३७।

[9]**बकायणि**—महानिम्ब निम्बरक कामुक [निम्बक कार्मुक नि०] विषमुष्टिक रम्यक क्षीवक क्षुवका [क्षुक्षा सं० पु० क्षुक्ष नि०] अक्षिपीलु केशमुष्टिक १३८ ।

[10]**पीलू-पेणु**—पीलु शाखिन् सहस्रांशिन् [सहास्रांश नि०] शीत करभवल्लभ गुल्मारि गुडफल १३९ ।

[11]**अखोड**—अक्षोट कर्पराल फलस्नेह गुहाश्रय [गुहाशय नि०] ।

[12]**पारापत**—पारापत [पारावत नि०] साराम्ल कृतमाल [रक्तमाल नि०] परावत १४० आरेवत सारफल ।

महापारावत—महापारावत महत् कपोताण्डतुल्यफल ।

[13]**रुद्राक्ष**—रुद्राक्ष महामुनि १४१ ।

चतुर्मुखरुद्राक्ष—ब्रह्मन् ।

---

१. मौंकळ ॥ २. 'मोगरो' इत्येतस्य कापि अरण्यजातिः सम्भाव्यते ॥ ३. समुद्रफल ॥ ४. वाळुंज (महाराष्ट्रे) ॥ ५. (१) वरणो (२) वायवरणो ॥ ६ (१) अंकोल (२) आंकोल ॥ ७. भीलामो ॥ ८. अरीठो ॥ ९. लींबडो ॥ १०. बकामलींबडो ॥ ११. पीलु ॥ १२. अखरोड ॥ १३. 'आमलक' इति सम्भाव्यते ॥ १४. रुद्राक्ष ॥

द्विमुखरुद्राक्ष—शरार्गेन्द्र।

षण्मुखरुद्राक्ष—कार्त्तिकेय।

पञ्चमुखरुद्राक्ष—शङ्कर १४२।

एकमुखरुद्राक्ष—माधव विजयिन् शस्त्रवारण।

[1]**पुत्रञ्जीव**—पुत्रञ्जीव अक्षफल कुमारनामक [कुमार पु०] जीवनामक १४३।

[2]**करंजुवउ**—करञ्ज नक्तमाल [रक्तमाल टी०] पूतिक चिरिबिल्वक [पूतीक चिरबिल्वक पु० नि०] करज श्रोपदारि प्रकीर्ण [प्रकीर्य नि०] कलिमारक [कलिमाक्षम पु०नि० कलिमारक टी०] पूतिकरञ्ज [पूतीकरञ्ज पु०] गौर सुमनस् घृतपर्णक [घृतपूर्णक पु०]।

करञ्जप्रथमभेद—षड्ग्रन्थ [षड्ग्रन्था नि०] हस्तिवारुणी [हस्तिवारुणी पु०नि०] १४५।

[3]**करञ्जद्वितीयभेद**—मर्कटी कृतमाल उदकीर्य प्रकीर्यक।

[4]**करञ्जतृतीयभेद**—अङ्गारवल्ली शाङ्गेष्टा कावृन्ती करतालिका १४६।

[5]**रोहिडउ**—रोहीतक रोहितक रोहिन् दाडिमपुष्पक रोहेडक [रोहडक नि०] सदापुष्प रोचन [रोचना नि०] प्लीहरक्तहन् [प्लीहहन् रक्तहन् टी०] १४७।

[6]**कायफल**—कट्फल सोमवल्क कैटर्य गोपभद्रिका [गोपभद्रिक पु०] कुम्भी कुमुदिका भद्रा श्रीपर्णी भद्रवती १४८।

[7]**दाडिमसार**—दाडिम कुट्टिम कीरवल्लभ फलषाण्डव [फलषाडव पु०] करक रक्तबीज [दन्तबीज पु० नि०]।

[8]**ओड्रपुष्प**—ओड्रपुष्प जपा जवा [चपा पु०] १४९।

[10]**धाउडी**—धातकी धातुपुष्पी [धातुपुष्पा पु०] बह्निपुष्पी [बह्निपुष्पा पु० बहुपुष्पी नि०] अग्निपुष्पिका ताम्रपुष्पी [ताम्रपर्णी पु० नि०] सुभिक्षा कुञ्जरा मद्यपाचनी १५०।

[11]**सालरि**—सल्लकी वल्लकी ह्रादा [ह्रदा पु०] सुवहा सुरवा रसा अश्वमूत्री कुन्दुरुकी [अश्वमूर्ति कुन्दरुकी नि०] गजभक्षा महेरणा [गजभक्ष्या महेरुहा पु०नि०] १५१ गन्धवीरा गन्धकारी सुरभि वनकर्णिका।

[12]**एरण्ड**—एरण्ड तरुण चित्र दीर्घदण्ड [दीर्घचन्द्र पु०] व्यडम्बर [व्यडम्बक नि०] १५२ पञ्चाङ्गुल वर्धमान आमण्ड [आरण्ड टी०] रुचक रुबु व्याघ्रपुच्छ व्याघ्रनख चञ्चु [चुञ्चु टी०]उत्तानपत्रक १५३ गन्धर्वहस्तक चञ्चुरदण्ड [चञ्चुरा आदण्ड पु० नि०] हस्तिपर्णक उरुबूक हस्तिकर्ण १५४।

[13]**किम्पाक**—किम्पाक महाकाल काकर्द काकमर्दक।

[14]**कंपीलउ**—काम्पिल्यक कपिल [कम्पिल्लक काम्पिल्य पु० नि०] रक्ताङ्ग रक्तचूर्णक १५५ चन्द्राह्वय [चन्द्र टी०] रेचनक [रोचनक नि०] कर्कश हृ पटोदक [पटोदय नि०]।

[15]**कतकफल**—कतक छेदनीय अम्बुप्रसादनफल कत १५६।

---

१. जीवपुता॥ २. कांज॥ ३ कणजो॥ ४. कचका॥ ५. (१) रोहोडो (२) रक्तरोहोडो॥
६. कायफळ। ७. दाडमनां बीज॥ ८. 'फलषाडव' इति समीचीन. पाठः॥ ९. (१) जासूद (२) जासूस॥१०. धावडी॥११. सालेडी, रसोऽस्याः 'कुन्दुरु-करकर धूप' इति प्रसिद्धः॥
१२. एरंडो॥ १३ (!) (१) झेरकोचलुं झेरकचोलुं (२) लाल इंद्रामणां (३) महाकाव॥
१४. कपील॥ १५. निर्मळीकर॥

[1]बमनी—कर्पासी [कार्पासो नि०] समुद्रान्ता बदरी [बदरा नि०] तुण्डिकेरी ।
वन्यकर्पासी—भारद्वाजी [भरद्वाजी पु० नि०] भद्रा वन्दनबोजिका १५७ ।

[2]कामवृक्षा—वन्दा—वन्दा तरुरुहा [तरुरुहा नि०] शेखरी पादरोहणी [अपररोहिणी पु०] वृक्षादनी वृक्षरुहा [वृक्षभक्ष्या नि०] जयन्ती कामपादप १५८ ।

वन्दाविशेष—क्षीरवृक्षभव नन्दीमुख [नन्दीवृक्ष नि०] जयद्रुम ।

[3]अरडूसा—आटरूष [अटरूष टी०] वृष वासा वासिका [वाशिका पु० नि० टी०] वाजिदन्तक १५९ भिषग्माता सिंहमुख सिंहिका सिंहपर्णिका ।

[4]तुम्बुरु—तुम्बुरु [तुम्बरु पु० नि०] सानुज सौर सारस [सोरस पु० सौरभ नि०] वनज अग्निक [अन्धक नि० अन्दक पु० पु१ पु२] १६० तीक्ष्णवल्क तीक्ष्णफल तीक्ष्णपत्र महामुनि ।

[5]केलि - कदली हस्तिविषा रम्भा मोचा अंशुमत्फला [भानुफला टी०] १६१ काष्ठीला वारण-बुसा [वारणबुशा नि० वारणवसा पु०] कोलीरस [कालीरस पु० नि०] ।

[6]तगर—तगर कालानुसार्य वक्राख्य [चक्राख्या नि० कुटिल जिह्म टी०] नहुष [नघुष पु० मधुरो नि०] नृप १६२

[7]पद्मनस—तूल नूद ब्रह्मदारु [ब्रह्मवारु नि०] ब्रह्मण्य ब्रह्मकाष्ठक ब्रह्मनिष्ठ यूप [दाप नि०] क्रमुक ब्रह्मचारिन् १६३ ।

[8]मोषक—मुष्कक मूषक [मोक्षक नि०] घण्टा शाटल [क्रन्दाल नि०] मोक्ष मुष्कक पाटलि गोलिह [गोलीढ टी०] क्षारश्रेष्ठ १६४ ।

[9]वांसु—वंश यवफल वेणु शतपर्वन् तृणध्वज मस्कर [तस्कर पु०] त्वचिसार त्वक्सार कर्मार तेजन [कर्मारतेजन् पु०] १६५ ।

[10]गांगेटी—गाङ्गेरुकी विश्वदेवा [विश्वदेवदेवा नि०] झषा [रुषा पु०] ह्रस्वगवेधुका [ह्रस्वा गवेधुका नि० पु१ पु२] खण्डा [खण्डा पु० नि०] अरिष्टा नागबला खरगन्धनिका [खर-बन्धनिका नि०] १६६ ।

[11]दारुहलद्र—दार्वी दारुहरिद्रा हरिद्रु कण्टकेरुका [पीता कटङ्कटेरिका नि०] पीतद्रुम पीतदारु [पीतदारु नि०] पीतन पीतचन्दन १६७ पर्जनी कण्टकिनी [कर्कटकिनी पु० नि०] कालीयक [कालेयक पु० नि०] पचम्पचा ।

[12]थूणीयक—ग्रन्थिपर्ण [ग्रन्थिपर्णी पु०] श्लिष्टपर्ण विकीर्ण शीर्णरोमक १६८ हरित कुक्कुर पुष्प शुकगुच्छ [गुच्छ शुकपुष्प नि०] शुकच्छद स्थौणेयक: बर्हिचूडम् आराम ग्रन्थिका [बर्हिचूडा सुगन्ध ग्रन्थिक नि०] १६९ ।

[13]पीक—स्पृक्का ब्राह्मणी पद्मपुष्टिका पिशुना वधू समुद्रान्ता मरुन्माला निर्माल्या देवपुत्रिका १७० लङ्कोपिका [लङ्कातिका नि०] कोटिवर्षा देवी पद्ममुष्टिका गोमिन् स्वर्णलता इन्द्राणी मरुत् माला [मरन्माला नि० मारुत सग् टी०] लता लघु १७१ ।

---

१. कपास ॥ २. वांदो ॥ ३. अरडूसी ॥ ४. नेपाली धनिया ॥ ५. केळ ॥ ६. तगर ॥ ७. पद्मकाष्ठं सम्यक् ॥ ८. (१) मोखो (२) मकटीनुं झाड ॥ ९. वांस ॥ १०. गांगेटी ॥ ११. दारुहलदर ॥ १२. पत्राण्यस्य 'तालीसपत्र' संज्ञानि ॥ १३ चोबारो ॥

[1]**विडंग**—विडङ्ग केरला अमोघा तण्डुल चित्रतण्डुला [मोघा तन्डुल कृष्णतन्डुल पु० नि०] भस्मक [वेल्लक नि०] कृमिहन् जन्तुघातक मृगगामिनी १७२ ।

[2]**ऋषभु**—इन्द्राक्ष ऋषभ वीर श्रीमत् वृषभनामक धूर्वह [धुर्धर पु० धूर्धुर नि०] गोपति शृङ्गिन् बन्धुर पृथिवीपति १७३ ।

[3]**ऋद्धि वृद्धि**—ऋद्धि सिद्धि युग [सिद्धियुग पु०] योग्य रथाङ्ग मङ्गल वसु ऋषिसृष्टा सुख [ऋषिसृष्टसुख नि०] लक्ष्मी वृद्धि १७४ ।

[4]**पद्माकु**—पद्मक मालक पीतरक्त [पीत रक्त नि०] चारु सुप्रभ [चारु सरुस्सव पु० चरु सरुश्यव नि०] सुरभि [सुसभ नि०] शीतवीर्य पाटल पीतवर्णक १७५ ।

[5]**कङ्कुकुष्ठ**—कङ्कुष्ठ काककुष्ठ पुलक काकपालक रेचन शोधन हास विकङ्ग रङ्गदायक १७६ ।

[6]**फल्हूहा**—परूषक अल्पास्थि [अस्पास्थि पु० नि०] परुष नीलपर्णक परापर [परोपर पु० नि०] परु [पर नि०] चेरु परिमण्डल १७७ ।

[7]**खर्जूर**—खर्जूर अग्रज [स्वग्रुज नि०] पिण्डिन् नि श्रेणि स्वादुमस्तक ।

महाखजूरी—महाखर्जूरिका भूमिखजूरी काकपर्कटी [काकपर्कटि पु० काककर्कटी नि०] १७८ ।

[8]**ताड**—तल ताल लेख्यपत्र तृणराज ध्वजद्रुम ।

[9]**नालेर**—नालिकेर रसफल लाङ्गलिन् कूर्चकेसर [कूर्चकेशर पु०] १७९ दाक्षिणात्य दृढफल नालिकेल [नारिकेर नि०] लतातरु ।

[10]**सोपारी**—पूग क्रमुक गूवाक खपुर [पूगी नि०] नीलवल्कल [नीलकल्कल पु०] १८० घोण्टा ।

[11]**पूगफल**—उद्वेग ।

[12]**कोफलु**—चिक्क चिक्कण ।

[13]**हिन्ताल**—हिन्ताल तृणराज राजवृक्ष लताङ्कुर १८१ ।

[14]**ताली**—ताली मृत्युपुष्पा [मृत्युपुष्टा पु० मृदुपुष्पा पुपा०] एकपत्रफला ।

[15]**केतक**—केतक रज·पुष्प जम्बूल क्रकचच्छद १८२ ।

तृणजाति—तृणपादप—खर्जूर ताल खर्जूरी ताली हिन्ताल केतक क्रमुक नालिकेर १८३ ।

[16]**निर्गुण्डी**—सिन्दुवार निर्गुण्डी [निर्गुण्ठी टी०] सिन्दुक नीलसिन्दुक [नीलसन्धिक पु० नि०] शीतसह इन्द्रसुरस [शीतसहा सुरसा नि०] इन्द्राणी सिन्दुवारिका [सिन्दुवारक· पु० नि०] १८४ ।

नीलनिर्गुण्डी—वनशेफाली सुपुष्पा नीलमञ्जरी ।

श्वेतनिर्गुण्डी—श्वेतसुरसा गोलोमी [गोलोमा नि०] भूतवेशी [भूतकेशी पु० नि० पु१ पु२] १८५ ।

---

१. (१) वावडींग (२) वायवडंग ॥ २–३ अष्टवर्गगता दिव्यवनस्पतिः ॥ ४ पद्मकाष्ठ ॥ ५ रेवंचीनो शीरो ॥ ६. फालसा ॥ ७ खजूर ॥ ८–१४ ताड ९. नालियेर ॥ १०–११ सोपारी ॥ १२ चीकणी सोपारी ॥ १३. ताडभेदः ॥ १५ केवडो ॥ १६. नगोड ॥

शेफालिका—शेफालिका सुवहा निर्गुण्डी नीलिका [सुता पु० नि०] सुरसा रक्तवृन्ता श्विसघ्नी पुष्पवर्षिणी १८६ ।

श्वेतशेफालिका—भूतवेशी [भूतकेशी पु० नि०] सत्यभामा बहुक्षमा ।

[1]प्रियङ्गु—प्रियङ्गु प्रियक कङ्गु प्रियवल्ली प्रिया लता १८७ विष्वक्सेना गन्धफली [गन्धफला पु०] कारम्भा फलिनी फली [फला पु०] गुन्द्रा गोवन्दनी [गो वन्दनी टी०] श्यामा योषाह्वा वर्णभेदिनी [पर्णभेदिनी नि०] १८८ ।

जेठीमधु[2]—मधुयष्टी [मधुरा नि०] यष्टीमधु तल्लक्षण [तल्लक्षणा नि०] क्लीतक नीरजा [जलजा पु० नि०] मधुपर्णी मधूलिका १८९ ।

[3]आसगन्धि—अश्वगन्धा तुरगी कम्बुका [तुरङ्गी कम्बुका नि०] अश्वावरोहक अश्वकन्द बहुगन्धा पुत्रदा लोककर्णी [कोककर्णी पु० नि०] १९० ।

[4]मीढासींगी—मेषशृङ्गी अजशृङ्गी वर्तिका सर्पदंष्ट्रिका ।

दक्षिणावर्तमेषशृङ्गी—दक्षिणावर्ता वृश्चिकाली [वृश्चिकाला नि०] विषाणिका १९१ उष्ट्रपुष्पा धूम्रकपुष्पा [दुग्धवमी आमपुष्पी पुपा० उष्ट्रपुच्छा धूम्रकपुच्छा नि०] काली विषघातनी [विषघातिनी पु० नि०] ।

काकडासिंगी—कर्कटशृङ्गी शृङ्गी नताङ्गी शिशिरेफला १९२ कर्कटाह्वा महाघोषा वक्रा मञ्जीरशिम्बिका [मञ्जीरशम्बिका पु० मञ्जरिशिम्बिका नि० मञ्जरीशिम्बिका पु१] ।

[5]रींगणी—निर्दिग्धिका कण्टाली दुःस्पर्शा कण्टकारिका १९३ व्याघ्री क्षुद्रा दुष्प्रधर्षा धावनी हेमपुष्पिका ।

बृहद्रींगणी—बृहती क्षुद्रा भण्टाकी [क्षुद्रभण्टाकी पु० नि०] वार्ताकी [क्षुद्रवार्ताकी टी०] राष्ट्रिका कुली १९४ विशदा [विशद· नि० विशिखा पुपा०] सिंही अनाक्रान्ता महोटिका महती ।

[6]विदारि—विदारी स्वादुकन्दा पुष्पकन्दा शृगालिका [मृगालिका नि०] १९५ वृक्षादनी चर्मकषा कूष्माण्डी [भूकूष्माण्डी पु० नि०] अश्वबल्लभा बिडालिका वृक्षपर्णी ।

क्षीरविदारिका—महाश्वेता १९६ क्षीरशुक्ला क्षीरकन्दा क्षीरवल्ली पयस्विनी ऋक्षगन्धा [ऋष्यगन्धा पु० नि०] इक्षुगन्धा इक्षुवल्ली क्षीरविदारिका १९७ ।

[7]पीठवनी—पृश्निपर्णी [पृश्निपर्णी नि० पृष्ठिपर्णी पु० सूक्ष्मपर्णी टी०] पृथक्पर्णी [पृथुकर्णी पु०] लाङ्गली क्रोष्टुपुच्छिका शृगालविन्ना [शृगालविन्ना पु० शृगालवर्णा नि०] कलशि घृतिला [कलशी घृतिला नि० कलसी घृतेला पु०] धावनी गुहा १९८ सिंहपुच्छी [सिंहपुच्छक टी०] चित्रपर्णी अंह्रिपर्णी [अङ्घ्रिपर्णी नि०] तिलपर्णी ।

---

१. घउंला–गन्धफला ॥ २. जेठीमध ॥ ३. (१) आसंध (२) आसन ॥ ४. मींढासींगडी ॥ ५. (१) भोंयरींगणी (२) भोटींगणी ॥ ६. (१) भोंयकोळुं (गुर्जरे) (२) कणीयो (सौराष्ट्रे) ॥ ७. पीठवण ॥

गोखरू[1]—गोक्षुर स्थलशृङ्गाट [स्थलशृङ्गाल नि०] वनशृङ्गाट गोक्षुर [कोक्षुर पु०] १९९ कण्टिन् षडङ्ग [षडङ्गिन् नि०] गोकण्ट त्रिकण्ट त्रिककण्टक [त्रिकट त्रिक पु० त्रिकस्त्रिक नि०] इक्षुगन्धा व्यालदंष्ट्र श्वदंष्ट्र [स्वदंष्ट्रा पु० स्वदष्ट्र नि०] स्वादुकण्टक २०० पलङ्कषा कण्टफल षडन्त भूक्षुर [तूक्षुर नि०] क्षुर ।

दांती—दन्ती शीघ्रा उपशल्या उपचित्रा [विशल्या चित्रा नि०] उदुम्बरपर्णिका २०१ मकुलक रामदूती निकुम्भ घुणवल्लभा ।

[2]नागदन्ती-दन्तीविशेष—नागदन्ती हस्तिदन्ती वारुणी गजचिर्भिटी [चिर्भिटी नि०] २०२ मृगादनी मृगेर्वारु मृगाक्षी गजस्फुटा [भुजगस्फटा पु० नि०] श्वेतपुष्पी मधुपुष्पी पर्वपुत्री विषौषधी [श्वेतपुष्पा मधुपुष्पा पर्वपुष्पा विषौषधि नि० पर्वपुष्पी पु०] २०३ ।

[3]आझाझाडा—अपामार्ग अध.शल्या [अधःशल्यी पु० अधःशल्य नि०] किणिही खर-मञ्जरी धामार्गव [अधामार्गव टी०] शैखरिक वशिर कपिपिप्पली २०४ कपि-वल्ली मर्कटिका शिखरिन् आघाट दुर्ग्रह प्रत्यकपुष्पी [प्रत्यक्पर्णी टी०] पत्रपुष्पी केशवल्ली [केशपर्णी टी०] मयूरक २०५ ।

[4]सुंठि—आर्द्रक शृङ्गबेर कटुभङ्ग कटूत्कट शुण्ठी महौषध विश्वा नागर विश्वभेषज २०६ ।

[5]साटहडा—पुनर्नवा वृश्री [वृश्रीव पु० वृश्रीर नि०] दीर्घपत्र. [दीर्घपत्रा नि०] शिला-टक [शिलाटिका नि० शिलारिका पु०] विशाख क्षुद्रवर्षाभू कठिल्ल प्रावृषा-यणी २०७ शोफघ्नी ।

[6]साटहडी—क्रूरा मण्डलपत्रक [क्रूरमण्डलपत्रक नि०] श्वेतमूला महावर्षाभू वर्षाकेतु [वर्ष-केतु नि० वर्ष केतु पु०] २०८ ।

[7]मालकांगुणी—ज्योतिष्मती स्वर्णलता दुर्मदा [दुर्मना पु० कङ्गुनी नि०] लवणा अग्निभा पारावतपदी पण्या ज्योतिष्का कटभी २०९ ।

माषवनी—माषपर्णी आर्द्रमाषा माषमाषा [सूर्यपर्णी पाण्डु नि०] महासहा अश्वपुच्छी [अश्व-पुच्छा पु० नि०] सिंहवृन्दा [सिंहवृत्ता पु०] काम्बोजी कृष्णवृन्तिका २१० ।

मुद्गवनी—मुद्गपर्णी काकमुद्गा [काकमुद्गा पु० नि०] वर्णा [वन्या नि० पर्णी पु०] मार्जारगन्धिका शिम्बी [शिवा नि०] क्षुद्रसहा हासा [हासी पु० नि०] रङ्गणी [रिङ्गिणी पु०] शूर्पपर्णिका [सूर्पपर्णिका पु० सूर्यपर्णिका नि०] २११

[8]भूंईआमली—भूम्यामलकी आमला [अमला पु० नि०] बहुपत्री [बहुपुत्री पु० बहुपुत्रा नि०] वितुन्नक तामलकी अजझटा अजझाटा [उत्कटा झाटा पु० उच्झटा नि०] तालिका [शायतालिका नि०] तमालिनी [तुन्नमालिनी पु० तुन्नमालिनी नि०] २१२ ।

[9]हलद्र—हरिद्रा वर्णवती काञ्चनी वरवर्णिनी निशाह्वया रजनि [रजनी पु० नि०] गौरी पीतिका मेहघातिनी २१३ वेश्या विटप्रिया पिङ्गा [पिण्डा पु० पु१ पीता नि०] हरिता तरङ्गिणी [हट्टविलासिनी] ।

---

१. गोखरू ॥ २ घणसार (महाराष्ट्रे) ॥ ३. (१) अघेडो (२) झीझेटो ॥ ४. सुंठ ॥ ५. साटोडो ॥ ६ साटोडी ॥ ७ मालकांगणी ॥ ८. भुंइआंबली ॥ ९ हळदर ॥

[1]**पमाड**—प्रपुनाट [प्रपुन्नाट पु० नि०] दद्रुघ्न चक्रह [चक्रक पु० चक्राक नि०] चक्रमर्दक २१४ मेषाक्ष मेषकुसुम पद्माट [पुन्नाट पु०] एडगज।

[2]**मोडयेरी**—मुण्डी मुण्डितिका [मुण्डितिका पु० मुण्डतिका नि०] भिक्षु श्रावणी जीवबोधनी [जीवबोधिनी नि०] २१५ श्रवणा श्रवणशीर्षा प्रव्रजिता तपस्विनी ।

[3]**महामुण्डी**—महाश्रावणिका ऽव्यथा [अव्यथा नि०] कदम्बपुष्पिका २१६ ग्रन्थिका लोचनीया [लोभनीया पु० नि०] छिन्नग्रन्थनिका

[4]**बावची**—वाकुची कालमेषी दुर्गन्धा कुष्ठनाशनी [कुष्ठनाशिनी नि०] २१७ पूतिपर्णी सोमराजी सुवल्ली सोमवल्लिका अवल्गुज कृष्णफली इन्दुलेखा [कृष्णफला दुर्लेखा नि०] पूतिफली २१८ ।

[5]**राठ**—रास्ना श्रेयसी रस्या रसना अतिरसा रसा एलापर्णी गन्धमूला सुवहा मारुतापहा २१९।

[6]**नउली**—नाकुली सर्पगन्धा सुगन्धा चीरितपत्रिका [चारितपत्रका नि०] २२० ।

गन्धनउली—गन्धनाकुलिका सर्पाक्षी विषमर्दनी [विषमर्दिनी नि०] २२० महासुगन्धा सुवहा छत्राकी [छत्राक्षी पु०] नकुलप्रिया।

[7]**कुठेरक**—कुठेरक अर्जक क्षुद्रपत्र कठिञ्जर [कुठिञ्जर पु० नि०] २२१ वैकुण्ठ तीक्ष्णगन्ध

कुठेरकविशेष—षटपत्रक पर्णास बिल्वगन्ध (२२२)।

कृष्णकुठेरक—करालक [सरालक नि०] २२२ कालताल [काकताल नि०] कृष्णमल्ली मालुक कृष्णमालुक ।

[8]**तुलछी**—तुलसी सुरसा आपीता राक्षसी [प्रेतराक्षसी पु० नि०] बहुमञ्जरी २२३ ग्राम्या [प्रस्था पु० बस्था नि०] गौरी शक्रस्त्नी भूतघ्नी देवदुन्दुभि ।

[9]**मरुअउ**—फणिज्जक मरिचक [प्रस्थपुष्प नि०] खरपत्र अल्पपत्रक [अग्रपत्रक नि०] २२४ मरूबक मरुबक जम्भीर [जम्भार पु० जम्बीर टी०] मारुत फणिन् ।

[10]**त्रायमाण**—त्रायमाणा त्रायन्ती कृतत्राणा अद्रिसानुजा [अङ्घ्रिसानुजा नि०] २२५ वार्षिक बदरा धृष्टि वाराही बलभद्रिका [बीलभद्रिका पु०] बलदेवा जुहु [सुहृत् पु०] त्राणा विष्वक्सेनप्रिया २२६।

[11]**धमासउ**—यवासक धन्वयास यास धन्वयवासक वीरमूल [बूरमूल पु० नि०] दीर्घमूल बालपत्र मरूद्भव २२७ अधिकण्टक [अविकण्टक पु० अधिष्ठकण्ठ नि०] कुनाश [कुनाशक नि०] ताम्रमूली प्रनोदनी [पचोदन नि०] दुस्पर्शा [दुःस्पर्शः पु० नि०] कच्छुरा अनन्ता [अमन्ता पु०] समुद्रान्ता दुरालभा २२८।

[12]**किरायता**—किराततिक्त कैरात रामसेन किरातक अनार्यतिक्तक हैम भूनिम्ब काण्डतिक्तक २२९

१. पुंवाडियो ॥ २ गोरखमुंडी ॥ ३. महामुंडी ॥ ४. बावची ॥ ५ रासमूरी (उत्तरभारते) ॥ ६. (१) नायवण (२) ईश्वरी ॥ ७. अरण्यतुलसीजाति. ॥ ८ तुलसी ॥ ९. मरुओ ॥ १०. गुलेमाकीस् (बुनानी) ॥ ११. धमासो ॥ १२. करियातु ॥

[1]उपलोठ—कुष्ठ पाकल राम काश्मीर वाप्य [बाप्प पु०] उत्पल वानीरज पारिभव्य [पारिभद्र पु० पारिभाव्य नि०] कौरव्य [कौरव पु० नि०] व्याधिनामक २३० ।

[2]बाळउ—बालक अम्बाह्वय [नीर वारि टी०] केशाह्वय [केश टी०] बर्हिष्ठ दीर्घरोमक ह्रीबेर उदीच्य वक्र [वक्त्र पु०] पिङ्ग आचमन कच [रुच पु० नि०] २३१ ।

[3]शठि—शटी [शठी पु० नि०] पलाश षड्ग्रन्था गन्धोली [गन्धाली नि०] हिमजा वधू कर्चूर [कचुर नि०] सुव्रता गन्धमूली पृथुपलाशिका [पृथुपलाशिका पु० पृथुफलाशिका नि०] २३२ ।

[4]एलीयउ—एलावालुक [एलुवालुक पु०] ऐलेय वालुक हरिवालुक सुगन्धि आलुक एल्वाल [आलुक एल्वालु पु० नि०] दुर्वर्ण प्रसर [दुर्वार पु० दुर्वर्णप्रसर नि०] दृढ २३३ ।

[5]केसर-कुंकुम—कुङ्कुम रक्तसंज्ञ सङ्कोचपिशुन [सङ्कोच पिशुन पु० टी०] वर [शक पु० शुकं नि०] धीर [हीर पु० नि०] कुसुम्भ घुसृण पीत वाह्लीक [वाल्हिक टी०] पीतन २३४ कश्मीरज वह्निशिख वर्ण [वर पु०] लोहितचन्दन ।

[6]आई—जाति रजनि [रजनी पु० नि०] पुष्पा मालती तैलभाविनी २३५ प्रियंवदा हृद्यगन्धा मनोज्ञा सुमना लता ।

जातिकलिका—पत्री सौमनसायनी [सौमनसायिनी पु०] २३६ ।

[7]जाइफल—जातीफल [जातिफल टी०] जातिकोश [जाति टी०] शालूक मालतीफल मज्जसार जातिसूत [जात्यमृत पु० नि०] शौण्ड सौमनस पुट २३७ ।

[8]जूही—यूथिका बालपुष्पी [बालपुष्पा नि० बालुपुष्पी पु०] मागधी गन्धयूथिका [शङ्कुयूथिका पु० नि०] गुणोज्ज्वला पुण्यगन्धा चारुमोटा शिखण्डिनी २३८ अम्बष्ठा गणिका ।

पीतयूथिका—हेमपुष्पिका ।

कुन्द—कुन्दम् [कुन्द टी०] माध्य सदापुष्पी [सदापुष्प नि०] मकरन्द मनोहर २३९ अट्टहास सूक्ष्ममित्र शाल्योदनोपम [शाल्योदन यमश्वस नि०] ।

[9]नीमाली—नवमालिका नेमाली [नेवाली पु० मोमाली नि०] वनमालिनी [नवमालिनी नि०] २४० सप्तला सुकुमारा अतिसुरभि शशिगन्धिका [सप्तला सुकुमारा अति सुरति शिशुगन्धिका पु० नि०] कान्ता विभावरी ग्रीष्मा ग्रैष्मिका शिखरिणी २४१ ।

[10]केवडी—मल्लिका शीतभीरु मदयन्ती प्रमोदनी [प्रमोदिनी पु०] अष्टापदी तृणशून्य गवाक्षी [गवाक्षा नि०] भूपदी २४२ ।

मल्लिकाविशेष—वार्षिकी षट्पदानन्दा[षट्पदानन्दी नि०]श्रीमती सुभगा प्रिया सुवर्षा त्रिपुटा त्र्यस्रा सुरूपा [त्र्यस्रसुरूपा नि०] मुक्तबन्धनी [मुक्तबन्धना पु० नि०] २४३ ।

[11]सेवंत्री—कुमारी कर्णिका चारुकेसरा [वर्णिचारु केसरा नि० चारुकेशरा पु०] सूक्ष्मसम्मता तरणी रामतरणी [रामतरणि नि०] गन्धाढ्या कन्यका [कुमारी टी०] सहा २४४ ।

१. (१) उपलेट (२) कठ ॥ २. बालक ॥ ३ शठकचूरो । ४. एळीयो ॥ ५. केसर ॥ ६ आई ॥ ७. जायफळ ८. जूई ॥ ९. जेवरी ॥ १०. ॥ मोगरो ।

११. (१) कुंवरपाठु (२) कायु (दक्षिणगुर्जरे) ॥

बाणड—अमिलात अम्लात अपरिम्लान महासहा रक्तपुष्प कुरबक [कुरबक नि० कुरक पु०] पीतपुष्प कुरण्टक [कुरण्डक टी०] २४५ ।

[1]**सहचर**—सैरेयक [सैरीयक टि०] सहचर झिण्टी सहाचर ।

रक्तसहचर—कुरबक ।

पीतसहचर—कुरण्टक २४६ ।

नीलसहचर—आर्तगल दासी बाण ओदनपाकी ।

[2]**किङ्किरात**—किङ्किरात किङ्किराट पीतभद्र [पीतभद्रा पु०] प्रशोभिन् [प्रशोभिन् पु०] २४७ ।

[3]**चित्रक**—चित्रक वल्लरी व्याल पाठीन दारुण कुट ज्योतिष्क जरण अग्न्याख्य वह्नि द्वीपिन् पाठिन् [वह्निमथिन् पिपाठिन नि०] २४८ ।

[4]**वासन्ती**—वासन्ती प्रहसन्ती सुवसन्ता वसन्तजा सेव्या अलिबान्धवा शीतसंवासा शीकरा [शीतका पु० नि०] २४९ ।

[5]**गुली**—नीली श्रीफलिका काली [काला पु० नि०] दोला मेला विशोधनी तूणी तुत्था [तुच्छा पु० नि०] भारवाही रञ्जनी मधुपर्णिका २५० द्रोणी क्लीतकिका ग्राम्या[ग्रामीणेया टी०] नीलकेशी महारसा ।

[6]**दमनड**—दमन ब्रह्मजटा मुनि दान्त ऋषिपुत्रक २५१ गन्धोत्कट पुण्डरीक पाण्डुराग [पाण्डुराग पु० नि०] तपस्विन् ।

[7]**धत्तूरड**—धत्तूर धूर्त धुस्तूर कितव देवता शठ २५२ घण्टापुष्प तलफल मातुल कनकाह्वय उन्मत्त मदन

धत्तूरफल—मातुलपुत्रक [मातुलपत्रक नि०] २५३ ।

[8]**शङ्खाहुली**—शङ्खपुष्पी क्षीरपुष्पी [क्षीरपुष्पा पु०] शिवा ब्राह्मी किरीटिनी [शिवब्राह्मी पु० शिव-ब्रह्मकिरीटिनी नि०] मधुपुष्पी मधुगन्धा शङ्खाह्वा शङ्खमालिनी २५४ । धूसरच्छदना श्वेतपुष्पी वनविलासिनी ।

[9]**कचूर**—कचूर द्राविडः [द्रविड नि० द्राविड पु०] काल्य वेधाम्य गन्धमूलक २५५ ।

[10]**अजमोद**—अजमोदा मोचा [मस्तु नि०] मयूर लोचमस्तक वराश्वा कारवी वस्तगन्धा हस्तिमयूरक २५६ दीप्य वल्ली ब्रह्मदर्भ [ब्रह्मदर्भा नि०] लोचमर्कट ।

[11]**यवानि**—यवानी उग्रगन्धा यमानी [यमनी नि०] यवसाह्वया [यवसाह्वय. पु० नि०] २५७।

[12]**सहदेवी**—सहदेवा [सहदेवी नि०] दण्डोत्पला गोवन्दनी [गोवन्दना पु० नि०] ।

श्वेतपुष्पा सहदेवी—गन्धवर्णा ।

अरुणपुष्पा सहदेवी—विश्वदेवा २५८ ।

[13]**पीतपापड़ा**—पर्पटक वरतिक्त रजक रजनामक [रज कवचनामक पु० नि०] ।

[14]**गोभी** गोजिह्वा [गोजिका नि०] श्वानबेरी दार्विका मूषिकालिका २५९ ।

१–२. कांटासेळीओ ॥ ३. चित्रो ॥ ४ सुगन्धवल्लीविशेष ॥ ५. गळी ॥ ६. (१) दमरो (२) नागदमनो ॥ ७. धतूरो ॥ ८. (१) शंखाहोली (२) शंखावली ॥ ९. कचूरो ॥ १०. मोटीअजमो ॥ ११ अजमो ॥ १२. सेहरवी ॥ १३. खरसळीयो पीतपापडो ॥ १४ (१) गळजीभी (२) भोंपाथरी ॥

[1]बला—बला शीतपाकी भद्रादनी [भद्रोदनी] ओदनाह्वया वाटी वाट्यालक (? लिका) वाट्य पुष्पिका खरयष्टिका २६० काष्ठिका समराह्वा समाङ्गा महोदरी।

महाबला—महाबला बलिका पुष्पिका पीतपुष्पिका २६१ देवसहा सहदेवा अतिबला वाट्यपुष्पिका ऋष्यप्रोक्ता ऋक्षगन्धा [ऋष्यगन्धा पु० नि०] कङ्कता वर्षपुष्पिका २६२ वाट्यायनी [वाट्यायिनी नि०] भूरिबला तिष्या वीर्या बृहद्बला [बृहत्फला टी०] महागन्धा गन्धवल्ली [गन्धवली नि०] मन्नल्या प्रसाधनी [अर्थप्रसाधनीपु० नि०] २६३ ।

[2]मुसली—मुसली [मुशली पु०] तालमूली दुर्नामारि महावृषा [महाविषा नि०] वृष्यकन्दा [वृक्षकन्दा पु०] तालपर्णी सुमूला [समूला नि०] बलदा शिवा २६४ ।

[3]हिंगु—हिङ्गु जतुक वाल्हीक अगूढगन्ध रामठ सहस्रवेधिन् भूतघ्न [भूतघ्न नि०] जरण सूपधूपन २६५ ।

[4]हिंगुपत्री—हिङ्गुपत्री पृथु पृथ्वी दीर्घिका बारिपत्रिका जतुका [जातूका नि०] रामठी वंशपत्री [वंशपत्रा नि०] पिण्डा शिवाटिका २६६ कारवी कबरी [करवी पु० नि० बर्बरी टी०] तन्वी बाष्पिका बिल्विका [विल्वका पु० नि०]।

[5]कालउघाडउ—काकजङ्घा दासी लोमहीना [लोमशा टी०] प्रचीवला [प्रचीबल पु० नि०] २६७ नदीकान्ता [नदीकान्त नि०] नद्याह्वया [नद्यास्या पु० नि०] पारापतपदी।

कायणी—काकनासा सुरङ्गा [काकनाशा सुभङ्गा पु०] वायसी वायसाङ्गिका २६८ वारुणी तस्करा स्नायु [तस्करस्नायु पु० नि०] काकतुण्डफला।

[6]पाषाणभेद—पाषाणभेद वृषभ [नगभिद् नि०] शिलाभिद् चित्रपर्णक २६९ ।

[7]हउसि—हयुषा [हपुषा पु० हमुषा नि०] विस्रगन्धा ।

हयुषाविशेष—वपुषा [विपुषा पु० मत्स्यगन्धिनी नि०]।

हयुषाविशेष—अश्वत्थफला ध्वाङ्क्षनासिका कच्छुनाशनी [कच्छुनाशिनी पु० नि०] २७० ।

[8]घूघरु-शेणहली-घटरवाली—घण्टारवा माल्यपुष्पिका शणघण्टिका अल्पघण्टा बृहत्पुष्पी शणपुष्पी महाशण २७१।

[9]शण—शण किङ्कणी जाली जन्तुतन्तु [जन्तु तन्तु टी०] महाशण शीघ्रप्ररोहिन् बलवत् सुपुष्प क्षेत्रमण्डन २७२ ।

[10]कुसुंभउ—कुसुम्भ अग्निशिख महारजन [महारञ्जन पु० नि०] कमलोत्तर ।

[11]सालवणी-शालिवनी—शालपर्णी [शालिपर्णी पु०] दीर्घमूला त्रिपर्णी पीतनी [पीतिनी] ध्रुवा २७३ विदारिगन्धा अतिगुहा स्थिरा शून्या [सौम्या पु० भौमा नि०] अंशुमती ।

भार्ङ्गि—भार्गी बर्बरक [बर्बरका पु०] पद्मा वर्दक [वन्दक पु० नि०] अङ्गारवल्लिका २७४ गर्दभशाक ब्राह्मणी हञ्जी ब्राह्मणयष्टिका आवर्तक्या [आवर्तकी पु० नि०] खर्मरङ्गा विभाण्डी पीठिका [पीतिका पु० पिच्छिका नि०] लता २७५ रक्तपुष्पी [रक्तपुष्पा पु० नि०] बिन्दुकिनी महाजालिनी [दुकिनी महाजालिनिका नि०] ।

१. (१) बॉळ (२) बळबीज ॥ २. मुसळी ॥ ३ हिंग ॥ ४. डीकामाळी ॥ ५. अघेडी ॥ ६. पाषाणभेद ॥ ७. हपुषा, शुद्धोऽयं शब्दः ॥ ८. घूघरो ॥ ९. शण ॥ १०. (१) कसो (२) कसुंबो ॥ ११. (१) सालवण (२) चीकटीओ (डांगप्रदेशे) ॥

[1]**अवासो**—माकुली अक्षिपीडा नेत्रपीडा विसर्पणी [वेत्रमूला विसर्पिणी पु० नि०] २७६ शकुनी हंसपादा [शकुनी वृद्धपादा नि०]यवतिक्ता यशस्करी [यशीश्वरा पु० आयशीश्वरा नि०]।

[2]**तेजबती**—तेजस्विनी पारिजाता शीता अश्वघ्नी [पीता अश्वघ्ना पु० नि०] महौजसी २७७ तेजोवती तेजनी [तेजिनी पु० नि०] तेजोह्वा वल्कला।

[3]**ओहाली**—मिश्रेया तालपर्णी [मिश्रेया तालपत्री पु०] छत्र शीतशिव मिसि [मिशि पु०] २७८ शालेय मधुरिका शालीन तालकर्णी [तालपर्णी पु०]।

[4]**तालीसपत्र**—पत्रिका तुलसी तालपत्री लवङ्गक २७९ कन्दपत्री त्वच [कन्दपत्रा पु० कन्द-पत्रत्वच नि०] पत्री [पत्रा पु० नि०] तलपत्रक [अमलपत्रक नि०] उन्दुरा [उत्तरा पु० नि०]।

छड-मांसी—मांसी पेशी [यशी नि०] कृष्णजटा मलदा जटिला जटा २८० तपस्विनी आमिषी हिंसा क्रव्यादी पिशिता।

कृष्णमांसी—गन्धमासी केशी भूतकेशी पिशाचिका २८१ सुलोमशा भूतजटा पूतना [भूतना नि०] केशिका।

पकांगी—मुरा सुरभि दैत्या गन्धाढ्या गन्धमादनी २८२ भूरिगन्धा गन्धवती कुटी गन्धकुटी [गन्धकटी नि०]।

[5]**पद्म**—प्रपुण्डरीक पौण्डर्य [शौण्डर्य नि०] सानुज पौण्डरीयक २८३ प्रपौण्डरीक चक्षुष्य सत्पुष्प सानुमानक।

[6]**जन्तुवार**—जतूका जतुका जतुकृत् चक्रवर्तनी [चक्रवर्तिनी पु० नि०] २८४ जन्तुका जतु-कारी सरपर्शा [संहर्षा पु० सहर्षा नि०] जननी जनी।

[7]**रोहा**—मांसरोहा विकसा वृन्ता [वृत्ता पु० नि०] चर्मकशा [चर्मकसा पु०] रुहा २८५

[8]**खयरी**—रक्तपादी नमस्कारी समाज्ञा [समज्ञा पु० नि०] अञ्जलिकारिका [जलकारिका पु०] गण्डकाली शमीपत्रा रास्ना खदिरिका २८६।

[9]**हंसपदी**—त्रिपादी सुपादी हंसपादिका विषग्रन्थि हंसपदी घृतमण्डलक [घृतमण्डलिक पु० घृतमण्डलिका नि०] २८७।

[10]**जलपींपली**—जलपिप्पली [जलपिप्पली पु०] शारदी शकुलादनी मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली तोयपिप्पली [तोयपिप्पली पु० अम्बुपिप्पली टी०] २८८।

[11]**कूअ**—शिवमल्ली पाशुपत सुमत वसुक बुक [वक पु० वेक टी०] कुलपुष्प किण्वमूल पाण्डु-राङ्ग प्रिय [पाण्डुरोगप्रिय नि०] कुल २८९।

[12]**अतिविखु**—अतिविषा विश्वा भङ्गुरा श्वेतकन्दिका उपविषा श्यामकन्दा शृङ्गी प्रतिविषा विषा [अरुणा नि०] २९०।

१ (१) अवासो (२) जरवासो ॥ २. तेजबळ ॥ ३. बरियाळी ॥ ४. (१) वर्मी (२) तालीसपत्र ॥ ५. 'रतनपुरुष'नामकमिद अंकलेश्वरप्रदेशे लभ्यते, केचिदेनं 'स्थलपद्म' इति मन्यन्ते ॥ ६. काख ॥ ७. रोहिडा' नामकः सुगन्धितृणविशेषः सम्भाव्यते ॥ ८. खेर ॥ ९. हंसराज ॥ १०. रतवेलीयो ॥ ११. 'मोगरो'नामकवनस्पतिभेदविशेषः सम्भाव्यते ॥ १२. अतिवख ।

मेद--मेदा मणिच्छिद्रा मधुरा शालपर्णी [शालिपर्णी पु० शल्यपर्णी नि०]।

महामेदा--**मेदविशेष** महामेदा वसुच्छिद्रा देवमणि वसु २९१ ।

[1]**चिणउठी**--गुञ्जा कृष्णला काकचिञ्चिका [काकचिञ्चिका पु०] काकनिन्दिका [काकणिन्तिका पु० नि०] काकादनी काकमर्द्दी रक्तिका काकमन्तिका २९२ काकपीलु चक्रशल्या दुर्मेषा ताम्रिका उच्चटा चूडामणि द्रुमोद्भवा [द्रुमौषा नि० अमोघा पु०] शीतपाकी [शतपाकी पु० नि०] शिखण्डिनी २९३ ।

[2]**पाठ**--पाठा श्रेयसी पापचेलिका [पापाचलिका पु०] विद्धकर्णिका [वृद्धकर्णिका नि०] वृकतिक्ता वनतिक्ता [वृक तिक्ता वरतिक्ता नि०] प्राचीना स्थापनी [स्थापिनी नि० स्थायिनी पु०] वृकी २९४ एकाष्ठीला रसा अम्बष्ठा [त्वष्टा पु०] अम्बष्ठकी वृकत्रन्तिका ।

[3]**शतावरी**--शतावरी बहुसुता पीवरी इन्दीवरी वरी २९५ शतमूली [शतमूला नि०] शतपदी शतवीर्या मधुरसा नारायणी द्वीपिशत्रु द्वीपिका अभीरुपत्रिका [भीरुपत्रिका पु०] २९६ महापुरुषदत्ता [महापुरुषदन्ता पु०] ऊर्ध्वकण्टका वरकण्टका सहस्रवीर्या तुङ्गिनी अभीरु [अभीरु पु०] सवरणी २९७।

[4]**कडू**--कटुका मत्स्यपित्ता रोहिणी कटुरोहिणी अशोकरोहिणी [शोकरोहिणी टी०] कृष्णमेदा तिलकरोहिणी २९८ कटंवरा [कटम्भरा पु० नि०] काण्डरुहा रास्ना तिक्तकरोहिणी तिक्ता अरिष्टा कटु मत्स्या चक्राङ्गी शकुलादनी २९९।

[5]**कउंछि**--कपिकच्छू आत्मगुप्ता कण्डुरा दुरभिग्रहा [दुरनिग्रहा पु०] अजहा मर्कटी व्यण्डा [स्वण्डा पु०] कच्छुरा कपिकच्छुरा ३०० ऋष्यप्रोक्ता शुकशिम्बि [शुकशिम्बी पु० नि०] लाङ्गली प्रावृषायणी ऋषभी [आर्षभी पु० आर्यभी नि०] वह्निपर्याया कपिरोमा दुरालभा [दुर्लभा पु०] ३०१ ।

[6]**मञ्जीठि**--मञ्जिष्ठा रक्तयष्टि समङ्गा विकसा अरुणा भण्डीरी मञ्जुका भण्डी [चण्डी पु०] मञ्जि [जिङ्गी पु० नि०] योजनवल्लिका [योजनवल्ली नि०] ३०२ कालमेषी कालगोष्ठी मण्डूकपर्णिका [माण्डूकपर्णिका पु०]।

[7]**मिरी**--मरिच मलिन कृष्ण वेल्लज धर्मपत्तन [धर्मपत्तन पु० नि०] ३०३ यवनेष्ट [यवनेष्ट नि० यवनप्रिय टी०] शिरोवृत्त ऊषण [शिरोवृन्त मूषण नि०] कोलक ।

[8]**पींपलि**--पिप्पली [पिप्पली पु०] चपला कृष्णा वैदेही मागधी कणा ३०४ शौण्डी श्यामा उषणा कोला उपकुल्या कृष्णतण्डुला [कृष्णतन्दुला पु० नि०]।

[9]**पींपलीमूल**--ग्रन्थिक सर्वग्रन्थिक चटकाशिरस् [चटिकाशिरस् टि०] ३०५ सुमूलक [समूलक नि०] कोलमूल कटुग्रन्थिक ओषण [ऊषण नि०] ।

[10]**चविक**--चविका चव्य चवन कोलवल्ली [कालवल्ली नि०] ३०६ ।

---

१. चणोठी ।। २. काळीपाट ।। ३ शतावरी ।। ४. कडू ।। ५. (१) कवच (२) कुवच ।। ६. मजीठ ।। ७. मरी ।। ८. (१) पीपर (२) गींडीपीपर ।।

[1]**गजपींपली**—वशिर [वसिर नि०] हस्तिपिप्पली [हस्तिपिप्पली पु०] श्रेयसी ।

[2]**गिरणई**—गिरिकर्णी आस्फोता [अस्फोता नि०] विष्णुक्रान्ता अपराजिता ३०७ ।

श्वेतगिरणई—श्वेतनामा कटभी श्वेतनामिका [श्वेतपुष्पिका पु०नि०] श्वेतस्यन्दा अश्वखुर ।

कालीगिरणई—अव्यक्तगन्धिका ३०८ नीलस्यन्दा नीलपुष्पी महाश्वेता गवादनी [गवादिनी पु० अङ्गवन्दना नि०] ।

[3]**इन्द्रवारुणी**—इन्द्रवारुणी ऐन्द्री विषादनी गवादनी ३०९ इन्द्रैर्वारु क्षुद्रफला गोडुम्बा [गोदुगुवा नि०] गवाक्षी ।

इन्द्रवारुणीविशेष—चित्रफला महाफला ३१० आत्मरक्षा विशाला त्रपुसी तुम्बसी

[4]**वज**—वचा उग्रगन्धा उग्रा जटिला शतपर्विका ३११ इक्षुकर्णिका गोलोमी लोमशा भूतनाशनी [सुतानशनी नि०] ।

श्वेतवचा—श्वेतवचा मेध्या षड्ग्रन्था हैमवती ३१२ ।

[5]**उत्पलशारिवा**—शारिवा गोपकन्या गोपवल्ली प्रतानिका गोपी आस्फोता लता श्वेता शारदी [शरटा पु० नि०] काष्ठशारिवा ३१३ नागजिह्वा ।

[6]**चन्दनशारिवा-कृष्णोत्पलशारिवा**—भद्रा [कृष्णभद्रा पु० नि०] चन्दनशारिवा भद्रवल्ली कृष्णवल्ली चन्दना [शारिवा पु०] उत्पलशारिवा ३१४ ।

[7]**पीलउनी-मूर्वा**—मूर्वा [मौर्वी टी०] मोरटा देवी मधूश्रेणी मधुलिका देवश्रेणी मधुरसा गोकर्णी तेजनी स्रवा [श्रवा पु० स्रुवा टी०] ३१५ धनुःश्रेणी चापगुणा पीलुनी तिक्तवल्कला पीलुपर्णी [तिक्तवल्कली पीलुपर्णा नि०] स्निग्धपर्णी पृथक्त्वचू मधुमती ३१६ ।

[8]**दाडागारी-लाङ्गली**—लाङ्गली हलिनी नन्दा विशल्या गर्भपातनी [गर्भपातिनी नि०] अनन्ता अग्निमुखी [अग्निशिखा नि० टी०] सैरी दुष्पुष्पी [सीरी इन्दुपुष्पी पु० शक्रपुष्पिका नि०] कलिकारिका ३१७ ।

[9]**गुडूची-गळो**—गुडूची [गडूची पु०] अमृता सोमवल्ली वत्सादनी धरा छिन्नोद्भवा छिन्नरुहा विषघ्नी देवनिर्मिता ३१८ विशल्या कुण्डली लम्बा [छिन्ना पु० नि०] तन्त्रिका चक्रलक्षणा देवी अनन्ता मधुपर्णी जीवन्ती अमृतवल्ली ३१९ ।

[10]**देवदाली**—देवताड देवताली [देवदाली पु०नि०] वृत्तकोशा. [वृत्तकोशा नि०] गरागरी जीमूतक तालक वेणी आखुविषघातिनी ३२० ।

[11]**कडुई-घिसाली-घींसोडी-कोशातकी**—कोशातकी कृष्णच्छत्रा [कृतच्छत्रा पु० नि०] जाली घोषा सुनिक्तिका [सुतिक्तका पु० नि०] मृदङ्गफलिका क्ष्वेडा धन्द्राली कृतवेधना [रक्तवेधना नि०] ३२१ धामार्गव पीतपुष्प महाजाली महाफली [महाजला महाफला नि०] कर्कोटकी कोशफलः [कोशफला नि०] राजकोशातकी ३२२ ।

---

१. गजपींपर ॥ २. (१) गरणी (२) कोयल ॥ ३. इन्द्रवरणा ॥ ४. (१) वज (२) घोडावज ॥ ५. काळी सारीवा ॥ ६. सारीवा ॥ ७. नावगम्यते सम्यक् ॥ ८. (१) वछवारकी (२) दूधीयो वछनाग ॥ ९. गळो ॥ १०. (१) वदाक (२) कुकडवेलो ॥ ११. कडवां तुरियां (२) घींसोडी (सौराष्ट्रे) ॥

हस्तिकोशातकी—हस्तिकोशातकी ऐमी विशाला कटकैच्छदा ।

[1]क्षीरिणी—क्षीरिणी पटुपर्णी [कटुपर्णी पु० नि०] धर्षणी पीतदुग्धिका ३२३फेनक्षीरा हेमक्षीरा पीतक्षीरा करीषिणी [करीषणी नि०] हेमाह्वया हेमसिखा [हेमशिखी पु०नि०] हैमवती हिमावती ३२४ ।

[2]शङ्खिनी—शङ्खिनी धनहरी [वनहरी पु० नि०] तस्करी चोरपुष्पिका केशिनी ग्रन्थिका चण्डा [रण्डा पु०] श्वेतबुध्ना निशाचरी ३२५ ।

[3]उंदिरकनी-आखुपर्णी—आखुपर्णी [आखुकर्णी टी०] पुष्पश्रेणी न्यग्रोधी [पुत्रश्रेणी न्यग्रोधा पु० नि०] शम्बरी वृषा [वृषपर्णी टी०] चित्रा उपचित्रा रण्डा [रण्डाखु पु० रण्डाख्यु नि० चण्डा टी०] प्रत्यक्श्रेणी द्रवन्ती ३२६ ।

[4]पोयणी—पद्मिनी महावल्ली बिशिनी बिशवती पलाशिनी नालीकिनी [बिसिनी बिसनाभि पलाशिनी नालकिनी पु० नि०] नलिनी पुटकिनी ३२७ ।

श्वेतकमल—कमल नलिन पद्म अरविन्द कुशेशय शतपत्र सहस्रपत्र राजीव पुष्कर ३२८ बिसप्रसूत [बिसप्रसून टी०] नालीक तामरस महोत्पल जलरुह् जलरुह जलजन्म जलज सरोरुह सरोरुह सरोजन्म सरोज पङ्करुह् पङ्करुह पङ्कजन्म पङ्कज [वारिरुह् वारिज सरसीरुह् टी०] ३२९ ।

सिताम्भोज—पुण्डरीक सिताम्भोज ।

रक्तसरोरुह—रक्तसरोरुह रक्तोत्पल कोकनद ।

कैरविणी—कैरविणी कुमुद्वती [कुमुदिनी टी०] ३३० ।

उत्पल—उत्पल कुवलय कुवेल कुवल कुव [कवल वल नि०] ।

श्वेतोत्पल—कुमुद [कुमुद् टी०] कैरव गर्दभाह्वय ३३१ ।

नीलोत्पल—इन्दीवर ।

रक्तोत्पल—हल्लक रक्तसन्ध्यक [रक्तसन्धिक नि०] ।

सौगन्धिक—सौगन्धिक कह्लार [कल्हार पु० नि०] ।

बीजकोश—बीजकोश वराटक ३३२ कर्णिका ।

बिसु-पद्मनाल—पद्मनाल मृणाल तन्तुल बिस ।

केसर—किञ्जल्क केसर ।

मध्यदल-सरयम्बक—सर्वतिका ३३३ ।

पद्मकन्द—करहाट शिफ [शाक पु०] ।

पद्ममूल-उत्पलकन्द—शालूक ।

[5]गंठ-पद्मबीज—पद्मबीज पद्माक्ष्य [पद्माक्ष पु० नि०] पद्मकर्कटिका ३३४ ।

१. (१) दाडडी (गुर्जरे) (२) हिरवी (काश्मीरे) ॥ २. आंखफुटामणी ॥ ३. उंदरकणी ४. पोयणा ॥ ५ (१) कमळकाकडी (२) पवडी (सौराष्ट्रे) ॥

[1]**कुंवार-शूवा**— वारिपर्णी पानीया पृष्ठगा [पानीयपृष्ठगा पु० नि०] कुम्भिका हठ ।

[2]**नीलिका**—जलशूक जलनीली नीली शैवाल शैवल [शेवाल शेपाल शेवल टी०] ३३५ ।

[3]**सोआ**— शतपुष्पा घोषा शताह्वा माधवी मिसि [मिषि नि०] अतिच्छत्रा छत्रपुष्पी [छत्रपुष्पा नि० अवाकपुष्पी कारवी सहा ३३६ ।

[4]**श्वेतजीरा**—जीरक कणा अजाजी जरण कणजीरक ।

[5]**कालउ-जीरउ**—कारवी पृथ्वी सुगन्धा सुषवी [तुषवी नि०] पृथु ३३७ कुंची [उपकुंची नि० कुञ्चिका पु० नि०] काला उपकाला उपकुञ्चिका-उत्कुञ्चिका ।

[6]**लहसणु**--रसोन लशुन म्लेच्छकन्द अरिष्ट महौषध ३३८ महाकन्द ।

लहसणविशेष—गृञ्जन दीर्घपत्रक ।

[7]**डूंगली**—पलाण्डु यवनेष्ट सुकन्द [कुकन्द पु०] वक्त्रदूषण [वक्त्रभूषण पु० नि०] ३३९ हरण [करण पु० नि०] ।

नीलडूंगली—लतार्क दुर्द्रुम् ।

[8]**साथरि**—समला बहुफेना सातला विमला [बिन्दुला पु० नि० अमला पु० अमली नि०] ३४० सारी मरालिका दीप्ता फेना चर्मकसा [चर्मकिसा पु० नि०] यवा ।

[9]**प्रसारणी**—प्रमारणी चारुपर्णी भद्रपर्णी प्रतानिका ३४१ भद्रबला भद्रलता भद्रकाली महाबला सारणा [सारणी पु० नि०] सरणा [सरणी पु०] सुप्रसरा [सुप्रसारा नि०] राजबला ३४२ ।

[10]**ब्राह्मी**—ब्राह्मी वयःस्था मत्स्याक्षी ब्राह्मणी सोमवल्लरी सरस्वती सत्यवती सुस्वरा ब्रह्मचारिणी ३४३ ।

[11]**सूरणकन्द**—सूरण कण्डूर कन्द अर्शोघातिन् चित्रदण्डक ।

[12]**वृद्धारा**—वृद्धदारक [वृद्धद्रारुक पु० नि०] आवेगिन् जीर्णवालक [जीर्णबालुक नि०] जुङ्गक ३४४ अजाण्डी [छगलाण्डी टी०] ऋक्षगन्धा [वृक्षगन्धा टी०] अन्तकोटरपुष्पी [अन्तः कोटरपुष्पी पु० अन्तकोटकपुष्पी नि०] ।

[13]**सूंचलि**—सुवर्चला मण्डूकी वदरा [वरदा पु०] आदित्यवल्लभा ३४५ मण्डूकपर्णी अर्कभक्ता आदित्यभक्ती सुखोद्भवा [सुखोद्भिदा नि०] ।

[14]**भांगरउ**--भृङ्गराज भृङ्गरजस् भृङ्गार केशरञ्जन ३४६ अङ्गारक [अङ्गारुक पु० अमारक नि०] मेकरजस् भृङ्ग मार्कव ।

[15]**कासंदउ**—कासमर्द [काशमर्द पु०] अरिमर्द काल कनक [कतक पु० नि०] कर्कश [कत कर्कश नि०] ३४७ ।

---

१. (१) जळकुम्भी (२) जळशंबाला ॥ २. सेवाळ ॥ ३. (१) सवा (२) सूवा ॥ ४. धोळुं जीरुं ॥ ५. शाहजीरुं ॥ ६. लसण ॥ ७. डुंगळी ॥ ८. (१) चीकाखाई (२) सीकाखाई ॥ ९. गंधमाडुलिया (बगाळे) ॥ १०. (१) बाम (२) नेवारी (३) नीरब्राह्मी ॥ ११. सूरणकन्द ॥ १२. वरधारो ॥ १३. सुरजमुखी ॥ भांगरो ॥ १४ (१) कासुन्दी (२) सुन्दरसेण (पंचमहालप्रदेशे) ॥

[1]**बथुआ**—वास्तुक शाकज्येष्ठ [शाकश्रेष्ठ नि०] प्रवाक क्षारपत्रक शाकवीर वीरशाक ताम्रपुष्प प्रसादक ३४८ ।

[2]**पलांक**—पालङ्क्या पालक्या क्षुरिका [छुरिका नि०] मधुसूदनी ।

[3]**डोडी**—जीवन्ती जीवनीया जीवनी [जीवनीयजीवनी नि०] जीववर्धनी [जीववर्धिनी नि०] ३४९ मङ्गल्यनामधेया [माङ्गल्यनामधेया नि०] शाकश्रेष्ठा यशस्करी ।

[4]**आंबडञी**—अम्ललोणिका चाङ्गेरी चुक्रिका [चुक्रिया पु०] रसा ३५० अम्बष्ठा अम्लोटिका [अम्लोटिका पु० अम्लोलिका नि०] दन्तशठा लोला अम्ललोलिका [टोला अम्लटोलक पु० नि०] नरेन्द्रमाला [नरेन्द्रमातृ पु० नि०] क्षुद्राम्ली चतुष्पर्णी लोणिका ३५१ ।

[5]**तण्डुलेजा**—तन्डुलीय तन्डुलीय [पु० नि०] मेघनाद तन्डुलिन् तन्डुलेरक [तन्डुलिन् तन्डुलेरक पु० नि०] गण्डीरक रक्तकाण्ड विषहरिन् [विषहरी पु०] अल्पमारिष ३५२ ।

तण्डुलीयविशेष—शमठ [समण्ठ नि०] तोयवृत्ति गन्डीर तोयमञ्जरी समष्ठिला [समण्ठीला नि०] शोषहरी जलापामार्ग ओलक [जलापामार्गतुल्यक नि०] ३५३ ।

मंटातांदुलिजओ—तन्डुलीयविशेष—स्थलगण्डीर कर्बुर [कर्बर नि०] टक्कदेशज ।

[6]**कमाइ**—काकमाची कामाची काकसाह्वा वायसी [ध्वषायणी पु० नि०] ३५४ ।

[7]**श्रीहस्तिनी**—श्रीहस्तिनी भूरण्डी कुरण्डी [भूरुण्डी कुरुण्डी नि०] कास्मरीरिपु [कुरण्डिका अश्मरीरिपु पु०] ।

[8]**ष(रा)डकुतिर**—सुनिषण्ण सूचिपत्र स्वस्तिक शितिवारक [शिरिवारक नि०] ३५५ श्रीवारक शितिवर वितुन्न कुक्कुट शिति [शिखि पु०] ।

[9]**मूला**—मूलक महाकन्द रुचिष्य हस्तिदन्तक ३५६ कस्तिका [कुस्तिका पु० नि०] नीलकण्ठ सेकिम [सेकिमम् टि०] हरिपर्णक

बृहन्मूलक—चाणक्यमूलक शालामर्कट [शालमर्कट पु० नि०] मरुसम्भव ३५७ विष्णुगुप्त विष्णुमत मिश्र बालेय [स्थालेय पु० नि०] मर्कट ।

[10]**हिलमोची**—हिलमोचा [हलिमोचा पु०] शङ्खधरा जलब्राह्मी मोचिका ३५८ ।

[11]**कलम्बी**—कलम्बी शतपर्वा [शतपूर्वा पु०] कडम्बी [केलम्बू नि०] वायसी ।

[12]**कारेली**—कारवेल्ल [कारवेल्ली नि०] सुषवी कटिल्ल मृदुपर्णक ३५९ ।

[13]**पटोल**—पटोल पाण्डुफल कुलक कर्कशच्छद राजीफल कफहर राजमान्य [राजिमत् नि०] अमृताफल ३६० ।

[14]**ककोडा**—कर्कोट [कङ्कोट नि०] किलासघ्न [विलासघ्न पु०] तिक्तपत्र [तिक्तार्थ नि०] सुगन्धक [सुगन्धिक पु०] ।

---

१. बथुआ ॥ २. पालक ३. (१) राजारुडी (२) खरखोडी (३) डोडी । ४. खाटी लूणी ॥ ५. तादळजो ॥ ६. (१) पीलुडी (२) काळीपोपटी (३) मकोइ युनानी ॥ ७ हाथीसुंडा ॥ ८. जलकपासीया ॥ ९ मूळा ॥ १० हेलच (बगाले) शाकविशेषः ॥ ११. कलमी (बंगाले) ॥ १२. कारेली ॥ १३. परवर ॥ १४ (१) ककोडा (२) कटोळां

[1]कूष्माण्ड—कूष्माण्डक कर्कारु [कर्कारुस् टी०] ।

[2]कालिङ्गी कालिङ्गी [कलिङ्गी पु० नि०] बहुपुत्रिका ३६१ ।

[3]तूंबिणि—तुम्बी पिण्डफला इक्ष्वाकु तिक्तबीजा तिक्तबीजः पु० महाफला अलाबू] अलाम्बू पु०] क्षत्रियवरा कटुकालाबुनी [कटुकालाम्बुनी पु०] ३६२ ।

[4]चीभडी—चिर्भिटी त्रपुसी वालुङ्की एर्वारु व्याडपत्रिका ऊर्वारु [ऊर्वारु पु०] कर्कटी मूत्रफला राजादनी लता ३६३ छर्दनी विपाण्डु

पक्वचिभडी—स्फुटी [स्फटी पु०]

[5]जीवक—कूर्चक शृङ्गक सर्ज दीर्घायुस् कूर्चशीर्षक ३६४ मङ्गल्यनामधेय जीवक [प्रजीवक नि०] प्रियजीवक ह्रस्वाङ्गक मधुरक प्राणक चिरजीविन् ३६५

[6]पुष्करमूल—पुष्करमूल मूल वीर [वीर पु०] पुष्करनामक पौष्कर पुष्करजटा काश्मीर पद्म-वर्णक [पद्मकर्णक पु०] ३६६ ।

[7]अहारि—वस्तगन्धा [मस्तुगन्धा नि०] सुगन्धा खरपुष्पी [गन्धा खरपुष्पा पु० नि०] शाक-म्भरा कबरी [कर्बरी नि०] बर्बरी तुङ्गी [चुङ्गी नि०] पूतिमयूर ३६७ ।

गोल्ह–टिङ्करी–बिंबी—बिम्बी रक्तफला गोल्हा प्रवालफलघोषिका ओष्ठोपमफला तुण्डी तुण्डिका पीलुपर्णी ३६८ ।

[8]रोहीस—रौहिष श्यामक [कामक नि० ध्यामक पु०] पौर पूतीक [पौरभूतीक पु० भूतीक नि०] भूरि कत्तृण [भूतिक तृण पु० भूतिकतृण नि०] सौगन्धिक देवजग्ध शकल [शकलि पु० नि०] याम पुद्गल ३६९

गन्धतृण—भूस्तृण [भूतृण पु०] रौहिष [रोहित पु० नि०] छत्र अतिच्छत्रः [छत्राति-च्छत्रकम् पु० नि० छत्रातिच्छत्रम् टी०] कुटुम्बक. [कुटुम्बकम् पु० नि०] पूतीक भूरि पालघ्न [भूतीक भूतपालघ्न पु०] मालातृण सुगन्धिक [माला तृण सुगन्धिक पु० ३७० ।

[9]डाभ—दर्भ दभ [दह्न पु०] खर बर्हि वीर [बर्हिवारा पु० बर्हि वारा नि०] सूची कुथ कुश सीरिन् [सारी नि०] वाजीरज गुन्द्रः [गुन्द्रा पु० नि०] पवित्र कुतुक [कुतुप पु० कतव नि०] ३७१।

[10]कासु—काश इक्षुगन्ध [इक्षुगन्धा पु० नि०] इक्षुकाण्ड शमामलपुष्पक [चामरपुष्पक पु० नि०] वायसेक्षु पोटगल काशेक्षु [काषाक्षु पु०] कोकिलाक्षक[कोकिलां क्षक नि०] ३७२।

बलप—बलप बल्वजा· बाल· केशिन् [बल्वज बालकेशिन् पु० नि०] दृढलता ।

[11]गांडउ–खेलडी—इक्षु रसाल गण्डीरी गण्डकिन् खड्गपत्रक [क्षुरपत्रक नि० असिपत्रक टी० ३७३ ।

---

१. (१) कोहु (२) भूरु कोहु ॥ २ कलीकडी ॥ ३. कडवी तुबडी ॥ ४. चीभडी ॥ ५. अष्टवर्गता दिव्यवनस्पतिः ॥ ६ पोकरमूल ॥ ७. (१) कानफोडी (गु०) (२) टलवणी (गु०) (३) आकियाकरण (पंचमहालप्रदेशे) (४) हुरहुर (हिन्दी) ॥ ८ (१) टिंडोळा (२) घीकोडा ॥ ९, रोहिसो ॥ १०. काम ॥ ११, खसडो ॥ १२, सेलडी ॥

इक्षुभेद--पुण्ड्र कान्तारक [कोषकार टी०] ।

[1]**नलु**--नल नड शून्यमध्य धमन [गमन नि०] मर्तंक नट ३७४ आरण्यमलक [अरण्यमलक पु० नि०] रन्ध्रिन् पोटगल विभीषण ।

नली--नली नाली पु० प्राममलिका नाकुली केशकाविता केशकाञ्चिता पु० नि० ३७५ ।

शरकड--शर मुञ्ज बाणाह्वय स्थूलदर्भ पितामह गुन्द्र [गुञ्ज पु० नि०] तेजनक भद्रमुञ्ज याजनक क्षुर [याजनकक्षुर नि०] ३७६ ।

[2]**मुञ्ज**--मुञ्ज यज्ञिय मेध्य दृढत्वच् ब्रह्ममेखल ।

बालतृण--बालतृण शष्प शुक शालिक अङ्गुल ३७७ ।

[3]**तृण**-- तृण अर्जुन ।

[4]**घास**--घास यवस चारि

[5]**द्रोब--दूर्वा**--दूर्वा शतपर्वा भार्गवी विजया जया ३७८ मङ्गल्या शाड्वला अनन्ता अमरी प्रतानिका रुहा सहस्रवीर्या श्यामाङ्गी हरिता हरिताली ३७९ ।

श्वेतदूर्वा--श्वेतदूर्वा गोलोमी [शीतवीर्या शतवीर्या पु० नि०] सिता लता ।

गण्डदूर्वा-श्वेतदूर्वाविशेष--गण्डदूर्वा गण्डाली वारुणी शकुलाक्षक ३८० ।

[6]**मोथ**--मुस्ता मुस्तक [भद्रक नि०] भद्रमुस्ता राजकशेरुक मुस्त [गुन्द्रा पु० गुन्द्री नि०] वराह गाङ्गेय कुरुविन्द अम्बुदाह्वया [अम्बुदाह्वय पु० नि०] ३८१ ।

[7]**काकरहूले**--कुरम्नट कैवर्त्तीमुस्तक जीविताह्वय [जीवनाह्वय नि०] काण्डीरक [काञ्चीरक पु०] जीर्णबुध्न गोनर्द [गोनन्द पु०] गोपुर प्लव [गोपुरप्लव नि०] ३८२ शतपुष्प दाशपुर [दारपुर नि०] बानेय परिपेलव जलमुस्ता मुस्तकाभ शेवालदलसम्भव ३८३

[8]**वीरण**--वीरण वीरतर वीरभद्र सुमूलक ।

[9]**उसीर**--उशीर अभय समगन्धिन् रणप्रिय ३८४ ।

[10]**लावजउ**--लामज्जक नलद अमृणाल लय [लव नि०] लघु इष्टकापथक [इष्टकावुष्पक पु०] शीघ्र दीर्घमूल जलाशय ३८५ ।

[11]**धान्य**--धान्य सस्य सीत्य [शैत्य पु०] व्रीहि स्तम्बकरि ।

[12]**आशु-शालि**--आशु पाटल व्रीहि ।

[13]**षष्टिक-शालि**--गर्भपाकिन् षष्टिक ३८६ ।

[14]**शालि**--शालि कलम ।

[15]**कलमशालि**--कलम कलामक [कलायक नि०] ।

[16]**रक्तशालि**--लोहित रक्तशालि ।

---

१. नल ॥ २. मुज ॥ ३. तण ॥ ४. घास ॥ ५. (१) धरो (२) हरियाली ॥ ६ मोथ ॥ ७. केवडीमोथ ॥ ८. वीरभण ॥ ९ वाळो ॥ १०. वासनो छोड ॥ ११ धान ॥ १२-१५, डांगर ॥ १६. लाल डांगर ॥

[1]**महाशालि**--महाशालि सुगन्धिक ३८७

[2]**यव**--यव हयप्रिय तीक्ष्णशूक [ताक्ष्णशुक नि०] ।

नीलयव--तोक्म ।

[3]**मसूर**--मङ्गल्यक मसूर ।

[4]**कलायरा**--कलाय सतीनक ३८८ ।

[5]**चिणा**--चणक हरिमन्थक ।

[6]**उडद**--माष मदन नन्दी वृष्य [सरी पु० नि०] बीजवर बलिन् ३८९ ।

[7]**मुंग**--मुद्ग प्रथन [प्रधन नि०] लोभ्य बलाट [वलाट नि०] हरित हरि ।

पीतमुद्ग--वसु खण्डीर प्रवेल जय शारद ३९० ।

कृष्णमुद्ग--प्रवर वासन्त हरिमन्थज शिम्बिक ।

वनमुद्ग--वनमुद्ग तुवरक निगूढक कुलीमक [गुलीमक पु० कुलीनक टि०] ३९१ खण्डिन् [खण्डिक पु० नि०] ।

[8]**मोठ**--**राजमुद्ग**--राजमुद्ग मकुष्ठक मयुष्ठक ।

[9]**गोहूं**--गोधूम सुमन ।

[10]**वल्ल**--वल्ल निष्पाव श्वेतशिम्बिक [सितशिम्बिक टी० शितशिम्बिक टि०] ३९२ ।

[11]**कुलथी**--कुलत्थ [कुलित्य पु०] कालवृन्त ।

कुलथीविशेष--ताम्रवृन्ता [ताम्रवृन्त नि० ताम्रवृत्ता पु०] कुलत्थिका ।

[12]**तूंअरि**--आढकी तुवरी वर्णा [वर्ण्या पु०] ।

[13]**कुल्माष**--कुल्माष [कुल्मास टी० टि०] यावक ३९३ ।

[14]**नीवार**--नीवार वनव्रीहि ।

[15]**श्यामाक**--श्यामाक श्यामक ।

[16]**कङ्गु**--कङ्गु कङ्गुनी प्रियङ्गु पीततण्डुला ३९४ ।

कृष्णकङ्गु--मधुका ।

रक्तकङ्गु--शोधिका [शोधिता नि०] ।

सितकङ्गु--मुसटी [मुशटी नि०] ।

पीतकङ्गु--माधवी ।

[17]**कोद्रव**--उद्दाल कोद्रव कोरदूषक [कुरदूषक पु०] ३९५ ।

---

१ डांगर ॥ २ जव ॥ ३. मसूर ॥ ४. लांग, वातकरवनस्पतिः 'लांग आगे टांग' इति गुर्जरोक्तेः ॥ ५ चणा ॥ ६. अडद. ॥ ७. मग ॥ ८. मठ ॥ ९. घउं ॥ १०. वाल ॥ ११. कळथी । १२. (१) तुवेर (२) तूअर (३) तुवर ॥ १३. (१) अर्धपक्व धान्यना बाकळा (२) भूवरी १४. नमारना चोखा ॥ १५. सामो ॥ १६. कांग ॥ १७. कोदरा ॥

[1]**चीनक**—चीनक काककङ्गु ।

[2]**जुवारि**—यवनाल योनल जूर्णाह्वय देवधान्य जोन्नाला [जोर्णाला नि०] बीजपुष्पिका ३९६ ।

[3]**सण**—शण भङ्गा मातुलानी ।

[4]**अलसी**—उमा क्षुमा अतसी ।

गररी—गवेधुका [गवीधुका टी०] गवेधु ।

अरण्यतिल—वन्यतिल जर्तिल ३९७ ।

श्यामतिल—षण्डतिल तिलपिञ्ज तिलपेज ।

[5]**सरसव**—सर्षप कदम्बक तन्तुभ ।

श्वेतसरसव—सिद्धार्थ श्वेतसर्षप ३९८ ।

[6]**राई**—राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुताभिजनन क्षव अमुरी [आमुरी पु०] कृष्णिका कृष्णसर्षप राजसर्षप ३९९ ।

[7]**शमीधान्य**—**शिम्बाधान्य**—माष मुद्ग आदि ।

[8]**शूकधान्य**—यव गोधूम आदि ।

[9]**सस्यशूक**—सस्यशूक किशारु

[10]**ऊंबी**—कणिश [कनेश टी० कनिश टि०] सस्यशीर्षक ४०० ।

धान्यादिगुच्छ—स्तम्ब

[11]**कणसडा**—नाल काण्ड ।

तुच्छकणसडा—पलाल ।

[12]**धान्यत्वचा**—तुष ।

[13]**भुस**—**दुंदा** बुस कडङ्गर ४०१ ।

---

१. (१) चीनो (२) च्येणो ॥ २ जवार ॥ ३. शण ॥ ४. अळसी ॥ ५. सरसव ॥ ६. राई ॥ ७. कठोळ ॥ ८. घउं जव आदि ॥ ९ सूंकळा १०. पोंख ॥ ११. कणसडां ॥ १२. (१) कोतरुं (२) कोदरु (३) कोरसु । १३ भूसुं ॥

चतुर्थं परिशिष्टम् ।

हेमचन्द्रीयनिघण्टुशेषटीकाकृन्निर्दिष्टमूलशब्दभाषार्थानां मूलसूत्रात्मकपु०आदर्शोल्लिखितभाषार्थैः सह तुलना ।

श्लोकः	पु० अर्थः	टी० अर्थः
४	अशोक	अशोक
५ प्र०	०	वउल बकुल
७ पू०	तिलक	तिलकु
८	कांचनार	काचणयरु
१० पू०	चपक	चांपउ
११	०	नागकेसर
१२ पू०	नागकेसर	०
१३ पू०	०	कयंब
१५ पू०	कदम्बकत्रयम्	कयंब
१६	०	कुडउ
१७ पू०	कुटजम् इन्द्रयव	कुटजबीज
१८	शिरीष	सिरीसु
१९	०	पाडला
२०	पाटलाद्वयम्	श्वेतपाटला
२१	अगरु	अगर
२२ पू०	कृष्णागरु	कृष्णागरु
२३	श्रीखण्ड	चंदन
२४ पू०	बाबरु श्रीखण्ड	बाबरउ
२५ पू०	रक्तचंदन	रतांजणी
२६ पू०	चन्दनचतुष्कम्	पतंग
२६	०	कणयर
२७ पू०	कर्णिकार	०
२८ पू०	पुन्नाग	पुन्नाग
२८	अगस्त्य	अगथियउ
२९	श्वेतकणवीर	श्वेतकणवीर
३० पू०	कणवीरद्वयम्	रक्तकणवीर
३०	०	तमाल
३१ पू०	तमाल	तमालपत्र
३२ पू०	सूक्ष्म एलची	एलची
३३ पू०	एला	कक्कोली एला
३४ पू०	कर्पूर	कपूर
३५ पू०	कक्कोल	कंकोल
३६ पू०	लवंग	गवल
३७ पू०	नलिका=नलीनाम	नलिका
३८ पू०	अतिमुक्त	अमीनउ
३९ पू०	पिप्पल	पीपल
३९ उ०	पारसपीपल	०
४० पू०	पीपरी	०
४०	०	पींपरी
४१ पू०	पिप्पलविशेष	०
४२ पू०	वट	वडु
४३ पू०	उदुंबर	उबरा
४४ पू०	कालुंबरी	कालुबरी
४५ पू०	राजादनि	रायणी
४६ पू०	पियालु	पियाल
४७	आम्रातक=अवाडा	अवाडओ
४८ क्षीरार्कपर्णः	०	आकु
४९ पू०	अर्क	०
५० पू०	थोहरी	थोहरी
५१ पू०	करमर्दक	करमदा
५२ पू०	जंबीर	जंबीर
५२	करुण	करणा
५४	बीजपूरक	बीजउरउ
५५	मधुकर्कटी= मधुकाकडी	०
५६	आंबिली	आंबिली
५७	तिंतिडीक	तिंतिडीक
५९ पू०	०	आम्लवेतस

श्लोकः	पु० अर्थः	टी० अर्थः
६० पू०	अम्लवेतसद्वयम्	०
६१	कपित्थ	कउठी
६२	अश्मंतक=आसंदानाम	आसन्ना
६३	नारंग	नारिंगु
६४	०	खदिर
६५	खदिरद्वयम्	श्वेतखदिर
६६	अरिमेद=अहिमार	अरंजु
६८ प्र०	०	सींबली
६८	सींबलिद्वयम् शाल्मलिविशेष	
६९ तृ०	०	सीसम
७० पू०	शिंशपा	शिंशपाविशेष
७१	बदरीद्वयम्	बोरि
७३ तृ०	०	खेजडी
७३	खीजडी	सागरी
७४	ईंगोरि	हिंगोटु
७६ पू०	गुग्गुलु	गूगलु
७६	लींब	पारिभद्र
७७	करीर	कहर कयर
७८	विकंकत = विकाकलिनाम	काक
८० पू०	बीली	बीली
८१ पू०	हरीतकी	हरडइ
८२	बहेडउ	बहेडा
८३	आमली	आमला
८५ पू०	अरणि	अरणी
८७ पू०	टींटु	अरलू
८८	०	शिरघू
८९ पू०	शिग्रुद्वयम्	०
९०	तिनिश	तिनिश
९२ पू०	पलास	पलाश
९३ पू०	धव	धव
९५ पू०	श्रीपर्णी	सिविनि
९७ पू०	सप्तपर्ण	सातवनउ=साद डिउ सताद
९९ पू०	आरग्वध=गिरि-किरमालउ मालउ	
१०१ पू०	०	जीमउ
१०१	जीवकद्वयम्=जीवक	०
१०२	सर्ज=ओकना	सागु
१०३	अर्जुन	अर्जुन
१०५ पू०	शाकवृक्ष	शाक
१०६	धामण	धमणउ
१०७	शल्लकी	०
१०८ पू०	०	सरलउ=कुंदुरु
११० पू०	देवदारुत्रयम्	देवदारु
१११ पू०	मधूक	०
१११	०	महूडउ
११२	मधूकभेद	महाडोलु
११३	०	टींटु
११४	तिन्दुकद्वयम्	काकटींटु
११५	०	श्वेतलोध्र
११७ प्र०	०	मुनिलोध्र
११७ पू०	लोध्रद्वयम्	०
११८ पू०	भूर्ज	भूर्ज
११९	गूंदी	गूंदी
१२० 'मत्फल'	०	वडहर
१२० तृ०	०	कटहर
१२०	लकुच	०
१२२ वसन्तपादप	०	आंबउ
१२२	आम्र	०
१२४ पू०	राजाम्र	राजाम्र
१२५ सुगन्धिपत्रा	०	जांबू
१२५	जम्बूत्रयम्	जम्बूविशेष
१२७	मींडहलु	मयणहल
१२८ पू०	कूबावृक्ष	कूबउ
१२९ पू०	निचुल	इजर
१३० पू०	०	वेतस
१३१ पू०	वेतसद्वयम्	वेतसविशेष
१३२	वरुण	वरुणा

श्लोकः	पु० अर्थः	टी० अर्थः	श्लोकः	पु० अर्थः	टी० अर्थः
१३३	अकुल	आंकुल	१६६	गंगेटी	गांगेटी
१३५ पू०	भल्लातक	भीलामा	१६८ पू०	दारुहरिद्रा	दारुहलद
१३६ पू०	अरिष्ट=आरीठव	अरीठा	१६९	ग्रन्थिपर्णी=गांठिवनी	थुणीवउ
	ओसड		१७१	स्पृक्काद्वयम्	पीक
१३७	निंब	नींब	१७२	विडग	विडग
१३८	महानिम्ब=राजनिम्ब		१७३	ऋषभक=ईद्राष	ऋषभु
		बकायणि	१७४	ऋद्धि, वृद्धि	ऋद्धि, वृद्धि
१३९ तृ०	पीलु	पीलु, वेणु	१७५	पद्मक	पदमाकु
१४० पू०	अक्षोड	अखोड	१७६	कंकुष्ठ	ककुष्ठ
१४३ पू०	रुद्राक्ष	रुद्राक्ष	१७७	परूषक	फलहा
१४३	पुत्रजीव	पुत्रजीव	१७८ पू	०	महाखर्जूरिका
१४५ पू०	०	करंजुयउ	१७८	खजूरि	पिंडखजूरि
१४५	करञ्जत्रयम्	०	१७९ पू०	ताल	ताड
१४६	करंज=तिणिगछि	करञ्जभेदा	१८० पू०	नालिकेर	नालेर
१४७	रोहीतक	रोहीडउ	१८१ घोण्टा	०	सोपारी
१४८	कट्फल	कायफल	१८१ पू०	पूग	फोफलु
१४९ तृ०	०	दाडिमसार	१८१	०	हिंताल
१४९	दाडिम	०	१८२ पू०	हिंताल	०
१५०	धातुकी	धाहुडी	१८२	केतकी	०
१५२ पू०	सल्लकी	सालरि	१८४	०	निर्गुंडी
१५४	एरण्डद्वयम्	एरंड	१८५	निर्गुडी	द्वितीया निर्गुंडी
१५५ पू०	किंपाक	०	१८७ पू०	निर्गुडी	०
१५६ पू०	कपित्थक	कंपीलउ	१८८	प्रियंगु	प्रियंगु
१५६	कतकफल	कतकफल	१८९	जेठीमधु	जेठीमधु
१५७ पू०	०	वमनी	१९०	आसंधि	आसगंधि
१५७	कर्पासी	०	१९१ पू०	०	मीढासिंगी
१५८	०	कामवृक्षा, वंदा	१९२ पू०	मेषशृङ्गी	०
१५९ पू०	कामवृक्ष	वंदाभेद	१९३ पू०	कर्कटशृङ्गी	काकडासिंगी
१६० पू०	आटरूषक	अरडूसा	१९४ पू०	रींगणी	रींगणी
१६१ पू०	तुबरु	तुंबुरु	१९५ पू०	रिङ्गणीद्वयम्	वृहद्रींगणी,
१६२ पू०	कदली	केलि			डोल्हरी
१६३	तगर	तगर	१९६ तृ०	०	विदारि
१६३	ब्रह्मफल	पद्मनस	१९७	विदारीद्वयम्	क्षीरविदारिका
१६४	मुस्तक=मुसा	मोथउ	१९९ पू०	पृश्निपर्णी=पीठवनी	पीठवनी
१६५	वंश	वांसु	२०१ पू०	गोखरू	गोखरु

श्लोकः	पु० अर्थः	टी० अर्थः
२०२ पू०	दांति	दांती
२०३	इन्द्रवारुणी	दर्ताविशेष
२०५	अपामार्ग	आझाझाडा
२०६	आर्द्रकम्, सुठी	सुंठि
२०८ शोफघ्नी च	०	०साटहुडा
२०८	साटडीद्वयम्	साटहडी
२०९	कागुणी	मालकागुणी
२१०	माषवनी	माषवनी
२११	मुद्गवनी	मुदगवनी
२१२	भूम्यामली	भुंइआमली
२१४ पू०	हरिद्रा	हलद्द
२१५ पू०	प्रपुन्नाट	पमाड
२१६ पू०	०	मोडथेरी
२१७ पू०	मुण्डीद्वयम्	महामुंडी
२१८	बाकुची=बावची	बावची
२१९	रास्ना	राठ
२२० पू०	०	नउली
२२१ पू०	नाकुली=नउली-द्वयम्	गधनउली
२२३ पू०	अर्जक=आजाद्वयम्	आजऊ
२२४ पू०	तुलसी	तुलछी
२२५ पू०	मरुबक	मरुअउ
२२६	त्रायमाण	त्रायमाण
२२८	यवासकद्वयम्	धमासउ
२२९	किरात	किरायता
२३०	कुष्ठ	उपलोठ
२३१	वालक=वालउ	वालउ
२३२	सढि	शढि
२३३	एलवालुक	एलीयउ
२३५ पू०	कुङ्कुमद्वयम्	केसर, कुंकुम
२३६ पू०	०	आइ
२३६	आति	०
२३७	जातीफल	जाइफल
२३९ गणिका	०	जूही
२३९	जूही	सुवर्णजूही, शंखयूथिका
२४० पू०	कुंद	कुद
२४१	नेमाली	नीमाली
२४२	चिचकिल	केवडी
२४३	वार्षिका=द्विवेल्लु	मल्लिकाविशेष
२४४	कुमारी	सेवंत्री
२४५	०	वानउ
२४७ पू०	सहचरभेदा= सेहरीआत्रयम्	कटासेलउ
२४७	किंकिरात	०
२४८	चित्रक	चित्रक
२४९	वासन्ती	वासन्ती
२५१ पू०	नीली	गुली
२५२ पू०	दमणउ	दमनउ
२५३ मदनश्च	०	धत्तूरउ
२५३	धत्तूरक	०
२५५ पू०	शङ्खपुष्पी	शखाहूली
२५५	कचूरउ	कचूर
२५७ पू०	अजमोद	अजमोद
२५८	सहदेवाद्वयम्	सहदेवी
२५९ पू०	पापडउ	पीतपापडा
२५९	गोजिह्विका	गोभी (? गोजीभी)
२६१ पू०	बल	बला
२६३	वलात्रितयम्	वलात्रितयम्
२६४	मुशली	मुसली
२६५	हिंगु	हिंगु
२६७ पू०	बाफी	हिंगुउत्री
२६८ पू०	काकजङ्घा	कालउधाडउ
२६९ पू०	काकनाशा	कायणी
२६९	पाषाणभेद	पाषाणभेद
२७०	हपुषा=हउसीद्वयम्	हपुषाभेद
२७१	घटरवाली	घूघरु, शोणहूली
२७२	शण	शण
२७३ पू०	कुसुम्भ	कुसुंभउ
२७४ पू०	शालिवनी	सावनीलु

श्लोकः	पु० अर्थः	टी० अर्थः
२७५ पू०	भारंगी	०
२७६ पू०	भाउली	भाडंगी
२७७ पू०	जवासी	जवासी
२७८ पू०	तेजवती=मींती	तेजवती
२७९ पू०	भीहाली	भीहाली
२८० पू०	तालीस	तालीसपत्र
२८१ पू०	०	छड
२८२ पू०	मांसी	मासीमेद
२८३ पू०	मुरा	एकांगी
२८४ पू०	प्रपुण्डरीक	पद्म
२८५ पू०	जऊ	जन्तुवार
२८५	कोरिणि	रोहा
२८६	०	खयरी
२८७	रक्तपादीद्वयम्	हसपदी
२८८	जलपिप्पली	जलपिंपली
२८९	वक्षहुल	बूअ
२९०	अतिविषद्वयम्	अतिविसु
२९१	मेदाद्वयम्	मेद
२९३	गुञ्जा	चिणउठी
२९५ पू०	पाठा	पाठ
२९७	शतावरी	शतावरी
२९९	कटुक	कडू
३०१	कपिकच्छू	कउंछि
३०३ पू०	मञ्जिष्ठा	मजीठि
३०४ पू०	मरिच	मिरी
३०५ पू०	पींपली	पींपलि
३०६ पू०	पींपलीमूल	पींपलीमूल
३०६	चविका	चविक
३०७	गजपींपली	गजपींपली
३०७	०	गिरणई
३०८ तू०	०	श्वेतगिरणई
३०९ पू०	गिरिनई	कालीगिरणई
३१० पू०	इन्द्रवारुणी	०
३११ पू०	इन्द्रवारुणी	०
३१२ पू०	०	वज

श्लोकः	पु० अर्थः	टी० अर्थः
३१२	वचा	श्वेतवचा
३१४ नागजिह्वा	०	उत्पलशारिवा
३१४	ऊपलशारी	चन्दनशारिवा
३१६	मूर्वा	पीलउनी
३१७	लाङ्गली=राडीगारी	राडागारी
३१९	गलो	गुडूची
३२०	देवाली=पांडुरडूली	
		देवदाली
३२१	कोशातकी	०
३२२	०	कडूई,विशाली,
		घींसोडी
३२३ पू०	कर्कोटिका	०
३२४	क्षीरिणीद्वयम्	क्षीरिणी
		स्वर्णक्षीरिणी
३२५	शङ्खिनी	शङ्खिनी
३२६	उन्दरकनी	उंदिरकनी
३२७	पद्मिनी	पोयणी
३२९	०	श्वेतकमल
३३३ पू०	०	बिसु
३३४ पू०	०	पद्ममूल
३३४	कमलमेदा	गंठ
३३५ पू०	०	कैंगा शाक, शूषा
३३६	सोभा	सोभा
३३७ पू०	०	श्वेतजीरा
३३८ पू०	जीरकद्वयम्	कालउ जीरउ
३३९ महाकन्द.	०	ल्हसणु
३३९ पू०	लसण	०
३४० हरणः	०	डूंगली
३४० पू०	डूगली	०
३४१ पू०	साथल	साथरि
३४२	प्रसारणि	प्रसारणी
३४३	ब्राह्मी	ब्राह्मी
३४४ पू०	सूरण	सूरणकन्द
३४५ पू०	वृद्धदारक	वृद्धारा

श्लोकः	पु० अर्थः	टी० अर्थः
३४६ पू०	सुवर्चला	सूंचलि
३४७ पू०	भृङ्गराज	भागरउ
३४७	काशमर्द	कासंदउ
३४८	वाथल	वथुआ
३४९ पू०	पालक्या	पलांक
३५० पू०	डोडी	दोडी
३५१	चाङ्गेरी= आंबउत्री	आंबउत्री
३५२	तन्दुलीयक	तंडुलेजा
३५४ पू०	मंटातावुलिजओ	०
३५४	काकमाची	कमाइ
३५६ पू०	शितावर	ष (? ख)- डकूतिर
३५७ पू०	०	मूला
३५८ पू०	मूलक	बृहन्मूलक
३५९	कारेली	कारेली
३६०	पटोल	पटोल
३६१ पू०	कर्कोडी	कंकोडा
३६२	तुम्बी	त्रूंबिणि
३६४ प्र०	०	चीभडी
३६४ पू०	चीभडीद्वयम्	०
३६५	जीवक	जीवक
३६६	पुष्करमूल	पुष्करमूल
३६७	साथरि	जहारि
३६८	बिम्बी	गोल्ह, टिड्डुरी
३६९	०	रोहीस
३७०	रोहिषद्वयम्	गन्धतृण
३७१	दर्भ	डाभ
३७२	काशद्वयम्	कासु
३७३	०	गाडउ, सेलडी
३७४ पू०	सेलडी	०
३७५ पू०	०	मलु
३७५	नल	०
३७६	०	शरकड
३७७ पू०	मुञ्ज	०

श्लोकः	पु० अर्थः	टी० अर्थः
३७७	बालतृण	०
३७९ पू०	०	ध्रोभ
३८० पू०	श्वेतदूर्वा	०
३८०	दूर्वात्रयम्	०
३८१	मोथ	मोथ
३८३	०	काकरहूले
३८४	औशीर	उसीर
३८५	लामज्जकम्	लावंजउ
३८६	व्रीहि	०
३८७	शालिमेदा·	शालिविशेष
३८८ शूक	०	यव
३८८ पू०	यव	०
३८८ तृ०	०	मसूर
३८९ खण्डिकश्च	०	कलायरा
३८९ पू०	०	चिणा
३८९	०	उडद
३९० पू०	०	मुंग
३९२ खण्डी च	०	मुद्गविशेष
३९२ पू०	०	मोठ
३९२ सुमन·	०	गोहूं
३९३ प्र०	०	कुलथी
३९३ पू०	०	कुलथीविशेष
३९३ तृ०	०	तूंअरि
३९४ प्र०	०	नीवार
३९६	०	जुवार
३९७ स्यात्	०	सण
३९७ पू०	०	अलसी
३९७ तृ०	०	गररी
३९७	०	अरण्यतिल
३९८–ह्तिलपेजः	०	श्यामतिल, श्वेततिल
३९८–स्तन्तुभः	०	सरसव
३९९	०	मसुरी
४०० तृ०	०	जंबी
४०१	०	कणसडा, प्रधान सिरा

श्लोकः	पु० अर्थः	टी० अर्थः	श्लोकः	पु० अर्थः	टी० अर्थः
४०१ प्र०	०	गुंछड	४०१ पलालः	०	पराल
४०१	काण्ड·	धानना	४०१ तुषः	०	तुस
		कणसड़ा	४०१	०	भुस, डूंका

पञ्चमं परिशिष्टम् ।

हेमचन्द्रीयनिघण्टुशेषटीकायां टीकाकृता श्रीश्रीवल्लभोपाध्यायेनोद्धृतानामवतरणश्लोकादीनामकारादिवर्णक्रमेणानुक्रमणिका ।

श्लोकादि	पृष्ठम्

प

फ

६

षष्ठं परिशिष्टम्

हेमचन्द्रीयनिघण्टुशेषटीकान्तर्निर्दिष्टानां ग्रन्थकृन्नाम्नामकारादिक्रमः ।

७

सप्तमं परिशिष्टम् ।

हेमचन्द्रीयनिघण्टुशेषटीकान्तर्निर्दिष्टानां ग्रन्थनाम्नामकारादिक्रमः ।

अष्टमं परिशिष्टम्

हेमचन्द्रीयनिघण्टुशेषस्य टीकायां टीकाकृता श्रीश्रीवल्लभोपाध्यायेनोद्धृतानां धन्वन्तरिनिघण्टुश्लोकानां मुद्रितधन्वन्तरिनिघण्टुश्लोकपाठेन सह तुलना।

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
अशोक. शोकनाशश्च विचित्र कर्णपूरक । विशोको रक्तको रागी चित्र· स्तबकमञ्जरी ॥ कङ्केल्लिर्हेमपुष्पश्च पिण्डपुष्पो लतातरु । पत्र. ६	अशोक शोकनाशश्च विचित्र कर्णपूरक । विशोको रक्तको रागी [1]चित्रः षट्पदमञ्जरी ॥ वर्ग ५ श्लो० १५९ पत्र २०३
बकुल शीधुगन्धश्च मद्यगन्धो विशारद । मधुगन्धो गूढपुष्प शिवकेसरकस्तथा ॥ पत्र. ६	बकुल[2] सीधुगन्धश्च मद्यगन्धो विशारद. । मधुगन्धो गूढपुष्प[3] शीर्षकेसरकस्तथा ॥ वर्ग ५ श्लो० १५४ पत्र २०२
तिलक पूर्णक श्रीमान क्षुरकः शान्तपुष्पक । मुखमण्डनको रेची विटश्चित्रो विशेषक । तिलक परुषः श्रीमान क्षुरकश्छन्नपुष्पक । पत्र ७	तिलक [4]पूर्णक श्रीमान् क्षुरकश्छत्रपुष्पक । मुखमण्डनको रेची पुण्ड्रश्चित्रो विशेषकः ॥ वर्ग ५ श्लो० १५८ पत्र २०२
चम्पक सुकुमारश्च सुरभि शीतलश्चलः । चाम्पेयो हेमपुष्पश्च काञ्चन· षट्पदातिथि ॥ पत्र ९	चम्पकः सुकुमारश्च सुरभि शीतल[5]सः । चाम्पेयो हेमपुष्पश्च काञ्चन षट्पदातिथिः ॥ वर्ग ५ श्लोक १४२ पत्र. १९९
नागपुष्पो मतो नागः केसरो नागकेसरः । चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कनकं हेम काञ्चनम् ॥ पत्र. ९	नागपुष्पं मतं नागं केसरं नागकेसरम् । चाम्पेयं नागकिञ्जल्कं कनकं हेमकाञ्चनम् ॥ वर्ग २ श्लो० ४८ पत्र ७९
धूलीकदम्बोऽन्य सुवासो वृत्तपुष्पक । पत्र. १०	धूलिकदम्बोऽन्य सुवासो वृत्तपुष्पक. ॥ वर्ग ५ श्लोक १०५ पत्र १९०
कुटज· कोटजः कोटी वत्सको गिरिमल्लिका । कलिङ्गो मल्लिकापुष्प इन्द्रवृक्षोऽथ वृक्षकः ॥ पत्र १२	[6]कुटजः कौटजः कौटो वत्सको [7]गिरिमल्लिका । कलिङ्गो मल्लिकापुष्प इन्द्रवृक्षोऽथ वृक्षक ॥ वर्ग २ श्लो १३ पत्र ७१
फलानि तस्येन्द्रयवाः शक्राह्वाः शक्रलिङ्गका । अथ वत्सकबीजानि प्रोक्ता भद्रयवास्तथा ॥ पत्र. १२	फलानि तस्येन्द्रयवा शक्राह्वा स्युः कलिङ्गकाः । तथा वत्सकबीजानि प्रोक्ता भद्रयवास्तथा ॥ वर्ग २ श्लो० १५ पत्र. ७१
शिरीषो मृदुपुष्पश्च भण्डीर शङ्खिनीफलः । कपीतनः शुकतरुः श्यामवल्कः शुकप्रियः ॥ पत्र. १३	शिरीषो मृदुपुष्पश्च [8]भण्डिक शङ्खिनीफल । कपीतन शुकतरु. श्यामवर्णः शुकप्रियः ॥ वर्ग ५ श्लो० ११२ पत्र १९२

---

१. चित्रस्तु वकम° ङ ॥ २. °लः शीतग° स ॥ ३. °ष्प. सिंहके° ख. ग. ॥ ४. पुष्पकः क. ड. ॥ ५. °लच्छदः । चा° क. ख. घ. ङ. ॥ ६. कुटजो गिरिजो वत्सब° ग. ॥ ७. °को हिमम° क. ख. घ. ङ. ॥ ८. भण्डकः क. ङ ॥

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
पाटलोक्ता तु कुम्भीका ताम्रपुष्पाऽम्बुवासिनी । स्थाली वसन्तदूती स्यादमोघा कालवृन्तिका ॥ पत्र १४	पाटलोक्ता तु कुम्भिका ताम्रपुष्पाऽम्बुवासिनी । स्थाली वसन्तदूती स्यादमोघा कालवृन्तिका ॥ वर्ग १ श्लो० १२० पत्र २९
द्वितीया पाटला श्वेता निर्दिष्टा काष्ठपाटला । सा चैव श्वेतकुम्भी स्यात् कुबेराक्षी फलेरुहा ॥ पत्र १४	द्वितीया पाटला श्वेता निर्दिष्टा काष्ठपाटला । सा चैव श्वेतकुम्भीका कुबेराक्षी फलेरुहा ॥ वर्ग १ श्लो० १२२ पत्र २९
अगरुः प्रवरं लोहं कृमिजग्धमनार्यजम् । कृष्णागरुः स्यादगुरुर्जोङ्गकं विश्वरूपकम् ॥ पत्र. १५	अगरु प्रवरं लोहं कृमिजग्धमनार्यकम् । कृष्णागरु स्यादगरु योगजं विश्वधूपकम्[1]॥ वर्ग ३ श्लो० २५ पत्र ९८
चन्दनं गन्धसारं च महार्हं श्वेतचन्दनम् । भद्रश्रीकं मलयजं गौशीर्षं तैलपर्णिकम् ॥ पत्र. १६	चन्दनं गन्धसारं च महार्हं श्वेतचन्दनम् । [2]भद्रश्रीस्तु मलयजं गोशीर्षं[3] तिलपर्णकम् । वर्ग ३ श्लो० १ पत्र ९३
रक्तचन्दनमप्यन्यल्लोहितं हरिचन्दनम् । रक्तसारं ताम्रसारं निर्दिशेत् क्षुद्रचन्दनम् ॥ पत्र १६	रक्तचन्दनमप्यन्यत्लोहितं हरिचन्दनम् । रक्तसारं ताम्रसारं निर्दिष्टं क्षुद्रचन्दनम् ॥ वर्ग ३ श्लो० ४ पत्र ९४
कुचन्दनं पतङ्गं च रक्तकाष्ठं सुरक्तकम् । पत्तूरं पट्टरागं च पट्टरञ्जनमेव च ॥ पत्र १७	कुचन्दनं पतङ्गं च रक्तकाष्ठं सुरङ्गकम् । पत्राङ्गं पट्टरागं च पट्टरञ्जनमेव च ॥ वर्ग ३ श्लो० ६ पत्र ९४
सर्वाण्येतानि तुल्यानि रसतो वीर्यतोऽपि च । गन्धेन च विशेषः स्यात् पूर्वं श्रेष्ठतमं गुणैः ॥ पत्र १७	सर्वाण्येतानि तुल्यानि रसतो वीर्यतस्तथा । गन्धेन तु विशेषः स्यात् पूर्वं श्रेष्ठतमं गुणैः ॥ वर्ग ३ श्लो० १० पत्र ९५
[करवीरोऽश्वहाऽश्वघ्नो हयमारोऽश्वमारकः ।] शतकुन्तः श्वेतपुष्पः प्रतिहासोऽश्वरोहकः ॥ पत्र १९	करवीरोऽश्वहाऽश्वघ्नो हयमारोऽश्वमारकः । [5]श्वेतकुन्दः श्वेतपुष्पः प्रतिहासोऽश्वमोहकः ॥ वर्ग ४ श्लो० १ पत्र. १३४
द्वितीयो रक्तपुष्पस्तु चण्डातो लगुडस्तथा । चण्डातको गुल्मकश्च प्रचण्डः करवीरकः ॥ गुल्महरोऽपि पत्र १९	द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डको लगुडस्तथा । चण्डातको गुल्मकश्च प्रचण्डः करवीरकः ॥ वर्ग ४ श्लो० २ पत्र १३४
तमालपत्रं पत्रं स्यात् पलाशं च दलं छदम् । [रामं तापसजं वासो गोपनं वस्त्रमंशुकम् ॥] पत्र २०	तमालपत्रं पत्रं स्यात् पलाशं छदनं दलम् । रामं तापसजं वासो गोपनं वस्त्रमंशुकम् ॥ वर्ग २ श्लो० ५२ पत्र. ८०

१. विश्वरूपकम् । क ख ग. घ ङ. ॥ २. भद्रश्रियं मं ख ॥ ३. °षं तैल ख ग घ । ४. पट्टरं क ख घ ङ ॥ ५. शतकुन्दः क ग. घ ङ ॥ ६. लकुड °क ङ ॥ ७ गुणकश्च क ङ ॥ ८. गोपानां ङ ॥

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
सूक्ष्मैला द्राविडी तुच्छा कोरङ्गी बहुला त्रुटि । एला कपोतवर्णा च चन्द्रबाला च निष्कुटिः ॥ पत्र २०	सूक्ष्मैला द्राविडी तुत्था कोरङ्गी बहुला त्रुटि । एला कपोतवर्णा च चन्द्रबाला च निष्कुटी ॥ वर्ग २ श्लो० ४४ पत्र ७८
भद्रैला बृहदेला च त्रिदिवा त्रिपुटोद्भवा । स्थूलैला त्वक्सुगन्धा च पृथ्वीका धान्यका पुटा ॥ पत्र २१	भद्रैला बृहदेला तु [1]त्रिपुटा त्रिपुटोद्भवा । स्थूलैला त्वक्सुगन्धा च पृथ्वीका कन्यका पुटा ॥ वर्ग २ श्लो० ४६ पत्र ७८
कर्पूर शीतलरजः सिताभ्रः स्फटिको हिम । चन्द्रस्तुषारस्तुहिन शशीन्दु-हिमवालुकाः ॥ पत्र २१	कर्पूर शीतलरजः शीताभ्रः स्फटिको हिम । चन्द्रस्तुषारस्तुहिनः शशीन्दुर्हिमवालुकः ॥ वर्ग ३ श्लोक ३१ पत्र १०१
कक्कोलकं कृतफल कोलकं कटुकाफलम् । तैलं कटुफलं द्वीप मारीचं माधवोचितम् ॥ पत्र २२	कक्कोलकं कृतफल कोलक कटुकं फलम् । चूर्ण कन्दफल द्वीपं मारीच माधवोचितम् ॥ वर्ग ३ श्लो० ३७ पत्र १०२
लवङ्ग देवकुसुमं भृङ्गार शिखर लवम् । दिव्यं चन्दनपुष्पं च श्रीपुष्प वारिसम्भवम् ॥ पत्र २२	लवङ्गं देवकुसुमं [2]भृङ्गार [3]शिखरं लवम् । दिव्यं चन्दनपुष्पं च श्रीपुष्पं वारिसम्भवम् ॥ वर्ग ३ श्लो० ४१ पत्र १०४
नलिका विद्रुमलता कपोतचरणा नली । शुषिरा धमनी शून्या निर्मथ्या नर्तकी नटी ॥ पत्र २३	नलिका विद्रुमलता कपोतचरणा नली । सुषिरा धमनी शून्या निर्मथ्या नर्तकी नटी ॥ वर्ग ३ श्लो० ४३ पत्र १०४
अतिमुक्तो माधवो च सुवसन्त पराश्रय । अतिमुक्तः कामुकश्च मण्डको भ्रमरोत्सव ॥ पत्र २३	अतिमुक्त कामुकश्च मण्डनो भ्रमरोत्सव । अतिमुक्तो माधवी च सुवसन्त पराश्रय ॥ वर्ग ५ श्लो० १५३ पत्र २०१
प्रायो जना सन्ति वनेचराद्या गोपादय प्राकृतनामतज्ज्ञाः । प्रयोजनार्था वचनप्रवृत्ति- र्यतस्ततः प्राकृत इत्यदोषः ॥ पत्र २४	प्रायो जना[4] सन्ति वनेचरास्ते गोपादय प्राकृतनामसंज्ञाः[5] । प्रयोजनार्थो[6] वचनप्रवृत्ति- र्यस्मात्ततः प्राकृतमित्यदोष ॥ वर्ग १ श्लो० ८ पत्र १
पिप्पल केशवावासश्चलपत्र. पवित्रक । मङ्गल्य श्यामलोऽश्वत्थो बोधिवृक्षो गजाशन ॥ पत्र २४	पिप्पल केशवावासश्चलपत्र पवित्रक । मङ्गल्य श्यामलोऽश्वत्थो बोधिवृक्षो गजाशन ॥ वर्ग ५ श्लो० ७८ पत्र १८४
प्लक्ष कपीतनः शुङ्गी सुपार्श्वेश्चारुदर्शनः । प्लवको गर्दभाण्डश्च कमण्डलुवटः प्लवः ॥ पत्र २५	प्लक्षः कपीतनः शुङ्गी सुपार्श्वश्चारुदर्शनः । प्लवको गर्दभाण्डश्च कमण्डलुवटप्लवः ॥ वर्ग ५ श्लो० ८१ पत्र १८५

१. त्रिदिवा त्रि° क ङ ॥ २. भृङ्गारं क ख ङ ॥ ३. शिशिरं क ख ङ; शेखरं छ ॥ ४ जडाः ग. ॥ ५ °नामतज्ज्ञाः छ. ॥ ६ °र्थो वच° ग. ॥

निघण्टुशेषटीका

वटो रक्तफल शृङ्गी न्यग्रोध स्कन्धजो ध्रुव ।
क्षीरी वैश्रवणावासो बहुपादो वनस्पति ॥
पत्र. २६

क्षीरवृक्षे हेमदुग्ध उदुम्बर-सदाफलौ ।
अपुष्प-फलसम्बद्धो यज्ञाङ्ग श्वेतवल्कल ॥
पत्र २७

काकोदुम्बरिका फल्गु **राजीफल्गु**[शि]वाटिका ।
फाल्गुनी फलभारी च मलयूः श्वित्रभेषजम् ॥
पत्र २७

क्षीरिकोक्ता च राजन्या क्षीरभृद्
रूपको नृपः ।
राजादनो दृढस्कन्ध कपीष्टः प्रियदर्शन ॥
पत्र २८

प्रियालोऽथ खरस्कन्धश्चारो बहुलवल्कल ।
सन्नकद्रुश्चापपटो ललनस्तापमप्रिय ॥
पत्र २८

आम्रातक. पीतनक कपिचूतोऽम्लपाटक ।
शृङ्गी कपिरसाढ्यश्च तनुक्षीर कपिप्रिय
पत्र २९

अर्क सूर्याह्वयः पुष्पी वि**क्षि**रोऽथ विकीरण ।
जम्भलः क्षीरपर्णः स्यादास्फोटो भास्करो रवि ॥
पत्र २९

राजार्को वसुको**ऽन्यो**ऽर्का मन्दारो गणरूपक ।
एकाष्ठील सदापुष्पी **सुधा**-ऽलर्क प्रतापस ॥
पत्र ३०

स्नुक् **सुधा** च महावृक्षो गुडा निस्त्रिंशपत्रक ।
समन्तदुग्धा गण्डीर सीहुण्डो वज्रकण्टक ॥
पत्र ३१

करमर्दकमाविग्नं सुषेणं पाणिमर्दकम् ।
कराम्लं करमन्दं च कृष्णपाकफल मतम् ॥
पत्र ३१

जम्भीरो जम्भलो जम्भ. प्रोक्तो दन्तशठस्तथा ।
जम्बीरो वक्त्रशोधी च रोचनो दन्तहर्षण ॥
पत्र. ३२

धन्वन्तरीयनिघण्टु

वटो रक्तफल शृङ्गी न्यग्रोध स्कन्धजो[१] ध्रुव ।
क्षीरी वैश्रवणावासो बहुपादो वनस्पति ॥
वर्ग ५ श्लो० ७६ पत्र १८४

उदुम्बरः क्षीरवृक्षो हेमदुग्धः सदाफलः
अपुष्पफलसम्बन्धो यज्ञाङ्ग **शीत**वल्कल ॥
वर्ग ५ श्लो० ८६ पत्र १८६

काकोदुम्बरिका फल्गु **राजिफल्गुः** शिवाटिका ।
फल्गुनी [२]फलभारी मलयू**श्चि**त्रभेषजा ॥
वर्ग ५ श्लो० ८८ पत्र १८७

क्षीरी चोक्तस्तु राजन्यः स क्षीर शुक्र-
को नृप ।
राजादनो दृढस्कन्ध कपीष्ट प्रियदर्शन ॥
वर्ग ५ श्लो० ९१ पत्र १८७

प्रियालोऽथ स्वरस्कन्धश्चारो[३] बहुलवल्कल ।
स्नेहबीजश्चापवटो ललनस्तापसप्रिय ॥
वर्ग ५ श्लो० ७२ पत्र १८३

आम्रातक पीतनक कपिचूतोऽम्ल**वाटक**[४] ।
शृङ्गी कपी रसाढ्यश्च तनुक्षीर कपिप्रिय ॥
वर्ग ५ श्लो० १२ पत्र १७१

अर्क सूर्याह्वय पुष्पी वि**क्षी**रोऽथ विकीरण ।
जम्भल क्षीरप**र्णी** स्यादास्फोटो भास्करो रवि ॥
वर्ग ४ श्लो० १३ पत्र १३६

राजार्को वसुको**ऽल्यर्को**[५] मन्दारो गणरूपक ।
एकाष्ठील सदापुष्पी **स चालर्क** प्रताप**नः** ॥
वर्ग ४ श्लो० १६ पत्र १३७

स्नुक् **स्नुही** च महावृक्षो गुडा निस्त्रिंशपत्रक ।
समन्तदुग्धा गण्डीर सीहुण्डो वज्रकण्टकः ॥
वर्ग १ श्लो० २३५ पत्र ५५

करकर्दकमाविग्नं सुषेण पाणिमर्दकम् ।
कराम्ल करमर्द च कृष्णपाकफल मतम् ॥
वर्ग ५ श्लो० १०२ पत्र १९०

जम्बीरो जम्भलो जम्भ प्रोक्तो दन्तशठस्तथा ।
गम्भीरो वक्त्रशोधी च रोचनो दन्तहर्षणः ॥
वर्ग ५ श्लो० १४ पत्र १७१

---

१ °जो द्रुमः ग. ॥ २. फलकान्तारो ग. ३. °श्चारो हि बहुव° क. ख ङ ॥ ४. °वातकः। ङ. छ ॥ ५. °कोऽध्यर्को ॥

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
फलपूरो बीजपूर· केसरी **बीजपूरक** । बीजक केसराम्लश्च मातुलुङ्गस्तु पूरक ॥ पत्र ३३	**बीजपूर्णो** बीजपूर· केसरी [1]फलपूरकः । बीजक· केसराम्लश्च मातुलुङ्गः **सुपूरक·** ॥ वर्ग ५ श्लो०२२ पत्र १७३
बीजपूर्णोऽपर प्रोक्तो **मधुरा** मधुकर्कटी । मधुवल्ली **मधुपर्णी** वर्धमाना महाफला ॥ पत्र. ३३	बीजपूर्णोऽपर· प्रोक्तो, **मधुरो** मधुकर्कटी । मधुवल्ली **च विज्ञेया** वर्धमाना महाफला ॥ वर्ग ५ श्लो०३१ पत्र १७४
अम्लीका चुक्रिका चुका साऽम्ला शुक्ताऽथ शुक्तिका । अम्लिका चाम्लिका चिञ्चा **तिन्तिडिका च तिन्तिला** ॥ पत्र ३४	**अम्लिका** चुक्रिका चुका साऽम्ला शुक्त्यथ शुक्तिका ॥ अम्लिका **चिञ्चिका** चिंचा **तित्तिडीका सुतित्तिडी** ॥ वर्ग ५ श्लो०३३ पत्र १७४
वृक्षाम्ल तिन्तिडीकं च शाकाम्ल रक्तपूरकम् । अम्लवृक्षोऽम्लशाकं **तदम्लपूरो** महीरुह ॥ पत्र ३४	वृक्षाम्लं तित्तिडीकं च शाकाम्लं रक्तपूरकम् । अम्लवृक्षोऽम्लशाखः **स्यादपरोऽम्लमहीरुहः** वर्ग २ श्लो०९५ पत्र ८९
अम्लोऽम्लवेतसो भीमो रसाम्लो **बिल्ववेतस** । रक्तस्रा**वो** वेतसाम्ल शतवेधी च **वेधकः** ॥ पत्र ३५	अम्लोऽम्लवेतसो भीमो रसाम्लो **वीर**वेतसः । रक्तस्रा**वी** वेतसाम्ल [2]शतवेधी च **भेदकः** ॥ वर्ग २ श्लो०९६ पत्र ८९
कपित्थोऽथ दधित्थश्च ग्राही **फलसुगन्धिकः** । **अक्षिस्पन्दो** दधिफलश्चिरपाकी कपिप्रिय ॥ पत्र ३६	कपित्थोऽथ दधित्थस्तु [3]ग्राही **गन्धफलश्च सः** । [4]**अक्षसस्यो** दधिफलश्चिरपाकी कपिप्रियः ॥ वर्ग २ श्लो०१०२ पत्र. ९०
अश्मन्तक **इन्द्रकस्तु** कुशली चाऽम्लपत्रक । श्लक्ष्णत्वग् **मालुकापर्ण** स्मृतो यमलपत्रकः ॥ पत्र ३६	अश्मन्तक[5]श्चन्द्रकस्तु कुशली चाम्लपत्रक । श्लक्ष्ण**स्त्वग्वालुकापर्ण·** स्मृतो यमलपत्रकः ॥ वर्ग १ श्लो०१९४ पत्र ४६
नारङ्गस्त्वक्सुगन्धः **स्यान्नागरङ्गो** मुखप्रिय । स **चैरावतक.** प्रोक्तो **योषिद्वक्त्राधिवासन** ॥ पत्र ३७	नारङ्गस्त्वक्सुगन्**धश्च नागरङ्गो** मुखप्रिय । स चैरावतिक प्रोक्तो **योगी वक्त्राधिवासनः** ॥ वर्ग ५ श्लो०२० पत्र. १७२
खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावन । कण्टकी बालपत्रश्च जिह्मशल्यः **क्षितिद्रुमः** ॥ पत्र ३७	खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी बालपत्रश्च जिह्मशल्यः **क्षतक्षमः** ॥ वर्ग १ श्लो०२५ पत्र. ११
खदिरः श्वेतसारोऽन्यः सोमवल्क पथिद्रुमः । श्यामसारो नेमिवृक्ष कामुक कुब्जकण्टकः ॥ पत्र ३८	खदिर श्वेतसारोऽन्य. सोमवल्कः पथिद्रुम. । श्यामसारो नेमिवृक्ष. कार्मुक. कुब्जकण्टक· ॥ वर्ग १ श्लो०२७ पत्र.१२

---

१. **बीजपूरकः** क. छ. ॥ २. **वातवेधी** ग. ॥ ३. **ग्राही पत्रः सुपत्रकः** । अ° क. ॥ ४. **अक्षशाको** द्'क. ख ॥ ५. °**कश्चेन्द्र**° ख; °**कश्चैन्द्र**° त. ॥

निघण्टुशेषटीका

अरिमेदोऽरिमेधश्च गोधास्कन्धोऽरिमेदकः ।
अहिमेदोऽहिमारश्चारिमः पूत्यरिमेदकः ॥

पत्र. ३८

शाल्मली रक्तपुष्पा च कुक्कुटी स्थिरजीविका ।
पिच्छिला तूलिनी मोचा कण्टकाख्या च पूरणी ॥
मोचनीति च

पत्र ३९

शाल्मलीवेष्टक पिच्छा निर्यास स च शाल्मलः ।
मोचस्रावो मोचरसो मोचनिर्यासकस्तथा ॥

पत्र ३९

शिंशपा तु महाश्यामा कृष्णसारः स्मृतोऽगुरु ।

पत्र ४०

कुशिंशपाऽन्या कपिला भस्मगर्भा [ऽ ?] वसादनी ।

पत्र ४०

शमी सक्तुफला तुङ्गा केशहर्तृफला शिवा ।

पत्र ४२

गुग्गुलु कालनिर्यासो जटायु कौशिक पुर ।
नक्तञ्चर शिवो दुर्गो महिषाख्य पलङ्कषः ।

पत्र. ४३

करीरं गूढपत्रं च शाकपुष्पं मृदुफलम् ।
ग्रन्थिलं तीक्ष्णसारं च क्रकरं तीक्ष्णकण्टक ॥

पत्र ४४

विकङ्कतः पृथुफलो ग्रन्थिल स्वादुकण्टक ।
गोपकण्टः काकपादो व्याघ्रपादोऽथ किङ्किणी ॥

पत्र ४५

बिल्व शलाटु शाण्डिल्यो ह्यगन्धः सदाफल ।
शैलूष श्रीफल श्याह्व कर्कट पूतिमारुत ॥
लक्ष्मीफलो गन्धगर्भ सत्यकर्मा वरारुहः ।
वातसारो हृषीकश्च कण्टकाढ्य सितानन ॥

पत्र ४६

हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावत ।
सर्वरोगांश्च हरते तेनाऽऽख्याता हरीतकी ॥

पत्र ४६

धन्वन्तरीयनिघण्टु

हरिमेदोऽरिमेदश्च गोधास्कन्धोऽरिमेदकः ।
अहिमे[1]दोऽहिमारश्च[2]पूतिमेदोऽहिमारक॥

वर्ग ५ श्लो० १३३ पत्र १९७

शाल्मली रक्तपुष्पा तु कुक्कुटी चिरजीविका ।
पिच्छिला चूलिनी मोचा कण्टकाख्यासुपूरणी॥

वर्ग ५ श्लो० १२७ पत्र १९५

शाल्मलीवेष्टक पिच्छा निर्यास स च शाल्मल ।
मोचस्रावो मोचरसो मोचनिर्यासकस्तथा ॥

वर्ग ५ श्लो० १२६ पत्र १९५

शिंशपा तु महाश्यामा कृष्णसारा स्मृता गुरु ।

वर्ग ५ श्लो० १२१ पत्र १९४

कुशिंशपाऽन्या कपिला भस्मगर्[3]भावसादनी ॥

वर्ग ५ श्लो० १२१ पत्र १९४

शमी शङ्कुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवाफला ।
ईशानी शङ्करी लक्ष्मीर्मङ्गल्या पापनाशिनी ॥

वर्ग ५ श्लो० ९५ पत्र. १८८

गुग्गुलु कालनिर्यासो जटायु कौशिक पुर ।
नक्तञ्चर शिवो दुर्गो महिषाक्षः पलङ्कषा ॥

वर्ग ३ श्लो० १२७ पत्र. १२०

करीरो [4]गूढपत्रश्च शाकपुष्पो मृदुफलः ।
ग्रन्थिलस्तीक्ष्णसारश्च क्रकरस्तीक्ष्णकण्टक ॥

वर्ग ५ श्लो ९९ पत्र १८९

विकङ्कतो मृदुफलो ग्रन्थिल स्वादुकण्टक ।
[5]गोपघोण्टः काकपादो व्याघ्रपादोऽथ किङ्किणी ॥

वर्ग ५ श्लो० ८३ पत्र १७७

बिल्व शलाटु शाण्डिल्यो ह्यगन्धो महाफल ।
शैलूष श्रीफलश्चाह्वः कर्कट पूतिमारुत. ॥
लक्ष्मीफलो गन्धगर्भ सत्यकर्मा[6] वरारुहः ।
वातसारोऽरिमेदश्च [7]कण्टको ह्यसितानन ॥

वर्ग १ श्लो० १०६-१०७ पत्र. २६-२७

हरस्य भवने जाता हरीता च स्वभावत. ।
सर्वरोगांश्च हरते तेन ख्याता हरीतकी ॥

वर्ग १ श्लो० २११ पत्र. ४९

---

१ °दोऽरिमा° क. ङ ॥ २. °श्च मेदः प्रत्यरिमेदकः । ग. त. ॥ ३. गर्भा च सा° ग. ॥ ४ गुच्छपत्रश्च क. ङ ॥ ५. गोपकण्टः ङ. छ. ॥ ६. °कर्मा सुदारुहः क. च. ॥ ७. कण्टकाढ्योऽसि° क. च. ॥

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
अम्लभावाज्जयेद् वातं पित्तं मधुर-तिक्तत: । कफं रूक्ष-कषायत्वात् त्रिदोषघ्नी ततोऽभया ॥ पत्र ४६	अम्लभावाज्जयेद् वातं पित्तं मधुरतिक्तकात् । कफं रूक्षकषायत्वात् त्रिदोषघ्नी ततोऽभया ॥ वर्ग १ श्लो० २०७ पत्र ४९
हरीतक्यभया पथ्या प्रपथ्या पूतनाऽमृता । जयाऽव्यथा हैमवती कायस्था चेतकीति च ॥ पत्र. ४७	हरीतक्यभया पथ्या प्रपथ्या पूतनाऽमृता । जयाऽव्यथा हैमवती वयःस्था चेतकी शिवा ॥ वर्ग १ श्लो० २०५ पत्र ४९
बिभीतक कर्षफलो वासन्तोऽक्ष कलिद्रुम । सवर्तको भूतवास कर्षो हार्यो बिभेदकः ॥ पत्र ४७	बिभीतक[1] कर्षफलो वासन्तोऽक्ष कलिद्रुम । सवर्तको भूतवास कल्को हार्यो बहेडकः ॥ वर्ग १ श्लो० २१२ पत्र ५०
वयःस्थाऽऽमलक तिष्य जातीरसफलं शिवम् । धात्रीफल श्रीफलं च तथाऽमृतफलं स्मृतम् ॥ पत्र. ४८	वयःस्थाऽऽमलक वृष्य जातीफलरसं शिवम् । धात्रीफल श्रीफल च तथाऽमृतफलं स्मृतम् ॥ वर्ग १ श्लो० २१५ पत्र ५१
स्योनाक शुकनासश्च कट्वङ्गोऽथ कटम्भर । मयूरजङ्घोऽरलुक प्रियजीव कुटन्नट ॥ स प्रोक्त पृथुशिम्बिश्च टुण्टुको दीर्घवृन्तक । भालूक सललकः फल्गुवृन्तको जम्बुको नटः ॥ पत्र ५०	स्योनाक शुकनासश्च कट्वङ्गोऽथ कटम्भर । मयूरजङ्घोऽरलुक[2] प्रियजीव कुटन्नट ॥ स प्रोक्त पृथुशिम्बश्च टिण्टुको दीर्घवृन्तक ॥ भल्लक शिल्लको फल्गुवृन्ताको जम्बुको मतः ॥ वर्ग १ श्लो० ११४-१५ पत्र. २८
किंशुको वीतशोकश्च रक्तपुष्पोऽथ याज्ञिक । क्षीरश्रेष्ठ पलाशश्च बीजस्नेह समिद्वर ॥ पत्र. ५२	किंशुको वातपोथश्च रक्तपुष्पोऽथ याज्ञिक । क्षारश्रेष्ठ पलाशश्च बीजस्नेह समिद्वरः ॥ वर्ग ५ श्लो० १६१ पत्र. १०३
धवो नन्दितरुर्गौरः शकटाक्षो धुरन्धरः । पत्र ५३	धवो नन्दितरुर्गौरी शकटाक्षो धुरन्धुरी । वर्ग ६ श्लो० ४ पत्र २०४
काश्मर्यः काश्मरी हीरा कश्मरी मधुपर्ण्यपि । श्रीपर्णी सर्वतोभद्रा गम्भारी कृष्णवृन्तिका ॥ पत्र ५४	काश्मर्या काश्मरी हीरा काश्मर्यो मधुपर्ण्यपि । श्रीपर्णी सर्वतोभद्रा गम्भारी[3] कृष्णवृन्तका ॥ वर्ग १ श्लो० ११७ पत्र २८
सप्तपर्ण शुक्तिपर्णश्छत्रपर्ण सुपर्णक । सप्तच्छदो गुच्छपुष्पस्तथा शाल्मलिपर्णक ॥ पत्र ५५	सप्तपर्ण. शुक्तिपर्णश्छत्रपर्ण सुपर्णक । सप्तच्छदो गूढपुष्पस्तथा शाल्मलिपत्रक ॥ वर्ग ३ श्लो० ८० पत्र. ११२
कर्णिकारो राजवृक्ष प्रग्रह कृतमालक । आरोग्यशिम्बी शम्याको व्याधिघातोपघातकः ॥ आरग्वधो दीर्घफलो व्याघातश्चतुरङ्गुलः । आरेवतस्तथा कर्णी कर्णीवान् स च रेवतः ॥ पत्र. ५६	कर्णिकारो राजवृक्ष प्रग्रह कृतमालक । आरोग्यशिम्बी शम्याको व्याधिघातो व्यथान्तकः । आरग्वधो दीर्घफलो [4]व्याधिहा चतुरङ्गुलः । आरेवतस्तथा कर्णी कर्णिकारोऽथ रेचनः ॥ वर्ग १ श्लो० २२१, २१९ पत्र ५३-५२

---

१. बिभीतकः क. ख ग. ङ च ॥ २. रल्लकुः ग ॥ ३. काम्भारी क. ख. ङ. च. ॥ ४. व्याधिजम्बतु क. ख. ग. ङ. च. ॥

निघण्टुशेषटीका

सर्जकश्चाश्वकर्णश्च कषायी दीर्घपत्रक ।
सस्यसंवरणः शूर सज्जकः शाल उच्यते ॥
पत्र. ५८

सरल पूतिकाष्ठ च बीज-पीतद्रुरुच्छ्रितः ।
दीपवृक्ष. स्निग्धदारु प्रोक्तो मारीचपत्रक ॥
पत्र ६०

देवदारु स्मृत दारु सुराह्व किलिम च तत् ।
स्नेहविद्ध महादारु भद्रदार्विन्द्रदारु च ॥
देवकाष्ठ भद्रकाष्ठ पूतिकाष्ठ च दारु च ।
सुरदार्विन्द्रवृक्षश्च तथैवामरदारु च ॥
पत्र ६१

मधूको मधुवृक्षश्च मधुष्ठीलो मधुस्रव ।
गुडपुष्पो रोध्रपुष्पो वनप्रस्थोऽथ माधव ॥
पत्र ६२

मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलज्जो दीर्घपत्रक ।
ह्रस्वपुष्प-फलः स्वादुर्गैरिकाख्यो मधूलकः॥
पत्र ६३

तिन्दुको नीलसारश्च कालस्कन्धः शिशूत्सकः ।
स्फूर्जक स्फूर्जनस्तुष्ट स्यन्दनो रावणो रव ॥
पत्र ६३

तिन्दुकोऽन्यो द्वितीयस्तु स्फूर्जकः काकतिन्दुक ।
काकेन्दुकश्च विख्यात कुपीलु काकपीलुकः ॥
पत्र ६३

रोध्रो लोध्रः शाबरकश्चिल्लकस्तिलवकस्तरः ।
तिरीट कालहीनश्च चिल्ली शबरपादप ॥
पत्र ६४

क्रमुक पट्टिका रोध्रो गालवः स्थूलवल्कल ।
जीर्णबुध्नो बृहद्वल्कस्तरः शाबरपादपः ॥
पत्र ६५

श्लेष्मातक कबुदारः पिच्छिलो लेखशाटक ।
शेलु सेलुर्बहुवारः शापितो द्विजकुत्सित ॥
पत्र. ६७

धन्वन्तरीयनिघण्टु

सर्जको वस्तकर्णश्च [1]कषायश्चिरपत्रकः ।
सस्यसंवरकः शूर सर्जोऽन्यः शाल उच्यते ॥
वर्ग ५ श्लो०१२३ पत्र १९४

सरल पूतिकाष्ठ च चिडा पिचद्रुमो मतः ।
दीपवृक्ष स्निग्धदारु प्रोक्तो मारीचपत्रक ॥
वर्ग ३ श्लो०७८ पत्र १११

देवदारु स्मृतं दारु सुराह्व [2]किलिम च तत् ।
स्नेहविद्ध महादारु भद्रदार्विन्द्रदारु च ॥
देवकाष्ठ भद्रकाष्ठ पूतिकाष्ठ सुदारु च ।
सुरदार्विन्द्रवृक्षश्च तथैवामरदारु च ॥
वर्ग १ श्लो० ७६-७७ पत्र. २१

मधुको [3]मधुवृक्षस्तु मधुष्ठीलो मधुस्रव ।
गुडपुष्पो लोध्रपुष्पो वानप्रस्थोऽथ माधव ॥
वर्ग ५ श्लो०४५ पत्र. १७७

मधुकोऽन्यो द्वितीयस्तु जलदो दीर्घपत्रक ।
ह्रस्वपुष्पः फलस्वादुर्गौडिकोऽथ मधूलिका
वर्ग ५ श्लो०४८ पत्र १७७

तिन्दुको नालसारश्च कालस्कन्धोऽतिमुक्तकः
स्फूर्जक स्फूर्जनस्तुष्ट स्यन्दनो रामणो रव ॥
वर्ग ५ श्लो०४० पत्र. १७६

द्वितीयतिन्दुकः काकतिन्दुर्मर्कटतिन्दुक ।
काकेन्दुकश्च विख्यात [4]कपील काकतिन्दुकः ।
वर्ग ५ श्लो०४१ पत्र १७६

लोध्रो रोध्रः शाबरकस्तिल्वकस्तिलकस्तरुः ।
तिरीटकः काण्डहीनो भिल्ली शाम्बरपादप ॥
वर्ग ३ श्लो०१७५ पत्र १२९

क्रमुक पट्टिका रोध्रो वल्कलः स्थूलवल्कल ।
जीर्णपर्णो बृहत्पर्णः पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥
वर्ग ३ श्लो०१७७ पत्र १२९

श्लेष्मातक कर्बुदारः पिच्छलो [5]लेखसाटकः ।
शेलु शैलुर्बाहुवीरः शापितो द्विजकुत्सितः ॥
वर्ग ५ श्लो०९४ पत्र. १८८

---

१. कषायो वीर ख ॥ २. किरिमं ज. ॥ ३. वृक्षः स्यान्मधु क. ङ ॥ ४. कुपिलुः क ङ, कुपीलः घ, पीलूकः ग. ॥ ५. साटकम् । ख. ॥ ६. लुर्बहिर्वारुः शा ख. ॥

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
आम्रश्चूतो रसालश्च स श्रेष्टो मदिरासख. ।	आम्रश्चूतो रसालश्च कीरेष्टो मदिरासख ।
कामाङ्ग सहकारश्च परपुष्टमदोत्सवः ॥	कामाङ्ग सहकारश्च परपुष्टो [2]मदोद्भवः ॥
पत्र ६८	वर्ग ५ श्लो० १ पत्र १६९
क्षुद्राम्र उक्तकोशाम्र लाक्षावृक्ष सुरक्तकः ।	[3]क्षुद्राम्र स्यात् कृमितरुर्लाक्षावृक्षो जतुद्रुमः
जतुवृक्षो घनस्कन्ध कृमिवृक्षः सुकोशकः ॥	सुकोशको घनस्कन्ध कोशाम्रश्च सुरक्तकः॥
राजाम्रातक आम्लातो मन्मथोद्भवनस्तथा ।	राजाम्र उक्त आम्रान्तो मन्मथोद्भवनस्तथा ।
टङ्को नीलकपित्थोऽन्यो राजपुत्रो नृपात्मज ॥	टङ्को नीलकपित्थोऽन्यो राजपुत्रो नृपात्मज ॥
पत्र ६९	वर्ग ५ श्लो० ९, ११ पत्र १७०
मदन शल्यको राढः पिण्डी पिण्डीतक फल ।	मदन. शल्यको राटः पिण्डी पिण्डीतक· फल· ।
तस्कर करहाटश्च छर्दनो विषपुष्पक ॥	[4]तगर करहाटश्च छर्दनो [5]विषपुष्पक. ॥
पत्र ७१	वर्ग १ श्लो० १६८ पत्र. ३९
नादेयो मेघपुष्पोऽन्यस्तोयकामो निकुञ्जक ।	नादेयी मेघपुष्पोऽन्यो जलकामो निकुञ्जक ।
जलौकाः संवृतोऽम्भोजो निचुलो जलवेतस	जलौकः सवृतश्चैव [6]विकुलो जलवेतस ॥
पत्र ७३	वर्ग ५ श्लो० ११७ पत्र. १९३
वरुण श्वेतपुष्पश्च तिक्तशाक कुमारक ।	वरुण श्वेतपुष्पश्च तिक्तशाक. कुमारक. ।
सेतुद्रुम शीधुवृक्षस्तमालो मारुतापह ।	श्वेतद्रुमो गन्धवृक्षस्तमालो मारुतापह ॥
पत्र ७४	वर्ग ५ श्लो० ११९ पत्र १९३
अङ्कोठोऽङ्कोल्लको रेची निर्दिष्टो दीर्घकीलक ।	अङ्कोटोऽङ्कोलको रेची निर्दिष्टो दीर्घकीलक ॥
पीतसारस्ताम्रफलो गन्धपुष्पो निकोचक ॥	पीतसारस्ताम्रफलो गन्धपुष्पो निकोचक. ॥
पत्र. ७४	वर्ग १ श्लो० २५८ पत्र. ६०
भल्लातक. स्मृतोऽरुष्को दहनस्तपनोऽग्निक· ।	भल्लातक. [7]स्मृतोऽरुष्को दहनस्तपनोऽग्निक. ।
अरुष्करो वीरतरुर्भल्ली चाग्निमुखी धनुः ॥	अरुष्करो वीरतरुर्भल्लातो ऽग्निमुखो धनु. ॥
पत्र. ७५	वर्ग ३ श्लो० १४३ पत्र. १२३
निम्बो नियमनो नेता पिचुमन्द सुतिक्तक ।	निम्बो नियमनो नेता पिचुमन्द. सुतिक्तकः ।
अरिष्टः सर्वतोभद्र सुभद्र पारिभद्रक. ॥	अरिष्टः सर्वतोभद्र. प्रभद्र पारिभद्रक. ॥
पत्र ७६	वर्ग १ श्लो० २९ पत्र. १३
महानिम्ब स्मृतोद्रेकः कामुको विषमुष्टिक ।	महानिम्ब स्मृतोद्रेकी कार्मुको विषमुष्टिक ।
केशमुष्टिर्निम्बरको रम्यक क्षीव एव च ॥	केशमुष्टिर्निर्म्बरको रम्यकोऽक्षीर एव च ॥
पत्र. ७७	वर्ग १ श्लो० ३१ पत्र. १३

१. सखा। क, ख, ङ ॥ २. महोत्सवः क, ख, घ, ङ; मदोत्सवः ग ॥

३. क्षुद्राम्र उक्त कोशाम्रो लाक्षावृक्ष· सरक्तक । जन्तुवृक्षो घनस्कन्ध. कृमिवृक्ष. सुकोशक । ख, ङ । क्षुद्रोऽन्य उक्तः कोशाम्रो लाक्षावृक्षः सुरक्तक· छ. ॥ ४. गालवः क, ग, ङ, च ॥ ५. विषमुष्टिकः क ख. ॥ ६. वञ्जुलो क, ङ ॥ ७. स्मृतो दक्षो द' क. ग. ॥ ८. 'श्वपरो र' ग. ॥

निघण्टुशेषटीका

पीलुः शीतफलः स्रंसी धारी गुडफलोऽपि च
विरेचनफल· शाखी श्याम करभवल्लभ· ॥
पत्र ७७

अक्षोटः पार्वतीयश्च फलस्नेहो गुडाश्रय ।
कीरेष्ट कन्दरालश्च स्वादुमज्जो मृदुच्छद ॥
पत्र. ७८

करञ्जो नक्तमालश्च पूतिकश्चिरिबिल्वक ।
घृतपर्ण करञ्जोऽन्य प्रकीर्यो गौर एव च ॥
पत्र. ८०

उदकीर्यस्तृतीयोऽन्य षड्ग्रन्थो हस्तिवारुणी ।
अङ्गारवल्ली शार्ङ्गस्था काकघ्नी करतालिका
पत्र. ८१

कट्फल सोमवल्कश्च श्रीपर्णी कुमुदा तथा ।
महाकषायोग्रगन्धि क्षिप्रगर्भ प्रचतन ।
महाकुम्भी च कुम्भीका भद्रा भद्रवनीति च ।
पत्र. ८२

दाडिमो दालिमः सार कुट्टिम फलषाण्डव ।
स्वाद्वम्लो रक्तबीजश्च करक शुकवल्लभ ॥
पत्र. ८२

धातकी ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा मद्यपावनी ।
पार्वतीया सुभिक्षा च वह्निपुष्पी च शब्दिता ।
पत्र. ८३

सल्लकी वल्लकी ह्लादा सुरभि सुस्रवा रसा ।
अश्वमूत्री कुन्दुरुकी गजभक्षा महेरणा ॥
पत्र ८४

एरण्डस्तरुण शुक्लश्चित्रो गन्धर्वहस्तक· ।
पञ्चाङ्गुलो वर्धमान आरण्डो दीर्घदण्डक ॥
रक्तोऽपरो हस्तिकर्णः कर्णो व्याघ्रतलो रुबुः ।
उरुबूको हस्तिपर्णश्चञ्चुरुत्तानपत्रक ॥
पत्र ८५

धनवन्तरीयनिघण्टु

पीलु शीतः सहस्रांशी धानी गुडफलोऽपि च ।
विरेचनफल शाखी श्याम करभवल्लभ ॥
वर्ग ५ श्लो०५१ पत्र. १७८

आक्षोडः पार्वतीयश्च फलस्नेहो गुडाश्रय· ।
कीरेष्ट कर्परालश्च स्वादुमज्जा पृथुच्छद ॥
वर्ग ५ श्लो०६० पत्र. १८०

करञ्जो नक्तमालश्च पूतिकश्चिरिबिल्वक ।
घृतपर्ण करञ्जोऽन्य प्रकीर्यो गौर एव च ॥
वर्ग ५ श्लो०१०७ पत्र १९१

उदकीर्यस्तृतीयोऽन्य षड्ग्रन्थो हस्तिचारिणी ।
मदहस्तिनिका रोही हस्तिरोहणक प्रिय ॥
अङ्गारवेल्लिकाऽम्बष्ठा वायसघ्नी [1]काकभाण्डिका
वायव्या वारुणिका मेदा वाक्यवल्लयपि चोच्यते ॥
वर्ग ५ श्लो० १०९–११० पत्र १९१

कट्फल सोमवल्कश्च श्रीपर्णी कुमुदा तथा ।
महाकुम्भा च कुम्भीका भद्रा भद्रवतीति च ॥
वर्ग १ श्लो०७३ पत्र. २१

दाडिमो दाडिमी सार कुट्टिम [3]फलशाडव ।
स्वाद्वम्लो रक्तबीजश्च करक शुकवल्लभ ॥
वर्ग ० श्लो०६१ पत्र ८१

धातकी ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा [4]मद्यवासिनी ।
पार्वतीया सुभिक्षा च वह्निपुष्पा च शब्दिता ॥
वर्ग ३ श्लो०९० पत्र ११३

सल्लकी वल्लकी ह्लादा सुरभि सुस्रवा च सा ।
[5]अश्वमूत्री कुन्दुरुकी गजभक्षा महेरणा ।
वर्ग ३ श्लो०१३५ पत्र १२२

एरण्डस्तरुण शुक्लश्चित्रो गन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्धमान आमण्डो दीर्घदण्डक ॥
रक्तोऽपरो [6]हस्तिकर्णो व्याघ्रो व्याघ्रदलो रुबुः ।
रुबुको हस्तिकर्णी च चञ्चुकोत्तानपत्रक ॥
वर्ग १ श्लो० २९५–९६ पत्र. ६७

---

१. °वल्ली शाम्बष्ठा क ड. । °वल्ली शार्ङ्गेष्ठा ग । २ करभाण्डिका क. ख. ड. ॥ ३. फलकाण्डवः क. ड.; फलखाण्डवः ग ॥ ४. मधुवा° क ड. ॥ ५. अश्वपुत्री ख ॥ ६. हस्तपर्णो क. ड. ॥

काम्पिल्यकोऽथ रक्ताङ्गो रेची रेचनकस्तथा।
रजनो लोहिताङ्गश्च कर्कशो रक्तचूर्णक ॥
पत्र ८५

कतकश्छेदनीयश्च कतः कतफल मतम्।
अम्बुप्रसादनफल श्लक्ष्ण नेत्रविकारहृत् ॥
पत्र ८६

वन्दाका स्याद् वृक्षरुहा शेखरी कामवृक्षकः।
वृक्षादनी तरुरुहा कामिन्यङ्घ्रिप्ररोहणी।
पत्र ८७

वासिका सिंहकर्णी च वृषो वासा च सिंहिका।
आटरूष सिंहमुखी भिषग्माताऽऽटरूषक ॥
पत्र ८८

तुम्बुरु सारसः सौरो वनज सानुजोऽग्निकः।
तीक्ष्णवल्कस्तीक्ष्णफलस्तीक्ष्णपत्रो महामुनि ॥
पत्र ८९

कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफला मता।
काष्ठीरसश्च निस्सारा मोचा हस्तिबुसा तथा ॥ पत्र ८९

तगरं कुटिल वक्र दीन जिह्म नत शिवम्।
कालानुसार्यमनृजु कुञ्चित नहुष नृपम् ॥
पत्र. ९०

तूल नूद च यूपं च क्रमुक ब्रह्मकाष्ठकम्।
ब्रह्मदारु ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मण्य ब्रह्मचारि च ॥
पत्र. ९०

मुष्कको मोक्षको घण्टा मूषको मुखकस्तथा।
क्षारश्रेष्ठो गोलिहश्च द्विविध श्वेत कृष्णक ॥
पत्र ९१

वंशो वेणुर्यवफल· कर्मारस्तृणकेतुक.।
त्वक्सारः शतपर्वा च मस्कर कीचकस्तथा ॥
पत्र. ९१

गाङ्गेरुकी नागबला खरगन्धनिका रसा।
विश्वदेवा तथाऽरिष्टा खञ्जा ह्रस्वगवेधुका ॥
पत्र. ९२

कम्पिल्लकोऽथ रक्ताङ्गो रेची रेचनकस्तथा।
रञ्जनो लोहिताङ्गश्च कम्पिल्लो रक्तचूर्णक ॥
वर्ग ३ श्लो० १३८ पत्र. १२२

कतकं छेदनं यश्च कतं कतफलं मतम्।
अम्बुप्रसादनफलं श्लक्ष्णं नेत्रविकारजित् ॥
वर्ग ३ श्लो० १७२ पत्र १२९.

वन्दका स्याद् वृक्षरुहा शेखरी कामरूपका।
वृक्षादनी तरुरुहा कामिनी पद्मरूपिणी ॥
वर्ग ४ श्लो० ९७ पत्र १५३

वासकः सिंहपर्णी च वृषो [1]वासाऽथ सिंहिका।
आटरूष सिंहमुखी भिषग्माताऽऽटरूषक ॥
वर्ग १ श्लो० २३ पत्र. ११

तुम्बरु सौरभः सौरो वनज सानुजो द्विजः।
तीक्ष्णवल्कस्तीक्ष्णफलस्तीक्ष्णपत्रो महामुनि. ॥
वर्ग २ श्लो० ४२ पत्र ७८

कदली सुकुमारा च रम्भा [2]स्वादुफला मता।
दीर्घपत्रा च निःसारा मोचा हस्तिविषाणिका ॥
वर्ग ४ श्लो० ७५ पत्र १४८

तगरं कुटिलं वक्रं दीनं जिह्मं नतं शठम्।
कालानुसार्यमनृजु कुञ्चितं नहुषं नृपम् ॥
वर्ग ३ श्लो० ५३ पत्र. १०६

तूलं तूद च यूप च क्रमुक ब्रह्मकाष्ठकम्।
ब्रह्मदारु ब्राह्मणेष्टं ब्रह्मण्य ब्रह्मचारिणम् ॥
वर्ग ५ श्लो० ६४ पत्र. १८१

मुष्कको मोक्षको मुष्टिमूषको मुखकस्तथा।
क्षारश्रेष्ठो गोलकश्च द्विविधः श्वेत-कृष्णक· ॥
वर्ग ५ श्लो० १३२ पत्र. १९६

वंशो वेणुर्यवफलः कार्मुकस्तृणकेतुक।
त्वक्सार· शतपर्वा च मस्करः कीचकस्तथा ॥
वर्ग ४ श्लो० १३७ पत्र. १६१

गाङ्गेरुकी नागबला खरगन्धिनिका झषा।
विश्वदेवा तथाऽरिष्टा खण्डा ह्रस्वगवेधुका ॥
वर्ग १ श्लो० २८४ पत्र. ६५

---

१. वासा च सिं° क. च. छ. ॥ २. भानुफला क. ख. ग. ङ. ॥

हरिद्रा पीतिका **पिण्डा** रजनी **रञ्जनी** निशा । गौरी वर्णवती पीता हरिता वरवर्णिनी ॥	हरिद्रा पीतिका **पिङ्गा** रजनी रञ्जिनी निशा । गौरी वर्णवती पीता [1]हरिता वरवर्णिनी ॥
. ...	. .. ..
अन्या दारुहरिद्राऽ**पि हरिद्रुः** पीतचन्दनम् ॥ निर्दिष्टा **वै कण्टकिनी स** च कालेयकः स्मृतः । **कालीयको** दारुनिशा **दार्वी-पीतद्रु -पीतिकाः** ॥ कटङ्कटेरी पर्जन्या पीतदारुः पचम्पचा । पत्र. ९२	अन्या दारुहरिद्रा [2]**च पीतद्रुः** पीतचन्दनम् ॥ निर्दिष्टा **काष्ठरजनी सा** च कालेयकं[3] स्मृतम् । **कालायकं** दारुनिशा **दर्वी पीताह्वपी**[4]**तकम्** कटङ्कटेरी पर्जन्या पीतदारु पचम्पचा । हेमवर्णवनी पीता हेमकान्ता [5]कुसुम्भका । वर्ग १ श्लो० ५४, ५७-५९ पत्र १७ १८
स्थौणेयक **बर्हिचूड** **शुकपुच्छं** शुकच्छदम् । वि**कीर्णं** शुकबर्हं च हरित शीर्णरोमकम् ॥ पत्र ९३	स्थौणेयक **बर्हिचूड** शुक**पुच्छं** शुकच्छदम् । वि**कर्णं** शुकबर्हं च हरित शीर्णरोमकम् ॥ वर्ग ३ श्लो० ६९ पत्र ११०
स्पृक्का **स्पृग्** ब्राह्मणी देवी **लता लङ्को-यिका मरुत्** । प**ङ्क**मुष्टिर्देवपुत्रो निर्माल्या पिशुना वधू ॥ पत्र. ९४	स्पृक्काऽ**सृग्** ब्राह्मणी देवी **मालाली कोटिका मता** । प**ञ्च**मुष्टिर्देवपुत्री निर्माल्या पिशुना वधू ॥ वर्ग ३ श्लो० ६२ पत्र १०८
विड**ङ्गा** जन्तुहन्त्री च कृमिघ्नी चित्रतण्डुला । तण्डु**लः** कृमिहाऽमोघा **के**रला मृगगामिनी ॥ पत्र ९५	विड**ङ्गं** जन्तुहन्त्री च कृमिघ्नी चित्रतण्डुला । तण्डु**ली** कृमिहाऽमोघा **कै**रला मृगगामिनी ॥ वर्ग २ श्लो० ११ पत्र. ७१
ऋषभो **धूर्वहो** धीरो मातृको वृषभो वृष । विषाणी ककु**द्मी**न्द्राक्षो बन्धुरो गोप**तिः स्मृतः** ॥ पत्र. ९६	ऋषभो **दुर्धरो** [6]धीरो मातृको वृषभो वृष । [7]विषाणी **ककुद्मि**न्द्राक्षो बन्धुरो गोप**तिस्तथा** । वर्ग १ श्लो० १२५ पत्र. ३०
ऋद्धिर्वृद्धि सुख सिद्धी रथाङ्ग मङ्गलं वसु । ऋषिसृष्टा युग योग्यं लक्ष्मी सर्वजनप्रिया ॥ पत्र. ९६	ऋद्धिर्वृद्धि सुख सिद्धी रथाङ्ग मङ्गल वसु । [8]ऋषिसृष्टा युग योग्य लक्ष्मी सर्वजनप्रिया ॥ वर्ग १ श्लो० १४५ पत्र. ३४
कङ्कुष्ठ **काक**कुष्ठं **तु** विडङ्ग र**ङ्गदा**यकम् । रेचकं पुलकं हासं शोधनं **काक**पालकम् ॥ पत्र. ९७	कङ्कुष्ठ कालकुष्ठं **च** विरङ्ग [9]रङ्ग**ना**यकम् । रेचकं पुलक हासं शोधनं **काल**पालकम् ॥ वर्ग ३ श्लो० १४१ पत्र १२३
परूषकः **परुः प्रोक्तो** नील**पर्णः** परापरः । परिमण्डलम**ल्पा**स्थि परुष चापि नामत ॥ पत्र ९८	परूषकं **परु प्रोक्तं** [10]नील**वर्णं** [11]परा**वरम्** । परिमण्डलम**ध्या**स्थि [12]परुष चापि नामत ॥ वर्ग ५ श्लो० ६२ पत्र १८०

---

१. हरिद्रा वर° क ख. ग. घ ङ ॥ **२. च हरिद्रा पीत°** झ. ॥ **३. °यका स्मृता ।** क च, **°यकः स्मृतः ।** ग. घ ॥ **४. °पीतका ।** क. घ. ङ च ॥ **५. कुसुम्भला ।** घ. ङ. च. ॥ **६. धीरः श्रीमानृषभको वृषः** क घ ङ. च. ॥ **७. वृषाणी** क. ख. ॥ **८. ऋषिश्रेष्ठा** क. ङ च ॥ **९. रङ्गदाय°** क ख ॥ **१०. नीलपर्णं** छ. ण. ॥ **११. परापरम् ।** ङ छ. झ ण ॥ **१२. °मल्पास्थि**

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
खर्जूरी तु खरस्कन्धा कषाया मधुराऽग्रजा। दुष्प्रधर्षा दुरारोहा नि श्रेणिः स्वादुमस्तका ॥ पत्र. ९८	खर्जूरी तु खरस्कन्धा कषाया मधुरामजा[1]। दुष्प्रधर्षा दुरारोहा नि श्रे**णी** स्वादुमस्तका ॥ वर्ग ५ श्लो०५३ पत्र १७८
तालो ध्वजद्रुम प्रांशुर्दीर्घस्कन्धो दुरारुह । तृणराजो दीर्घतरुर्लेख्यपत्रो द्रुमेश्वरः ॥ पत्र. ९९	तालो ध्वजद्रुम प्रांशुर्दीर्घस्कन्धो दुरारुहः। तृणराजो दीर्घतरुर्लेख्यपत्रो द्रुमेश्वरः ॥ वर्ग ५ श्लो०६८ पत्र १८२
नालिकेरो रसफल **सतुङ्ग** **कूर्चकेसर**। **लतावृक्षो** दृढफलो लाङ्गली दाक्षिणात्यक ॥ पत्र १००	**नारिकेलो** रसफल [2]**सुतुङ्ग** **कूर्चशेखरः**। **तालवृक्षो** दृढफलो लाङ्गली दाक्षिणात्यक. ॥ वर्ग ५ श्लो०७४ पत्र. १८३
स्यात् पूगफलमुद्वेगं स्रसि घोण्टाफल मनम्। चिक्कण **वल्कलं चिक्कं गवां मदकरं** च तत् ॥ पत्र. १०१	स्यात् पूगफलमुद्वेग स्रसि [3]घोण्टाफल **स्मृ**तम्। चिक्कण **चिक्कणा चिक्का गुर्वाकः खपुरं** च तत् ॥ वर्ग ३ श्लो०३९ पत्र १०३
सिन्दुवार श्वेतपुष्प सिन्दुक सिन्दुवा**रिका**। नीलपुष्प शीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्दु**कः** ॥ पत्र. १०३	सिन्दुवार श्वेतपुष्प [4]सिन्दुक **सिन्दुवारकः**। नीलपुष्प शीतसहो निर्गुण्डी [5]नीलसिन्दु**का** ॥ वर्ग ४ श्लो०८१ पत्र १५०
शेफालिकाऽन्या निर्गुण्डी **वनौका** नीलमञ्जरी। शुक्लाऽन्या श्वेतसुरसा भूत**वेशी** च कथ्यते ॥ पत्र १०४	शेफालिकाऽन्या निर्गुण्डी **वनजा** नीलमञ्जरी। शुक्लाऽन्या श्वेतसुरसा भूत**केशी** च कथ्यते ॥ वर्ग ४ श्लो० ८३ पत्र १५०
प्रियङ्गु प्रियवल्ली च फलिनी कङ्गुनी प्रिया। वृत्ता गोवन्दनी श्यामा कारम्भा वर्णभेदिनी ॥ पत्र १०५	प्रियङ्गु प्रियवल्ली च फलिनी कङ्गुनी प्रिया। वृत्ता गोवन्दनी श्यामा कारम्भा वर्णभे[6]दिनी ॥ वर्ग ३ लो०१६ पत्र ९७
मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधु मधुस्रवा। यष्टी**मधूकं मधुकं** यष्ट्याह्वं मधुयष्टिका ॥ तल्लक्षण क्लीतनं **च** क्लीतक क्लीतका च सा। स्थलजा जलजाऽन्या **च** मधुपर्णी मधूलिका ॥ पत्र १०६	मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधु मधुस्रवा। यष्टी**कं मधुकं चैव** यष्ट्याह्वं मधुयष्टिका ॥ तल्लक्षण क्लीत**नकं** क्लीतनं क्ली**तिका** च सा। स्थलजा जलजाऽन्या **तु** मधुपर्णी मधूलिका ॥ वर्ग १ लो०१४२,१४४ पत्र ३३,३४
अश्वगन्धा वाजिगन्धा **कुम्भको**ऽश्वावरोहक। **वराह**कर्णी तुरगी बल्या वाजीकरी मता ॥ पत्र. १०६	अश्वगन्धा वाजिगन्धा **कञ्चुका**ऽश्वावरोहक। **वाराह**कर्णी तुरगी बल्या वाजिकरी स्मृता ॥ वर्ग १ लो०२७२ पत्र ६२
अजशृङ्गी मेषशृङ्गी सर्पदंष्ट्रा च वर्त्तिका। द्वितीया दक्षिणावर्ता वृश्चिकाली विषाणिका ॥ पत्र. १०७	अजशृङ्गी मेषशृङ्गी सर्पदंष्ट्रा च वर्तिका। द्वितीया दक्षिणावर्ता वृश्चिकाली विषाणिका ॥ वर्ग १ श्लो०८७ पत्र. २३

---

१ °रा रसा। तु° क. ड.॥ २. सुगन्धः क. ड. ॥ ३. श्यावफलं ख ग. ङ ॥ ४. सिन्धुकः सिन्धुवा° क ग ॥ ५. सीतसिन्धुका ड. ॥ ६. °मेदनी क. ख. ग ङ ॥

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
शृङ्गी कर्कटशृङ्गी च कुलीरा कर्कटाह्वया । कुलिङ्गशृङ्गी वक्रा च महाघोषा नताङ्ग्यपि ॥ चन्द्रा स्वादु विषाणी च प्रोक्ता च निजमूर्द्धजा ॥ पत्र १०८	शृङ्गी कर्कटशृङ्गी च कुलीरा कर्कटाह्वया । कुलीरशृङ्गी वक्रा च महाघोषा नताङ्गिनी ॥ चन्द्रास्पदा विषाणी च शृङ्गी वनजमूर्धजा । वर्ग १ श्लो०८५,८६ पत्र. २२
कण्टकारी च दु स्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका । कण्टालिका कण्टकिनी धावनी दुष्प्रधर्षणी ॥ पत्र १०८	कण्टकारी तु दु स्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका । कण्टालिका कण्टकिनी धावनी दुष्प्रधर्षिणी ॥ वर्ग १ श्लो०९५ पत्र २५
बृहती सिंहयनाकान्ता वार्ताकी राष्ट्रिका कुली । विशदा स्थूलभण्टाकी महती तु महोटिका ॥ पत्र १०९	बृहती सिंहिकाकान्ता वार्ताकी राष्ट्रिका कुली विषदा [2]स्थूलकण्टाकी महती तु महोटिका ॥ वर्ग १ श्लो०९३ पत्र. २४
विदारिका मता शुक्ला स्वादुकन्दा सृगालिका । वृक्षकन्दा विदारी च वृक्षवल्ली विडालिका ॥ पत्र ११०	विदारिका मता शुक्ला स्वादुकन्दा शृगालिका । [4]वृष्यकन्दा विदारी च [5]वृष्यवल्ली विडालिका ॥ वर्ग १ श्लो०१४७ पत्र ३४
अन्या क्षीरविदारी स्याद् ऋक्षगन्धेक्षुवल्ल्यपि । क्षीरकन्दा क्षीरयुक्ता क्षीरवल्ली पयस्विनी ॥ पत्र ११०	अन्या क्षीरविदारी स्यादिक्षुगन्धेक्षुवल्ल्यपि । क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा क्षीरशुक्ला पयस्विनी ॥ वर्ग १ श्लो० १४९ पत्र ३५
पृश्णि (पृश्नि) पर्णी पृथक्पर्णी कलशिर्धावनी गुहा । शृगालविन्ना धृतिला पर्णी क्रोष्टुकपुच्छिका ॥ पत्र १११	पृष्टिपर्णी पृथक्पर्णी कलशी धावनी गुहा । शृगालविन्नाऽङ्घ्रिबला पर्णी क्रोष्टुकपुच्छिका ॥ वर्ग १ श्लो० ९० पत्र २३
गोक्षुर स्याद् गोक्षुरको भक्षटः स्वादुकण्टक । गोकण्टको भक्षटक षडन्तः क्षुरकः क्षुरः ॥ गोकण्टो गोखुरः कण्टी षडङ्गस्त्रिकटस्त्रिकः । त्रिकण्टक कण्टफल श्वदंष्ट्रो व्यालदंष्ट्रक ॥ पत्र ११२	गोक्षुर स्याद् गोक्षुरको भक्षकः स्वादुकण्टक । गोकण्टको भक्षटक षडङ्गः कण्टकत्रिकः ॥ गोकण्टो गोक्षुरः कण्टी षडङ्ग क्षुरकः क्षुरः । त्रिकण्टक कण्टफल श्वदंष्ट्रो व्यालदंष्ट्रकः ॥ वर्ग १ श्लो०१०२-१०३ पत्र २६
दन्ती शीघ्रा निकुम्भा स्यादुपचित्रा मकूलकः । तथोदुम्बरपर्णी च विशल्या च घुणप्रिया ॥ पत्र. ११२	दन्ती शीघ्रा निकुम्भास्यादुपचित्रा मकूलक. । तथोदुम्बरपर्णी च विशल्या च घुणप्रिया ॥ वर्ग १ श्लो० २२३ पत्र ५३
अपामार्गश्च शिखरी प्रत्यक्पुष्पी मयूरक । अध.शल्याऽथ किणिही दुर्ग्रह खरमञ्जरी ॥ स पवोक्त शैखरिको मर्कटी दुरतिग्रह. । पत्रपुष्पी च वशिर. कुटो मर्कटपिप्पली ॥ पत्र. ११४	अपामार्गस्तु शिखरी प्रत्यक्पुष्पी मयूरक । अध.शैल्योऽथ किणिही दुर्ग्रह खरमञ्जरी ॥ स चैवोक्त. शैखरिको मर्कटी दुरभिग्रह । पराक्पुष्पी वशीरश्च कण्टी मर्कटपिप्पली ॥ वर्ग १ श्लो० २६०-२६१ पत्र. ६०

१. क्रान्ता ण. ॥ २. स्थूलभण्टा° ख. ग. ॥ ३. °ण्टालीम° ग घ ङ. च. ॥ ४. वृक्षक° ग ॥ ५. वृक्षव° ग ॥ ६. °पवित्रा° क ख. ग. ङ. च. ॥ ७. °शल्यश्च कि° क ख ॥

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
शुण्ठी महौषध विश्वा नागरं विश्वभेषजम् । विश्वौषध शृङ्गबेरं कटुभद्रं तथाऽऽर्द्रकम् ॥ पत्र ११५	शुण्ठी महौषधं विश्वं नागरं विश्वभेषजम् । विश्वौषधं शृङ्गबेरं कटुभद्रं तथाऽऽर्द्रकम् ॥ वर्ग २ श्लो० ८२ पत्र. ८६
पुनर्नवा विशाखश्च कठिल्ल शशिलाटकः । वृश्वी च क्षुद्रवर्षाभूर्दीर्घपत्र कठिल्लकः ॥ पत्र ११५	पुनर्नवा विशाखश्च कठिल्लः शशिवाटिका । [1]वृश्चीरः क्षुद्रवर्षाभूर्दीर्घपत्र कठिल्लक ॥ वर्ग १ श्लो०२७४ पत्र ६२
पुनर्नवाऽपरा क्रूर सद्यो मण्डलपत्रक । श्वेतमूलो वर्षाकेतुर्महावर्षाभूरुच्यते ॥ पत्र ११६	पुनर्नवोऽपरः क्रूर सद्यो मण्डलपत्रक । श्वेतमूलो वर्षकेतुर्महावर्षाभुरुच्यते ॥ वर्ग १ श्लो०२७६ पत्र ६३
ज्योतिष्मती तु कटभी स्यात् सुवर्णलतेति च । ज्योतिष्का चाग्निभासा च लवणोद्रा च दुर्दिना ॥ पत्र ११६	ज्योतिष्मती तु कटभी सुवर्णलतिकेति च । ज्योतिष्काथाऽग्निभासा च लवणोक्ता च [2]दुर्जरा ॥ वर्ग १ श्लो०२६७ पत्र ६१
माषपर्णी तु काम्बोजी कृष्णवृन्ता महासहा । आर्द्रमाषा सिंहवृन्ता मासमाषाऽश्वपुच्छिका ॥ पत्र. ११७	माषपर्णी च काम्बोजी कृष्णवृन्ता महासहा । आर्द्रमाषा सिंहविन्ना माससमासाऽश्वपुच्छिका ॥ वर्ग १ श्लो०१३६ पत्र ३२
मुद्रर्णी क्षुद्रसहा शिम्बी मार्जारगन्धिका । वनजा रङ्गणी ह्रासा शूर्पपर्णी बुधैः स्मृता ॥ पत्र ११७	मुद्गपर्णी क्षुद्रसहा शिम्बी मार्जारगन्धिका । वनजा रिङ्गिणी ह्रस्वा शूर्पपर्ण्यावुभे स्मृते ॥ वर्ग १ श्लो०१३८ पत्र ३२
तामलक्युत्तमा ताली तमालं तु तमालिनी । वितुन्नकस्त्वजटा च झाटा साऽऽमलकीति च ॥ पत्र ११८	तामलक्यजटा ताली तमाल तु तमालिनी । वितुन्नभूता तमकं भूधात्री श्वामलक्यपि ॥ वर्ग ३ श्लो०८४ पत्र ११२
हरिद्रा पीतिका पिङ्गा रजनी रञ्जिनी निशा । गौरी वर्णवती पीता हरिता वरवर्णिनी ॥ हलवी हलना श्रेष्ठा क्षेम वर्णविलासिनी । विवध्नी च जयन्ती च दीर्घरक्ता सुरङ्गिणी ॥ पत्र. ११९	हरिद्रा पीतिका पिङ्गा रजनी रञ्जिनी निशा । गौरी वर्णवती पीता [3]हरिता वरवर्णिनी ॥ [4]हलदीका भद्रलता हेया वर्णविलासिनी । विवध्नी च जयन्ती च दीर्घरक्ता तु रङ्गिणी ॥ वर्ग १ श्लो० ५४–५५ पत्र १७
चक्रमर्दस्त्वेडगजो मेषाक्षोऽण्डगजः स्मृतः । प्रपुनाट प्रपुनाटश्चक्री त्वावर्तकः स च ॥ पत्र. ११९	चक्रमर्दस्त्वेडगजो मेषाक्षोऽण्डगजस्तथा । प्रपुन्नाट प्रपुन्नाडश्चक्री त्वावर्तकस्तथा ॥ वर्ग ४ श्लो०५ पत्र.१३४
श्रावणी स्यान्मुण्डतिका भिक्षु. श्रवणशीर्षिका । श्रवणाह्वा प्रव्रजिता परिभ्राजी तपोधना ॥ पत्र. १२०	श्रावणी स्यान्मुण्डितिका भिक्षु श्रवणशीर्षिका । श्रावणाह्वा प्रव्रजिता परिव्राजी तपोधना ॥ वर्ग १ श्लो० १५९ पत्र. ३७

१. वृश्चिकः ङ ॥ २. दुर्भरा दुर्लभा ग ॥ ३. हरिद्रा क ख ग. घ. ङ. ॥ ४. हलादिका क. ॥ ५. [5]भ्राजी तथा धना । क ङ. च. ॥

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
महाश्रावण्यथाऽन्या तु लोचनीया तथाऽपरा	महाश्रावणिका मुण्डी लोभनीया तथाऽन्यथा
कदम्बपुष्पिका प्रोक्ता छिन्नग्रन्थनिका च सा ॥	कदम्बपुष्पिका प्रोक्ता छिन्नग्रन्थिनिका च सा ॥
पत्र १२०	वर्ग १ श्लो० १६० पत्र. ३७
बाकुची सोमराजी च सोमवल्ली सुवल्ल्यपि ।	बाकुची सोमराजी तु सोमवल्ली सुवल्ल्यपि ।
अवल्गुज कृष्णफली सैव पूतिफली मता ॥	अवल्गुजा कृष्णफला सैव पूतिफला मता ॥
चन्द्रलेखेन्दुलेखा च शशिलेखा च सा मता ।	चन्द्रलेखेन्दुलेखा च शशिलेखा मता च सा
पूतिपर्णी कालमेषी दुर्गन्धा कुष्ठनाशनी ॥	पूतिकर्णी कालमेषी दुर्गन्धा कुष्ठनाशिनी ॥
पत्र १२१	वर्ग १ श्लो० १६५-६ पत्र. ३८
रास्ना युक्तरसा रस्या श्रेयसी रसना रसा ।	रास्ना युक्तरसा रस्या श्रेयसी रसना रसा ।
सुगन्धमूलाऽतिरसा सैव युक्तरसा स्मृता ॥	सुगन्धमूलाऽतिरसा सैव पुष्टिरसा [1]स्मृता ।
पत्र १२१	वर्ग १ श्लो० २७० पत्र ६२
अन्या महासुगन्धा तु सुवहा गन्धनाकुली ।	अन्या महासुगन्धा च सुवहा गन्धनाकुली ।
सर्पाक्षी नकुलेष्टा च छत्राकी विषमर्दनी ॥	सर्पाक्षी नकुलेष्टा च [2]छत्राकी विषमर्दिनी ॥
पत्र. १२२	वर्ग ४ श्लो० १०५ पत्र १५५
कुठेरकस्तु वैकुण्ठ क्षुद्रपत्रोऽर्जक स्मितः ।	कुठेरकस्तु वैकुण्ठ क्षुद्रपर्णोऽर्जकस्तथा ।
वटपत्रः कुठेरोऽन्य पर्णासो बिल्वगन्धक ॥	वटपत्र कुठेरोऽन्य पर्णासो[3] बिल्वगन्धक ॥
कुठेरकस्तृतीयोऽन्यो मालुक कृष्णमालुक ।	कुठेरकस्तृतीयोऽन्यः शालुक. कृष्णशालुक ।
कृष्णार्जक कालताल कराल कृष्णमल्लिकः ॥	कृष्णार्जक कालमाल कराल कृष्णमल्लिका ॥
पत्र १२३	वर्ग ४ श्लो० ५४, ५६ पत्र १४५
सुरसा तुलसी ग्राम्या तुलसी बहुमञ्जरी ।	सुरसा तुलसी ग्राम्या सुरभी बहुमञ्जरी ।
आपीता राक्षसी गौरी भूतघ्नी देवदुन्दुभि ॥	अपेतराक्षसी गौरी भूतघ्नी देवदुन्दुभि ॥
पत्र १२४	वर्ग ४ श्लो० ५० पत्र १४४
जम्बीरः खरपत्रश्च फणी चोक्त फणिज्झक ।	जम्बीर खरपत्रश्च फणी चोक्त फणिज्झक. ।
मरुबको मरुवको मरुन्मरिचकस्तथा ॥	मरुत्तको मरुबको मरुर्मरुबकस्तथा ॥
पत्र १२४	वर्ग ४ श्लो०५२ पत्र १४४
त्रायमाणा कृतत्राणा त्रायन्ती त्रायमाणिका ।	त्रायमाणा कृतत्राणा त्रायन्ती त्रायमाणका ।
बलभद्रा बलदेवा वार्षिकं गिरिसानुजा ॥	बलदेवा बलभद्रा वार्षिकं [4]गिरिजानुजा ॥
पत्र. १२५	वर्ग १ श्लो० २५४ पत्र ५९
यासो यवासकोऽनन्ता बालपत्रोऽधिकण्टक. ।	यासो यवासकोऽनन्तो बालपत्रोऽधिकण्टकः ।
वीरमूल. समुद्रान्ता दीर्घमूलो मरुद्भव ॥	दूरमूलः समुद्रान्तो दीर्घमूलो मरुद्भव ॥
धन्वयासो दुरालम्भा ताम्रमूली च कच्छुरा ।	धन्वयासो दुरालम्भा ताम्रमूली च कच्छुरा ।
दुरालभा च दुःस्पर्शा यासो धन्वयवासकः ॥	दुरालम्भा च दुःस्पर्शा यासो धन्वयवासक ॥
पत्र १२५	वर्ग १ श्लो० २१,२० पत्र. १०-११

१ मता क ग घ ङ च. ॥ २ च्छत्राक्षी ङ छ झ ॥ ३ °सो गन्धबिल्वकः क ॥ ४ गिरितानुगम् । ङ च; गिरिसानुजम् झ ॥

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
किराततिक्तको हैम. काण्डतिक्तः किरातक. ।	किराततिक्तको हैम काण्डतिक्तः किरातक. ।
भूनिम्बोऽनार्यतिक्तश्च कैरातो रामसेनकः ॥	भूनिम्बोऽनार्यतिक्तश्च[1] किरातो रामसेनक ॥
कैडर्य. पिचुमन्दश्च निम्बो रिष्टो वरत्वचः ।	[2]कडर्यं पिचुमन्दश्च निम्बोऽरिष्टो वरत्वच ।
छर्दनो हिङ्गुनिर्यास· प्रियमालश्च पर्वतः ॥	छर्दिघ्नो हिङ्गुनिर्यास प्रियशालश्च पार्वत ॥
नेपाल· कथितश्चान्यो जात्यश्चैव ज्वरान्तक	नेपाल[3] कथितश्चान्यो जातिभेदो ज्वरान्तकः ।
नाडीतिक्तोऽर्द्धतिक्तश्च निद्रारि सन्निपातहा॥	महातिक्तश्च तिक्तश्च निद्रारि सन्निपातहा ॥
पत्र १२६	वर्ग १ श्लो० ३३–३५ पत्र १४
कुष्ठं रोगो गदो व्याधिरुत्पलं पाकलं रुजा ।	कुष्ठं रोगोऽगदो व्याधिरुत्पल पाकलं रुजा ।
पत्र १२७	वर्ग ३ श्लो० ४९ पत्र. १०५
वाल्कं वारि तोयं च ह्रीवेरं जलमम्बु च ।	बालक वारि तोयं च ह्रीबेरं जलमम्बु च ।
केशं वज्रमुदीच्य च पिङ्गमाचमन कचम् ॥	केश्यं वज्रमुदीच्यं च पिङ्गमाचमनं कचम् ॥
पत्र १२७	वर्ग १ श्लो० ४७ पत्र १६
शटी षटी पलाशः स्यात् ज्ञेया पृथुपलाशिका	सटी सठी पलाशश्च ज्ञेया पृथुपलाशिका ।
सुगन्धमूला गन्धोली षड्ग्रन्था सुव्रता वधू ।	सुगन्धमूला गन्धाली षड्ग्रन्था सुव्रता वधू ॥
पत्र १२८	वर्ग १ श्लो० ६१ पत्र १८
एलावालुकमालुक वालुकं हरिवालुकम् ।	एलावालुकमालुकं वालुक हरिवालुकम् ।
एल्वालकं कपित्थ च दुर्वर्णं प्रसरं दृढम् ॥	एलवालुकं कपित्थ[4] स्याद् दुर्वर्णं प्रसर दृढम् ॥
पत्र १२८–१२९	वर्ग ३ श्लो०७६ पत्र १११
कुङ्कुमं रुधिरं रक्तमसृगलं च पीतकम् ।	कुङ्कुमं रुधिरं रक्तमसृगल च पीतकम् ।
काश्मीरं चारु वाह्लीकं सङ्कोच पिशुन वरम्॥	काश्मीरं चारु वाह्लीक सङ्कोचं पिशुनं वरम् ।
पत्र.१२९	वर्ग ३ श्लो०१२ पत्र. ९५
जाती मनोज्ञा सुमना राजपुत्री प्रियंवदा ।	जाती मनोज्ञा सुमना राजपुत्री प्रियंवदा ।
मालती ह्यगन्धा च चेतिका तैलभाविनी ॥	मालती ह्यगन्धा च चेतिका [5]तैलभाविनी ॥
पत्र १३०	· वर्ग ५ श्लो० १३७ पत्र. १९८
जातीफल जातिसस्य शालूकं मालतीफलम् ।	जातीफल जातिसस्यं शालूक मालतीफलम् ।
मज्जासारं जातिशृतं पुट सौमनस फलम् ॥	[6]मदशौण्डं जातिशृङ्गं पुटं सौमनस फलम् ।
पत्र १३०	वर्ग ३ श्लो०३५ पत्र. १०२
यूथिका बालपुष्पी च पुष्पगन्धा गुणोज्ज्वला ।	यूथिका बालपुष्पा तु पुष्पगन्धा गुणोज्ज्वला ।
गणिका चारुमोटा च शिखण्डी ॥	[7]गणिका चारुमोदा च शिखण्डी ॥
पत्र. १३१	वर्ग ५ श्लो० १४८ पत्र २००
स्वर्णयूथिका ॥	[8]स्वर्णयूथिका
यूथशालिनी	सुवर्णयूथा हरिणी पीतिका पीतयूथिका ।
पत्र १३१	वर्ग ५ श्लो०१४८–९ पत्र. २००

---

१ °श्च कैरातो ख ग छ ॥ २ कौण्डर्यः क घ ङ. चं. ॥ ३. °लः पथि-कश्चान्यो क ख घ ङ च ॥ ४. °त्थं च दुर्वर्णप्र° क. ख. ङ. ॥ ५ तिलभाविनी ग. ॥ ६. मज्जासारं जा° ग. ॥ ७. कणिका क. ङ. ॥ ८ स्वर्णपुष्पिका ङ. ॥.

निघण्टुशेषटीका

प्रोक्ताऽन्या शङ्खधवला नामत शङ्खयूथिका ॥
पत्र १३१

कुन्द सुमकरन्दश्च श्वेतपुष्पो मनोहर ।
अट्टाट्टहासो भृङ्गस्तु शुक्लशाल्योदनोपम ।
पत्र १३२

ग्रीष्माऽतिसुरभि कान्ता सुगन्धा वनमालिनी ।
सुकुमारा शिखरिणी नेमाली नवमालिका ।
पत्र १३३

मल्लिका शीतभीरुश्च मदयन्ती प्रमोदनी ।
मदनीया गवाक्षी च भूपदष्टापदी तथा ॥
पत्र १३३

वार्षिकी त्रिपुटा त्र्यस्रा सुरूपा सुभगा प्रिया ।
श्रीमती षट्पदानन्दा सुवर्षा मुक्तबन्धनी ॥
पत्र १०४

तरणी रामतरणी वर्णिनी चारुकेसरा ।
रभ्या कुमारी गन्धाढ्या द्विरेफगणसम्मता ॥
पत्र १३४

सैरेयक· सहचरः सैरेयश्च सहाचरः ।
पत्र १३५

पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्त विभावयेत् ॥
पीत· कुरण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरबकः स्मृत ।
नील आर्तगलो दासी बाण ओदनपाक्यपि ॥
पत्र १३५

चित्रको दहनो व्याल पाठीनो दारुणोऽग्निक ।
ज्योतिष्को वल्लरी वह्नि. पाठी पाली कुटः शिखी ।
पत्र १३६

वासन्ती प्रहसन्ती च सुवसन्ता वसन्तजा ।
शोकरा शीतसंवासा सेव्या भ्रमरबान्धवा ॥
पत्र. १३७

नीलिनी नीलिका काली ग्राम्या तूणी विशोधनी ।
तुत्था श्रीफलिका मेला भारवाही च रञ्जनी ।
पत्र १३८

धन्वन्तरीयनिघण्टु

प्रोक्ताऽन्या शङ्खधवला नामत शङ्खयूथिका ।
वर्ग ५ श्लो० १४९ पत्र. २००

कुन्द सुमकरन्दश्च सदापुष्पो मनोहर ।
अट्टहासो भृङ्गसुहृच्छुक्लः शाल्योदनोपम ॥
वर्ग ५ श्लो०१५० पत्र. २०१

ग्रैष्मी तु सुरभि कान्ता सुगन्धा वनमालिनी ।
सुकुमारा शिखरिणी [1]नेपाली वनमालिका ॥
वर्ग५ श्लो० १४० पत्र १९८

मल्लिका शीतभीरुश्च मदयन्ती प्रमोदिनी ।
मदनीया गवाक्षी च [2]भूपदष्टपदी तथा ॥
वर्ग ५ श्लो०१३४ पत्र १९७

वार्षिकी त्रिपुटा त्र्यस्रा सुरूपा सुभगा प्रिया ।
श्रीमती षट्पदानन्दा सुवर्षा मुक्तबन्धना ॥
वर्ग ५ श्लो १३६ पत्र- १९७

तरणी रामतरणी कणिका चारुकेसरा ।
सहा कुमारी गन्धाढ्या द्विरेफगणसम्मता ॥
वर्ग ५ श्लो०१४५ पत्र. १९९

सैरेयक सहचर· सैरेयश्च सहाचर ।
वर्ग १ श्लो० २७८ पत्र ६३

पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्त विभावयेत् ॥
पीतः कुरण्टको ज्ञेयो रक्त· कुरबक स्मृत ।
नील आर्तगलो दासी बाण ओदनपाक्यपि ॥
वर्ग १ श्लो० २७८–२७९ पत्र.६३

चित्रको दहनो व्याल [3]पाठिनो दारुणोऽग्निक ।
[4]ज्योतिष्को वल्लरी वह्नि. [5]पाली पाठी कटुः शिखी ॥
वर्ग २ श्लो० ८० पत्र ८६

वासन्ती प्रहसन्ती च सुवसन्ता वसन्तजा ।
शोभना शीतसंवासा सेव्या भ्रमरबान्धवा ॥
वर्ग ५ श्लो० १३९ पत्र १९८

नीलिनी नीलिका काला ग्राम्या तूणी विशोधनी ।
तुत्था श्रीफलिका [6]मोचा भारवाही च रञ्जनी ॥
वर्ग १ श्लो० २३२ पत्र. ५५

---

१. नेवाली ख ॥ २ भूतपर्य्यपदी क ख ॥ ३ पाठीनो दा° ग घ. ॥ ४. ज्योतिष्कश्चा· दणोवह्निः घ ङ. ॥ ५. पाठी पाठिः शठः शिखी ग. ॥ ६. मेला क. ख. ग. ङ घ. ॥

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
दमनकं पाण्डुरागं दान्तं गन्धोत्कटं मुनिम् । पुण्डरीकं ब्रह्मजटमृषिपुत्रं तपस्विनम्॥ पत्र ११८	दमनः पाण्डुरागः स्याद् दान्तो गन्धोत्कटो मुनिः । पुण्डरीको ब्रह्मजटा तपस्वी ऋषिपुत्रक ॥ वर्ग ३ श्लो० ६४ पत्र १०९
धत्तूरकः स्मृतो धूर्तो देवता कितव· शठः । उन्मत्तको मदनकतरुस्तलफलस्तथा ॥ पत्र. १३९	धत्तूरः कनको धूर्तो देवता कितव. शठः । उन्मत्तको [1]मदनकः कालिम्च हरवल्लभः॥ वर्ग ४ श्लो० ७ पत्र १३५
शङ्खपुष्पी कम्बुपुष्पी शङ्खाह्वा शङ्खमालिनी । किरीटी शङ्खकुसुमा मेध्या वनविलासिनी ॥ पत्र. १४०	शङ्खपुष्पी कम्बुपुष्पी शङ्खाह्वा[2] कम्बुमालिनी । [3]तिलकी शङ्खकुसुमा मेध्या वनविलासिनी ॥ वर्ग ४ श्लो० ११३ पत्र.१५६
कर्चूरको गन्धमूलो द्राविड काल्य एव च । वेधमुख्यो दुर्लभश्च कस्यचित् सम्मता शटी ॥ पत्र. १४०	कर्चूरो गन्धमूलश्च द्राविड [4]कार्श्य एव च । वेधमुख्यो दुर्लभश्च कस्यचित् सम्मतः सठी॥ वर्ग ३ श्लो० ९४ पत्र. ११४
अजमोदा बस्तमोदा दीप्यको लोचमस्तकः । खराश्वा कारवी वल्ली मोचा हस्तिमयूरकः॥ पत्र. १४१	अजमोदा बस्तमोदा दीप्यको लोचमर्कटः । खराह्वा कारवी वल्लिर्मोचा हस्तिमयूरिका ॥ वर्ग २ श्लो० ९८ पत्र ८९
यवानी दीपको दीप्यो यवसाह्वा यवानिका । यमानिकोग्रगन्धा च दीपनीया च दीपनी ॥ पत्र १४१	यवानी दीपको दीप्यो यवसाह्वो [5]अथाग्रजः । यवानिकोग्रगन्धा च दीपनीया च दीपनी ॥ वर्ग २ श्लो० ९१ पत्र ८८
पर्पट स्यात् पर्पटको वरतिक्तश्च नामतः । रजो रेणुश्च पांसुश्च कवचश्चर्मकण्टक. ॥ पत्र १४२	पर्पट स्यात् पर्पटको वरतिक्तः[6] सुतिक्तकः । रजो रेणुश्च [7]पांशुश्च कवचो [8]चर्मकण्टक ॥ वर्ग १ श्लो० ४५ पत्र १६
बला भद्रौदनी वाटी समांशा खरयष्टिका । महासमांशौदनिका शीतपाक्योदनाह्वया ॥ पत्र. १४३	बला भद्रौदनी वाटी समङ्गा खरयष्टिका । महासमङ्गौदनिका शीतपाक्योदनाह्वया ॥ वर्ग १ श्लो०२८० पत्र ६४
महाबला वर्षपुष्पी तथा वाट्यायनी स्मृता । सहदेवी देवसहा पीतपुष्पी बृहत्फला ॥ बलिकाऽतिबला ज्ञेया वाट्यपुष्पी च कङ्कता । ऋष्यप्रोक्ता ऋक्षगन्धा सैव भूरिबला मता ॥ पत्र. १४४	महाबला वर्षपुष्पी तथा वाट्यायनी स्मृता । सहदेवा देवसहा पीतपुष्पी बृहत्फला ॥ बलिकाऽतिबला प्रोक्ता वाट्यपुष्पी च कङ्कता । वृष्या प्रोक्ता वृष्यगन्धा सैव भूरिबला मता॥ वर्ग १ श्लो०२८२, २८६ पत्र. ६५
वात-पित्तापहं ग्राहि बल्यं वृष्यं बलात्रयम् । पत्र. १४४	वातपित्तापहं ग्राहि बल्यं वृष्य बलात्रयम् । वर्ग १ श्लो०२८७ पत्र. ६५

१ मदकरः कालि° क ख. ग. ॥ २. °ह्वा शङ्खमालिनी क. ङ. ॥ ३. तिरीटी क. ख ङ. ॥ ४. कार्श्य क. । ५. यवानिका ख. ग. ॥ ६. तिक्तकश्च नामतः । रजो क. ख. ग. घ. ङ ॥ ७ पांसुश्च ग. ङ. ॥ ८. ब्रह्मकण्टकः ग; कर्मकण्टकः ङ. ॥ ९ °बला वाट्यपुष्पी क. ॥ १०. °पुष्पा बृ° क. ङ. ॥

निघण्टुशेषटीका

हिङ्गु रामठमत्युग्रं जन्तुघ्नं भूतनाशनम् ।
अगूढगन्धं बाल्हीकं जरणं सूपधूपनम् ॥
पत्र १४५

हिङ्गुपत्री तु कारवी पृथ्वीका पृथुका पृथु. ।
बाष्पिका दीर्घिका तन्वी बिल्विका दारुपत्रिका ।।
नाडी हिङ्गुपलाशा च जतुका रामठी रसा ।
वशपत्री वेणुपत्री पिण्डा हिङ्गु शिवाटिका ॥
पत्र १४६

काकजङ्घा ध्वाङ्क्षजङ्घा मद्ध्वाङ्क्षा सुलोमशा
पारापतपदी दासी नदीकान्ता प्रचीबला
पत्र १४६

काकनासा ध्वाङ्क्षनासा काकतुण्डफला च सा ।
सुरङ्गा तस्करा स्नायुर्ध्वाङ्क्षतुण्डफला मता ॥
पत्र १४७

पाषाणभेदकोऽश्मघ्न शिलाभेदोऽश्मभेदक ।
स चैवोपलभेदश्च नगविध्वंसकोऽश्मभित्॥
पत्र १४७

हयुषा वपुषा विस्रा विस्रगन्धा विगन्धिका ।
पत्र १४७

अन्याऽश्वत्थफला(?)कच्छूघ्नी ध्वाङ्क्षनासिका ।
पत्र १४८

शणपुष्पी बृहत्पुष्पी स चोक्कः शणघण्टकः ।
महाशणो माल्यपुष्पी वामनी कटुतिक्तका ।
पत्र १४८

शालपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्ण्यतिगुहा ध्रुवा ।
विदारिगन्धांशुमती दीर्घमला च पीतनी ॥
सर्वानुकारिणी तन्वी दीर्घपर्णो च पर्णिका ॥
पत्र १४९

भार्गी गर्दभशाकश्च पद्मा ब्राह्मणयष्टिका ।
अङ्गारवल्ली हञ्जी च बर्दो बर्बरकस्तथा ।
शुक्रमाता च कासघ्नी भृगुजा भार्गवर्पाणिनी।
पत्र १५०

धन्वन्तरीयनिघण्टु

हिङ्गु रामठमत्युग्र जन्तुघ्नं[1] भूतनाशनम् ।
अगूढगन्धं वाह्लीकं जरणं सूपधूपनम् ॥
वर्ग २ श्लो० ३६ पत्र ७७

हिङ्गुपत्री तु कवरी पृथ्वीका पृथुला पृथुः ।
बाष्पिका दीर्घिका तन्वी बिल्विका दारुपत्रिका ॥
नाडी हिङ्गुपलाशा[2]तु जन्तुका रामठी च सा ।
वशपत्री वेणुपत्री पिण्डहिङ्गु शिवाटिका ॥
वर्ग २ श्लो० ३८, ४० पत्र ७७

काकजङ्घा ध्वाङ्क्षजङ्घा काकपादा तु लोमशा ।
पारावतपदी दासी नदीकान्ता प्रचीबला ॥
वर्ग ४ श्लो० २३ पत्र १३८

काकनासा ध्वाङ्क्षनासा काकतुण्डफला च सा ।
सुरङ्गी तस्करस्नायुर्ध्वाङ्क्षतुण्डफला मता ॥
वर्ग ४ श्लो० २५ पत्र १३९

पाषाणभेदकोऽश्मघ्न शिलाभेदोऽश्मभेदक ।
स चैवोपलभेदश्च नगभिद् दृषदश्मजित् ॥
वर्ग १ श्लो० १५७ पत्र ३६

हपुषा विपुषा [3]विश्वा विश्वगन्धाऽतिगन्धिका ।
वर्ग २ श्लो० ९ पत्र ७०

अपरा चाश्वत्थफला [4]कच्छूघ्ना ध्वाङ्क्षनाशिनी ॥
वर्ग २ श्लो० ९ पत्र ७०

[5]शणपुष्पी बृहत्पुष्पी सा चोक्ता[6] शणघण्टिका
महाशणो माल्यपुष्पी वमनी कटुतिक्तका ॥
वर्ग १ श्लो० २०० पत्र ४७

शालिपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्ण्यतिगुहा ध्रुवा ।।
विदारिगन्धाऽशुमती दीर्घमूला सुपत्रिका ।
सर्वानुकारिणी तन्वी दीर्घपर्णी च पर्णिका ॥
वर्ग १ श्लो० ८७, ८८, ९१ पत्र ३

भार्गी गर्दभशाकं च पद्मा ब्राह्मणयष्टिका ।
अङ्गारवल्ली [7]फञ्जी [8]च सैव ब्रह्मसुवर्चला ॥
[9]शक्रमाता च कासघ्नी भृङ्गजा भार्गवा[10] मता॥
वर्ग १ श्लो० ६८, ६९ पत्र २०

---

१ °घ्नं शूलनाशनम् । क ङ. ॥ २ °शाख्यो ज° क. ख घ. ङ ॥ ३. विश्वा मिश्रगन्धा छ ॥ ४ कच्छुघ्नी ङ ॥ ५. पणपुष्पी क. ङ. च ॥ ६° क्ता घण° क. ॥ ७. °घानो मा° क. भ ॥ ८. फाञ्जी ञ. ॥ ९. °श्रीयं वर्चो बर्बरकस्तथा ॥६॥ श° क. छ च ॥ १०. शुक्रमाता ञ. ॥ ११. °वामणीः । ञ ॥

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
यवतिक्ता शङ्खिनी च दृढपादा विसर्पिणी । नाकुली चाक्षिपिण्डा च चित्रमाला यशस्करी॥ पत्र १५१	यवतिक्ता शङ्खिनी तु दृढपादा विसर्पिणी । नाकुली चाक्षपीडा च नेत्रमीला यशस्करी ॥ वर्ग १ श्लो० २५६ पत्र ५९
तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तिजा । अश्वघ्नी वल्कला शीता पारिजाता महौजसी ।। पत्र १५१	तेजस्विनी तेजवती [1]तेजोह्वा तेजनीति च । [2]अश्वघ्नी वल्कला शीता पारिजाता महौजसी ॥ वर्ग १ श्लो० २६६ पत्र ६१
मिश्रेया तालकर्णी च तालपर्णी मिसिस्तथा । शालेय स च शालीनो नाम्ना शीतशिवो मत ॥ पत्र. १५२	मिश्रेया तालपर्णी तु तालपत्री मिशिस्तथा । शालेय स च शालीनो नाम्ना शीतशिवो मत ॥ वर्ग २ श्लो० ४ पत्र ६९
तालीसकं तु तालीस पत्र तालीसपत्रकम् । तद्वदामलकीपत्र पत्राढ्यं च सुखादनम् ॥ पत्र १५३	तालीसकं तु तालीसं पत्रं तालीसपत्रकम् । नीलमामलकीपत्रं पत्राढ्यं च शुकोदरम् । वर्ग २ श्लो० ५३ पत्र ८०
मासी कृष्णजटा हिंस्रा नलदा जटिलाऽऽमिषी । जटा च पिशिता मेषी क्रव्यादी च तपस्विनी ॥ पत्र १५३	मासी कृष्णजटा हिंस्रा नलदा जटिला मिशी । जटा च पिशिता पेशी क्रव्यादी च तपस्विनी ॥ वर्ग ३ श्लो० ४५ पत्र १०४
द्वितीया गन्धमासी च केशी भूतजटा स्मृता । पैशाची पूतना केशी भूतकेशी सुलोमशा ॥ पत्र १५४	द्वितीया गन्धमासी स्यात् केशी भूतजटा स्मृता । पिशाची पूतना केशी भूतकेशी च लोमशा ॥ वर्ग ३ श्लो० ४७ पत्र १०५
मुरा गन्धवती दैत्या गन्धाढ्या गन्धमादनी । सुरभिर्भूरिगन्धा च कुटी गन्धकुटी स्मृता ॥ पत्र. १५४	मुरा गन्धवती दैत्या गन्धाढ्या गन्धमालिनी । सुरभिर्भूरिगन्धा च कुटी गन्धकुटी स्मृता ॥ वर्ग ३ श्लो०६७ पत्र. १०९
प्रपौण्डरीक चक्षुष्यं पौण्डर्यं पुण्डरीयकम् । पौण्डरीकं शतपुष्पं सुपुष्पं सानुमानकम् ॥ पत्र १५५	प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं पुण्डर्यः पुण्डरीयकम् [3]सितपुष्पं सुपुष्पं स्याच्छ्रीपुष्प सानुजा-नुजम् ॥ वर्ग ३ श्लो०९२ पत्र. ११४
जन्तुवारा जन्तुकृष्णा जतुका रजनी स्मृता । जननी चैव संस्पर्शा जतुका चक्रवर्तिनी ॥ पत्र १५५	जन्तुकारी जन्तुकृष्णा जतुका रञ्जनी स्मृता । जननी चैव संहर्षा जन्तुका चक्रवर्तिनी ॥ वर्ग ४ श्लो० ८८ पत्र १५१
मांसरोहिण्यतिरुहा वृन्ता चर्मकषा कषा । विकसा मांसरोहा च रुहा रक्ता प्रकीर्तिता ॥ पत्र. १५६	मांसरोहिण्यतिरुहा वृत्ता चर्म[4]कसा च सा । विकसा मांसरोहा च रुहा रक्ता प्रकीर्तिता ॥ वर्ग ४ श्लो० ९४ पत्र. १५२
रक्तपादी शमीपत्रा समङ्गाऽञ्जलिकारिका । नमस्कारी गण्डकाली नाम्ना (?रास्ना) खदिरिका मता ॥ पत्र. १५६	रक्तपादी शमीपत्रा समङ्गाऽञ्जलिकारिका । नमस्कारी गन्धकारी स्पर्शसंकोचपर्णिका वर्ग ४ श्लो० १०९ पत्र. १५५

१. तेजोका ग ॥ २. अश्वघ्ना ख कक्षा च त. ॥ ३. शीतपुष्पं ख ॥ ४. कषा च ग;

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
रक्तपादपरा प्रोक्ता त्रिषग्रन्थिस्त्रिपाद्यपि हंसपादी हंसपदी घृतमण्डलकश्च सा । पत्र १५१	रक्तपादपरा प्रोक्ता विश्वग्रन्थिस्त्रिपाद्यपि । हंसपादी हंसपदी घृतमण्डलिका च सा ॥ वर्ग ४ श्लो० १११ पत्र. १५६
जलपिप्पल्यभिहिता शारदी तोयपिप्पली मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली शकुलादनी ॥ पत्र १५७	जलपिप्पल्यभिहिता शारदी तोयपिप्पली । मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली शकुलादनी ॥ वर्ग ४ श्लो० ६४ पत्र १४७
धुको वसुक इत्युक्त शिवाङ्क शिवशेखर. । महापाशुपतश्चैव सुव्रत शिवमल्लिका ॥ पत्र. १५८	धुको वसुक इत्युक्त शिवाह्वः शिवशेखर । महापाशुपतश्चैव सुव्रत शिवमल्लिका ॥ वर्ग ४ श्लो० १९ पत्र. १३८
अतिविषा शुक्लकन्दा ज्ञेया विश्वा च भङ्गुरा । श्यामकन्दा प्रतिविषा शृङ्गी चोपविषा विषा ॥ पत्र १५८	अतिविषा शुक्लकन्दा ज्ञेया विश्वा चभङ्गुरा । श्यामकन्दा प्रतिविषा शृङ्गी चोपविषा विषा ॥ वर्ग १ श्लो० १० पत्र ८
मेदा ज्ञेया मणिच्छिद्रा माल्यवर्णा धराऽपि च । महामेदा देवमणिर्वसुच्छिद्रा प्रकीर्तिता ॥ पत्र १५९	मेदा ज्ञेया मणिच्छिद्रा शल्यपर्णी धराऽपि च । महामेदा देवमणिर्वसुच्छिद्रा प्रकीर्तिता ॥ वर्ग १ श्लो० १२७ पत्र. ३०
काकादनी काकपीलु काकशिम्बिश्च रक्तिका । चक्रशल्या ध्वाङ्क्षनखी द्रुमोद्‌धा काकनन्तिका । चूडामणि शीतपाकी शिखण्डा कृष्णला मता । उच्चटा ताम्रिका गुञ्जा [चटकी काकमाह्वया] ॥ पत्र १६०	काकादनी काकपीलु [1]काकणन्ती च रक्तिका । वक्रशल्या ध्वाङ्क्षनखी दुर्मोहा काकणन्तिका चूडामणि शीतपाकी शिखण्डी कृष्णला मता । उच्चटा ताम्रिका गुञ्जा चटकी काकराह्वया ॥ वर्ग ४ श्लो० २७,२९ पत्र १३९,१४०
पाठाऽम्बष्ठाऽम्बष्ठकी च प्राचीना पापचेलिका । वृकतिक्ता वनतिक्ता पापिका स्थापनी वृकी ॥ पत्र १६१	पाठाऽम्बष्ठाऽम्बष्ठकी च प्राचीना [2]पापचेलिका वरतिक्ता वृद्धतिक्ता पाठिका स्थापनी वृकी ॥ वर्ग १ श्लो० ७० पत्र २०
शतावरी शतपदी पीवरीन्दीवरी वरी । ऋश्यप्रोक्ता द्वीपिशत्रुर्द्वीपिका खरकण्टका ॥ सह[स्र]वीर्याऽभीरुश्च तुङ्गिनो बहुपत्रिका । महापुरुषदन्ता च शतावर्यूर्ध्वकण्टका ॥ पत्र १६२	शतावरी शतपदी पीवरीन्दीवरी वरी । ऋश्यप्रोक्ता द्वीपिशत्रुर्द्वीपिका[3] चोर्ध्वकण्टका ॥ सहस्रवीर्या भीरुश्च [4]रङ्गिणी बहुपत्रिका । महापुरुषदन्ता च शतावर्यूर्ध्वकण्टिका ॥ वर्ग १ श्लो० २९१-३ पत्र ६६–६७
कटुका मत्स्यशकुला मत्स्यपित्ता च रोहिणी । कृष्णमेदा चन्द्ररुहा नाम्ना कटुकरोहिणी ॥ अशोका रोहिणी तिक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी । कटुरोहिण्यरिष्टा च प्रोक्ता तिक्तकरोहिणी ॥ पत्र १६३	कटुका मत्स्यशकला मत्स्यपित्ता च रोहिणी । कृष्णमेदा काण्डरुहा नाम्ना कटुकरोहिणी ॥ अशोकरोहिणी तिक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी । कटुरोहिण्यरिष्टा च प्रोक्ता तिक्तकरोहिणी ॥ वर्ग १ श्लो० ३७-३८ पत्र १४-१५

---

१. काकशिम्बी च ञ. छ ॥ २. पापचेलिका क ॥ ३ °का खरकण्टका ॥ ख ॥ ४. तुङ्गिनी ख ङ. च. ण ॥

निघण्टुशेषटीका

मञ्जिष्ठा कालमेषी च समङ्गा विकसाऽरुणा।
मञ्जुला रक्तयष्टिश्च भण्डी योजनवल्ल्यपि॥
पत्र १६४

मरिचं मलिनं श्यामं वेल्लजं कृष्णमूषणम्।
यवनेष्टं शिरोवृत्तं कोलकं धार्मपत्तनम्॥
पत्र १६५

पिप्पली मागधी कृष्णा चपला तीक्ष्णतण्डुला।
उपकुल्या कणा श्यामा कोला शौण्डी तथोषणा॥
पत्र. १६६

मूलं च पिप्पलीमूलं ग्रन्थिकं चटकाशिरः।
कोलमूलं कटुग्रन्थिः सर्वग्रन्थिकमूलकम्॥
पत्र १६६

चविका कोलवल्ली च चव्यं चवनमेव च।
पत्र १६६

तस्याः फलं विनिर्दिष्टं श्रेयसी हस्तिपिप्पली।
पत्र १६७

अश्वखुरः श्वेतपुष्पी श्वेता च गिरिकर्णिका।
कटभी श्वेतनामा च श्वेतस्यन्दाऽपराजिता॥
नीलपुष्पी महाश्वेता गिरिकर्णी गवादनी।
वेशी चान्युग्रगन्धा च नीलस्यन्दा प्रकीर्तिता॥
पत्र १६८

ऐन्द्रीन्द्रवारुणीन्द्राह्वा इन्द्रैर्वारुर्विषादनी।
गवादनी क्षुद्रफला विशालाक्षी गवाक्ष्यपि॥
पत्र १६८

अन्येन्द्रवारुणी प्रोक्ता विशाला तु महाफला।
आत्मरक्षा चित्रफला तुम्बली त्रपुसी च सा॥
श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगेर्वारुर्मृगादनी।
हस्तिदन्ती नागदन्ती वारुणी गजचिर्भिटी॥
पत्र. १६९

शारिवा शारदी गोपी गोपवल्ली प्रतानिका।
गोपकन्या लता सीता श्वेतोक्ता काष्ठशारिवा॥
पत्र १७०

धन्वन्तरीयनिघण्टु

मञ्जिष्ठा कालमेषी च समङ्गा विकसाऽरुणा।
मञ्जुका रक्तयष्टी च भाण्डी योजनवल्ल्यपि।
वर्ग १ श्लो० १७ पत्र. १०

मरिचं [1]पलितं श्यामं वल्लीजं कृष्णमूषणम्।
यवनेष्टं शिरोवृत्तं कोलकं[2] धर्मपत्तनम्॥
वर्ग २ श्लो० ८८ पत्र ८७

पिप्पली मागधी कृष्णा चपला तीक्ष्णतण्डुला।
उपकुल्या कणा श्यामा कोला शौण्डी तथोषणा॥
वर्ग २ श्लो० ७३ पत्र. ८४

मूलं च पिप्पलीमूलं ग्रन्थिकं[3] चविकाशिरः।
[4]कोलमूलं [5]कटुग्रन्थिः सर्वग्रन्थिकमूषणम्॥
वर्ग २ श्लो० ७५ पत्र. ८४

चविका कोलवल्ली च चव्यं चाविकमेव च॥
वर्ग २ श्लो० ७६ पत्र ८५

तस्याः फलं विनिर्दिष्टं श्रेयसी गजपिप्पली।
वर्ग २ श्लो० ७८ पत्र ८५

[6]अश्वक्षुरः श्वेतपुष्पी श्वेता च गिरिकर्णिका।
[7]कटभी श्वेतनामा च श्वेतस्पन्दाऽपराजिता॥
नीलपु[8]ष्पा महाश्वेता गिरीकर्णी [9]गवादनी।
वल्ली चान्युग्रगन्धा च नीलस्पन्दा प्रकीर्तिता॥
वर्ग ४ श्लो ८४, ८५ पत्र, १५१

ऐन्द्रीन्द्रवारुणीन्द्राह्वाऽथेन्द्रवारुर्मृगादनी।
गवादनी क्षुद्रफला वृषभाक्षी गवाक्ष्यपि॥
वर्ग १ श्लो० २४८ पत्र. ५८

अन्येन्द्रवारुणी प्रोक्ता विशाला च महाफला।
आत्मरक्षा चित्रफला त्रपुसी त्रपुसा च सा॥
श्वेतपुष्पी मृगाक्षी च मृगेर्वारुर्मृगादनी।
हस्तिदन्ती नागदन्ती वारुणी गजचिर्भटा॥
वर्ग १ श्लो० २५०-२५२ पत्र ५८, ५९

सारिवा शारदा गोपा गोपवल्ली प्रतानिका।
गोपकन्या [10]लताऽऽस्फोता श्वेतोक्ता काष्ठ-सारिवा॥
वर्ग १ श्लो० १६१ पत्र. ३८

१ °चं मलिनं श्यामं ग. ङ.॥ २. °कं चर्मपत्रकम् ङ॥ ३. °कं चटिकाशिरः ख ग॥ ४. कौल° ख. ग.॥ ५. कणाग्रन्थि ग॥ ६. अश्वखुरः क ज. ग.॥ ७. कटभिः श्वे° क. ङ.॥ ८. °पुष्पी क. ख. प. ङ.॥ ९. गवादिनी क. ख. ग. ङ.॥ १०. लताऽऽस्फोटा क.॥

निघण्टुशेषटीका

शारिवाऽन्या कृष्णमूला कृष्णा चन्दनशारिवा ।
भद्रा चन्दनगोपी च चन्दना कृष्णवल्ल्यपि ॥
पत्र. १७०

मूर्वा मधुरसा देवी पृथक्त्वक् पीलुपर्ण्यपि ।
देवश्रेणी स्वादुरसा स्निग्धपर्णी च मोरटा ॥
पत्र १७१

कलिकारी तु हलिनी विशल्या गर्भपातनी ।
लाङ्गल्यग्निमुखी सीरो दीप्ताऽनन्तेन्द्रपुष्पिका ॥
पत्र १७२

गुडूच्यमृतवल्ली च छिन्ना छिन्नरुहाऽमृता ।
छिन्नोद्भवाऽमृतलता धरा वत्सादनी स्मृता ॥
सैवोक्ता सोमवल्ली च कुण्डली चक्रलक्षणा ।
जीवन्ती मधुपर्णी च तन्त्रिका देवनिर्मिता ॥
वयस्था कुण्डली सौम्या विशल्याऽमृतसम्भवा ।
पिण्डामृता बहुच्छिन्ना सा चोक्ता कन्दरोहिणी
रसायनी कुसरुहा स्वरदा ज्वरनाशनी ॥
पत्र १७३

जीमूतको देवताडो वृत्तकोशो गरागरी ।
प्रोक्ताऽऽखुविषहा वेणी देवताडो च ताडकः ॥
पत्र १७३

कोशातकी कृतच्छिद्रा जालिनी कृतवेधना ।
क्ष्वेडा सुतिक्ता घण्टाली मृदङ्गफलिका मता ॥
धामार्गव कोशफलो राजकोशातकी तथा ।
कर्कोटकी पीतपुष्पी महाजाली तथोच्यते ॥
पत्र १७४

क्षीरिणी काञ्चनक्षीरी पटुपर्णी च धर्षणी ।
तिक्तदुग्धा हैमवती हेमदुग्धा हिमावती ॥
स्वर्णक्षीरी स्वर्णदुग्धा सुवर्णक्षीरिकाऽपि च ।
हिमाह्वा कनकक्षीरी हेमक्षीरा च काञ्चनी ॥
पत्र. १७५

द्रवन्ती शम्बरी चित्रा न्यग्रोधी मूषकाह्वया ।
प्रत्यक्श्रेणी वृषा रण्डा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका ॥
पत्र १७६

धन्वन्तरीयनिघण्टु

सारिवाऽन्या कृष्णमूली कृष्णा चन्दनसारिवा ।
भद्रा चन्दनगोपा तु चन्दना कृष्णवल्ल्यपि ॥
वर्ग १ श्लो० १६२ पत्र ३८

मूर्वा मधुरसा देवी पृथक्पर्णी त्रिपर्ण्यपि ।
देवश्रेणी स्वादुरसा स्निग्धपर्णी च मोरटा ॥
वर्ग १ श्लो० १३ पत्र. ९

कलिकारी तु हलिनी विशल्या गर्भपातिनी ।
लाङ्गल्याऽग्निमुखी सीरी दीप्ता नक्तेन्दुपुष्पिका
श्लो०९ पत्र. १३५

गुडूच्यमृतवल्ली च छिन्ना छिन्नरुहाऽमृता ।
छिन्नोद्भवाऽमृतलता धारा वत्सादनी स्मृता ॥
सैवोक्ता सोमवल्ली च कुण्डली चक्रलक्षणा ।
प्रोक्ता रागकुमारी च च्छिन्नाङ्गी ज्वरनाशिनी ॥
जीवन्ती मधुपर्णी च तन्त्रिका देवनिर्मिता ।
वयस्था मण्डली सौम्या विशल्याऽमृतसम्भवा ॥
पिण्डामृता बहुच्छिन्ना सा चोक्ता कन्दरोहिणी ।
रसायनी मृत्तिका च चन्द्रहासा भिषग्जिता
कन्या कन्दोद्भवा कन्दाऽमृतकन्दा गडूचिका ।
वर्ग १ श्लो० १-५ पत्र. ७-८

जीमूतको [1]देवताडो वृत्तकोशो गरागरी ।
प्रोक्ताऽऽखुविषहा वेणी देवदाली च ताडका ॥
वर्ग १ श्लो ४० पत्र ७-८

कोशातकी कृतच्छिद्रा जालिनी कृतवेधनी ।
क्ष्वेडा सुतिक्ता घण्टाली मृदङ्गफलिका मता ॥
धामार्गव कोशफला राजकोशातकी तथा ।
कर्कोटकी पीतपुष्पा महाजाली निरुच्यते ॥
वर्ग १ श्लो० १९२,१८९ पत्र ४६-४५

क्षीरिणी काञ्चनक्षीरी कटुपर्णी च धर्षिणी ।
तिक्तदुग्धा हैमवती हेमदुग्धा हिमावती ॥
सर्वक्षीरी स्वर्णदुग्धा सुवर्णक्षीरिका[3]ऽपि च ।
[4]हेमाह्वा कनकक्षीरी हेमक्षीरी च काञ्चनी ॥
वर्ग १ श्लो० २४०,२४२ पत्र. ५६,५७

द्रवन्ती शम्बरी चित्रा न्यग्रोधा [5]मूषिकाह्वया ।
प्रत्यक्श्रेणी विषा चण्डा [6]पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका ॥
वर्ग १ श्लो० २२९ पत्र ५४

---

१. °ताडो वृत्त° क ताडो गकोशा नागरा गिरा । प्रोक्ता ङ. च ॥
२. °तकी फला क ख. ग ङ. च ॥ ३. °का मना हे° क ङ. ॥ ४. हेमाङ्गा क. ॥
५. मूषका° ङ ॥ ६. पुत्रश्रेण्याखु° क . घ. ङ. च ॥

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
पद्मिनी स्यात् पुटकिनी नलिनी च कुमुद्वती। पलाशिनी पद्मवती वनखण्डं स चाऽऽकरः ॥ पत्र १७६	पद्मिनी स्यात् कुटपिनी नलिनी च कुमुद्वती। पलाशिनी पद्मवती वनेखण्डा सरोहाकु[1] ॥ वर्ग ४ श्लो० १५७ पत्र. १६६
बिसं मृणाल बिसिनी मृणाला स्यान्मृणालिका। मृणालं पद्मनालं तु तन्तुलं नलिनीरुहम् ॥ पत्र १८०	बिसं मृणालं बिसिनी मृणाली स्यान्मृणालिका। मृणालकं पद्मनालं तण्डुलं नलिनीरुहम् ॥ वर्ग ४ श्लो० १६१ पत्र. १६७
पद्मकेसरमापीत किञ्जल्क किञ्जमेव च। मकरन्द तथा तुङ्ग गौरं काञ्चनमेव च ॥ पत्र. १८०	पद्मकेसरमापीत किञ्जल्क किञ्जमेव च। मकरन्द तथा तुङ्ग गौर काञ्चनकं च तत् ॥ वर्ग ४ श्लो० १६५ पत्र १६७
पद्ममूल तु शालूक शाकल करहाटकम्। शालीन पद्मकन्द तु जलालूकं निगद्यते ॥ पत्र १८०	पद्ममूलं तु शालूक सकलं करहाटकम्। शालिन पद्मकन्द च जलालूक निगद्यते ॥ वर्ग ४ श्लो० १६३ पत्र १६७
पद्मबीज तु गालोड्य पद्माक्षं पद्मकर्कटी। पत्र १८१	पद्मबीज तु पद्माक्षं गालोड्यं पद्मकर्कटी। वर्ग ४ श्लो० १५९ पत्र १६२
शतपुष्पा मिसिर्घोषा शिफका माधवा शिफा। अतिच्छत्रा त्ववाक्पुष्पा शताह्वा कारवी स्मृता॥ पत्र १८२	शतपुष्पा मिशिर्घोषा[2] पौतिका[3]माधवी शिफा। [4]अतिच्छत्रा त्वचाक्पुष्पी शताह्वा कारवी स्मृता ॥ वर्ग २ श्लो० १ पत्र ६९
कुञ्चिका चोपकुञ्चो च कालिका चोपकालिका। सुषवी कुञ्चिका कुञ्चा पृथ्वी कृष्णे च जीरके पत्र १८३	उपकुञ्चा चोपकुञ्ची कालिका चोपकालिका। सुषवी[5] कुञ्चिका कुञ्चा[6] पृथ्वीका स्थूलजीरकः॥ वर्ग २ श्लो० ५९ पत्र ८१
पलाण्डुर्यवनेष्टश्च सुकन्दो मुखदूषण । हरण पत्र. १८४	पलाण्डुर्यवनेष्टश्च सुकन्दो मुखदूषण[7]. । वर्ग ४ श्लो० ७१ पत्र. १४८
हरणोऽन्य पलाण्डुस्तु लताकों दुर्द्रुमश्च सः। पत्र. १८४	हरितोऽन्य पलाण्डुश्च लताकों[8] दुद्रुमः स्मृतः वर्ग ४ श्लो० ७१ पत्र १४८
सातला सप्तला सारी विपुला विमलाऽमला। बहुफेना चर्मकसा फेना दीप्ता रसालिका ॥ पत्र १८५	सातला सप्तला सारी विदुला [9]विमलाऽमला। बहुफेना चर्मकषा फेना दीप्ता मरालिका ॥ वर्ग १ श्लो० २३८ पत्र. ५६
प्रसारणी सुप्रसरा सरणी सारणी च सा। चारुपर्णी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिका ॥ पत्र. १८५	प्रसारणी सुप्रसरा सरणी सारणी च सा। चारुपर्णी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिका ॥ वर्ग १ श्लो० २८९ पत्र. ६६
वृद्धदारक आवेगी जुङ्गको जीर्णवालकः। अन्त्रः कोटरपुष्पी स्यादजाण्डी छगलाण्डयपि॥ पत्र. १८७	वृद्धदारुक आवेगी जुङ्गको[10] दीर्घवालुकः। वृद्धः कोटरपुष्पी स्यादजान्त्री छागलान्त्र्यपि॥ वर्ग ४ श्लो० १०७ पत्र १५५

---

१. °खण्डं स चाकरः हैमनिघण्टुशेषटीकोद्धरणे। २. °षा पौतिका क; °षा पोतिका ग. ङ, °षा शाफिका ख ॥ ३. मागधी ग. ॥ ४. आहिच्छत्रा ह्यवाक्° ख. ॥ ५. °कुञ्चीकोपकुञ्ची क्ष. ॥ ६. °वी कारवी कुञ्ची फ. ङ. ॥ ७ °दूषकः ग. घ. ॥ ८. दुद्रुमो मतः ग. ॥ ९. बिन्दुला च. १०. °कोजीर्णवालुकः ज. त. ॥

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
सुवर्चलाऽऽदित्यकान्ता सूर्यभक्ता सुखोद्भवा । मण्डूकपर्णी मण्डूकी वरदाऽऽदित्यवल्ल्यपि ॥ पत्र. १८७	सुवर्चलाऽऽदित्यकान्ता सूर्यभक्ता सुखोद्भवा । मण्डूकपर्णी मण्डूकी वरदाऽऽ[1]दित्यवल्ल्यपि ॥ वर्ग ४ श्लो० ९८ पत्र १५३
भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च । अङ्गारको भेकरजो भृङ्गार केशरञ्जन ॥ पत्र. १८८	भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च । भृङ्गारको भृङ्गरेणुर्भृङ्गार केशरञ्जन ॥ वर्ग ४ श्लो० ११ पत्र १३६
कासमर्दोऽरिमर्दश्च कासारि वर्कशस्तथा । काल कनक इत्युक्त स च स्यात् कासमर्दक ॥ पत्र १८८	कासमर्दोऽरिमर्दश्च कासारि कर्कशस्तथा । [2]कालः कनक इत्युक्त स च स्यात् कासमर्दक ॥ वर्ग ४ श्लो० ११८ पत्र १५७
जीवन्ती जीवनीया च जीवनी जीववर्धनी । मङ्गल्यनामधया च शाकश्रेष्ठा यशस्करी ॥ पत्र १८९	जीवन्ती जीवनीया च जीवनी जीववर्धनी । माङ्गल्यनामधया च शाकश्रेष्ठा यशस्करी ॥ वर्ग १ श्लो० १४० पत्र. ३३
क्षुद्राम्लिका तु चाङ्गेरी लोणिका चाम्ललोणिका । लोला लाङ्गा चतुष्पर्णी सैवदन्तशठा मता ॥ पत्र १९०	क्षुद्राम्लिका तु चाङ्गेरी [4]लोणिका चाम्ललोणिका । लोला लोणा चतुष्पर्णी सैव दन्तशठा मता ॥ वर्ग ५ श्लो० ३६ पत्र १७५
तण्डुलीयक उद्दिष्टखण्डाला तण्डुलेरकः । गण्डीरस्तण्डुली बाजो मेघनादो घनस्वन ॥ पत्र १९०	तण्डुलीयक उद्दिष्टस्तण्डुलस्तण्डुलीयकः । भण्डीरस्तण्डुली बीजो मेघनादो घनस्वन ॥ वर्ग ४ श्लो० ११६ पत्र १५७
काकमाची ध्वाङ्क्षमाची काकसाह्वा च वायसी । कट्वी कटुफला चैव रसायनवरा स्मृता ॥ पत्र १९१	काकमाची ध्वाङ्क्षमाची काकाह्वा चैव वायसी । कट्वी कटुफला चैव रसायनवरा स्मृता ॥ वर्ग ४ श्लो० २१ पत्र १३८
शितिवार सूचिपत्र शैल्या च सुनिषण्णक । श्रीवासक शितिवर स्वस्तिक कटुकः शिखी ॥ पत्र १९१	शितिवार सूचिपत्र सूच्याह्वः सुनिषण्णक । श्रीवारक शितिवर स्वस्तिक कुक्कुटः शिखी । वर्ग १ श्लो० १५५ पत्र ३६
मूलक हरिपर्ण च वस्तिका क्षारमेव च । नीलकन्द महाकन्द रुचिष्य हस्तिदन्तकम् ॥ पत्र १९२	मूलकं हरिपर्णं च मृत्तिका क्षारमेव च । नीलकन्द महाकन्द [5]रुचिष्य हस्तिदन्तकम् । वर्ग ४ श्लो० ३३ पत्र १४०
चाणक्यमूलक चन्यं वालेय मरुसम्भवम् । शालामर्कटमिश्रं च विष्णुगुप्तमनन्तकम् ॥ पत्र १९२	चाणाक्यमूलक चान्यच्चालेय मरुसम्भवम् । शालामर्कटकं मिश्रं विष्णुगुप्तं मतं तथा ॥ वर्ग ४ श्लो० ३५ पत्र १४१

१ [°]दित्यपर्ण्यपि क. ङ. ॥ २ .कालकण्टक इ[°] त ॥ ३. [°]ल्यमागधेया च क. ङ च ॥ ४. [°]लोटिका क. ङ; [°]लोडिका अ त ॥ ५. रोचिष्यं ग ॥ ६. [°]गुप्तं मलं तथा छ, [°]गुप्तसमं तथा ग. ।

निघण्टुशेषटीका	धन्वन्तरीयनिघण्टु
पटोल कुलक प्रोक्त पाण्डुरः कर्कशच्छद । राजीफल पाण्डुफलो राजमान्योऽमृताफल ॥ पत्र. १९४	पटोल कुलक प्रोक्त. पाण्डुकः कर्कशच्छद. । राजीफलः पाण्डुफलो राजनामाऽमृताफल. ॥ वर्ग १ श्लो० ४९–५० पत्र. १७
कटुकालाबुनी तुम्बी लम्बा पिण्डफला तथा । इक्ष्वाकु क्षत्रियवरा तिक्तबीजा महाफला ॥ पत्र १९५	कटुकालाबुनी तुम्बी लम्बा पिण्डफला च सा । इक्ष्वाकु क्षत्रियवरा तिक्तबीजा महाफला ॥ वर्ग १ श्लो०१७० पत्र ३९
जीवक शृङ्गक सर्जो दीर्घायु कूर्चशीर्षक । ह्रस्वाङ्गो मधुर स्वादु प्राणकश्चिरजीव्यपि ॥ पत्र १९६	जीवक शृङ्गक क्ष्वेडो दीर्घायु कूर्चशीर्षक । ह्रस्वाङ्गो मधुर स्वादु [1]प्राणदश्चिरजीव्यपि ॥ वर्ग १ श्लो० १२३ पत्र. ३०
मूल पुष्करमूल च पौष्करं पुष्कराह्वयम् । काश्मीरं पुष्करजटा वीरं तत् पद्मवर्णकम् । पत्र १९६	मूल पुष्करमूल च पौष्करं पुष्कराह्वयम् ॥ काश्मीर पुष्करजटा [2]वीरं तत्फलपत्रकम् ॥ वर्ग. १ श्लो० ६६ पत्र १९
अजगन्धा खरपुष्पी बस्तगन्धा सुगन्धिका । कबरी बर्बरी गन्धा तुङ्गी पूतिमयूरकः ॥ पत्र १९७	अजगन्धा खरपुष्पा बस्तगन्धा विगन्धिका । कारवी[3] बर्बरा गन्धा तुङ्गी पूतिमयूरिका ॥ वर्ग१ श्लो० १०० पत्र. ९०
बिम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डकेरफला च सा । ओष्ठोपमफला गोल्हा पीलुपर्णी च तुण्डिका ॥ पत्र १९७	बिम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकेरी[4]फला च सा ओष्ठोपमफला[5] गोल्हा पीलुपर्णी च तुण्डिका ॥ वर्ग १ श्लो० २०२ पत्र. ४८
कत्तृण शकलं भूरि पूतीकं रौहिषं मतम् । ध्यामक श्यामक पौरं पुद्गलं देवजग्धकम् ॥ पत्र. १९८	कत्तृणं सकल भूतिर्भूतिकं रोहिषं तृणम् । ध्यामक श्यामक पौरं पाटलं [6]देवदंशकम् ॥ वर्ग ४ श्लो० ८० पत्र २१
भूस्तृणो रौहिषो भूरिः पूतिकोऽथ कुटुम्बक । मालातृणश्च पालघ्नं छत्रकश्छत्रसंज्ञकः ॥ पत्र १९९	भूस्तृणो रोहिषो भूतिर्भूतिकोऽथ कुटुम्बक । मालातृणः प्रलम्बश्च छत्रोऽतिच्छत्रक-स्तथा ॥ वर्ग ४ श्लो० ४७ पत्र. १४३
मृदुदर्भं कुशो बर्हि सूची वीरस्तु पत्रक । खरोऽन्य पृथुल. सीरी गुन्द्राह्वो नीरजो निशिः ॥ पत्र. १९९	मृदुदर्भं कुशो बर्हि [7]शुचिवीरः क्षुरत्तक । [8]खरोऽन्य. पृथुल शीरी गुन्द्रा च नीरजः स्मृतः ॥ वर्ग ४ श्लो० १३३ पत्र. १६१
काश काण्डेक्षुरुद्दिष्ट काकेक्षुर्वायसेक्षुक । इक्ष्वारक इक्षुकाण्डः स चैवेक्षुरक स्मृत ॥ पत्र. २००	काशः काण्डेक्षुरुद्दिष्टः काकेक्षुर्वायसेक्षुक । इक्ष्वारिकेक्षुकाण्डश्च स चैवेक्षुरकः स्मृत ॥ वर्ग ४ श्लो० ११० पत्र. १६०

---

१. प्राणदः क्षीरं ख. ॥ २. चिरं ग. ॥ ३. वी तुम्बगन्धा च तुङ्गी क ॥ ४. केशफला क ख. ङ. ॥ ५. फला कोष्णा क. ङ; फला कोह्ला ग. घ. ॥ ६. देव-दण्डकम् क. ख. ॥ ७. शुचिवीरोऽथ क्षुरकः । क. ख, ङ. ॥ ८. स वाम्यः पृ क. ङ ॥

निघण्टुशेषटीका

नलो नडो नटश्चैव स च पोटगल स्मृत ।
धमनो नर्तवो रन्ध्री शून्यमध्यो विभीषण ॥
पत्र. २०१

शरो वाण **इक्षुकाण्ड इक्ष्वटः** सायक क्षुर ।
स्थूलोऽन्य इक्षुरः प्रोक्त **इक्ष्वारश्च पिता महः** ॥
पत्र २०२

नीलो दूर्वा स्मृता **शस्या** शाड्वलं हरितं तथा ।
शतपर्वा शीतवीर्या **शीतवल्ल्यसिता लता** ॥
पत्र २०३-४

श्वेतदूर्वा तु गोलोमी श्वेतद**ण्डी** सिता लता ।
महत्त्ववीर्याऽनन्ता च दुर्मरा भार्गवी रुहा ॥
पत्र २०४

गण्डदूर्वा **तु** गण्डाली नीरा मत्स्याक्षिकाऽपि च ।
वल्ली नाडी कलायश्च **धारणी** शकुलाक्षिका ॥
पत्र. २०४

मुस्तमम्बुधरो मेघो घनो राजक**शेरु**क ।
भद्रमुस्तो वराहो**ष्ट्रो** गाङ्गेय कुरुविन्दक ॥
पत्र २०५

परिपेल प्लव वन्य गोपुर स्यात् कुटन्नटम् ।
शतपुष्पं दाशपुरं गोनर्द जीर्ण**बुध्न**कम् ॥
पत्र २०५

उशीर च मृणाल स्यादभय समगन्धिकम् ।
रणप्रिय वीरतर वार वीरणमूलकम् ॥
पत्र २०६

लामज्जक सुनालं स्यादमृणाल लघं लघु ।
इष्टकापथक **शीतवीर्यं** मूल **जलाशयम्** ॥
पत्र २०७

राजक्षवक **इत्यन्यो** राजिका कृष्णसर्षपः ।
क्षुताभिजननश्चैव स चोक्तो राजसर्षप ॥
पत्र २१८

आसुरी राजिका राजी **कृमिणका** रक्तसर्षप ।
तीक्ष्णगन्धा चातितीक्ष्णा क्षुरक क्षुवक क्षव ॥
पत्र २१८

धन्वन्तरीयनिघण्टु

नडो नटो नलश्चैव स च पोटगल स्मृत ।
धमनो नर्तवो रन्ध्री शून्यमध्यो विभीषण ॥
वर्ग ४ श्लो० १४१ पत्र १६२

शरो वाण **इषुः काण्ड उत्कटः** सायक क्षुर ।
स्थूलोऽन्य **इक्षुकः** प्रोक्त **इक्षुरश्चापि नामतः** ॥
वर्ग ४ श्लो० १३५ पत्र १६१

नीलदूर्वा स्मृता **शष्पं** [१]शाड्वलं हरित तथा ।
शतपर्वा शीतवीर्या **शतवल्ल्यपि शीतला** ॥
वर्ग ४ श्लो० १४३ पत्र १६३

श्वेतदूर्वा तु गोलोमी श्वेतद**ण्डा** [३]सिता लता ।
सहस्रवीर्याऽनन्ता च दुर्मरा भार्गवी रुहा ॥
वर्ग ४ श्लो० १४४ पत्र १६३

गण्डदूर्वा **च** गण्डाली नीरा मत्स्याक्षिकाऽपि च ।
[४]**बह्ली** नाडी कलापश्च **वारुणी** शकुलाक्षिका ॥
वर्ग ४ श्लो० १४५ पत्र १६३

[५]**मुस्ता वाम्बुधरो** मेघो घनो राज**कसेरु**क ।
भद्रमुस्तो वराहोऽ**ब्दो** गाङ्गेय कुरुविन्दक ॥
वर्ग १ श्लो० ४० पत्र १५

परिपेलं प्लव वन्य गोपुर स्यात् **कुटन्नटम्** ।
सितपुष्प दासपुर गोनर्द जीर्ण**पुष्पकम्** ॥
वर्ग ३ श्लो० ५० पत्र १०७

उशीरं च मृणाल स्यादभयं समगन्धिकम् ।
रणप्रियं वीरतर वीरं वीरणमूलकम् ॥
वर्ग ३ श्लो० १४ पत्र. ९६

लामज्जक सुनाल स्यादमृणाल **लवं** लघु ।
इष्टकापथक **शीघ्रं दीर्घमूलं** **जलाश्रयम्** ॥
वर्ग ३ श्लो० ८६ पत्र ११३

राजक्षवक **इत्युक्ता** राजिका कृष्णसर्ष**पा** ।
क्षु**धाभिजनका चैव सा चोक्ता** राजसर्षप. ॥
वर्ग ४ श्लो० ४१ पत्र १४३

आसुरी राजिका राजी **कृष्णका** रक्तसर्षप ।
तीक्ष्णगन्धा चातितीक्ष्णा क्षु**धक क्षवक** क्षव ॥
वर्ग ४ श्लो० ६० पत्र. १४६

---

१. **शाड्वलं** क ग. घ. ङ छ. ण त. ॥ २. **वल्ली च शीतला** क ॥ ३. **सिता** क. ख. ग. ङ ॥ ४. **बाह्ली** ण ॥ ५. **मुस्तमम्बुधरो** ग. ङ च. छ ॥